

PM

PROMINENTEN KIJKEN OM

Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen
over leven, werk en recht

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden 6.1-2 (2004)

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

INHOUD Pro Memorie 6.1-2 (2004)

Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht

Woord vooraf door Theo Veen	VII
'Mr Human Rights': interview met Theo van Boven door Ingrid Westendorp en Cees Flinterman	1
Over staatsrechtelijke kwesties en compromissen: interview met Robert Senelle door Chris Coppens en Ilse van den Driessche	18
Tijn Kortmann: interview met een positivist in de staatsrechtsgeleerdheid door Randall Lesaffer en Sabien Lust	34
Michiel Scheltema: interview met de geestelijke vader van de Awb door Raymond Schlössels en Frits Stroink	51
Gustaaf Baeteman: interview met een jurist 'of all seasons' door Dirk Heirbaut en Sabien Lust	69
Met recht en rede, de reden van het recht: interview met Walter van Gerven door Herman Cousy en Wouter Devroe	89
H.C.F. Schoordijk, 'Oerdom en ijzersterk': interview met een civilist pur sang door Paul Nève en Jan Smits	103
Wouter Sniijders: interview met de vader van het nieuwe vermogensrecht door Matthias Storme, Mineke de Theije en Bram Delbecke	117
Jurist zonder grenzen: interview met M.L.L.V. Storme door Lieke Coenraad en C.H. (Remco) van Rhee	144
Het recht is voor het volk... : interview met Martin-Jan van Mourik door Chris Coppens en Ben Duinkerken	168
Een Vlaamse scout op de bres voor sociale gelijkberechtiging: interview met Roger Blanpain door Corjo Jansen en Georges Martyn	187
Een criminoloog in een juristenvacht: interview met L. Dupont door Sjoerd Faber en Sibbo van Ruller	213
Onafhankelijk journalist en docent vol overtuiging: interview met Th.W. van Veen door Gretha Donker en Sjoerd Faber	236
Luc Huyse: interview met een multi-disciplinair grensbewoner door Dirk Luyten en Joggli Meihuizen	269
Rechtsantropoloog van pool tot evenaar: interview met J. Vanderlinden door Laurent Waelkens	291
J.Th. de Smidt: interview met een organisator van grote projecten door Paul Nève en Theo Veen	312
Nico van der Wal: interview met een tekstbezorger van Byzantijnse rechtsbronnen door A.J.B. Sirks en B.H. Stolte	331
Piet Pestman: interview met een papyroloog tussen mens en recht in het oude Epypte door A.J.B. Sirks en B.H. Stolte	347
Index van persoonsnamen	361
Over de interviewers	368

Prominenten kijken om

PROMINENTEN KIJKEN OM
Achtien rechtsgeleerden uit de Lage Landen
over leven, werk en recht

Onder redactie van

THEO VEEN, CHRIS COPPENS, GRETHA DONKER en SJOERD FABER

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Uitgeverij Verloren, Hilversum 2004

Deze tevens als boek verschijnende aflevering van *Pro Memorie* is uitgegeven met steun van de M.H. Bregstein Stichting te Amsterdam

ISBN 90-6550-840-6

ISSN 1566-7146

© Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp Sjoerd Faber en Gretha Donker

Typografie Rombus, Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

WOORD VOORAF

In 2003 heeft *Pro Memorie* haar eerste lustrum voltooid en in 2004 viert OVR (de juridische persoon voor rekening waarvan dit Nederlands-Vlaamse rechtshistorische tijdschrift verschijnt) haar 25ste lustrum: de op 5 februari 1976 opgerichte Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht is immers de voortzetting en rechtsopvolger van de in 1879 te Utrecht ten doop gehouden Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht (die in wezen een stichting in het gewaad van een vereniging was).¹ De redactie van *Pro Memorie* heeft die twee heugelijke jubilea willen vieren door in 2004 het tweede lustrum van het tijdschrift in te gaan met een bijzonder nummer.² Zij beschouwt deze special tevens als een hommage aan Uitgeverij Verloren, die op 3 september jl. recipieerde ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan en *Pro Memorie* steeds met veel zorg en inzet heeft geproduceerd en gedistribueerd. Het bestuur van OVR en de redactie van *Pro Memorie* zijn Thijs VerLoren van Themaat en zijn medewerkers bijzonder erkentelijk voor de vruchtbare samenwerking.

Terwijl de oprichters van OVR beoefenaren van het geldende recht waren die ver in de tijd terug gingen en middeleeuwse rechtsbronnen wilden publiceren, hebben omgekeerd de in de redactie van *Pro Memorie* vergaderde rechtshistorici het gezicht naar het heden (en het recente verleden) gewend. *Pro Memorie* heeft in de afgeronde vijf jaargangen (1999-2003)³ zeven interviews met bekende rechtshistorici geplaatst (drie Nederlanders, drie Vlamingen en één Zuid-Afrikaanse⁴). De redactie is voornemens in komende nummers niet alleen die reeks interviews voort te zetten maar tevens interviews op te nemen met prominente beoefenaren van het geldende recht die een lange rechtsontwikkeling kunnen overzien. Een voorproefje daarvan vormt dit speciale nummer waarvoor behalve drie rechtshistorici een rechtssocioloog, een rechtsantropoloog en dertien beoefenaren van het geldende

1 Vgl. Theo Veen, *120 jaar Verslagen en Medede(l)ingen. Algemeen Register met een inleiding* (Hilversum 2000).

2 Het 125-jarig bestaan van OVR wordt bovendien gevierd met een congres over 'Drie eeuwen erfrecht' in het Nationaal Archief in Den Haag (11 december 2004).

3 Een Register op de jaargangen 1-5 is opgenomen in *Pro Memorie* 5.2 (2003), p. 438-447 (ook te raadplegen via de door de secretaris van OVR, A.M.J.A. Berkvens, beheerde website van OVR: www.rechten.unimaas.nl/ovr).

4 De serie 'Rechtshistorici uit de Lage Landen' bestaat uit vraaggesprekken met (in volgorde van publicatie):

[1] R.C. van Caenegem (door S. Faber en D. Heirbaut), jrg. 1 (1999), p. 3-18

[2] Ph. Godding (door D. Heirbaut en S. Faber), nr. 2.1 (2000), p. 3-16

[3] P. Gerbenzon (door S. Faber en D. Heirbaut), nr. 3.1 (2001), p. 3-18

[4] H. van der Linden (door D. Heirbaut, S. Faber en Th. Veen), nr. 4.1 (2002), p. 3-22

[5] R. Feenstra (door Theo Veen en Dirk Heirbaut), nr. 5.1 (2003), p. 3-38

[6] G. van Dievoet (door Louis Berkvens en Georges Martyn), nr. 5.2 (2003), p. 227-244

Buiten het verband van deze serie verscheen:

Ex fontibus hauriant: interview with M.L. Hewett (by Tom Bennett and Jan Hallebeek), nr. 5.1 (2003), p. 39-49.

recht werden geïnterviewd. In totaal acht Belgische en tien Nederlandse geleerden zijn ondervraagd over hun leven, hun carrière, hun wetenschappelijke en praktische werk en hun kijk op de ontwikkeling van hun vakgebied: achttien hoogleraren met een fraaie loopbaan in de rechtswetenschap, en in vele gevallen ook (of zelfs primair) in de rechtspraak. Vijftien van hen zijn emeritus maar ‘still going strong’, en drie zullen de komende vijf jaar met emeritaat gaan. De oudste (prof. Senelle) is van 1918 en de jongste (prof. Dupont) van 1945.

Wat de ordening van de interviews betreft: wij hebben de representant van het internationale recht (prof. Van Boven, Maastricht) voorop gezet. De lezer wordt dan via het staats- en bestuursrecht – vertegenwoordigd door de hoogleraren Kortmann (Nijmegen), Senelle (Gent), Scheltema (Groningen) en Baeteman (VUB en Raad van State) – geleid naar het privaatrecht: de professoren Baeteman, Van Gerven (Leuven), Schoordijk (Tilburg en UvA), Sniijders (Hoge Raad en UvA) en Storme (Gent). Dan volgen representanten van het gerechtelijk recht,⁵ het notariaat en het arbeidsrecht: respectievelijk de professoren Storme, Van Mourik (Nijmegen) en Blanpain (Leuven). Het strafrecht (prof. Dupont uit Leuven en de Groninger hoogleraar Van Veen) sluit de reeks beoefenaren van het geldende recht af. Na het positieve recht komen de metajuridica aan de beurt: deze bundel wordt besloten met de neerslag van gesprekken met de rechtssocioloog prof. Huyse (Leuven), de rechtantropoloog prof. Vanderlinden (emeritus hoogleraar ULB; thans geassocieerd hoogleraar aan de Université de Moncton, Canada), en drie rechtshistorici die zeer verschillende specialismen beoefenen: de hoogleraren De Smidt (Leiden en UvA), Van der Wal (Groningen) en Pestman (Leiden).

Ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is: dat geldt ook voor de geïnterviewden en hun interviewers. Niet iedereen heeft bijvoorbeeld de retorische gaven en de dichtelijke aanvechtingen van prof. Van Mourik. Door de verscheidenheid van de geportretteerde karakters is in de afzonderlijke interviews de nadruk dan ook zeer verschillend komen te liggen. Prof. Senelle bijvoorbeeld heeft het niet over zijn eigen leven en werk maar vertelt – het verhaal is uiterst verhelderend voor de Nederlander die het zicht op de staatsrechtelijke hervormingen in België al lang heeft verloren – over de federalisering van de Belgische staat in de laatste decennia. Prof. Van Gerven bleek volgens de interviewers niet te voelen voor terugblikken, maar zijn kijk op de huidige standen van zaken zijn het product van een halve eeuw arbeid op hoog niveau in het rechtsbedrijf. De interviewers van prof. Scheltema hebben aan het vraaggesprek een karakteristiek van de hoofdthema’s van het werk van de geïnterviewde laten voorafgaan. Het interview zelf is – zoals ook in de meeste andere interviews het geval is – weergegeven als één monoloog van de geïnterviewde. De interviewers van prof. Huyse, en in mindere mate ook die van prof. Senelle, hebben daarentegen gekozen voor het weergeven van vragen en antwoorden. In het interview met prof. Dupont

5 Het gerechtelijk recht in België omvat veel meer dan het burgerlijk procesrecht; zie hieronder p. 151.

is de monoloog soms onderbroken door tekst van de interviewers (in cursief, zoals in de interviews alle tekst die niet van de geïnterviewden afkomstig is, is gecursiveerd).

Terwijl de rechtshistorici steeds door koppels van twee andere rechtshistorici zijn geïnterviewd, zijn bij de interviews met beoefenaren van andere juridische disciplines als interviewers meestal ook vakgenoten in engere zin van de geïnterviewden betrokken. De interviewers hebben van de redactie een aantal richtlijnen en suggesties meegekregen en zij hebben zich daar nu eens meer en dan weer minder aan gehouden. Uit het hierboven staande bleek impliciet reeds dat de redacteuren van deze special (generatiegenoten van de protesterende studenten die 35 jaar geleden uit het Rode Boekje citeerden) thans – het verstand komt met de jaren – de woorden van Voorzitter Mao ter harte hebben genomen: ‘Laat honderd bloemen bloeien en honderd denkrichtingen wedijveren: dat is de beste manier om de vooruitgang van kunsten en wetenschappen te bevorderen.’⁶

De aard van Mao’s liberalisme indachtig heeft de redactie krachtig de hand gehouden aan de stelregel dat de schriftelijke neerslag van een vraaggesprek in *Pro Memorie* door de geïnterviewde moet zijn goedgekeurd (‘geautoriseerd’). De grote vrijheid die de interviewers verder is gelaten heeft geresulteerd in een bont mozaïek van verhalen, betogen, discussies en toelichtingen, verlevendigd met fraaie anekdotes en mooie inkijkjes in het academische en het overheidsbedrijf, en verlucht met foto’s van de geïnterviewden en met enkele andere illustraties. In huize Storme blijkt Aristoteles’ ‘economie’ herdoopt tot ‘ecotrofologie’, prof. Baeteman heeft lijken moeten verdelen tussen Frans- en Nederlandstaligen, prof. Kortmann riep ooit de Amsterdamse rooie rakkers op om te gaan biechten, prof. Van der Wal werd assistent bij ‘de grootste gek van heel Groningen’ en deed de complimenten aan mevrouw Seidl, en in huize Pestman is ‘Ç’est sûrement ça – peut-être’ een gevleugeld woord geworden. Tot de categorie mooie inkijkjes behoren de opmerkingen van de heren Van Gerven en Storme over het visiteren van juridische faculteiten in Nederland.

Bij het interviewen, redigeren en annoteren van de interviews is er naar gestreefd een tekst tot stand te brengen die toegankelijk is voor een breder publiek dan dat van de landgenoten en van de vakbroeders en -zusters in enge zin van de geïnterviewde. Wat de taal betreft heeft de redactie van deze bundel het Nederlands van de Belgische bijdragen daarom soms een beetje aan het Nederlandse Nederlands aangepast. Dat is vooral gedaan wanneer in België gebruikte woorden of uitdrukkingen waarvoor de Nederlander zijn *Van Dale* moet raadplegen gemakkelijk konden worden omgezet in Nederlands van benoorden de grens zonder dat de nieuwe formulering vervreemdend overkomt op de Vlaming. Bo-

⁶ Zie *Quotations from Chairman Mao tse-Tung*, z.p., z.j. (het gaat om een naar de 2^e druk van 1967 door een militaire drukkerij in China vervaardigde editie, verlucht met 31 kleurenfoto’s van Mao tse Tung (1893-1976), waaruit onder meer blijkt dat de Grote Roerganger ook het pingpongbat vaardig hanteerde), hoofdstuk 32 (p. 568/569; op de even pagina staat de Chinese tekst en op de oneven pagina een Engelse vertaling). Het citaat stamt uit een toespraak van Mao van 27 februari 1957. – Informatie over het Chinees is mij verschaft door iemand die in de jaren 1960, 1970 in China is opgegroeid en op school (waaraan ze geen prettige herinneringen heeft) stukken uit het Rode Boekje uit het hoofd heeft moeten leren; deze passage was daar niet bij. Volgens mijn informante is de – kennelijk door of vanwege Mao geautoriseerde – Engelse vertaling (die weer de basis is van mijn weergave) tamelijk vrij.

vendien leek het hier en daar nodig om Belgische toestanden voor de Nederlandse lezer te verklaren en andersom. Daarbij werd er vanuit gegaan dat Nederlanders gewoonlijk veel minder weten van België dan Vlamingen van Nederland, en verder: dat moet worden berust in het feit dat men het op dit punt niet iedereen geheel naar de zin kan maken. De voetnoten (die bij het ene vraaggesprek rijkelijker zijn toegevoegd dan bij het andere) dienen ter toelichting van deze en dergelijke feiten en verder vooral om enige informatie te geven over in de interviews genoemde personen.

Het voorbereiden, afnemen en uitwerken van de interviews bleek een hele klus die bovendien soms met enige tegenslag gepaard ging. De interviewers van prof. Van Gerven moesten het vraaggesprek overdoen omdat de opnameapparatuur het de eerste keer liet afweten, de ondervragers van prof. Van Veen reisden naar de verkeerde bestemming, deadlines werden overschreden, een computer kreeg kuren en enkele illustraties werden om technische redenen door de uitgever afgekeurd. Gelukkig kan dit nummer desondanks verschijnen in het jaar waarin het ook hoort te verschijnen.

Naast een groot aantal specialisten op velerlei vakgebied – hun zijn wij dank verschuldigd voor het vele werk dat zij hebben verzet en de geïnterviewden voor de tijd die zij voor ons hebben vrijgemaakt – zijn vrijwel alle redacteurs van *Pro Memorie* betrokken geweest bij het afnemen van de interviews. Het redactionele werk van deze bijzondere aflevering is in handen gelegd van vier leden van de redactie: Chris Coppens, Gretha Donker, Sjoerd Faber en ondergetekende.

Amsterdam, 15 november 2004

Theo Veen

‘MR HUMAN RIGHTS’: INTERVIEW MET THEO VAN BOVEN

‘Mijn werk is voornamelijk gebaseerd op ervaring. Ik heb altijd op twee benen gestaan, één binnen en één buiten de universiteit.’

Theodoor Cornelis van Boven werd in 1934 geboren in Voorburg (bij Den Haag).¹ Na het Christelijk Gymnasium in Den Haag studeerde hij rechten in Leiden tot 1959. Daarna deed hij een eenjarige mastersopleiding aan de Southern Methodist University van Dallas, Texas in 1960.

In datzelfde jaar kreeg hij zijn eerste baan bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Al snel trok het onderwerp van de rechten van de mens zijn belangstelling. Naast zijn werk als ambtenaar begon hij in 1963 aan het schrijven van een proefschrift over de volkenrechtelijke bescherming van de godsdienstvrijheid dat hij in 1967 voltooide. De combinatie van wetenschap en praktijk trekt hem tot op de dag van vandaag. Van 1970 tot 1975 was hij vertegenwoordiger van Nederland in de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens.² Naast zijn werk bij Buitenlandse Zaken oefende hij parttime een lectoraat uit aan de Universiteit van Amsterdam waar hij van 1967 tot 1977 het vak mensenrechten doceerde. In 1977 werd hij benoemd tot Directeur van de VN-Divisie voor de Rechten van de Mens in Genève.³ Zijn empathie met de slachtoffers van verdwijningen onder de Argentijnse junta en zijn openlijke stellingname daartegen leidden in 1982 ertoe dat zijn contract met de Verenigde Naties onder druk van de Verenigde Staten en Argentinië niet werd verlengd. Dat jaar werd hij benoemd tot hoogleraar internationaal recht aan de Universiteit Maastricht,⁴ een functie die hij, ook al is hij officieel met emeritaat, nog steeds vervult. Hij was decaan van de faculteit Rechtsgeleerdheid van 1986 tot 1988. Naast zijn hoogleraarschap heeft hij een aantal rollen vervuld en functies bekleed binnen de Verenigde Naties, waarvan hier slechts de belangrijkste worden genoemd. Zo was hij lid van de Sub-Commissie inzake Voorkoming van Discriminatie en Bescherming van Minderheden van 1975-1976 en van 1986 tot 1991.⁵ Daarna werd hij lid van het Comité inzake Rassendiscriminatie van 1992 tot 1999.⁶ Vervolgens was hij de eerste griffier van

1 De belangrijkste publicaties van Theo van Boven zijn *De Volkenrechtelijke Bescherming van de Godsdienstvrijheid* (diss. Leiden, Assen 1967); *People Matter. Views on International Human Rights Policy* (Amsterdam 1982), *The Right to Restitution, Compensation and Rehabilitation for Victims of Gross Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms* (VN-rapport, 1992), *Human Rights from Exclusion to Inclusion. Principles and Practice* (2000); *Het verleden is niet voorbij* (inaugurale oratie Cleveringaleerstoel, Leiden 2001). Daarnaast heeft hij talloze artikelen gepubliceerd in internationaalrechtelijke tijdschriften en verzamelwerken. Een interview dat ingaat op zijn achtergronden en ideeën over mensenrechten is te vinden in het *Liber Amicorum* dat is uitgegeven onder de titel *Rendering Justice to the Vulnerable* (2000).

2 De VN-Commissie voor de Rechten van de Mens is een politiek orgaan waarin vertegenwoordigers van de lidstaten van de VN zitting hebben.

3 Dit wordt tegenwoordig het VN Hoge Commissariaat voor de Rechten van de Mens genoemd.

4 De Universiteit Maastricht heette toentertijd Rijksuniversiteit Limburg.

5 De Sub-Commissie is een adviserend orgaan van de Commissie voor de Rechten van de Mens dat bestaat uit onafhankelijke deskundigen. Enige jaren geleden is de naam veranderd van Sub-Commissie inzake Voorkoming van Discriminatie en Bescherming van Minderheden in Sub-Commissie voor de Bevordering en Bescherming van de Rechten van de Mens.

6 Dit Comité, dat bestaat uit onafhankelijke deskundigen, houdt toezicht op de naleving van het VN-Verdrag inzake Uitbanning van alle Vormen van Rassendiscriminatie (New York 1965).

het Joegoslavië-Tribunaal in 1994. Sinds 2001 is hij de Speciaal Rapporteur inzake martelingen.⁷ Theo van Boven heeft drie eredoctoraten ontvangen: van de Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve, 1982), van de Erasmus Universiteit Rotterdam (1988) en van de University of New York at Buffalo (1991). In 2004 mocht hij de Carnegie-Wateler Peace Prize in ontvangst nemen.

Middelbare school

Op de middelbare school had ik veel belangstelling voor geschiedenis. Ik deed gymnasium bèta en daar was geschiedenis geen eindexamenvak. Maar ik had een leraar geschiedenis, Nannen, die voorzitter was van de Nederlandse Wereldfederalistenvereniging en die een grote belangstelling voor de Verenigde Naties had. Die zag hij als een toekomstige wereldautoriteit. Daar had hij ook veel anekdotes over. Zo vertelde hij bijvoorbeeld dat hij in New York met Molotov, de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken van de Sovjet Unie, in de lift had gestaan. Toen ik in de vijfde of zesde klas zat zou op 1 april Gary Davis Nederland bezoeken. Davis bestempelde zich tot wereldburger nummer één en hij had daarom zijn Amerikaans paspoort ingeleverd. In een van de Haagse kranten stond op 31 maart een bericht met foto dat Davis zijn tent had opgeslagen voor het Vredespaleis. Toen hebben klasgenoten van mij Nannen opgebeld en zich voorgedaan als verslaggevers van een omroep en hem gevraagd de volgende dag om half negen een interview te houden met Davis. Dat was natuurlijk het tijdstip waarop wij van hem les hadden. Toen hij de volgende dag 20 minuten te laat op school kwam was hij heel nijdig omdat hij was beetgenomen. Die man heeft met zijn verhalen toch wel mijn belangstelling voor de VN gewekt.

Studie rechten

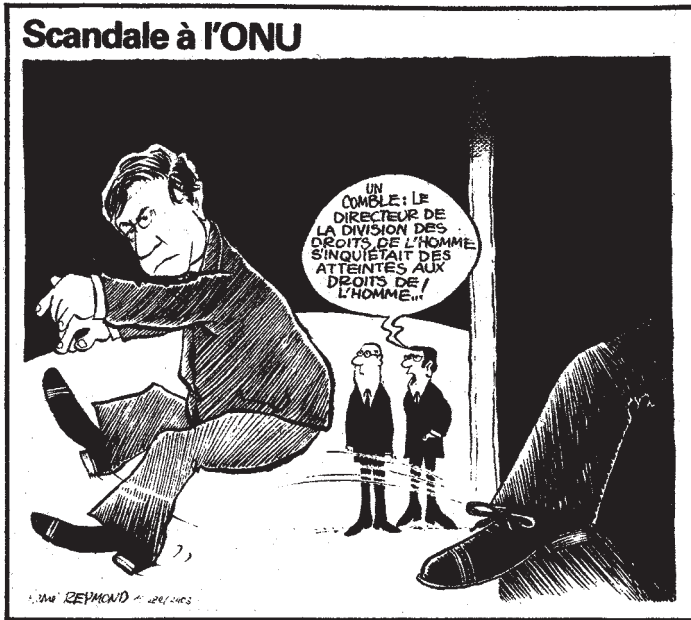
Ik had een duidelijke internationale belangstelling en had daarom ook wel geschiedenis kunnen gaan studeren, maar ik had nog niet zo'n duidelijk beroepsbeeld voor ogen en met rechten kon je alle kanten uit. Ik dacht ook dat ik daar internationaal misschien wat mee kon doen. Rechten bood een soort algemene ontwikkeling op universitair niveau. Mijn ouders hadden geen academische opleiding, dus er was geen binding met een speciale universiteit. Daarom werd het Leiden want daar woonden wij vlakbij.

Toen ik eenmaal rechten studeerde heb ik internationaal recht niet eens als vak gekozen. Ik had meer interesse voor het nationaal publiekrecht. Ik deed publiekrecht uitgebreid en privaatrecht summier. Strafrecht vond ik ook leuk, maar als keuzevak heb ik vergelijkend staatsrecht gedaan. Dat was destijds vooral Engels-Amerikaans staatsrecht.

⁷ De benoeming als Speciaal Rapporteur is geschied vanwege de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens. De Speciaal Rapporteur heeft een wereldwijd mandaat en bezoekt, indien nodig, Staten die worden beschuldigd van het hanteren van martelpraktijken.

Tribune de Genève du vendredi 12 février 1982

juli 2001

Jaar Amerika

Na mijn studie heb ik een jaar in Dallas, Texas, een mastersopleiding gevolgd en daar heb ik wel internationaalrechtelijke vakken gedaan. Wij hadden daar les van professor Thomas die sterk georiënteerd was op het inter-Amerikaanse rechtssysteem. Wat ik in Amerika ook heel interessant en dynamisch vond was 'Labour Law'. Natuurlijk kreeg je daar ook sterk te maken met de hele rassendiscriminatie-problematiek. Ik was daar in 1959-1960; de memorabele uitspraak van het Hooggerechtshof van 1954 lag dus nog vers in het geheugen.⁸ Dat jaar in Amerika was buitengewoon nuttig en boeiend; ik had het niet graag willen missen. Ik zat op een Methodisten universiteit die vrijwel uitsluitend blank was. Er was één zwarte student in de School of Theology. Dat was dus eigenlijk een 'token integration'. Wij woonden in een buitenwijk die ook helemaal blank was; 's morgens kwamen bussen waarin achterin zwarte werkvrouwen zaten. Er was een heel sterke rassensegregatie die weliswaar niet officieel was zoals in Zuid-Afrika, maar praktisch gezien eigenlijk wel. Dat heeft mij zeker alert gemaakt op de problematiek van het racisme.

⁸ Op 17 mei 1954 besliste het Amerikaanse Supreme Court in hoger beroep in de zaak *Brown v. Board of Education* dat rassensegregatie op openbare scholen in strijd was met het Veertiende Amendement (gelijke rechten voor alle Amerikaanse burgers).

Invloed professor Röling

In Leiden waren er niet speciaal mensen die mij stimuleerden om internationaal recht te gaan doen. Wat voor mij wel een eye-opener was waren de geschriften van Röling. Daar ben ik erg door beïnvloed. Op een bepaald moment werd hij zwaar bekritiseerd naar aanleiding van een pre-advies dat hij had geschreven over Europees volkenrecht versus wereldvolkenrecht. Ik vond het een eye-opener hoe hij bepleitte dat in het volkenrecht ook de rechten en belangen van arme landen en derde-wereldlanden tot hun recht moesten komen en hoe hij aantoonde hoe het volkenrecht altijd door de Westerse landen was beheerst en beïnvloed. Hij heeft die wereldvisie waarschijnlijk mede opgedaan toen hij na de Tweede Wereldoorlog als rechter fungeerde in het Tokio-Tribunaal. Ik vond zijn geschriften buitengewoon boeiend. Hij was een man die via het strafrecht bij het internationale recht was terechtgekomen en daarna weer is doorgestroomd naar de polemologie, de wetenschap van oorlog en vrede. Ik ben later een keer naar hem toegegaan om hem te vragen of hij mijn promotor wilde worden. Gezien de afstand vond hij dat wel wat lastig, want hij zat in Groningen en ik in Leiden, en het leek hem daarom beter dat ik een promotor zocht in Leiden. Daar ben ik tenslotte terecht gekomen bij Van Panhuys. Ik ben pas aan een proefschrift begonnen toen ik al een baan had bij het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Buitenlandse Zaken

Mijn eerste baan was bij Buitenlandse Zaken. Ik ben daar in 1960 begonnen als departements-ambtenaar. Ik kon toen kiezen of ik wilde gaan werken bij de afdeling die zich bezig hield met nucleaire zaken of bij de directie internationale organisaties die vooral op de VN was gericht. Dat laatste leek mij wel leuk. Er was een klein bureautje. Bij het ministerie was men van mening dat het voor de bemoeienis met mensenrechten en de Verenigde Naties voldoende was als een jongste ambtenaar zich daarmee halftijds bezig zou houden. De rest van de tijd kon die ambtenaar dan iets anders doen. Het bureau heette sociale zaken en congressen. Een collega van mij deed allerlei congressen.

Pater Beaufort

Ik heb door speciale omstandigheden in mijn werk bij Buitenlandse Zaken ervoor gekozen om de vrijheid van godsdienst te nemen als onderwerp van mijn proefschrift. In de VN was in het begin van de jaren zestig een rapport van een Speciaal Rapporteur van de Sub-Commissie, de Indiër Krishnaswami, aan de orde over godsdienstvrijheid. In die tijd was de Nederlandse vertegenwoordiger bij de Commissie voor de Rechten van de Mens Pater (Père) Beaufort, hoogleraar internationaal recht in Nijmegen. Hij was een Franciscaan, een beminnelijk mens. Ik moest hem assisteren en reisde met hem mee naar New York. De eerste keer was in 1962. Later moest ik ook briefings en speeches voor hem schrijven. In de Commissie voor de Rechten van de Mens droeg hij een onversneden Rooms-Katholiek

standpunt uit. Als rechtgeaard protestant vond ik dat toch een beetje vreemd. Ik heb aan mijn chefs gemeld dat het misschien toch wel goed was als de zaak van de godsdienstvrijheid ook eens bekeken werd vanuit een ander perspectief. Ik herinner me nog dat de nuntius te Den Haag de wensen van het Vaticaan kwam overbrengen. Hij werd door Luns, destijds minister van Buitenlandse Zaken, ontvangen. De nuntius zei dat de besprekingen over een eventueel verdrag inzake godsdienstige verdraagzaamheid gerust konden worden overgelaten aan Pater Beaufort.

Op een bepaald moment had Beaufort een speech gehouden en toen zei ik tegen hem: ‘Ja maar Père, is dit eigenlijk wel het Nederlandse standpunt, ik geloof het niet.’ Beaufort was een gerespecteerd man en ik een jong ambtenaartje, en toen stelde hij dat nogal scherp en zei: ‘Als je vindt dat ik dat beter niet kan zeggen dan kan ik maar beter naar huis gaan.’ Mijn belangstelling voor het onderwerp van godsdienstvrijheid kwam dus mede voort vanuit een gevoel dat ik me moest wapenen tegen de dominantie van het Rooms-Katholieke gezag. Ik vond dat er tegenwicht moest worden geboden. Dit alles speelde nog voor het verschijnen in 1963 van de mooie Encycliek van Paus Johannes XXIII, *Pacem in terris*, die veel meer openheid bood. Later heeft men in de documenten van het Tweede Vaticaanse Concilie een veel ruimer standpunt ingenomen.

Promotie

Voor mijn promotie ben ik zoals gezegd bij professor Van Panhuys terecht gekomen. Van hem heb ik toen niet zo gek veel steun gehad. Wat ik erg leuk vond om te doen aan mijn proefschrift was het historische hoofdstuk. Omdat Van Panhuys zich op dit punt niet op zichzelf wilde verlaten moest ik daarover gaan praten met professor Schaper. Omdat het deels ook theologisch was werd het desbetreffende hoofdstuk ook voorgelegd aan professor Berkhof. Over dat eerste historische hoofdstuk heb ik erg leuke gesprekken met Schaper en Berkhof gehad. De rest van mijn proefschrift gaat meer over de Universele Verklaring en VN documenten.

Het mes sneed een beetje aan twee kanten. Het was een onderwerp dat in de VN speelde en ik dacht: ‘Als ik nu over een jaar of vier promoveer, is het mooi om zo’n boek te hebben’, want het was de bedoeling dat rond diezelfde tijd overeenstemming zou zijn bereikt over de tekst van een verklaring inzake godsdienstige verdraagzaamheid.

Verwijzing naar een opperwezen

Ook in de tijd van de opstelling van de Universele Verklaring speelde de vraag, en recentelijk weer in het kader van de onderhandelingen over een Europese Grondwet, of je in dergelijke documenten een verwijzing naar het opperwezen moet hebben. Ik denk dat wij lering kunnen trekken uit die eerdere jaren. Het is al geprobeerd in 1948 bij de Universele Verklaring. Beaufort speelde daar ook een rol in. In een amendement werd een passage

voorgesteld dat de mensen waren geschapen naar Gods beeld. Een aantal landen, waaronder Nederland en Brazilië, was daar voorstander van. In 1948 werden de Fransen vertegenwoordigd door de beroemde René Cassin, zelf van Joodse origine, en voorstander van de seculiere laïcistische staat. In de Algemene Vergadering van de VN heeft Cassin toen op een gegeven moment gezegd: 'Moeten wij nou hier in deze politieke vergadering bij stemming beslissen of God bestaat of niet?' Dit argument maakte indruk en het amendement werd dan ook niet in stemming gebracht. Ik ben het met Cassin eens dat de VN voor een dergelijke beslissing een ongeschikt forum is. Ik vind dat nog steeds een les die wij ook nu nog in gedachten moeten houden.

Verklaringen inzake godsdienstige verdraagzaamheid en rassendiscriminatie

De verklaring over godsdienstige verdraagzaamheid, waarover al in 1962 werd gesproken, werd uiteindelijk pas in 1981 aangenomen. Een verdrag over hetzelfde onderwerp is er nooit gekomen. Het verbod van rassendiscriminatie begon eveneens met een verklaring die in 1963 werd aanvaard. Het daarop voortbouwende verdrag inzake het verbod op rassendiscriminatie is in 1965 aangenomen door de Algemene Vergadering van de VN. De verklaringen inzake godsdienstige verdraagzaamheid en rassendiscriminatie waren eigenlijk bedoeld als parallelle instrumenten. Het waren als het ware tweelinginstrumenten die moesten dienen als reactie op anti-semitische manifestaties die in 1961 in grote delen van de wereld plaatsvonden. De vraag was toen of antisemitisme racistisch of godsdienstig van aard is. Ik denk dat beide elementen er wel mee te maken hebben. Ik betreur het niet dat het verdrag inzake godsdienstige verdraagzaamheid er niet is gekomen. Zoals ik in een advies aan de Sub-Commissie heb gesteld, bestaat een groot gevaar dat zo'n tekst beperkter zal worden dan de algemene norm van godsdienstvrijheid zoals die bijvoorbeeld is vervat in de Universele Verklaring.

Internationale 'Bill of Rights'

In 1945 was het plan een internationale Bill of Rights (Statuut van de Rechten van de Mens) op te stellen. Dat moest een soort totale visie omvatten met betrekking tot alle rechten van de mens. Na de Tweede Wereldoorlog waren de geallieerden van mening dat het aan de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens moest worden overgelaten om zo'n alomvattend instrument op te stellen. De Universele Verklaring inzake de Rechten van de Mens kwam er al in 1948; de twee daarop aansluitende Mensenrechtenverdragen werden aangenomen in 1966. Je kon toen zeggen dat er een bouwwerk was gecreëerd waar alles in zat. In de tussentijd (1965) was ook het Verdrag tegen Rassendiscriminatie aangenomen. Vooral het implementatiegedeelte van de twee mensenrechtenverdragen van 1966 is sterk beïnvloed door het Rassenverdrag. Later is het systeem uitgebreid met specifieke verdragen, zoals het Vrouwenverdrag (1979) en het Kinderverdrag (1989). De vrees bestond dat je met

specifieke instrumenten de coherentie van het systeem zou aantasten: terugblikkend denk ik toch dat dergelijke verdragen een antwoord zijn op behoeften en noden die bij bepaalde groepen bestaan. Je kunt de rechten van vrouwen, kinderen of andere groeperingen in zulke verdragen toespitsen en er ontstaat ook een zekere betrokkenheid van deze groeperingen met zo’n speciaal verdrag. Je kunt er andere elementen in brengen die niet kunnen worden uitgekristalliseerd in algemene teksten over mensenrechten. Ik vind dat zulke specifieke verdragen wel een additionele betekenis moeten hebben. Daar was ik een beetje bang voor met een apart verdrag inzake godsdienstvrijheid, omdat door politieke onderhandelingen de reikwijdte van de godsdienstvrijheid eerder zou kunnen worden beperkt dan uitgebreid.

VN-Commissie voor de Rechten van de Mens

Toen ik bij Buitenlandse Zaken in dienst kwam, viel dat, zoals ik al zei, net samen met het begin van de periode van opbouw van het systeem van de mensenrechten. Als ambtenaar had ik veel speelruimte. Het is altijd een voordeel als de hoogste chef zich eigenlijk niet voor je onderwerp interesseert. Je moet aan de andere kant dan natuurlijk ook niet veel steun verwachten. Ik heb veel vrijheid gekregen, en daarmee de gelegenheid om Nederland een gezicht te geven. Op een bepaald moment ben ik voorgedragen als Nederlands vertegenwoordiger in de Commissie voor de Rechten van de Mens. Ik had toen erg veel steun van Directeur-Generaal Jan Meijer, die goed kon opschieten met Luns, alhoewel hij zelf een man was van de linker zijde. Hij had tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld in het verzet. Hij had vertrouwen in mij. Hij bemoeide zich niet echt met mijn zaken, maar hij zei ‘ik zal je altijd dekken’, wetende dat Luns eigenlijk niet erg geïnteresseerd was in de mensenrechten. De top van het ministerie was dat ook niet. Ik schreef altijd mijn eigen instructies en speeches die dan pro forma aan de top werden voorgelegd. Er was maar één onderwerp waar ik altijd instructies zocht en dat was het Midden-Oosten, met name Israël. Ik herinner mij dat in 1972 voor het eerst in een VN-resolutie Israël werd aangesproken op het bedrijven van oorlogsmisdrijven. Juridisch denk ik dat het juist was, zeker in het licht van de Geneefse Verdragen, maar toentertijd dacht ik bij oorlogsmisdrijven toch vooral aan de Tweede Wereldoorlog. Wat de Joden was overkomen was toen natuurlijk ook nog veel verser dan nu, en er was een grote sympathie voor de Joodse staat. Ik heb toen in overleg met Peter van Walsum, die destijds bij de Nederlandse Permanente Missie in New York werkte, een fors standpunt ingenomen tegen die resolutie samen met de Verenigde Staten, Guatemala en Zaïre. Nederland was het enige Europese land dat tegen de resolutie stemde. In die tijd stemde je nog niet af met andere landen (ook niet binnen de EEG), maar volgde je je eigen weg. Dat is Nederland toen door bepaalde kringen, met name Arabische landen, erg kwalijk genomen. Later is het Nederlandse stemgedrag zelfs als één van de argumenten gebruikt voor de olieboycot tegen Nederland in 1973. Ik was toen tevens rapporteur van de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens en de Ara-

bische/Sovjet groep heeft het mij toen ontzettend zwaar gemaakt bij de aanvaarding van het zittingsrapport dat ik had voorbereid. Ik herinner mij dat ik tot diep in de nacht in mijn eentje met deze hele groep heb moeten discussiëren over de tekst.

Nederlandse invloed

De tijden zijn inmiddels veranderd. Tijdens de afgelopen zitting (van zes weken) van de Commissie voor de Rechten van de Mens in Genève in 2004 heeft de Nederlandse delegatie over geen enkel onderwerp publiekelijk het woord gevoerd. Alleen minister Bot heeft een verklaring afgelegd. Als lid van de Europese Unie neemt Nederland naar buiten toe nauwelijks een eigen standpunt in. Dan benijd ik de Noren, de Zwitsers en de Canadezen die zich overal laten zien en hun eigen standpunt naar voren brengen. Maar de EU moet alles coördineren; dat wordt nu met 25 landen nog veel lastiger. Nederland heeft geen eigen gezicht. Wellicht wel in EU verband, maar dat is onzichtbaar. In 1977 kreeg je al meer en meer EEG-overleg. Toen begon het er al mee dat, als ik een bepaald standpunt wilde innemen, er door Den Haag werd gezegd dat ik dan in ieder geval de steun moest hebben van nog twee EEG-landen. Ik belde dan meestal met Kopenhagen en Dublin omdat ik er zeker van was dat ik een goed antwoord kreeg omdat zij op dezelfde lijn zaten. Het is natuurlijk veel leuker als je nog wat speelruimte hebt. De dwangbuis van de EEG begon echter steeds meer te knellen.

Lectoraat aan de Universiteit van Amsterdam

Toen ik net gepromoveerd was kwam ik bij de UvA terecht. Professor Tammes was indertijd hoogleraar internationaal recht aan de UvA en hij heeft er voor gezorgd dat aldaar een buitengewoon lectoraat mensenrechten werd ingesteld, de eerste leerstoel op dat terrein, waarop ik benoemd werd. Ik was één middag per week op de universiteit waar ik colleges gaf op het gebied van de rechten van de mens en de VN. Dat heb ik 10 jaar gedaan. Een aantal studenten van de UvA is erdoor geïnspireerd en is via mij bij Buitenlandse Zaken terecht gekomen.

Benoeming tot Directeur Mensenrechten in Genève

In 1977 werd ik benoemd tot Directeur van de VN-Divisie voor de Rechten van de Mens.⁹ Die periode is voor mij de belangrijkste in mijn leven geweest. Eén of twee jaar ervoor had een Amerikaanse collega in de Commissie voor de Rechten van de Mens mij erop attent gemaakt dat de toenmalige directeur van de Divisie Mensenrechten, de Belg Marc Schreiber, nog maar enige jaren te gaan had tot aan zijn pensioen. Ik had zelf geen moment aan die functie gedacht, maar het leek mij wel aantrekkelijk en ik dacht, ik zal het toch eens mel-

⁹ Deze functionaris heet tegenwoordig Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens.

den. Bij Buitenlandse Zaken vond men het wel een interessant idee. Ik had een tamelijk goede voorbereiding gehad omdat ik zoveel jaar lid was geweest van zowel de Commissie voor de Rechten van de Mens als van de Sub-Commissie inzake Voorkoming van Discriminatie en Bescherming van Minderheden. Ik wist vooral goed wat er speelde in de VN. Nederland is toen voor mij gaan lobbyen; er waren nog andere kandidaten, maar de keuze is op mij gevallen. Dat was ten tijde van de regering Carter in de VS. Kurt Waldheim, de toenmalige Secretaris-Generaal van de VN, heeft met mijn benoeming gewacht totdat hij zelf werd herkozen. Waldheim dacht eigenlijk maar aan één ding: zijn eigen functioneren. Alhoewel ik bekend stond als een beetje een buitenbeentje, heeft men het toch aangedurfd om met mij in zee te gaan.

Functioneren als Directeur

De positie van Directeur van de Divisie Mensenrechten was en is een soort sleutelpositie. In de tijd waarin ik aantrad, werd de wereld nog beheerst door de Koude Oorlog. De Russen hadden wel een remmende invloed op mijn functioneren en op het gehele programma voor de rechten van de mens. De Amerikanen wilden ook mijn werk controleren, maar zij paktten dat veel subtieler aan. Ik werkte nauw samen met mijn speciale assistent Bertie Ramcharan,¹⁰ die veel ideeën had en die een zeer gemakkelijke pen had. Wij stelden ook resoluties op die wij informeel aan bepaalde delegaties voorlegden om aldus onze ideeën te realiseren. Wij deden dus nog al wat werk achter de schermen, vooral met bevriende delegaties, zoals Canada en diverse Europese landen. Als internationaal ambtenaar zat ik wel sterk op de Europese, westelijke lijn, maar ik wilde mij nooit als Europese zetbaas manifesteren.

Tijdens mijn ambtstermijn werden de thematische procedures zoals die inzake verdwijningen ontwikkeld. Ook dat probeerde ik te stimuleren door het leggen van contacten. Ik heb me vooral met Latijns Amerika bezig gehouden. Politiek gezien stonden die het dichtst bij Europa en daar lieten zij zich ook op voorstaan. Achteraf gezien heb ik me politiek gezien wat soft opgesteld ten aanzien van de onderdrukking in de communistische staten en denk ik dat ik de mate van onderdrukking heb onderschat. Ik ben mij daarvan eens te meer bewust nu ik in mijn huidige capaciteit als Speciaal Rapporteur naar staten als Oezbekistan ga en zie hoe het daar nu nog steeds is. Vooral klassieke vrijheden werden erg onderdrukt.

1503-Procedure

Ik ben vele jaren als lid van de Commissie en de Sub-Commissie betrokken geweest bij de confidentiële procedure op basis van ECOSOC-resolutie 1503 die is begonnen in 1970.¹¹

¹⁰ Bertrand Ramcharan is momenteel waarnemend Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens.

¹¹ United Nations Economic and Social Council Resolution 1503 (XLVIII), aangenomen op 27 mei 1970. Ingevolge deze resolutie van ECOSOC werd het voor de Commissie voor de Rechten van de Mens en de Sub-Commissie inzake Voorkoming van Discriminatie en Bescherming van Minderheden mogelijk om vertrouwelijk klachten over schendingen van mensenrechten te behandelen.

Wat mij frappeerde was dat je in een week tijd duizenden klachten moest doornemen en selecteren voor behandeling in de Commissie. Wat betekent zo'n selectie nou? Vooral de dossiers die waren ingebracht door gerenommeerde Niet Gouvernementele Organisaties (NGO's) zoals Amnesty International hadden kans om uitgekozen te worden want die waren goed gedocumenteerd. In 1974 was het de eerste keer dat een aantal van die dossiers, het waren er acht, het haalden om in de Commissie behandeld te worden. Dat werd toen zo'n impasse dat de behandeling ervan is uitgesteld tot 1975. Wij hadden ook dossiers voorliggen die betrekking hadden op Noord-Ierland. Voor de zaak aan de orde kwam gaf de Engelse ambassadeur een goede lunch aan alle leden van de Commissie. Tijdens de daarop volgende zitting bracht Engeland naar voren dat de zaak rond Noord-Ierland ook al werd behandeld door de Raad van Europa. Dus eigenlijk moesten wij dat in de VN niet nog eens over gaan zitten doen. Iedereen gaf daar steun aan en achteraf vond ik dat ik me daartegen had moeten verzetten. Daarna kwam Indonesië aan bod; dat was misschien nog wel een graadje erger met al die politieke gevangenen. De vertegenwoordiger van Indonesië vond dat behandeling binnen de Commissie niet nodig was aangezien Indonesië nauw samenwerkte met het Internationale Rode Kruis; na de beslissing over Noord-Ierland moest niet met twee maten gemeten worden. Dus het dossier over Indonesië werd ook van de tafel geschoven. Dat was eigenlijk al het begin van het einde van de 1503-procedure. We hadden toen nog een aantal andere zaken waarin vrijwel allemaal op dezelfde manier besloten werd. Als wij bijvoorbeeld een klacht tegen Uganda selecteerden, dan zeiden de Afrikanen: 'Waarom pikken jullie nou precies een Afrikaans land eruit net alsof er in Europa niets mis is?' Men kon het ook allemaal makkelijk zeggen omdat er geen controle was naar buiten toe. Het was immers een confidentiële procedure, dus niemand werd er verder op aangesproken.

Kort geleden ben ik betrokken geweest bij een openbare procedure inzake Oezbekistan; dat vind ik toch veel beter. Het is zo makkelijk om te zeggen dat een schending van de mensenrechten onder een confidentiële procedure wordt behandeld, maar men speelt het uit. Waar het om grootscheepse schendingen gaat, moeten er naar mijn mening openbare procedures worden gevolgd. Staten moeten op hun aansprakelijkheid worden gewezen. Dat kan anders zijn als het om individuele gevallen van schendingen gaat. Dan kan het nuttig zijn om die confidentieel te behandelen, zodat een concessie kan worden gedaan zonder gezichtsverlies.

Thematische procedures¹²

Ik weet niet meer wie op het idee gekomen is om thematische procedures in te stellen, maar het is begonnen met Argentinië (1980). Het zag er indertijd naar uit dat een resolutie

¹² Het is mogelijk dat de Commissie voor de Rechten van de Mens Speciale Rapporteurs of Werkgroepen instelt die bepaalde thema's gaan onderzoeken en daarover aan de Commissie rapporteren. Zo bestaan er momenteel Commissies of Rapporteurs inzake verdwijningen, geweld tegen vrouwen, martelingen, godsdienstvrijheid en het recht op onderwijs.

in de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens tegen Argentinië het niet zou halen omdat dat land hele goede vrienden had. Terwijl de Chilenen na de omverwerping van de Allende-regering alle relaties met de communistische landen hadden verbroken, hadden de Argentijnen die in stand gehouden. Toen op een bepaald moment het Westen, als reactie op grootscheepse mensenrechtenschendingen in Argentinië, had besloten geen graan en vlees meer af te nemen, vond het land onmiddellijk een afzetmarkt in de Sovjet-Unie. Ik heb toen tegen de Russen gezegd: ‘Jullie komen op voor je linkse kameraden in Chili, maar die in Argentinië laten jullie in de kou staan’. Het was gewoon een pragmatische beslissing. Toen bleek dat geen resolutie over Argentinië kon worden aangenomen, werd besloten het dan maar thematisch, gericht op verdwenen personen, te doen. Dat was een interessante oplossing, waaraan ook landen als Algerije en Irak hun steun gaven.

Einde aanstelling in Genève

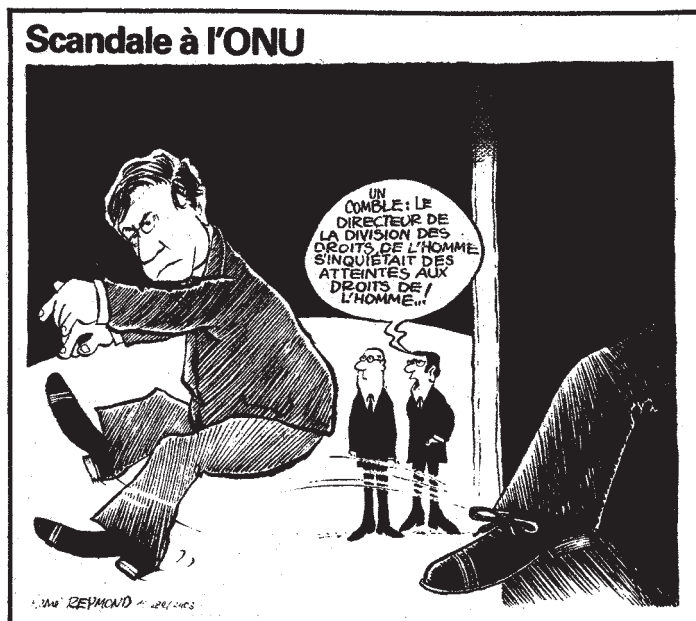
Aanvankelijk kreeg ik een aanstelling voor twee jaar. Die is in 1979 verlengd voor drie jaar. Personeelsaangelegenheden waren altijd een probleem omdat vele medewerkers maar voor een bepaalde termijn werden ingehuurd; soms kreeg je pas op de laatste dag van hun aanstelling of zelfs daarna toestemming om hun aanstelling te verlengen. Dat was heel belemmerend voor het werk. De onderhandelingen die je moest voeren binnen het systeem waren heel moeizaam. De VN is een typische bureaucratische organisatie; daarbinnen zijn er altijd krachten die niet zichtbaar zijn maar wel allerlei beslissingen tegenhouden. Datzelfde gold voor budgettaire zaken. Als je extra geld nodig had voor een bepaald landenonderzoek dat niet in het normale budget was voorzien, dan moest je dat additioneel aanvragen en dat was niet makkelijk. De landen die daar tegen waren hadden natuurlijk ook hun vrienden bij het Secretariaat. Het is veel slimmer om daar dingen tegen te houden dan in een openbare politieke vergadering.

In 1982 liep mijn tweede termijn af en omdat er een conflict was gerezen heeft de Secretaris-Generaal, met name onder druk van Argentinië en de Verenigde Staten, besloten mijn contract niet meer te verlengen.¹³ Eigenlijk heb ik altijd ingecalculeerd dat ik wel eens met mijn hoofd tegen de muur zou lopen. Ik besepte dat ik in mijn positie steeds concessies zou moeten doen die mijn functioneren steeds ongeloofwaardiger zouden maken. Het ging tot op zekere hoogte nog redelijk goed maar het werd steeds moeizamer, vooral toen de regering Reagan in de VS aan de macht kwam. Dat mijn contract niet werd verlengd en dat ik

¹³ Van Boven weigerde toen een toespraak voor de Commissie voor de Rechten van de Mens aan te passen waarin hij bepaalde landen die de mensenrechten op grote schaal hadden geschonden met naam noemde. Hij werd toen gedwongen te verklaren dat hij de toespraak op persoonlijke titel hield en niet in zijn hoedanigheid van Directeur van de Divisie Mensenrechten. Zie hierover Theo van Boven, *People Matter; Views on International Human Rights Policy*, 1982, p. 7-12. De achtergronden bij dit conflict die er uiteindelijk toe hebben geleid dat Van Bovens contract niet meer werd verlengd, worden uitgebreid behandeld in het door Iain Guest geschreven boek *Behind the Disappearances; Argentina's Dirty War Against Human Rights and the United Nations* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990). Het boek is ook in een Nederlandse vertaling verschenen onder de titel *De Vuile Oorlog*.

Tribune de Genève du vendredi 12 février 1982

moest vertrekken heeft mij achteraf niet zozeer verrast. Wat mij teleurgesteld heeft was dat ik, toen ik terugkeerde naar Nederland, de deur vrijwel gesloten vond bij Buitenlandse Zaken, terwijl ik daar toch zo'n 17 jaar had gewerkt. Ik dacht dat ik mijn werk in Genève redelijk goed had gedaan en dat men dat in Den Haag ook zo zou ervaren. Het ministerie had weliswaar de plicht mij terug te nemen, maar men bood mij eigenlijk niet veel aan. Als men mij een verantwoordelijke baan had aangeboden, had ik dat zeker gedaan. Ik vond dat toen aantrekkelijker dan een aanstelling als hoogleraar, want ik vond mijzelf meer een practitioner dan een wetenschapper. Ik neem aan dat bij Buitenlandse Zaken de opvatting heerste dat je je als internationaal ambtenaar koest moest houden en binnen de perken behoorde te blijven. De opvatting was dat je je had te schikken als ambtenaar; dat had ik niet gedaan, dus ik was niet meer zo bruikbaar. Voordat ik in Genève begon had ik mij voorgenomen dat ik bij mijn principes zou blijven. Er zijn mensen die alles doen om te overleven in het VN-systeem en die dan concessies blijven doen. Ik vond het een hele moeilijke functie maar wel een belangrijke en invloedrijke. Ik had er willen blijven, maar ik heb er geen spijt van dat ik trouw ben gebleven aan mijn ideeën.

Hoogleraar in Maastricht

Naast mijn hoogleraarschap heb ik heel veel functies binnen de VN vervuld. Ik heb altijd op twee benen gestaan, één binnen en één buiten de universiteit. Een goed deel van mijn be-

oktober 1992

langstelling ging uit naar wat er buiten de universiteit gebeurde. Wij hebben in de loop der jaren wel een aantal interessante dingen gedaan. Met name het opstellen van de 'Limburg Principles' in 1986 en de 'Maastricht Guidelines' in 1997.¹⁴ Dat zijn documenten over sociaal-economische rechten die nog steeds een grote invloed hebben en die veelvuldig worden gebruikt en geciteerd. De nauwe samenhang tussen praktijk en theorie is ook van belang geweest voor de ontwikkeling van het onderzoek binnen het Maastrichts Centrum voor de Rechten van de Mens. Internationaal recht is net als andere rechtsgebieden maatschappelijk relevant. Het moet normaal zijn dat je er ook wat mee doet in de samenleving.

¹⁴ Beide documenten zijn een uitwerking en interpretatie van de rechten die zijn opgenomen in het VN Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten. De teksten zijn onder andere gepubliceerd in het door het Maastricht Centre for Human Rights uitgegeven boekje *Human Rights: Maastricht Perspectives* (Universiteit Maastricht 1999, ISBN: 90-5681-063-4).

Functies en taken binnen de VN vanaf 1982

Vele functies en taken binnen de VN die ik naast mijn hoogleraarschap heb uitgeoefend hebben een belangrijk en uniek karakter. Wat mij als Speciaal Rapporteur inzake het Recht op Reparatie (voor slachtoffers van grove schendingen van de rechten van de mens)¹⁵ vooral trof was het belang van de slachtoffer-oriëntatie. Het slachtoffer trekt altijd aan het kortste eind, ook achteraf als het om reparatie gaat. Versterking van de rol van het slachtoffer, ook in strafrechtelijke procedures, is uitermate belangrijk.

Mijn benoeming als lid van het Comité van deskundigen dat toezicht houdt op het Rassenverdrag heeft voor mij ook veel betekend. Zo'n Verdragscomité heeft veel taken; je komt ineens allerlei mensen en problemen tegen (zoals kwesties betreffende de Roma en de Dalits), waar je eerst nooit zicht op had. Ook het overleg met collega Comité-leden over kwesties van rassendiscriminatie en uitwassen als etnische zuiveringen vond ik uitermate boeiend. Dan valt je ook op hoe prettig het kan zijn om deel uit te maken van een collectief orgaan. Natuurlijk speelt iedereen wel zijn of haar eigen rol, maar toetsing aan het brede scala van meningen heeft erg goede kanten.

Bij mijn Speciaal Rapporteurschap inzake Folteringingen opereer ik alleen; dan komt er wel erg veel op je af. Ik ben elke dag met 'urgent appeals' bezig. Het heeft natuurlijk ook zijn efficiënte kanten. Zo kan ik bijvoorbeeld heel snel reageren omdat ik zelfstandig kan beslissen. Het grijpt me aan dat de praktijk van martelingen nog zo wijd verbreid is. Alle landen en mensen zijn daar kennelijk toe in staat. Ook hierbij vind ik de slachtoffer-oriëntatie van groot belang. Wat ik teleurstellend vind zijn de beperkte middelen die beschikbaar worden gesteld. De problemen zijn immens groot, en je zou zoveel meer kunnen doen als je als Rapporteur meer mensen en middelen ter beschikking had. Ik krijg dagelijks verzoeken om actie te ondernemen. Op dit moment heb ik bij zo'n 15 landen een verzoek ingediend om die te mogen bezoeken, omdat toestemming van de betrokken staat altijd een vereiste is. Maar ik moet er aan de andere kant ook niet aan denken dat zij alle zouden zeggen dat ik welkom ben, want dat kan ik eenvoudigweg niet aan. Zo'n bezoek moet je gedegen voorbereiden want je moet goed beslagen ten ijs komen om een solide onderzoek te doen.

Juist in deze tijd sleutel ik aan een standaardtekst die ik stuur naar regeringen die op het punt staan mensen uit te leveren aan een land waar mogelijk gemarteld wordt. Als er een gereede kans bestaat dat er bij uitlevering of uitzetting naar een land gemarteld wordt, dan kunnen garanties worden gevraagd dat dit niet zal gebeuren. Maar nu blijkt steeds vaker dat er wel allerlei toezeggingen worden gedaan, maar dat die niet gestand worden gedaan. Eigenlijk denk ik dat je in zo'n geval niet mag uitleveren, maar dat is heel moeilijk in de huidige tijdgeest van na 11 september 2001 waarin steeds meer wordt getornd aan het non-refoulement beginsel. Je moet er in ieder geval voor zorgen dat iemand niet in-

¹⁵ Reparatie is een verzamelterm die zowel materiële als immateriële genoegdoening omvat. Immateriële reparatie kan bijvoorbeeld bestaan uit het toegeven dat schendingen hebben plaatsgevonden, het instellen van onderzoek, het vervolgen en bestraffen van daders en het aanbieden van excuses.

communicado wordt gehouden want dan weet je dat achter de deuren grote kans bestaat van folteren. Cruciaal is ook dat de monitoring nauwgezet gebeurt door een onafhankelijk orgaan.

Eerste Griffier van het Joegoslavië-Tribunaal (1994)

Het griffierschap vond ik niet zo aantrekkelijk omdat het vooral, zeker in de beginperiode, veel logistiek werk inhield. Dit neemt niet weg dat ik wel het initiatief om zo’n tribunaal op te richten sterk verdedig. Ik denk dat het Tribunaal een succes is. Als griffier had ik vooral een dienende functie. Beleidsbepaling is interessanter, maar dat is de rol van de aanklager, terwijl de rechters zich bezig kunnen houden met het onderzoek ter terechtzitting. Ik hield mij als Griffier vooral bezig met de inrichting van gerechtshalen, de detentiefaciliteiten, beveiliging en de aanstelling en salariëring van het personeel, als ook de relaties met het gastland, dus de Nederlandse autoriteiten.

Statuut Internationaal Strafhof (Rome 1998)

In 1998 werd mij gevraagd de Nederlandse delegatie te leiden op de diplomatieke conferentie in Rome over het Statuut van het Internationale Strafhof. Dit bleek een heel succesvolle conferentie. Wat mij toen vooral opviel was de belangrijke invloed van de coalitie van NGO’s (de Niet-Gouvernementele Organisaties) die met gedegen voorstellen kwamen. Staten die een opvallend positieve rol speelden waren Canada, Zwitserland, Duitsland en Zuid-Afrika. Er was wel EU-overleg, maar alle lidstaten van de Europese Unie hadden toch hun eigen ruimte. Ik moet ook de Fransen prijzen voor hun plaatsing van de rol van het slachtoffer in het strafproces naar het model van de ‘partie civile’. Door hun bijdrage heeft het slachtoffer niet slechts een bijfunctie doordat hij of zij als getuige meewerkt aan de veroordeling van de dader, maar het slachtoffer heeft ook een eigen specifieke rol. Het was geweldig om de euforie aan het einde van de conferentie mee te maken. Ik heb nooit eerder gezien dat gedelegeerden op stoelen staan te juichen bij de aanvaarding van een verdragstekst. De Amerikanen, die hadden tegengestemd, zaten er wat verloren bij.

Wetenschappelijk werk

Mijn wetenschappelijke werk vanaf 1982 is voornamelijk gebaseerd op mijn ervaringen die ik in een juridisch kader plaats. Behalve mijn proefschrift heb ik eigenlijk zelden iets geschreven op eigen initiatief, maar vrijwel altijd op verzoek. Zo heb ik toch een groot aantal producties afgeleverd want verzoeken bleven en blijven komen. Een drang om iets te schrijven heb ik niet in sterke mate en ik vind het ook altijd weer moeizaam. Als ik dan weer iets geschreven heb, denk ik altijd dat het niet zo veel voorstelt; lees ik het nog eens een jaar later, dan denk ik: ‘Nou het is toch niet onaardig’. Het is me ook wel eens overko-

men dat ik iets las en dacht: 'Dat zou ik zelf geschreven kunnen hebben', en dat bleek toen ook het geval te zijn. Maar een echte drang om iets te schrijven heb ik zelden.

De rol van Niet-Gouvernementele Organisaties (NGO's)

De ontwikkeling van NGO's is zeer belangrijk geweest sinds 1948. Bij de Universele Verklaring was een 15-tal, vooral religieus georiënteerde, niet-gouvernementele organisaties betrokken. In 1968, toen de eerste Wereldconferentie Mensenrechten werd gehouden in Teheran, waren daar al ongeveer 150 NGO's bij betrokken. Zij hebben vooral een inbreng geleverd in het internationale humanitaire recht en tezamen met het Internationale Comité van het Rode Kruis de aanzet gegeven voor de Rode-Kruis-Protocollen van 1977. Op de Conferentie van Teheran werden de rechten van de mens uit het juridisch kader getild en gerelateerd aan de grote wereldproblemen van rijk en arm, discriminatie van vrouwen, ongeletterdheid, en gewapende conflicten. Er waren mensen die daar geen voorstander van waren en die wilden vasthouden aan een strikt juridisch kader. Bij de volgende grote Wereldconferentie Mensenrechten in Wenen in 1993, waren meer dan 1500 NGO's aanwezig. Later in Beijing en in andere plaatsen waar VN-conferenties werden gehouden, en ook in Rome bij de bespreking van het Statuut, was de invloed van NGO's duidelijk aanwijsbaar. Het initiatiefrecht van de aanklager, de bescherming van slachtoffers en de aandacht voor verkrachting van vrouwen tijdens conflictsituaties in het Statuut van het Internationaal Strafhof zijn bijvoorbeeld te danken aan de inbreng van NGO's. Sommigen vrezen de NGO's nu een beetje om hun macht, waarbij de vraag wordt gesteld aan wie NGO's nu eigenlijk verantwoording verschuldigd zijn. Laatst hadden wij hier op de universiteit een interessante discussie over de vraag of je voor de machtige NGO's niet ook een soort gedragscode moet opstellen. Ik sta daar kritisch tegenover. Er was ook iemand die zei dat NGO's volledige openheid van financiën moeten geven maar dat kan in sommige landen die NGO's slecht gezind zijn heel gevaarlijk zijn, zowel voor de NGO's als voor hun geldschietters. Bovendien kun je NGO's niet over één kam scheren. Je hebt internationale en nationale NGO's, professionele, medische, en godsdienstige organisaties om maar wat te noemen, en om daar nu allemaal regels aan te gaan stellen ... In sommige repressieve landen lopen NGO's en 'human rights defenders' (leden van mensenrechten-NGO's) grote risico's. Je komt hen relatief vaak tegen als slachtoffers van foltering.

Een nieuwe organisatie alleen voor democratische staten?

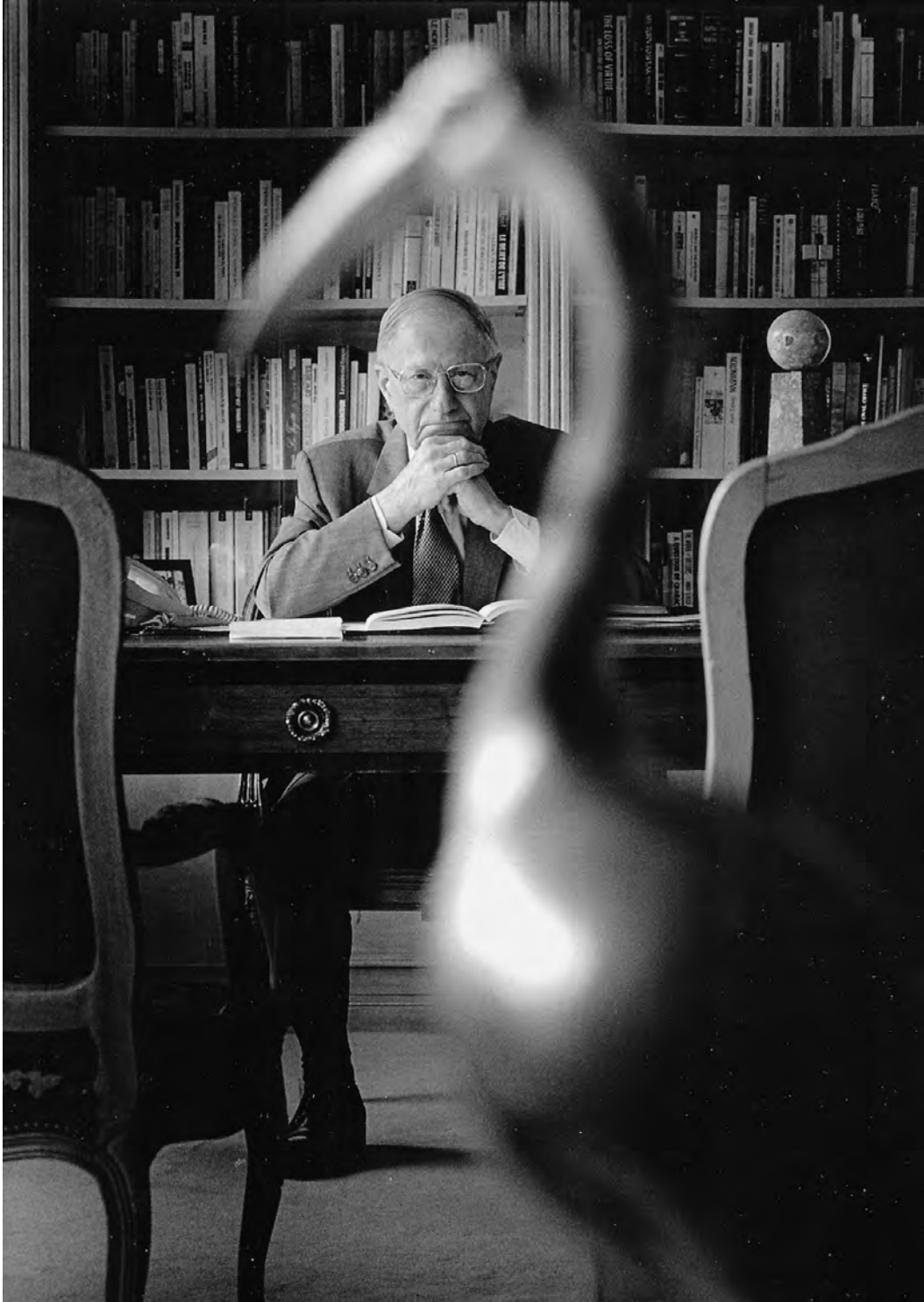
Er gaan wel eens stemmen op om in plaats van of naast de Verenigde Naties een nieuwe internationale organisatie op te richten waarvan alleen democratische staten lid zouden kunnen worden. Ik denk dat dat geen goede gedachte is. Dan krijg je twee soorten landen waarbij de een zich boven de ander stelt. Ik denk dat je elkaar toch meer als gelijkwaardig moet aanspreken; anders krijg je een selectief gezelschap en is er sprake van uitsluiting

van anderen. Bovendien moeten wij in ogenschouw nemen dat landen die dan zogenaamd beschaafd zijn, vaak ook heel wat op hun kerfstok hebben. Democratie en beschaving zijn niet bepaald een garantie dat een land zich niet schuldig zou maken aan mensenrechtenschendingen. Kijk naar wat Nederland in Indonesië heeft gedaan, de Fransen in Algerije en de Verenigde Staten nu in Irak.

Toekomst van de rechten van de mens

Wat wij nu vooral moeten nastreven is dat de mensenrechten vaste grond krijgen op nationaal niveau. Dat is de uiteindelijke toetsing van de betekenis van de mensenrechten. Dat vergt een lang proces. Het vereist een grote betrokkenheid bij de mensenrechten op nationaal niveau. Bovendien moet voorzien worden in een goede follow-up van wat er op internationaal niveau gebeurt. Als die er niet is kan je het wel vergeten. Wat ik laatst heel aardig vond, en een voorbeeld van hoe het zou moeten, was een uitvoerige bijlage bij het blad van de Nederlandse afdeling van Defence for Children. In die bijlage besteedden zij namelijk uitvoerig aandacht aan de concluding observations van het Kindercomité en het schaduw-rapport.¹⁶ Ik vind ook dat je daar wijde verbreiding aan moet geven. Ik heb in Straatsburg regelmatig college gegeven in een zaal van honderden, misschien wel 500 studenten. Eens vroeg ik wie wel eens de ‘concluding observations’ van het verdragscomité inzake rassendiscriminatie of van een ander verdragscomité had gezien die betrekking hebben op een nationaal rapport van zijn of haar land. Er gingen toen drie tot vijf handen omhoog. Dan merk je pas hoe gebrekkig de verspreiding en de kennis van die rapporten zijn. De wezenlijke toekomst van de rechten van de mens ligt in nationale implementatie, maar daarvoor hebben wij nog een lange weg te gaan.

¹⁶ Staten die partij zijn bij een bepaald mensenrechtenverdrag verplichten zich regelmatig een rapport in te dienen bij het toezichthoudende comité waarin zij aangeven in hoeverre vorderingen zijn gemaakt bij de realisering van de in het verdrag vervatte rechten. De comité's bespreken de rapporten met vertegenwoordigers van de verdragspartijen en leggen hun bevindingen vast in een rapport. Het laatste deel van zo'n rapport bestaat uit de zogenaamde concluding observations. Hierin geven zij aan wat de sterke en zwakke punten zijn en doen zij suggesties voor verbetering.

OVER STAATSRECHTELIJKE KWESTIES EN COMPROMISSEN: INTERVIEW MET ROBERT SENELLE

‘De avond voor de inwerkingtreding van de taalgrens zijn circa drieëntwintigduizend Belgen in het Franse taalgebied ingeslapen en ’s anderendaags wakker geworden in Vlaanderen, terwijl zeventachtigduizend Belgen die voorheen in Vlaanderen gehuisvest waren in Wallonië wakker zijn geworden.’

Prof. em. dr. R. Senelle (in 1918 in Schaarbeek geboren) studeerde rechten aan de Vrije Universiteit van Brussel en behaalde er het diploma van doctor in de rechten en licentiaat in het notariaat. Na een korte periode als advocaat en rechter – hij was gedurende vijf jaar auditeur bij de Raad van State – werd hij kabinetschef van Eerste Minister A. van Acker (1954-1958). Bij KB van 21 januari 1958 werd hij tot hoogleraar benoemd aan de Rijksuniversiteit van Gent. Daar doceerde hij voornamelijk grondwettelijk recht, rechtsvergelijkend staatsrecht en administratief recht, inclusief bouwrecht. Van 1978 tot 1980 was hij decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, waarna hij lid werd van de Raad van Beheer van de RUG. Hij is sedert 1987 emeritus.

Prof. Senelle publiceerde in binnen- en buitenland tal van boeken en artikelen op het terrein van de staats-hervorming, het federalisme, de monarchie en de ministeriële verantwoordelijkheid. Hij is een geregeld columnist met betrekking tot zaken van staats-hervorming en politieke actualiteit.

Na de Tweede Wereldoorlog

Gedurende de Tweede Wereldoorlog verbleef de Belgische Koning Leopold III in krijgsgevangenschap in Laken, vanwaar hij voor het einde van de oorlog door de bezettende macht werd weggevoerd. Na de oorlog verbleef hij aanvankelijk in Oostenrijk, maar op een gegeven moment stelde zich de vraag onder welke voorwaarden Leopold naar België terug zou keren. In afwachting van een besluit werd door de verenigde Kamers een regent¹ aangesteld. Duidelijk was wel dat er heel wat verzet was tegen een terugkeer van de Koning, een verzet dat een fundamentele tegenstelling aan het licht bracht tussen de twee landsdelen.

Senelle: De periode na de Tweede Wereldoorlog in België neemt een aanvang met twee opmerkelijke feiten. Het eerste is de publicatie in 1949 van het rapport-Soenens² over de uit-

¹ Dat was prins Karel, broer van Leopold III en graaf van Vlaanderen. Over zijn benoeming zie: Th. Luyckx, *Politieke geschiedenis van België* (Brussel-Amsterdam 1964), p. 412.

² ‘Verslag van de commissie er mede belast een met redenen omkleed advies uit te brengen over de toepassing van de grondwettelijke beginselen betreffende de uitoefening van de prerogatieven van de Koning en over de verhoudingen der grote grondwettelijke machten onderling’, *Belgisch Staatsblad* (B.S.) 6 augustus 1949.

oefening, door de Belgische koning, van zijn zogenaamde ‘prerogatieven’. Dit rapport was een voor die tijd belangrijk stuk, dat op een accurate wijze de rol van de vorst heeft geschetst. Er bleef evenwel één punt waaromtrent er enige verwarring is gebleven – ook in het rapport – met name het bevelhebberschap over het leger in oorlogstijd. Er waren toen twee thesissen: de ene ging ervan uit dat het bevelhebberschap ook in oorlogstijd onder de ministeriële verantwoordelijkheid viel en de andere beweerde het tegendeel. Deze tweede thesis werd vooral verdedigd door de aanhangers van Leopold III. Het is mijn overtuiging dat de Koning het bevelhebberschap over het leger voert op basis van de Grondwet, dit wil zeggen binnen de normale ministeriële verantwoordelijkheid. Nu is dat algemeen aanvaard, ook door het Hof: de Koning is opperbevelhebber van het leger onder controle van de regering. Er is geen enkele uitzondering op de onmogelijkheid van de Koning om ook maar één akte, één daad te stellen zonder ministeriële goedkeuring. Daar is geen enkele twijfel over en bijgevolg ook niet aangaande het bevelhebberschap over het leger.

En dan is er een tweede feit, en dat is echt opmerkelijk: de volksraadpleging van 12 maart 1950.³ Inderdaad, Koning Leopold III had aan de regering laten weten dat hij de uitoefening van de koninklijke macht niet zou hernemen zonder volksraadpleging. De toenmalige regering had daarin toegestemd. Maar die volksraadpleging heeft een resultaat opgeleverd dat niemand verwachtte. In Vlaanderen wilde 72% van de mensen de terugkeer van Koning Leopold, in Brussel 48% en in Wallonië maar 42%.⁴ Het gevolg was dat de kloof tussen Vlaanderen en Wallonië nooit duidelijker tot uiting was gekomen dan naar aanleiding en als gevolg van die volksraadpleging.

Aanvankelijk wilde men een referendum organiseren, maar dat was strijdig met de Grondwet. De Grondwet voorziet geen referendum. Daarom heeft men het dan ‘volksraadpleging’ genoemd, maar dat was evenmin constitutioneel aanvaardbaar. Naar mijn mening zijn én het referendum én de volksraadpleging strijdig met de Grondwet. De toenmalige regering had dat niet moeten doen. Het is een soort noodrecht geweest, maar het was niettemin verkeerd. De regering had gewoon moeten zeggen: aangezien er een wet gestemd is die bepaalt wanneer de onmogelijkheid om te regeren van de Koning een eind heeft genomen, moeten we wachten tot de volksvergadering⁵ zich daarover uitspreekt. Dat was dé oplossing. Maar de aanhangers van Koning Leopold III meenden dat volksraadpleging in de drie delen van het land een grote meerderheid ‘pro’ zou opleveren, hetgeen verkeerd is uitgevallen.

De staats hervorming

Reeds vóór de volksraadpleging groeide het besef dat de Belgische staatsstructuur aan verandering toe was...

³ Zie Luykx, *Politieke Geschiedenis*, p. 416-423.

⁴ Landelijk stemden 2.933.382 (57,8%) kiezers vóór terugkeer en 2.151.881 (42,32 %) tégen. Luykx, *Politieke Geschiedenis*, p. 421. Een overzicht van de percentages per provincie en per arrondissement is te vinden in: P. Theunissen, 1950: ontkenning van de koningskwestie (Antwerpen-Amsterdam 1984), p. 16.

⁵ Dat wil zeggen: de verenigde Kamers.

Senelle: Merkwaardig zijn in die vroege na-oorlogse periode ook de conclusies van het Harmel-centrum. Dit centrum was opgericht bij wet van 3 mei 1948.⁶ Het voorstel was echter reeds ingediend door Pierre Harmel⁷ op 21 mei 1946. De wet dateert van 1948, maar het verslag is pas veel later ingediend, meer bepaald in 1958.⁸

Dat Harmel-centrum bestond uit vier afdelingen: een demografische afdeling, een economische afdeling, een morele en een culturele afdeling. Het bestond uit 45 leden uit alle geledingen van het land. Het centrum heeft wel baanbrekend werk verricht, in dier voege dat de politieke afdeling de volgende hervormingen heeft voorgesteld:

1. De definitieve vastlegging van de taalgrens, hetgeen voor die tijd revolutionair was;
2. het in overeenstemming brengen van de bestuurlijke en gerechtelijke gebieden met die taalgrens;
3. de vervanging van de toenmalige provincie Brabant door een provincie Brussel, een Vlaamse provincie Noord-Brabant en een Waalse provincie Zuid-Brabant, iets wat vele jaren nadien toch verwezenlijkt is;
4. de oprichting van een Waalse Culturele raad en een Vlaamse Culturele raad. Dat was het begin van de Cultuurraden, die respectievelijk de Waalse en de Vlaamse gemeenschap vertegenwoordigen en die geroepen waren om elk het instrument te worden van een eigen cultuurbeleid in de twee grote gewesten en in Brussel.

Het Harmel-centrum verklaarde ook dat elke verplichte tweetaligheid te veroordelen is. Inderdaad, buiten het feit dat de tweetaligheid afbreuk doet aan het traditionele karakter en de individualiteit van de twee gemeenschappen, zien we dat ze meestal leidt tot een slechte kennis van de twee nationale talen. Het centrum verklaarde ook dat de Brusselse agglomeratie geen culturele gemeenschap uitmaakt. In werkelijkheid behoren de stad Brussel en haar voorsteden zowel tot de Waalse gemeenschap als tot de Vlaamse gemeenschap. Voor zijn tijd is dit werkelijk baanbrekend te noemen.

De werkzaamheden van dat Harmel-centrum hebben later aanleiding gegeven – in de jaren zeventig van vorige eeuw – tot het oprichten van een nieuwe commissie die men ‘de Werkgroep der 28’ noemde. Die werkgroep heeft dan voortgebouwd op de conclusies van het Harmel-centrum en heeft deze in feite verfiind. Zij hebben zich gebogen over de culturele autonomie en zijn zelfs verder gegaan door aandacht te besteden aan de gewestvorming. Dat was totaal nieuw. Ten gevolge van de werkzaamheden van de groep heeft men

6 B.S. 4 juni 1948.

7 Pierre Harmel werd geboren te Ukkel (Brussel) op 16 maart 1911. Hij is doctor in de rechten, licentiaat in de sociale wetenschappen en in het notariaat, geaggregeerde van het hoger onderwijs in fiscaal recht en was professor aan de Rijksuniversiteit te Luik. In 1946 werd hij verkozen tot volksvertegenwoordiger van de Parti Social Chrétien (P.S.C.). Hij vertegenwoordigde België op de vierde Vergadering van de Verenigde Naties in 1949. Hij was minister van Openbaar Onderwijs van 1950 tot 1954, van Justitie van juni 1958 tot november 1958, van Culturele Aangelegenheden van 1958 tot 1960 en van het Openbaar Ambt van 1960 tot 1961. Eerste minister was hij van 1965 tot 1966. Van 1966 tot 1972 was hij minister van Buitenlandse Zaken. In deze hoedanigheid was hij in 1967 de geestelijke vader van het “Harmel-Rapport” of de “Harmel-Doctrine” die het beleid van de Navo sterk zou beïnvloeden en die pleitte voor een sterke defensie gekoppeld aan stabiele relaties met het Oostblok. In 1973 werd hij dan voorzitter van de senaat. Hij bleef dit tot in 1977. In 1991 kende de Koning hem de titel van graaf toe. Bron: http://www.premier.fgov.be/nl/formerpm/portraits/p_harmel.html

8 Over het Harmel-centrum zie: R. Senelle, *De Grondwetsherziening 1967-1971* (Teksten en Documenten nr. 279-280-281; Brussel 1972), p. 3 en volgende.

het idee van de uitbreiding van de autonomie van de provincies verlaten en om de spanningen onder de gemeenschappen op te vangen heeft men radicaal de weg van de gewestvorming gekozen. De Werkgroep der 28 heeft zich ook gebogen over de bescherming van de minderheden,⁹ maar er is geen akkoord tot stand gekomen over het probleem Brussel, dat werkelijk een gordiaanse knoop was geworden. Toch heeft de Werkgroep op dit terrein belangrijk werk verricht.

Intussen was er iets later een nieuw en zeer belangrijk feit: in 1968 ging men over tot de splitsing van de Katholieke Universiteit Leuven. Buitenlanders – ondermeer Nederlanders, die men in die tijd nog buitenlanders moest noemen – kunnen zich moeilijk inbeelden hoe belangrijk die splitsing is geweest. Zij was werkelijk een donderslag bij heldere hemel. Vergeet niet dat de Universiteit Gent reeds in 1930 was *vernederlandst* en dat men heeft moeten wachten tot 1968 om de splitsing van de Universiteit Leuven te bekomen. Het gevolg was dat de aloude Universiteit Leuven die in de 15de eeuw werd opgericht, volledig Nederlandstalig is geworden en dat de Franstalige vleugel verhuisd is naar Louvain-la-Neuve in Waals Brabant.

Daarna volgde op 18 februari 1970 de fameuze verklaring van Eerste Minister Gaston Eyskens – voortgaande dus op de werkzaamheden van het Harmel-centrum en die van de Werkgroep der 28 – in de vergadering van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Daarin zei de Eerste Minister woordelijk:

‘De unitaire staat met zijn structuur en zijn werkwijze, zoals die thans door de wetten nog geregeld zijn, is door de gebeurtenissen achterhaald. De gemeenschappen en de gewesten moeten hun plaats innemen in vernieuwde staatsstructuren, die beter aangepast moeten zijn aan de eigen toestanden van het land. Die vernieuwde structuren moeten op cultureel gebied de reële autonomie van de cultuurgemeenschappen vestigen, behalve bepaalde aangelegenheden die aan de wet worden voorbehouden. Op de andere gebieden moeten ze het principe huldigen van de prioriteit van de basiswetgeving en van de eenheid van het algemeen beleid’.

Ten slotte legde Eyskens ook de nadruk op de reorganisatie en de modernisering van de instellingen, teneinde een grotere doelmatigheid van de staat te bekomen, hetgeen het startschot was voor de opeenvolgende staatshervormingen.

Er zijn ondertussen vijf staatshervormingen geweest: de hervormingen van 1968-1971, van 1980-1988, van 1993-1994, van 1996-1999 en ten slotte de staatshervorming van de jaren 2000-2003. De belangrijkste blijft in elk geval de staatshervorming van 1970. Inderdaad, tijdens de staatshervorming van 1970 is men overgegaan tot het inschrijven in de Grondwet van het bestaan van drie gemeenschappen¹⁰ in de Belgische staat: de Vlaamse

⁹ Bedoeld wordt hier de Nederlandstalige minderheid in de stad Brussel, de Franstalige minderheid in de randgemeenten en de minderheden in enkele grensgebieden (Voeren en Komen-Moeskroen).

¹⁰ De gemeenschappen hebben vooral betrekking op culturele aangelegenheden.

gemeenschap, de Franse gemeenschap, en de Duitstalige gemeenschap. Men is ook overgegaan tot het inschrijven in de Grondwet van drie gewesten:¹¹ het Vlaamse gewest, het Waalse gewest en het Brusselse gewest. Ten slotte, en dat is dan meer dan ooit de basis geworden van de hele staatsstructuur in België, is er het voor ons overbekende artikel 4:

‘België omvat vier taalgebieden: Het Nederlandse taalgebied, het Franse taalgebied, het tweetalige gebied Brussel-Hoofdstad en het Duitse taalgebied. Elke gemeente van het Rijk maakt deel uit van één van deze taalgebieden. De grenzen van de vier taalgebieden kunnen niet worden veranderd of gecorrigeerd dan bij een wet, aangenomen met de meerderheid van de stemmen in elke taalgroep van elke Kamer, op voorwaarde dat de meerderheid van de leden van elke taalgroep aanwezig is en voor zover het totaal van de ja-stemmen in beide taalgroepen twee derden van de uitgebrachte stemmen bereikt.’¹²

De grondslag van dat artikel 4 is de Wet op het gebruik der talen,¹³ een wet die het Nederlandse taalgebied nauwkeurig heeft gedefinieerd. Dit taalgebied valt feitelijk samen met het Vlaamse gewest. Het Vlaamse gewest omvat namelijk de provincies Antwerpen, Limburg, Oost Vlaanderen, Vlaams Brabant en West Vlaanderen.

De taalgrens

De staatshervorming van 1970 was mede een uitvloeisel van het vastleggen van de taalgrens in 1963.

Senelle: In de evolutie van het staatsrechtelijk denken was het vastleggen van de taalgrens bij wet in 1963 ongetwijfeld een keerpunt.¹⁴ Dit was redelijk vérgaand: toen werd immers voor de eerste maal in de geschiedenis van de Nederlanden de taalgrens definitief vastgelegd. De avond voor de inwerkingtreding van deze grens zijn circa drieëntwintigduizend Belgen in het Franse taalgebied ingeslapen en ’s anderendaags wakker geworden in Vlaanderen,¹⁵ terwijl zevenentachtigduizend Belgen die voorheen in Vlaanderen gehuisvest waren in Wallonië wakker zijn geworden.¹⁶ Die taalgrens zou vér strekkende politieke gevolgen hebben. De taalwetten van 1963 hebben bepaald dat boven de taalgrens alles in het Nederlands moest gebeuren, bezuiden in het Frans en in Brussel in de twee talen. Dit heeft in Vlaanderen een geleidelijke vervlaamsing of vernederlandsing van de gehele samenleving met zich meegebracht.

Het zijn de Waalse socialisten die Voeren bij Vlaanderen gevoegd hebben, omdat zij daarvan verlost wilden zijn. De Voerenaars waren namelijk zeer katholiek en de Waalse so-

11 Gewesten hebben vooral een (sociaal-)economische basis.

12 Over dit art. 4 zie: K. Rimanque, *De grondwet toegelicht, gewikt en gewogen* (Antwerpen-Groningen 1999), p. 12-14.

13 Wet van 2 augustus 1963 en de aanvulling bij wet van 23 december 1970.

14 Door de taalwetten van 1962 en 1963 werd in België ook een einde gemaakt aan de voordien gebruikte ‘talentellingen’.

15 De inwoners van de – voorheen gedeeltelijk Franstalige – Voerstreek.

16 De inwoners van de – voorheen gedeeltelijk Nederlandstalige – steden Komen en Moeskroen.

cialisten wilden al die katholieken kwijt. Ze hebben zich dat nadien beklaagd maar het was te laat. Omdat een heleboel Nederlanders zich kwamen vestigen in Voeren heeft de streek nu opnieuw een Nederlandstalige meerderheid, en is het ondenkbaar dat de partij *Retour à Liège*¹⁷ daar ooit nog iets te vertellen heeft.

Financiële transfers

Die staats hervorming, bekeken door de bril van onze taalgemeenschappen, heeft gewoon de geleidelijke erosie van het Franstalige overwicht in België meegebracht. Daarmee is alles gezegd. Natuurlijk hebben de Vlamingen voor alles wat ze hebben verkregen een prijs moeten betalen, doorgaans van financiële aard.

Men mag daarbij het volgende niet vergeten: Vlaanderen heeft in zijn lange geschiedenis twee katastrofen gekend: 1° de val van Antwerpen in 1585 en de herovering van de Zuidelijke Nederlanden door Spanje en het vertrek van duizenden welgestelde intelligente Vlamingen die Nederland groot hebben gemaakt; 2° de revolutie van 1830.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft zich echter een fenomeen voorgedaan, waar niemand zich eigenlijk aan verwacht heeft, ook de Vlaamse elite niet: Vlaanderen is ineens – trapsgewijs, jaar na jaar – een rijke regio geworden. Duizenden KMO's¹⁸ hebben in die periode Vlaanderen rijk gemaakt. Bovendien was Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog vrijwel onbeschadigd in handen van de geallieerden gevallen en is het onmiddellijk opnieuw een wereldhaven geworden. Anderzijds is de zware industrie in Wallonië in die naoorlogse periode in elkaar gestort, waarna de financiers van de *Société Générale* hun kapitalen uit Wallonië hebben teruggetrokken. Dat maakt dat – in tegenstelling tot de 19e eeuw, de eeuw van de verdrukking, op taal- en cultureel gebied, van Vlaanderen door de Franstalige bourgeoisie – Vlaanderen actueel veruit het rijkste landsdeel is. Om een voorbeeld te geven: op dit ogenblik is 75 % van de Belgische export Vlaams. Die realiteit wordt overigens nog versterkt door de terugval van de *francophonie* in de hele wereld.

Dan kom ik tot het heikele punt: wat is nu het grootste wrijvingspunt tussen het Noorden en het Zuiden van het land, tussen Vlamingen en Walen? Dat zijn vooral de financiële transfers tussen Vlaanderen en Wallonië. Deze transfers uit Vlaanderen zijn gestegen tot 5,43 miljard euro in 2002. Dat betekent 3,6% van het Vlaams binnenlands inkomen in 2002. Er is geen enkel land waar de solidariteit zo ver gaat en de Vlamingen staan erop dat daaraan een einde zal worden gemaakt. Er is namelijk geen enkele controle op de besteding van die gelden. De voornaamste besteding van die transfers gaat via de sociale zekerheid. Dat is oncontroleerbaar.

¹⁷ Franstalige socialistische partij met als voornaamste doelstelling de terugkeer van Voeren naar de provincie Luik. Boegbeeld van deze partij was José Happart, lange tijd burgemeester van Voeren.

¹⁸ Kleine en Middelgrote Ondernemingen.

Ik citeer:

‘Volgens de meest recente raming van de KBC¹⁹ bedraagt de transfer van Vlaanderen naar Wallonië en Brussel ongeveer 199 miljard BEF²⁰ (1999), waarvan ongeveer 173 miljard voor Wallonië en 26 miljard voor Brussel. Over welke transfers gaat het?

- Transfers via de sociale zekerheid (110 miljard BEF²¹)
- Transfers via de federale begroting (50 miljard BEF²²)
- Transfers via de financieringsregeling voor gemeenschappen en gewesten (40 miljard BEF²³)

Daar bovenop komen nog de transfers via de financiering van de overheidsschuld. In de veronderstelling dat de oorsprong van de schuld voor 80% in Wallonië ligt, maar de financiering van de schuldenlast voor 65% door Vlaanderen gebeurt, impliceert dit een additionele transfer van al gauw nog eens 200 miljard BEF'.²⁴

Wallonië vecht met alle mogelijke middelen om elke Vlaamse controle te vermijden en de Franstaligen doen al het mogelijke om deze transfers niet doorzichtig te maken. Dat gebeurt gewoon op het vlak van de sociale zekerheid, die federaal geregeld is. De Vlamingen eisen nu dat die zou gesplitst worden, namelijk dat de kinderbijslag en de gezondheidszorg regionaal zouden worden. De Walen weigeren dat natuurlijk.

Kiesrecht

De huidige regering heeft nu provinciale kieskringen ingesteld. In de ogen van de regering is dit nuttig omdat provinciale kieskringen de kwaliteit van de Kamer van Volksvertegenwoordigers zou bevorderen. De apparentering valt eveneens weg tussen de provincies.²⁵ Het achterliggend idee is dat de Vlaming die zich kandidaat stelt iemand zal moeten zijn die zijn lokale aanhang overstijgt. Dat wil zeggen: men gaat ook uit van de overweging dat provinciale kieskringen meer valabele kandidaten zullen opleveren in plaats van mensen die lokaal zeer bekend zijn, die veel stemmen krijgen omdat ze alle dagen een pint gaan drinken in een café.²⁶

In combinatie daarmee heeft men in België ook een kiesdrempel ingesteld. Dat vind ik

19 Voorheen: Krediet Bank en Cera-groep.

20 Omgerekend: €4,93 miljard.

21 Omgerekend: €2,73 miljard

22 Omgerekend: €1,24 miljard

23 Omgerekend: €0,99 miljard.

24 Omgerekend: €4,96 miljard.

Bron: Vlaams Economisch Verbond, *Transfers* – juni 2003.

25 Het systeem van apparentering – of lijstverbinding – was zeer complex. Het hield in dat reststemmen binnen een kieskring werden samengevoegd met reststemmen van andere kandidaten in een andere kieskring in dezelfde provincie. Hierdoor kon een partij een bijkomende zetel (restzetel) behalen bovenop de rechtstreeks toegewezen zetels.

26 In Nederland kan je een omgekeerde beweging constateren: daar wil men naar kleinere kieskringen om de band met de burger te versterken.

niet zo een goede zaak. Waarom? Omdat nieuwe ideeën vaak ontluiken bij kleine partijen, niet bij grote partijen. Wanneer men die kleine partijen de mond snoert, het hun onmogelijk maakt een vertegenwoordiging te hebben in het parlement, komt er van die nieuwe ideeën vaak niets terecht. Ik vind een kiesdrempel dus ondemocratisch.

Provinciale kieskringen vind ik goed, maar er is wel een enorm probleem, dat is de splitsing van de kieskring Brussel-Halle-Vilvoorde en het gerechtelijk arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde. Dat is natuurlijk een zeer moeilijk probleem, want de Walen verzetten zich met hand en tand tegen die splitsing. Men stelt het altijd voor alsof zij dat doen om aan de Franstaligen in Brussel en omgeving meer invloed te geven. Dit is niet de ware reden. Zij doen dat omdat ze vrezen dat wanneer de kieskring Brussel-Halle-Vilvoorde wordt gesplitst, in Vlaanderen gemeenschap en gewest één geheel zullen worden, met één enkel parlement en één enkele regering. Men vreest dat dit een stap is naar de deelstaat Vlaanderen, en dat vrezen ze als de pest. Dat kunnen ze missen als kiespijn. Alleen: dat houden ze toch niet tegen, want dat komt er toch. Dat komt er toch, dat is onafwendbaar op politiek vlak.

Duitstalig België

Een woord over Duitstalig België. Lang geleden ging ik daar al uitleg geven over de staats-hervorming aan aandachtige Duitstalige landgenoten. Er zijn in België slechts vijfenzeventigduizend Duitstaligen. Wat willen die Duitstaligen? Zij willen absoluut in België blijven. Zij vormen al een autonome gemeenschap, maar maken ook nog steeds deel uit van het Waalse gewest.²⁷ En zij willen uit dat Waalse gewest. De Duitstaligen willen een eigen gewest vormen, en op hetzelfde niveau staan als Vlaanderen en Wallonië. Zij weten dat zulks ook mijn opvatting is.

Brussel een merkwaardige evolutie

Sedert de 16de eeuw was Brussel de ‘Princelycke Hoofstadt van ’t Nederlandt’. Hier resideerde de hofhouding van de Habsburgers die sedert 1482 over de Nederlanden regeerden. In de kringen van het hof, de adel en de centrale instellingen van de Habsburgse staat was het Frans de gebruikelijke taal. Het Frans was trouwens tijdens het ‘Ancien Régime’ de cultuurtaal bij uitstek in heel Europa. Het Frans werd destijds onder meer gehanteerd aan de hoven van Wenen, Berlijn en Sint-Petersburg. Ook de gegoede bourgeoisie in zowat heel Europa bediende zich van het Frans. Dit gold zeker voor een stad als Maastricht die vlak bij het Franse taalgebied ligt. Men sprak in de 18de eeuw dan ook van ‘l’Europe française’.

Uit recent wetenschappelijk onderzoek²⁸ is evenwel gebleken dat de aanwezigheid te Brussel van de Franstalige hofhouding en het overwegend Franstalig centraal overheidsapparaat van de Spaanse en de Oostenrijkse Habsburgers slechts een beperkte weerslag heeft gehad op het taalgebruik in de brede lagen van de Brusselse bevolking. Met andere woorden: tot op het einde van de 18de eeuw bleef Brussel een Nederlandstalige stad in het hertogdom Brabant. Het Nederlands was de gebruikelijke taal van de Brusselse bevolking, van de stedelijke administratie, van de ambachten en de gilden, van de kerken en de kloosters, van de godshuizen en hospitalen. Voltaire, die een tijd lang vertoefde aan het hof van Frederik de Grote, koning van Pruisen, sprak over Berlijn als een Franse stad. De Franse filosoof had in Berlijn nog geen woord Duits gehoord! Diezelfde Voltaire schreef rond 1740 verontwaardigd dat er te Brussel enkel Nederlandstaligen woonden (‘Le diable qui dispose de ma vie m’envoie à Bruxelles et songez s’il vous plaît qu’il n’y a à Bruxelles que des flamands’).

In 1790 was ca. 90 à 95 % van de Brusselse bevolking Nederlandstalig. De Zuidelijke Nederlanden werden toen vanuit Wenen geregeerd door de Oostenrijkse Habsburgers. In 1790 schreef keizer Jozef II (1780-1790) in zijn gebruikelijke taal: ‘Les habitants de Bruxelles et des Pays-Bas (en dat zijn uiteraard de ‘Zuidelijke of Habsburgse Nederlanden’, de

27 De Duitstalige Gemeenschap bevindt zich op het grondgebied van het Waalse Gewest.

28 Zie P. de Ridder, *Brussel, geschiedenis van een Brabantse stad* (Gent-Brussel 2001’).

Noordelijke Nederlanden zijn immers 'les Provinces Unies' of 'la Hollande') sont des imitateurs de leurs voisins: le fond est hollandais (sic!) et le vernis français'.

In 1792 veroverden de Fransen de Zuidelijke Nederlanden. Op 1 oktober 1795 werd dit gebied officieel geannexeerd bij Frankrijk. Er werd een systematische verfransingspolitiek doorgevoerd. Na de nederlaag van Napoleon Bonaparte te Waterloo (1815) besloten de geallieerden een bufferstaat op te werpen tegen Frankrijk. Daarom werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, die sinds 1585 elk hun eigen weg waren gegaan, herenigd onder Koning Willem I der Nederlanden. In 1830 slaagde een aantal door Frankrijk gesteunde separatisten die zich in Brussel gevestigd hadden, erin de hereniging van de 17 provinciën kapot te maken. 'België' werd onafhankelijk.

Na 1830 werd Brussel de hoofdstad van de op Jakobijnse leest gecentraliseerde Belgische Staat. Die staat werd volledig gedomineerd door de francofone bourgeoisie. Zelfs in het Nederlandse taalgebied verliep heel het maatschappelijk leven (administratie, onderwijs, gerecht, enz.) in het Frans. Maar, omdat de Brusselaars zelf onvoldoende Frans kenden, moest de Belgische overheid een beroep doen op inwijkelingen uit Wallonië en zelfs uit Frankrijk. Dergelijke Franstaligen werden niet alleen te Brussel maar ook tot in de verste uithoeken van het Nederlandse taalgebied aangesteld als rechter, ambtenaar, belastingontvanger enz....

Te Brussel weken uiteraard meer anderstaligen in dan in kleinere provinciesteden. De hoofdstad herbergde immers het centrale bestuursapparaat van de ééntalig Franse Belgische staat. Daarom werd Brussel meer dan de andere steden aan verfransing blootgesteld. Het 'Vlaams' werd door de Belgische bourgeoisie met misprijzen bejegend. Onder sociale druk schakelden heel wat mensen over naar het Frans. Dit gebeurde niet alleen in Brussel, maar ook in heel Nederlandstalig België. In 1846 werd een talentelling uitgevoerd. Volgens die telling was het aantal Brusselaars die meestal Frans spraken opgelopen tot 40%. Ondanks alle verfransende invloeden sprak in 1846 nog 60% van de bewoners van de hoofdstad nog altijd Nederlands. (Zoals gezegd: rond 1790 bedroeg het aantal Nederlandstaligen nog ca. 90%).

Op het einde van de 19de eeuw leidde een aantal factoren er toe dat de verfransing een krachtige impuls kreeg. Een belangrijke invloed ging uit van het onderwijs dat vrijwel uitsluitend in het Frans verstrekt werd. Ook de sterke inwijking van Walen had ingrijpende gevolgen. Ten slotte dient ook nog gewag te worden gemaakt van grote infrastructuurwerken die in die tijd werden uitgevoerd. Zo werden bij de overwelving van de Zenne duizenden eenvoudige Brusselaars uit hun huizen verdreven. Op de vrijgekomen plaatsen verrezen statige burgershuizen die onbetaalbaar waren voor de gewone man. Een kras staaltje van sociale verdringing.

De werking van al die factoren werd nog versterkt door het grote prestige van het Frans in die tijd. Niet alleen de volkstaal van de Brusselaars maar ook de dialecten van de te Brussel ingeweken Vlamingen hadden geen enkele kans tegenover de francofone bourgeoisie. Zowel de brede lagen van de autochtone Brusselse bevolking als ook de talloze eenvoudige

lieden die in de loop van de 19de en 20ste eeuw om den brode naar Brussel waren getrokken werden daar in de kortste keren onder sociale druk verfranst.

De resultaten van de talentelling – ondanks alle voorbehoud dat men daartegen kan maken – wijzen duidelijk op die evoluties. Volgens de talentelling van 1947 was nog slechts 24% van de bevolking van Brussel Nederlandstalig. Niet minder dan 72% van de bevolking van de Brusselse agglomeratie verklaarde toen Franstalig te zijn. De verfransing bleef overigens niet beperkt tot de Brusselse agglomeratie. Ook steeds meer gemeenten uit de omgeving van de Hoofdstad kregen er mee te maken. Vooral vanaf de ‘golden sixties’ zorgden de opkomst van de auto en het steeds drukker wordende verkeer ervoor dat de stad steeds meer als onleefbaar werd ervaren. Gigantische bouw- en immobiliënprojecten²⁹ in de agglomeratie en de daarmee gepaard gaande speculatie zorgden ervoor dat hele buurten begonnen te verkrotten. Talloze huizen stonden leeg doordat de bewoners de stad ontvlucht waren. Zij gingen wonen in riante groene verkavelingen in de Brusselse rand. Nadat een paar jaar eerder gemeenten als Anderlecht, Sint-Agatha-Berchem, Jette verfranst waren, kwamen nu ook gemeenten als Wemmel, Kraainem, Linkebeek, Dilbeek, Lennik, Sint-Pieters-Leeuw... onder druk te staan.

Bij dit alles kwamen twee nieuwe fenomenen. Sinds de jaren zestig kende Brussel een massale inwijking van allochtonen (vooral Marokkanen en Turken). Vandaag is de helft van alle in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geboren kinderen van allochtone afkomst. Ook de vestiging van de NAVO, de Europese Instellingen en van talloze buitenlandse instellingen en bedrijven heeft het internationale karakter van Brussel versterkt. Dit alles heeft ertoe geleid dat het Engels meer en meer gebruikt wordt als internationale communicatietaal. De Franstaligen, die jarenlang meewarig neerkeken op de Vlamingen en hun ‘minderwaardigheidscomplex’, worden nu op hun beurt geconfronteerd met een taal die een oneindig veel grotere uitstraling heeft dan het Frans. Tezelfdertijd heeft de sociaal-economische opgang van Vlaanderen ervoor gezorgd dat het Nederlands meer en meer aan prestige wint in Brussel. Daarom ook sturen heel wat Franstaligen en zelfs allochtonen hun kinderen naar Nederlandstalige scholen. Bovendien zijn tijdens de laatste jaren steeds meer Vlamingen terug in de stad komen wonen al ware het maar om de dagelijkse files te vermijden. Kortom Brussel blijft volop in beweging. Het komt erop aan deze beweging in goede banen te leiden en ervoor te zorgen dat de Nederlandse taal en cultuur hier als een wezenlijk bestanddeel aanwezig blijft.

Het oude Brabantse en Nederlandse Brussel, dat gedurende de 19de en 20ste eeuw sterk verfranst raakte, groeide tijdens de laatste jaren stilaan uit tot een plurinationale grootstad, waar talloze buitenlandse diplomaten en zakenlui voor korte of langere tijd wonen. Het uitbouwen van een harmonische samenleving tussen die talrijke gemeenschappen en culturen met respect voor de historische Brabants-Nederlandse ondergrond vormt dan ook één van de grote opdrachten voor de toekomst.

De monarchie als compromis

De monarchie in België heeft een eigenaardige geschiedenis meegemaakt. Een aantal steden in België is tot in 1945 orangistisch gebleven, ondermeer Gent en Antwerpen. In Brugge is Leopold II indertijd uitgejouwd wanneer hij een Franse redevoering wilde uitspreken bij het standbeeld van Jan Breydel en Peter de Coninck. Hij is vervolgens teruggekeerd om het in het Nederlands te doen. Albert I heeft zich met hand en tand verzet tegen de volledige vervlaamsing van de universiteiten van Gent en Leuven. Hij sprak bovendien zeer slecht Nederlands. De enige vorst voor de Tweede Wereldoorlog die Nederlands sprak was Leopold III. Boudewijn sprak vlot Nederlands in de laatste twintig, dertig jaar van zijn leven. Ook de huidige vorst, Albert II, spreekt vlot Nederlands.

Maar het eigenaardige is dat men zich België, gelet op de enorme cultuurkloof tussen Vlaanderen en Wallonië, niet kan inbeelden zonder monarchie. Schaf je de monarchie af, dan schaf je België af. Een Vlaamse president van de Belgische Republiek dat willen de Walen nooit en Elio Di Rupo als president dat willen de Vlamingen niet.³⁰ Het is dus uitgesloten. Zelfs een gekozen minister-president zou het einde van België inluiden. België heeft na de Waalse Eerste Minister E. Leburton³¹ uitsluitend Nederlandstalige premiers gekend omdat Vlaanderen het belangrijkste deel van België is, het dichtstbevolkte en rijkste deel. Al de Franstalige ministers leren nu trouwens Nederlands zodra ze worden benoemd. Gelukkig hebben we nu na Boudewijn een vorst gekregen, Albert II, die begrepen heeft dat men van hem verwacht dat hij de personificatie zou zijn van het *federale* Koninkrijk België. Albert II doet trouwens ook wat de beroemde Engelse constitutionalist Walter Bagehot in 1872 heeft geschreven over de rol van een koning in een parlementaire monarchie: het recht door zijn (federale) ministers geraadpleegd te worden, zijn (federale) ministers van advies te dienen en hen te waarschuwen.

Uiteraard kan hedendaags koningschap ook alleen maar daar goed functioneren waar het zich heeft verbonden met de gemeenschappelijke waarden van de moderne democratie. Dat zijn de redenen waarom men in België op dit ogenblik de monarchie niet in vraag stelt. Het koningschap is in België nooit een hinderpaal geweest voor de evolutie van onze instellingen in de richting van de democratisering en van de federalisering. Het zou ook een zware fout van de monarchie zijn niet verder bij te dragen tot de verdere verfijning van de staats-hervorming en de verdere omvorming van het land tot een echt federaal staatsbestel.³²

Koningskwesities en over ‘de onmogelijkheid van de Koning om te regeren’

Koning Boudewijn heeft in zijn lange regeerperiode twee opmerkelijke fouten begaan. Hij heeft ten tijde van de Kongo-crisis, in 1960, een ander beleid gevoerd dan dat van de rege-

30 De in Franstalig België erg populaire Elio Di Rupo is voorzitter van de Parti Socialiste (PS).

31 De Franstalige socialist Edmond Leburton was tweemaal gedurende een korte periode regeringsleider: de regering Leburton I duurde van 26 januari 1973 tot 23 oktober 1973, de regering Leburton II van 23 oktober 1973 tot 25 april 1974.

32 Zie ook: Robert Senelle, Miel Clement en Edgard Van de Velde, *Handboek voor de Koning* (Tielt 2004), p. 16-18, 43, 155 en 326.

ring. Dat kan niet, dat mag niet, maar hij was toen nog jong. Later, in april 1990, was er het incident met de wet op de zwangerschapsonderbreking – in België doorgaans ‘Abortuswet’ genoemd.³³ Toen heeft Boudewijn iets gedaan wat absoluut strijdig is met de Grondwet. De Koning heeft, nadat het ontwerp van wet gestemd was door beide Kamers, de bekrachtiging en publicatie van die wet geweigerd. Dat was fout... Aangezien de regering unaniem achter de bekrachtiging van deze wet stond, is er door toedoen van de Koning een nieuwe koningskwestie ontstaan die weliswaar zeer kortstondig was. De oplossing waarvoor Eerste Minister W. Martens toen onmiddellijk heeft gekozen, was een toepassing van het grondwetsartikel dat bepaalt dat de regering ‘de onmogelijkheid van de Koning om te regeren’ laat vaststellen.³⁴ Onmiddellijk moet een regent worden aangesteld door de verenigde Kamers. In afwachting van die aanstelling oefenen de ministers de macht van de Koning uit onder hun verantwoordelijkheid. De ministers hebben in 1990 de Grondwet – hoe zal ik het zeggen – ‘verkracht’, want de Koning was wél in staat om te regeren.

De ministers hebben daarop geantwoord dat de onmogelijkheid te regeren ook een *morele* onmogelijkheid kan zijn. Onze grondwetgever heeft evenwel nooit aan een *morele* onmogelijkheid gedacht. De grondwetgever heeft in 1830, naar aanleiding van de problemen rond George III in Groot-Brittannië, aan *krankzinnigheid* gedacht. De oplossing in verband met de houding van Boudewijn was dus een noodoplossing. De regering heeft verklaard dat de Koning zich in de onmogelijkheid bevond om te regeren, maar vervolgens werd geen regent aangesteld. Daarmee heeft men de Grondwet overtreden. De aanstelling van een regent bleek evenwel niet nodig, want de volgende dag hadden de ministers de wet reeds bekrachtigd en had ‘de (zgn. *morele*) onmogelijkheid van de Koning om te regeren’ voor Boudewijn geen bestaansreden meer. Vervolgens hebben de verenigde Kamers ook verklaard dat de onmogelijkheid van de Koning om te regeren was beëindigd. Koning Boudewijn heeft zijn taak opnieuw opgenomen, maar het gehele incident heeft natuurlijk een slechte indruk nagelaten.

Wat de grondwetgever ook niet voorzien had onder de bewoording ‘in de onmogelijkheid verkeren te regeren’ was het geval dat een koning krijgsgevangen zou zijn. Leopold III heeft daar in 1940 voor gekozen. Dat was eveneens een vergissing. Dat was strijdig met de Grondwet. De wapenstilstand, die hij met de Duitsers had onderhandeld, was zonder het akkoord van zijn ministers tot stand gekomen. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is Leopold III zelfs niet eens naar het parlement gegaan zoals zijn vader, Albert I. Hij is onmiddellijk naar de Generale Staf gestapt, het hoofdkwartier van het leger. Tegenwoordig kan van een dergelijke actieve houding van het staatshoofd geen sprake meer zijn, aangezien ons land in de NAVO en andere internationale organisaties zit. Maar de houding van Leopold in die situatie was verklaarbaar vanuit het feit dat tot dan toe alle Belgische koningen altijd zelf het opperbevel over het leger hadden gevoerd: Leopold I tijdens

33 B.S. 5 april 1990; Zie ook: Senelle, Clement en Van de Velde, *Handboek voor de Koning*, p. 122-144.

34 Art. 93 GW.

de Tiendaagse Veldtocht in 1831 en Albert I tijdens de Eerste Wereldoorlog.³⁵ Albert, bijvoorbeeld, wou tijdens de Eerste Wereldoorlog van Antwerpen een versterkte stad maken. Graaf de Brocqueville,³⁶ de toenmalige Eerste Minister, heeft hem geadviseerd daarvan af te zien. Vervolgens heeft hij zich teruggetrokken, nog voor hij werd omsingeld door de Duitsers. Achter de IJzer heeft men al gauw het leger van von Glück tegengehouden. Die kon met zijn kanonnen niet door het water! De Duitsers hebben er nooit aan gedacht dat de Vlamingen de gehele IJzerstreek onder water konden zetten. Ze kunnen dat nu nog. Ik heb dat onlangs gevraagd. Ze kunnen nog alles onder water zetten. Het heeft nu geen zin meer, maar in die tijd hield dat het leger van von Glück tegen. In feite hebben de Belgen toen aanzienlijk bijgedragen tot de overwinning van de Fransen bij de veldslag aan de Marne en tot de redding van Parijs.

De toekomst van België

Naar mijn mening is België in de toekomst slechts leefbaar indien toepassing wordt gemaakt van de klassieke regels van het federalisme: met name de invoering van deelstaten. Er moeten deelstaten komen zoals de *Länder* in Duitsland, de *Cantons* in Zwitserland, de provincies in Canada. Er is geen andere oplossing: de gemeenschappen en de gewesten moeten verdwijnen, want die zijn een 'onding'. Men heeft het gewest gecreëerd omdat er geen oplossing was voor Brussel. Maar Brussel heeft een enorme evolutie ondergaan. Die kleine ingeslapen stad, waarin ik geboren ben in 1918, is nu een wereldstad geworden door de aanwezigheid van de Europese Unie en de NAVO. In Vlaanderen heeft men dat nu aanvaard. Brussel zal nooit meer een uitsluitend Nederlandstalige of Franstalige stad zijn. Daarom aanvaardt men in Vlaanderen een deelstaat Vlaanderen, een deelstaat Brussel, een deelstaat Wallonië en een deelstaat Duitstalig België. De deelstaten moeten bovendien een zeer ruime autonomie hebben. Dit impliceert ook de splitsing van de gezondheidszorg en een nieuwe financiële regeling om een einde te maken aan die financiële transfers tussen het Noorden en het Zuiden. Een andere oplossing is er niet. Dat moet mogelijk zijn binnen een Europese ruimte. Europa heeft eigenlijk alles gewijzigd.

Alleen de afschaffing van gemeenschappen en gewesten en hun vervanging door deelstaten met een zeer ruime autonomie kan de politieke toekomst van het federale Koninkrijk België veilig stellen. Anders zouden de spanningen tussen de deelgebieden binnen de Belgische federatie wel eens het unificerend vermogen van de monarchie kunnen overstijgen.³⁷

³⁵ Senelle, Clement en Van de Velde, *Handboek voor de Koning*, p. 223-224.

³⁶ Charles de Brocqueville werd geboren te Brussel in 1860 en overleed er in 1940. Hij was volksvertegenwoordiger van 1892 tot 1919 en daarna senator tot 1936. Vanaf 1910 bekleedde hij onafgebroken ministersfuncties. Zo was hij minister van Spoorwegen, van Oorlog en later van Landsverdediging en van Landbouw. Hij vormde verscheidene regeringen van 1911 tot 1918. Ook van 1932 tot 1934 was hij Eerste Minister. Hij werd op 31 mei 1918 tot Minister van Staat benoemd. Bron: <http://www.premier.fgov.be/nl/formerpm/>

³⁷ Senelle, Clement en Van de Velde, *Handboek voor de Koning*, p. 227.

De Nederlanden en Europa

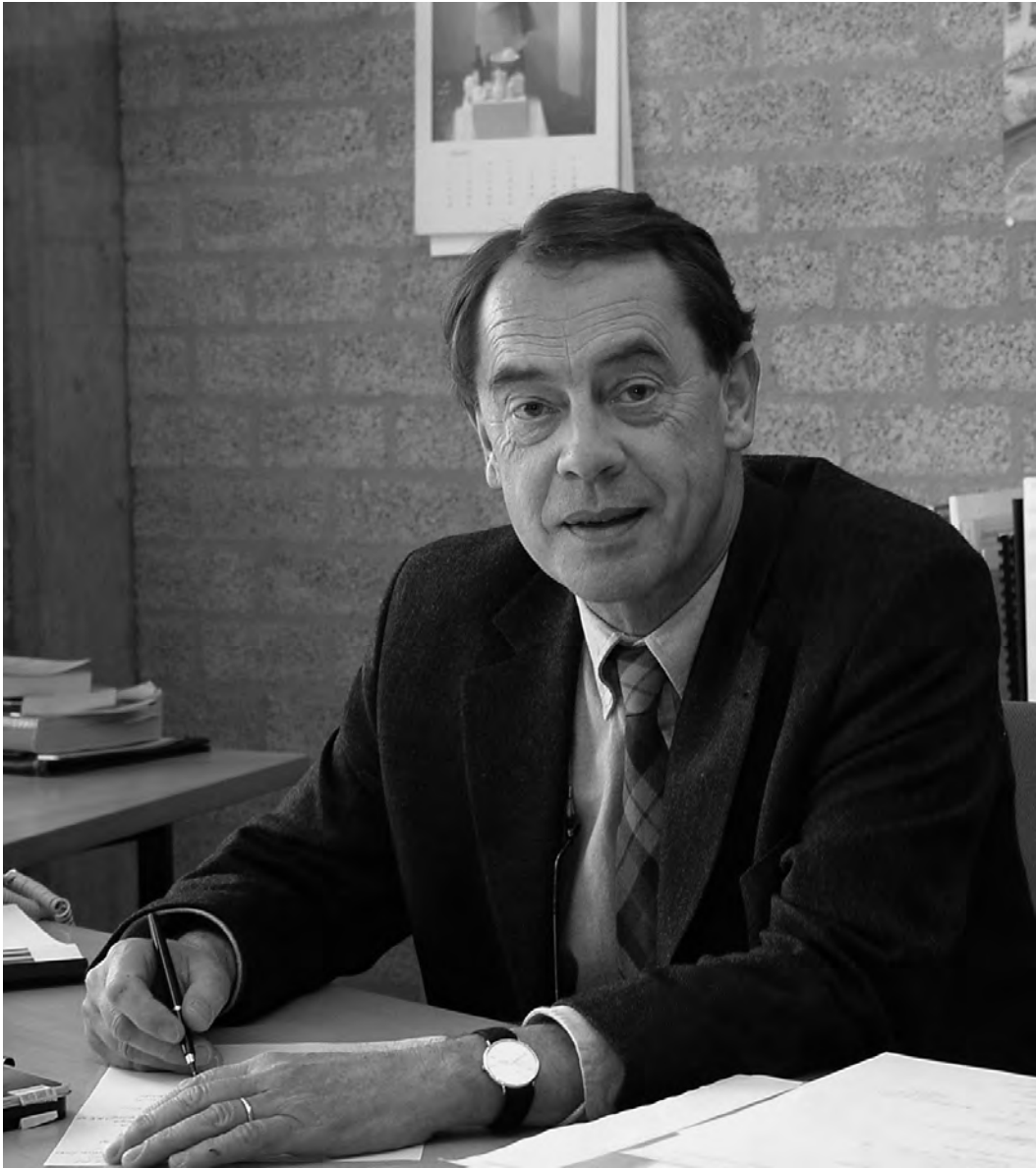
Bij het begin van het gesprek merkte prof. Senelle op dat hij de Nederlanders helaas ook buitenlanders moest noemen. Is hij voorstander van de Groot-Nederlandse gedachte?

Senelle: Ja daar ben ik absoluut voor gewonnen, persoonlijk. Men moet ook niet vrezen dat Vlaanderen een zoveelste provincie van Nederland zou worden. Ten eerste heeft Vlaanderen op dit ogenblik reeds meer te maken met Nederland dan met Wallonië, want Vlaanderen is een maritieme regio zoals Nederland, Wallonië is een continentale regio. De belangen van Vlaanderen en Wallonië zijn dus totaal verschillend. Ten tweede: de laatste tijd is de Nederlandse invloed in Vlaanderen, tot aan de taalgrens, vrij groot. Talrijke Nederlandse bedrijven hebben zich hier gevestigd, waaronder ook enkele grote banken zoals bijvoorbeeld de ING, waar de vroegere bank Brussel-Lambert in opgegaan is.

U moet ook niet vergeten dat Nederlanders de laatste tijd ook actief zijn in de haven van Antwerpen, wat vroeger zeker niet het geval was. Zij beschikken over grote kapitalen. De rijkste Nederlanders wonen in België. Bovendien is er de laatste tijd toch een minstens culturele toenadering tussen Nederland en Vlaanderen. Dat blijkt onder meer uit het feit dat er aan onze taal niet meer gesleuteld wordt door Nederland zonder het akkoord van de Vlamingen.

Wij hebben overigens de plicht op te komen voor de Nederlandse taal. Ik kan mijn boosheid niet onderdrukken telkens als ik op radio of tv nog dialect hoor. Kijk: wij leven in Europa. Er zijn tachtig miljoen Duitstaligen, zestig miljoen Engelssprekenden, bijna zestig miljoen Franstaligen. De enige oplossing voor ons om te overleven is dat wij er van uitgaan dat er eenentwintig miljoen Nederlandstaligen zijn. Er is geen alternatief; een van mijn Nederlandse vrienden – een succesvol zakenman – zei mij onlangs dat volgens hem het enige middel om te overleven is, dat Nederland en Vlaanderen op elkaar kunnen rekenen. Volgens hem is bijvoorbeeld de tweestrijd tussen Antwerpen en Rotterdam totaal verbijsterend. ‘Professor – zegt hij – het enige middel voor ons Nederlandstaligen, om te overleven in het Europa van morgen, dat is samen te spannen en uit te gaan van de overweging dat wij Nederlanders op de Vlamingen kunnen rekenen en dat de Vlamingen op de Nederlanders kunnen rekenen. Want – zegt hij –, die tweestrijd tussen Rotterdam en Antwerpen is totaal verbijsterend.’ Beide havens moeten in de toekomst één grote havenregio gaan vormen. Nu reeds gaat een deel van de investeringen in de havens naar buitenlandse bedrijven.

Het gesprek wordt afgesloten met een reeks argumenten voor een intensere samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen, op taalgebied, op het terrein van het onderwijs, van de publieke moraal, de misdaadbestrijding enz..

TIJN KORTMANN: INTERVIEW MET EEN POSITIVIST IN DE STAATSRECHTSGELEERDHEID

‘In mijn boeken presenteer ik recht, of wat ik graag zou zien als recht. Mijn positivisme is dus eigenlijk een soort purisme. Ik beschrijf alleen het positieve recht, of doe suggesties tot verbetering, maar ik kijk niet over het muurtje van het recht. Ik schrijf alleen om het recht zoals het is uit te leggen; ik schrijf dus een soort automobiel-instructieboeken.’

Tijdens de voorbije dertig jaar is Constantijn (‘Tijn’) Kortmann één van de leidende specialisten geworden op het gebied van het staats- en bestuursrecht in Nederland. Ook in andere Europese landen geniet hij bekendheid. Kortmann heeft een indrukwekkende publicatielijst bij elkaar geschreven.¹ Al is hij vooral een specialist op het gebied van het klassieke staatsrecht, toch heeft hij zich ook in vele andere aspecten van het publiekrecht verdiept. Lang voor ‘internationalisering’ een modewoord was geworden aan de universiteiten, richtte hij zich al op de rechtsvergelijking met andere Europese landen.

Constantinus Albertus Josephus Maria Kortmann, op 14 maart 1944 geboren te Groesbeek, studeerde rechten in Nijmegen (1962-1967) en Poitiers (1967-1968). Na het vervullen van zijn militaire dienstplicht werd hij wetenschappelijk medewerker in Nijmegen, waar hij eind 1971 promoveerde, en werkte hij vervolgens een paar jaar op de stafafdeling Wetgeving van Rijkswaterstaat. In de jaren 1976-1981 was hij lector (vanaf 1 januari 1980 hoogleraar) Nederlands en vergelijkend staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1 juli 1981 is hij hoogleraar te Nijmegen. Op 1 maart 2004 werd prof. Kortmann benoemd tot, en op 26 april jongstleden geïnstalleerd als ‘Akademie-hoogleraar’. Sindsdien kan hij zich vrij van de besommeringen van de bureaucratie wijden aan de wetenschap.² Zover was het nog niet toen Pro Memorie op 20 februari 2004 voor een gesprek naar de Universiteitscampus in Nijmegen trok.

Na een lange reis vanuit Brugge werden we er bijzonder hartelijk ontvangen door prof. Kortmann en zijn medewerkers. De lunch stond klaar en terwijl we toetastten, stak Kortmann van wal.

Bijna een Belg

Hoewel ik in Groesbeek, hier vlakbij Nijmegen, ben geboren, ben ik toch een jongen van het zuiden, van onder de grote rivieren. Mijn jeugd heb ik vooral in Limburg en in Brabant

¹ De publicatielijst van professor Kortmann is indrukwekkend lang. Zie de bibliografie in P.P.T. Bovend'Eert en J.W.A. Fleuren, *Grensverleggend staatsrecht. Opstellen aangeboden aan prof. mr. C.A.J.M. Kortmann* (Deventer 2001).

² Zie de website van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (www.knaw.nl/akademiehoogleraren): ‘Akademiehoogleraren worden door de Akademie in de gelegenheid gesteld om zich vijf à tien jaar lang geheel naar eigen inzicht bezig te houden met innovatief onderwijs en onderzoek, zonder de bestuurlijke verplichtingen die normaalgesproken tot hun functie behoren. De KNAW financiert het salaris van de Akademiehoogleraar en een onderzoeksbudget’.

doorgebracht. Dat maakt me wellicht bijna een Belg. Mijn vader was burgemeester en werd naar verschillende gemeenten gestuurd in die beide provincies.³ Mijn gymnasiumopleiding kreeg ik in Den Bosch, in het Sint-Janslyceum. In 1962 keerde ik terug richting Nijmegen, om hier aan de Katholieke Universiteit rechten te studeren.

Frans en Russisch

Mijn doctoraal examen legde ik af in juli 1967, na vijf jaar studie. Dat was toen snel. Tijdens die studie ben ik voor een klein halfjaar naar Parijs geweest. Na mijn afstuderen heb ik nog een jaar in Poitiers gestudeerd. Dat was een fantastische tijd. Ik heb de hete lente van 1968 aan een Franse universiteit mogen meemaken. Bovendien heb ik daar de Franse cultuur veel beter leren kennen. Ook heb ik er vrienden voor het leven gemaakt. Tijdens de studentenrevolte van 1968 was er een periode waarin alle banken dicht waren. Voor mij betekende dit dat ik afhankelijk werd van enkele Franse families om te overleven. Zoiets vergeet men niet.

Wat ik niet aan Poitiers heb overgehouden is een diploma. Ik heb er immers geen examen gedaan. Door de omstandigheden werden de examens uitgesteld tot na de zomer. Maar ik kon niet meer terug, want mijn militaire dienstitijd in Nederland was al begonnen. Ik werd officier bij de Militaire Inlichtingendienst. Voor die functie moest ik dan Russisch leren. Dat vond ik wel mooi, die taal te kunnen leren op staatskosten.

De kronkelige weg naar de universiteit

Na mijn militaire dienst kon ik onder professor Duynstee,⁴ die ik later zou opvolgen als hoogleraar staatsrecht hier in Nijmegen, als wetenschappelijk medewerker beginnen. Mijn promotie tot doctor volgde snel, einde 1971. Mijn proefschrift betrof een rechtsvergelijkend onderzoek over twee algemene rechtsbeginselen, ietwat misleidend ‘égalité’ en ‘défense’ genoemd in de titel.⁵ Het ging om twee beginselen van behoorlijk bestuur en ik vergeleek die voor Nederland en Frankrijk. Mijn proefschrift was gebaseerd op onderzoek dat ik al in Poitiers had aangevat. Als ik er nu naar terugkijk, vind ik het maar een matig proefschrift. Het was veel te snel geschreven, maar men vond het al lang goed. Volgens de politiek die toen aan de Nijmeegse rechtenfaculteit werd gevoerd ten aanzien van pas gepromoveerde *doctores*, moest ik daarna de faculteit ruilen voor de praktijk. Ik ben toen wetgevingsjurist geworden bij de stafafdeling wetgeving van Rijkswaterstaat. Daar heb ik ontzettend veel geleerd over het staatsrecht in de praktijk.

³ Kortmanns vader werd ook nog Commissaris van de Koningin (Gouverneur) in Noord-Brabant.

⁴ Frans J.F.M. Duynstee (1914-1981) was hoogleraar staatsrecht van 1945 tot zijn overlijden. In 1950-1951 en van 1972 tot 1976 was hij ook rector magnificus van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zie J. Brabers, *De faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982* (Nijmegen 1994), p. 194-204 en bijlagen.

⁵ C.A.J.M. Kortmann, *‘Egalite’ en ‘Défense’, een rechtsvergelijkend onderzoek naar enige algemene rechtsbeginselen*, diss. K.U. Nijmegen (Alphen a/d Rijn 1971).

Rood Amsterdam

Vier jaar heb ik daar gewerkt, tot ik begin 1976 plots een briefje kreeg vanuit de Universiteit van Amsterdam. Daar was blijkbaar een vacature voor een lector in het staatsrecht. Ik heb er op gesolliciteerd en werd aangenomen. En dus trok ik, een katholieke jongen uit het Zuiden, naar een rood en agnostisch bolwerk. Mij stoorde dat helemaal niet en ik verholde mijn herkomst ook niet. Ik vond het zelfs prettig om me daar als zuidelijke katholiek te gedragen. Ik overaccentueerde dat wel eens een beetje. Het leidde tot buitengewoon veel vermaak en men waardeerde het *nota bene*. Men vond het veel fijner dat ik voor mezelf opkwam dan dat ik een 'laffe katholiek' zou hebben gespeeld. Het klikte tussen de faculteit en mij. Na een paar jaar ben ik er hoogleraar Nederlands en Vergelijkend Staatsrecht geworden.

Niet alleen als katholiek, maar ook door mijn zuidelijke tongval liep ik in de kijker. Dat uitte zich in allerlei vormen. Eén van de eerste keren dat ik college gaf was dat voor een enorme zaal, zo'n 800 man. Toen ik begon te praten, zag je bijna letterlijk een golf van amusement door die zaal gaan. Overal gegriemel en glimlachen. Nou, ik heb mij daar niks van aangetrokken en dat was het begin. Verder werd ik door deze en gene wel eens geïnterpelleerd: 'Hoe kan je nou geloven? Wat is dat eigenlijk zo'n God? Hoe kun je nou zo'n wereld voorstellen waar zoveel ellende plaatsvindt en toch in God geloven?' Ik had, en heb, dan altijd een beetje de neiging om te reageren in de zin van: 'Zonder was het wellicht nog veel erger geweest'. Dat is dan een reactie die ze van protestanten nooit zouden verwachten. Die gaan er natuurlijk bloedserius op in. Nu, ik heb niet die neiging. Het katholiek geloof is mooi, als het waar is, maar helemaal zeker weet ik het ook niet. Dat principiële dat je bij Calvinisten ziet heb ik nooit gehad. Die houding leverde heel plezierige discussies op. Men voelde zich opeens vrijer om je daar dan open en eerlijk op aan te spreken.

Ook durfde ik mijn katholiek zijn al eens als wapen te gebruiken. In Amsterdam ben ik als jong broekje een jaar decaan geweest van de faculteit – ik was toen 35 en net nieuw. Tijdens één van de faculteitsraden was er geweldig veel stampeij en ruzie. Plots riep ik hardop: 'Dames en heren, U moet eens gaan biechten'. Gevolg, intense verbazing in de zaal en de hele discussie was afgelopen.

Amsterdam is en blijft een prachtige stad, zeker in vergelijking met Den Haag. Den Haag ligt daar mooi aan zee, maar het is geen stad. Het is saai. Amsterdam is gezellig. De mensen zijn geestig, ze maken grappen op straat, ze spreken je aan. Als ik bijvoorbeeld in Den Haag rondloop met mijn stok, dan zal niemand daar een opmerking over maken. Hooguit eens beleefd: 'Heeft u een ongeval gehad?' In Amsterdam roepen ze je na: 'Dat is zeker gemakkelijk, zo'n ding?' Dat laatste spreekt me het meest aan.

Aan mijn periode in Amsterdam heb ik ook veel vrienden overgehouden. De collega waar ik het best mee kon vinden was mijn collega *proximus*, Luuk Prakke, die onlangs met emeritaat is gegaan. Naar mijn gevoel is hij de beste constitutionalist van Nederland. Wij

hebben samen veel dingen gedaan, zoals het overzicht van het staatsrecht in de landen van Europese Unie.⁶

Nijmegen of Tilburg

In 1981 kwam aan mijn tijd in Amsterdam een einde. Ik had me in 1976 voor minstens vijf jaar verbonden. Toen die tijd over was, kwam er ongeveer tegelijkertijd het bericht dat er zowel in Tilburg als in Nijmegen een vacante leerstoel staatsrecht was. Ik ben bij beide faculteiten op bezoek geweest, en uiteindelijk werd het Nijmegen. Sindsdien, nu drieëntwintig jaar, zit ik hier als hoogleraar staatsrecht en algemene staatsleer. Sinds een jaar of drie heb ik er ook bestuursrecht bij gekregen, maar dat is meer iets voor de vorm dan voor de inhoud. Mijn specialisatie ligt op het terrein van het Nederlands staatsrecht, het vergelijkend staatsrecht en de algemene staatsleer.

In 1982 zijn we hier ook komen wonen. Mijn vrouw⁷ en ik hebben een – naar de normen van vandaag – groot gezin, vijf kinderen. Na tien jaar in de Randstad waren we dolblij hier naar toe te kunnen komen. Mijn vrouw heeft niet alleen de bewegingen naar en van Amsterdam met me meegemaakt, ze is ook altijd betrokken geweest bij mijn werk. Van opleiding is zij zowel juriste als psychologe. Ze werkt als psychologe, maar ze heeft toch altijd meegelezen bij mijn belangrijkste werken.

Vergaderingen en commissies

Hier als elders ontsnapt men als academicus niet aan de bestuurlijke kant van de zaak. Zo ben ik, naast mijn kort decanaat in Amsterdam, ook hier in Nijmegen tweemaal decaan geweest. Ook ben ik vice-decaan geweest. In totaal heb ik zo'n negen jaar in het faculteitsbestuur gezeteld.

Buiten de faculteit ben ik vijf jaar regeringscommissaris voor de toetsing van wetgevingsprojecten geweest. Dat was van 1990 tot 1995. De voorzitter van die commissie moest een onafhankelijke figuur zijn. De andere leden waren hoge ambtenaren uit de verschillende ministeriële departementen. De commissie moest voorstellen tot vereenvoudiging en verbetering van de kwaliteit van de wetgeving doen. Ernst Hirsch Ballin, die toen minister van Justitie was, heeft mij ervoor gevraagd.⁸ Hij vond mij kennelijk geschikt voor die functie. Of ik dat was, weet ik niet. In elk geval kostte het de allergrootste moeite om iets te bereiken. Of de ministers metterdaad een bepaalde wet willen vereenvoudigen, blijft in laatste orde altijd een politieke kwestie. Je weet hoe dat gaat. De ene wil niet hervormen, als

6 L. Prakke, C.A.J.M. Kortmann (ed.), *Het staatsrecht van de landen van de Europese Unie*, 6de druk (Deventer 2004). – 1ste druk: *Het staatsrecht van de landen der Europese Gemeenschappen* (Deventer 1981).

7 A.H.M. Huijsmans.

8 Voor en na zijn ministerschap was Hirsch Ballin hoogleraar aan de Rechtenfaculteit in Tilburg; thans zetelt hij in de Raad van State.

de andere het ook niet doet. Bovendien hebben ministers de neiging om zelf weer eindeeloos nieuwe wetgeving te produceren. Anders denken ze dat ze geen goede ministers zijn. Kortom, het was dweilen met de kraan open of vechten tegen de bierkaai, al naargelang je taak. Ik heb er veel van geleerd en heb het eigenlijk niet onaangenaam gevonden. Maar na vijf jaar was ik eerlijk gezegd blij dat ik er vanaf was. Temeer omdat ik in een deel van die vijf jaar hier ook nog decaan was. En ik had bovendien nog onderwijs. Dat was een beetje veel. Ik kan U zeggen dat mijn vrouw dat ook vond.

Eerder, midden de jaren 1980, was ik ook nog lid geweest van een staatscommissie, de commissie-Biesheuvel (1982-1984). Die ging over hervormingen van het kiesstelsel, over de wijziging van procedure van kabinetsformatie en het referendum. Maar die heb ik tot mijn verdriet in 1984 moeten opgeven, omdat ik toen ineens ziek werd. Het was een erg interessante en tegelijk amusante commissie. Die commissie was ten tijde van het eerste CDA-VVD-kabinet onder Ruud Lubbers. De voorzitter, Biesheuvel, was zelf nog minister-president en minister van Landbouw geweest.⁹ Als CDA'er had hij een AR-achtergrond.¹⁰ Ik was dan weer afkomstig uit de Katholieke Volkspartij. In de jaren 1980, zo kort na de oprichting van het CDA, was er nog altijd sprake van een zeker wantrouwen tussen beide stromingen. Ik moet zeggen dat ik dat jegens de AR ook koesterde. En Biesheuvel ook jegens de KVP. Dat bleek meer dan eens tijdens de commissievergaderingen. Op een bepaald moment stelde Biesheuvel iets voor. Ik zei daarop dat, als hij dat ene voorstelde, hij er dan ook consequent een ander voorstel aan moest koppelen. Erik Jurgens, het huidige Eerste-Kamerlid van de PvdA, die eerst KVP'er was en later nog bij de PPR is geweest, zag meteen wat er gebeurde. Als ex-KVP'er kende hij de zuidelijke, Latijnse manier van opereren. Hij schoof voor mijn neus langs een briefje door naar Barend Biesheuvel, en daar stond op: 'Pas op voor die perfide KVP'er'. Jurgens had me door. Als Biesheuvel de door mij voorgestelde koppeling had aanvaard, dan was zijn voorstel meteen door de regering gekelderd. Aanvankelijk vonden de AR-mensen de koppeling wel logisch, en dachten zij niet verder.

Inhoudelijk handelde de commissie over vier vragen: de rechtstreekse verkiezing van de minister-president, de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester, de invoering van een ander kiesstelsel en de invoering van een referendum. Dat was mooi werk, ook al omdat in die jaren de politieke tegenstellingen op scherp stonden. De socialisten waren de superdemocraten en de VVD-ers waren volgens velen aartsconservatief. De confessionelen in de commissie werden zoals altijd gewantrouwd. Dat alles zorgde voor een boeiend debat. Zelf was ik voorzitter van de subcommissie 'gekozen burgemeester'. Een discussiepunt dat vandaag de dag nog altijd aan de orde is. Daarover is lang en hard gediscussieerd. Een

⁹ Barend Biesheuvel (1920-2001) was van 1963 tot 1967 minister van Landbouw en minister-president van 1971 tot 1972. Hij was ook nog ARP-fractieleider (1967-1971 en 1972-1973).

¹⁰ Het huidige CDA (Christen-Democratisch Appel) is ontstaan uit een fusie (in 1980) van drie partijen: de KVP (Katholieke Volkspartij) en twee protestantse partijen ARP (Anti-Revolutionaire Partij) en CHU (Christelijk-Historische Unie).

kleine meerderheid van de commissieleden was voor een burgemeester verkozen uit en door de gemeenteraad.

Een andere ervaring met de overheid heb ik gehad als voorzitter, respectievelijk vice-voorzitter van twee bezwaarschriftencommissies bij twee diverse departementen. Die commissies gaan over het hiërarchisch beroep dat bij de departementen wordt ingediend door misnoegde burgers. De commissie is een onafhankelijk lichaam dat de minister adviseert. Sinds 1977 zit ik in de commissie van het ministerie waar aanvankelijk Volksgezondheid, Welzijn en Cultuur samen in zaten. Toen Cultuur naar Onderwijs is gegaan, ben ik meegegaan. Ik werd daar geen voorzitter, maar vice-voorzitter. Dan kon ik Cultuur houden, zonder mij te veel met Onderwijs te moeten inlaten. Ik ben niet buitengewoon gesteld op al die onderwijswetgeving. Maar toch, het geeft me vaak de kans de totale onzinnigheid van allerlei onderwijsregels te laten zien. Intussen bleef ik voorzitter van de bezwaarschriftencommissie van wat nu het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Sport heet (VWS).

Leermeester

Als je het nagaat, ben ik eigenlijk vrij toevallig in het staatsrecht verzeild geraakt. Het was zeker niet het hoofddaccent tijdens mijn studie. Het is eigenlijk door mijn verblijf in Poitiers dat ik in die richting ben terechtgekomen. Daar ben ik door het staatsrecht gegrepen. Na mijn militaire dienst was er bovendien een vacature voor staatsrecht aan mijn *alma mater*, en omdat ik dolgraag in de academische wereld wilde werken was mijn keuze toen snel gemaakt. Zoals ik eerder al zei kwam ik onder Duynstee te werken. Maar eigenlijk is niet hij, maar een wetenschappelijk hoofdmedewerker mijn echte leermeester geweest. Dat was Harry Beekman. Hij was een genie, zowel vakinhoudelijk als qua didactiek. De man was een fenomenaal jurist, maar ook in het algemeen zeer erudiet én muzikaal.

Een jurist tussen de beleidsrakers

In de ruim drie decennia dat ik nu met staatsrecht bezig ben, is één van de meest frapperende evoluties de terugval van de belangstelling voor en de kennis van het recht bij politici en bestuurders. Die terugval geldt voor de kennis van de geschiedenis, maar zeker ook voor die van het staatsrecht. De besluitvorming gebeurt dezer dagen veel meer langs de lijnen van de beleidswetenschappen, de sociologie en de economie. Juristen hebben in Den Haag steeds minder te vertellen gekregen. De gemiddelde beleidswetenschappers – ik noem die graag de beleidsrakers – hebben geen feeling voor het recht. Ze waarderen de juristen ook niet en zien hen vaak als formalisten. En aan die beleidsrakers krijg je niet uitgelegd dat het je niet om de vorm gaat, maar dat een ordelijke samenleving structuren nodig heeft die elkaar niet tegenspreken en die bij voorkeur betrekkelijk eenvoudig werken. Het zal wel naïef van me zijn, maar ik dacht vroeger dat de beleidswetenschap als een

jonge wetenschap een vereenvoudiging van de systemen voor ogen had. Nou, dat blijkt niet waar te zijn. Het ergst is het, qua juridische kennis en interesse, gesteld onder de politici. In de Eerste Kamer vind je nog wel wat goede juristen, maar in de Tweede Kamer kun je ze met een zaklampje zoeken.

Bij de ambtenaren valt het qua vakkennis nogal mee. Maar qua taalkunde laat het zeker te wensen over. De kunst om iets compact maar precies op te schrijven wordt zeldzaam. Je ziet de taalfouten in officiële stukken sterk toenemen. Het zal hier aanmerkelijk slechter zijn dan in België. Maar dat interesseert velen niet. Zolang je het maar begrijpt. Je kunt nu wel het verhaal vertellen dat je door een komma te plaatsen iemand tot de doodstraf veroordeelt, naar dat beroemde geval. Maar dat maakt niet uit.

Wie me oprecht blijven verbazen, zijn de journalisten. Vroeger had je bij de grote kranten nog een paar goede parlementaire redacteurs. Maar dat is een uitstervend ras. Het slaat me elke keer weer met stomheid als een politicus, als zelfs een journalist bepaalde nieuwe ideeën als geldend recht staat te verkondigen. Soms staat er klinkklare nonsens te lezen in de krant. Maar kennelijk heeft de pers zoveel invloed dat, als een journalist onzin schrijft, en een kamerlid dat even leest, dan zal het voor hem wel zo zijn. Het is een vicieuze cirkel waar je helemaal gek van wordt. En als je dat dan probeert uit te leggen in woorden en in geschriften, dan beschouwen ze je als een lastpak. Soms denk ik wel dat men geen duidelijke en begrijpelijke regels wenst. Dan kan men minder sjoemelen. Ik heb daarover geweldig de pest in. Maar ik zie het als een taak van een constitutionalist om op heldere, eenduidige regels aan te dringen. Laten wij dan maar de 'preciezen' zijn.

De rechtsstaat onder druk?

De terugval van de kennis van het recht en de groeiende complexiteit van de wetgeving plaatst soms de rechtsstaat onder druk. Als men niet meer precies weet wat de constitutionele principes en regels zijn, kan men er makkelijker een loopje mee nemen. Bovendien hebben we in Nederland het bijzonder verschijnsel dat de rechter de wet niet mag toetsen aan de Grondwet. Sommige politici durven met een zeker cynisme zeggen dat ze dat wel goed vinden zo. Ik kan dat niet goedvinden, maar bij deze politici weet je tenminste met wie je praat. Het merendeel van de parlementsleden stelt zich bij een wet niet eens de vraag, of hij wel conform de Grondwet is. Die vinden iets en dat moet hoe dan ook gebeuren, ook al staat de Grondwet eraan in de weg. Een mooi voorbeeld daarvan is de gekozen burgemeester. Het is vreemd, maar de regering is al de voorbereidingen aan het treffen om dat systeem ingevoerd te krijgen. Daarbij stoort men zich blijkbaar niet aan het feit dat in de Grondwet staat dat de Koning de burgemeester benoemt. Een ander voorbeeld betreft het onderwijs. Onze Grondwet kent een duidelijk onderscheid tussen het openbaar en het bijzonder onderwijs.¹¹ Toch heeft men het gepresteerd om bij wet een openbare en een bij-

¹¹ Het bijzonder onderwijs kan met het vrij onderwijs in Vlaanderen worden vergeleken.

zondere school onder één bestuur te brengen. Juridisch leidt dat tot allerlei complicaties. Hoe kan zo'n bestuur nu zeggen: 'Dit keer beslis ik over de ene school, en de andere keer over de andere?' Bovendien zijn de ene besluiten dan besluiten in de zin van het bestuursrecht en de anderen zijn gewoon rechtshandelingen naar privaatrecht. Maar ja, men wil wat en als daar een meerderheid voor is ...

Dat is toch een verschil met het begin van mijn loopbaan. Toen werden zulke zaken op constitutioneel niveau uitgevochten. Je kon verliezen, en dat was dan jammer. Maar nu laat men de Grondwet voor wat die is. Er wordt nog af en toe wat over gezegd, maar de trein rolt gewoon onder de Grondwet door.

Het staatsrecht aan de universiteit

Die opmars van de beleidswetenschappen merk je ook aan de rechtenfaculteiten, vooral onder jongere collega's. Sommigen hebben ook al de neiging om beleidswetenschappelijke taal te gebruiken. Dan hebben ze het niet meer over 'de plaats van de rechter in het staatsbestel' maar over 'de positionering van de rechter in het staatsbestel'. Op zich lijkt dit een detail, maar dit soort taalgebruik maakt dat teksten minder precies worden. Zo zie je jonge juristen vaak macht, gezag, bevoegdheid, en nog zoiets, invloed, door elkaar gebruiken. Ik zeg dan altijd tegen de studenten: 'Invloed heeft iedereen op elkaar, maar bevoegd zijn we God zij dank maar in zeer beperkte mate.' Of: 'Je kunt bevoegd zijn als ouders, maar je hoeft geen snars gezag te hebben over je kind.' Dan begrijpen ze het, maar in de geschriften zie je dit soort vervagingen van begrippen sterk toenemen.

De afgelopen vijftien tot twintig jaar is in het Nederlandse staatsrecht aan de universiteiten de nadruk wel erg op de grondwet komen liggen. Dat had natuurlijk met de grote herziening van de Grondwet in 1983 te maken. Er zijn zelfs jaren geweest dat er aan de Nederlandse juridische faculteiten nauwelijks meer een collega te vinden was die nog een beetje generalist was op het terrein van het staatsrecht en zich, behalve met de grondrechten, ook inliet met vraagstukken als het politieke staatsrecht, de relatie tot verdragen of de onrechtmatige daad.

Wetenschappelijke onafhankelijkheid

De laatste jaren is de belangstelling weer wat verbreed, maar dan vooral onder de druk van het geld. Ik heb het over de opmars van het derde-geldstroomonderzoek.¹² Vroeger bestond dat niet. Natuurlijk bogen we ons over actuele, zelfs heel praktische vragen. Maar we gingen niet op verzoek van de Kamer of een departement eens uitzoeken hoe de ombudsman in Finland functioneerde. Wij maakten dat zelf wel uit. Maar nu zie je dat staats- en

¹² Contractonderzoek. De eerste geldstroom zijn de middelen die men van de universiteit zelf bekomt, de tweede geldstroom van wetenschappelijke instellingen zoals de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) of de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW).

bestuursrechtjuristen zich meer en meer verkopen aan het ministerie van Binnenlandse Zaken of een andere club, gewoon om geld te vangen. Op zich kan zo'n onderzoek wel interessant zijn. Maar ik stel vast dat het in de eerste plaats vaak blijft hangen op het niveau van de beschrijving. Als echte wetenschap heb je er weinig aan. En de realiteit is dat het financieel, in de verhouding prijs-inspanning, doorgaans ook weinig oplevert.

Bovendien is er altijd de vraag naar de wetenschappelijke onafhankelijkheid. Er is het gevaar dat je dingen gaat doen en bijstellen zoals de financier het wil. Gelukkig zijn er collega's die zich daar tegen verzetten. Die zeggen: 'Ik heb dat opgeschreven. Dit had je besteld, je gaat me betalen en je kijkt maar wat je er mee doet'. Maar anderen laten zich wel eens overtuigen om conclusies toch wat meer in de richting van mevrouw of meneer de minister te schrijven. Ik vind dat over de rand; het is een vorm van wetenschappelijke prostitutie. Het gaat ook helemaal in tegen wat wetenschap moet zijn, wil ze maatschappelijk relevant zijn: kritisch. Voor mij is dat contractonderzoek dan ook heel wat anders dan het lidmaatschap van een staatscommissie. Daar is dan debat bij. Je kunt er open argumenten uitwisselen. Als daar de secretaris van zo'n commissie iets opschrijft dat één van de leden van de commissie niet bevalt, kun je daar ook op reageren. Als je zo'n rapportje schrijft, dan heb je absoluut geen vat meer op wat er mee gebeurt.

Positivist

In Nederland sta ik bekend als een positivist, en ik noem mezelf ook zo. Sommige Belgische collega's, als André Alen uit Leuven, vind ik nog meer positivist dan mezelf, maar dan in een iets andere betekenis. Het klinkt misschien onaardig als term, maar het is niet zo bedoeld. Een Belgische staatsrechtsgeleerde is vergeleken bij een Nederlander ook een ekster. Die ziet iets, die verzamelt het en slaat het op in een dik boek van nr. 1 tot 1048. Het gekke is dat sommige Nederlanders, waartoe ik mezelf reken, toch nog meer Cartesiaans georiënteerd zijn, of zo u wilt thomistisch. Die Nederlander bouwt eerst een systeem en dat is dan misschien het eerste gedeelte van dat boek. Alles wat daarna komt, past daar in. Als je de Belgische handboeken vergelijkt met de Nederlandse, dan zijn die verrassend volledig. Dat geldt zowel voor de boeken van Alen als van Mast, maar ook voor onder andere het boek van Koen Lenaerts.¹³ Kortom, het zijn encyclopedisch opgezette boeken. Er staat enorm veel in aan wetenswaardigheden. Maar wat de basisstructuur van het constitutioneel stelsel is, wat de voors en tegens ervan zijn, hoe je het moet systematiseren in je geest zodat je er greep op krijgt, dat vind je er in mindere mate.

Als ik van mezelf zeg dat ik een positivist ben, bedoel ik iets anders. Ik bedoel het meer vanuit de traditie van Kelsen of Hart. Moraal, ethiek, politiek, psychoanalyse – voor mij is het allemaal best en in het café wil ik er graag over meepraten. Maar niet in mijn boeken.

¹³ André Alen et alii, *Handboek van het Belgisch staatsrecht* (Deurne 1995); André Mast, Jean Dujardin, Johan Vande Lanotte en Mar-nix Vandamme, *Overzicht van het Belgisch administratief recht*, 16de druk (Mechelen 2002); Koen Lenaerts en Piet Van Nuffel, *Europees recht in hoofdlijnen*, 3de druk (Antwerpen 2003).

Daar beperk ik me tot dat wat ik echt weet. In mijn boeken presenteer ik recht, of wat ik graag zou zien als recht. Mijn positivisme is dus eigenlijk een soort purisme. Ik beschrijf alleen het positieve recht, of doe suggesties tot verbetering, maar ik kijk niet over het muurtje van het recht. Ik schrijf alleen om het recht zoals het is uit te leggen; ik schrijf dus een soort automobiel-instructieboeken. Ik ben er veel op aangevallen door collega's. Die werpen dan bijvoorbeeld op dat legitimatie een belangrijk begrip is. Ik ontken dat niet, maar ik kan niet schrijven waarom mensen psychologisch zo in elkaar zitten dat ze iets legitiem achten. Dat kan ik niet; het is niet mijn taak.

Handboek Constitutioneel recht

Die positiefrechtelijke houding is zowat een Nijmeegse traditie. Mijn voorganger Duynstee, als neo-thomist begonnen, is er ook op uitgekomen. Ook Van der Pot, wiens handboek is bewerkt door Luuk Prakke, was een echte positivist. Zijn handboek heeft ook lange tijd zowat een monopolie-positie genoten in Nederland.¹⁴ Daarnaast had je in de periode na de Tweede Wereldoorlog nog wel wat andere, zoals dat van Oud, de VVD-politicus.¹⁵ Hij heeft een prachtig tweedelig werk geschreven. Het werk profiteerde van zijn ervaring als politicus, maar toch was het ook erg objectief geschreven.¹⁶ Maar gaandeweg heeft Van der Pots boek de slag gewonnen en is het zowat eenzaam en alleen blijven staan. Het is naderhand bewerkt, eerst door Donner en daarna door Prakke en twee van zijn medewerkers.¹⁷

Later is er dan mijn handboek *Constitutioneel recht* gekomen. Eigenlijk had ik in de periode van de grondwetsherziening van 1983 al heel wat voorbereidend werk gedaan. In 1990 is *Constitutioneel recht* voor het eerst verschenen.¹⁸ Het is een compact geschreven boek geworden. Ik weet niet of de studenten dat leuk vinden. Ze vinden het moeilijk en kunnen er zeker niet bij wegdromen. Anderzijds zeggen ze dat het helder is geschreven en systematisch ingericht. Met die commentaar ben ik heel gelukkig.

De Grondwet van 1983

Ook schreef ik twee boeken over de grondwetsherzieningen van respectievelijk 1983 en 1987.¹⁹ Ik was de enige in Nederland die zo'n onderneming opzette. Tegen het einde van die herziening waren er immers nog maar weinig mensen die haar van dichtbij volgden. De grote politieke hervormingsvoorstellen waren al snel ter ziele gegaan en het betrof

¹⁴ C.W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandsch Staatsrecht* (Zwolle 1940).

¹⁵ Pieter J. Oud (1886-1968) was buitengewoon hoogleraar staatsrecht in Rotterdam (1952-1957). Daarvoor was hij onder meer minister van Financiën van 1933 tot 1937, burgemeester van Rotterdam van 1938 tot 1941 en van 1945 tot 1952 en VVD-fractie leider in de Tweede Kamer van 1948 tot 1963.

¹⁶ P.J. Oud, *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, 2 dln. (Zwolle 1947-1954; 2de druk 1967-1970).

¹⁷ Vanaf C.W. van der Pot en A.M. Donner, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, 7de ed, Zwolle 1962; meest recent C.W. van der Pot, L. Prakke, J.L. de Reede en G.J.M. van Wissen, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, 14de druk (Zwolle 2001).

¹⁸ C.A.J.M. Kortmann, *Constitutioneel recht* (Deventer 1990, 2de druk 1994, 3de druk 1997, 4de druk 2001).

¹⁹ C.A.J.M. Kortmann, *De Grondwetsherziening 1983* (Deventer 1983); idem, *De Grondwetsherzieningen 1983 en 1987* (Deventer 1987).

Prof. Kortmann in zijn werkkamer op de Nijmeegse juridische faculteit.

vooral nog een juridische herziening. Ik had, min of meer uit een soort boosheid over het gewets in Den Haag, de Kamerstukken bijgehouden. Op een avond zei ik toen tegen mijn vrouw: 'Ik ga daar een boek van maken'. Toen zei ze: 'Een boek?' 'Ja,' antwoordde ik, 'over de hele Grondwetsherziening.' Toen kon of wilde ik niet meer terug. Gelukkig had ik al heel wat aantekeningen gemaakt en er een paar artikelen over geschreven zodat het boek eigenlijk op onderdelen al klaar was. Veertien dagen nadat de Grondwet was afgekondigd, verscheen mijn boek al. Niemand had de nieuwe Grondwet, laat staan de Kamerstukken al gelezen, en daar lag een kritische commentaar. Meteen had ik ook het meest actuele onderwijs van Nederland. Maar eigenlijk is dit allemaal het resultaat van een ingeving op een juni-avond.

Eén van de grote blikvangers van die grondwetsherziening van 1983 was natuurlijk Hoofdstuk 1, waarin de grondrechten staan opgesomd. In Nederland vormen grondrechten duidelijk een onderdeel van staatsrecht. In Nijmegen hebben we een klein groepje van specialisten in de mensenrechten, dat erg internationaal is georiënteerd. Maar als vak zit het gewoon bij staatsrecht. En dat wil ik ook zo houden. Als je het los zet en de mensenrechtenspecialisten vormen een eigen onderzoeksgroepje, dan worden ze vaak fanaten die zich als een soort superconstitutionalisten gaan gedragen. Bovendien mag je de staatsstructuren en de grondrechten niet van elkaar los denken.

Decentralisatie?

Een ander interessant probleem is dat van de decentralisatie. Nederland heeft zichzelf vaak gepresenteerd als de kampioen van de decentralisatie. Daarmee wilde het een deel van de aandacht opeisen die eenzijdig naar andere landen, zoals Frankrijk, uitging. De Fransen hebben, als je het puur juridisch bekijkt, intussen niet meer gedecentraliseerd dan wij. Op papier lijkt de Nederlandse decentralisatie zwak, maar toch hebben de gedecentraliseerde besturen best wat bevoegdheden. Wat ze tekort hebben, is eigen geldmiddelen. Bovendien hangt alles met alles samen. Dat beperkt de autonomie van de grote steden. Stel dat Rotterdam strenger wordt met de drugs, dan gaat het in Amsterdam verkeerd. En als ze daar dan weer strenger worden ...

Onder academici is de belangstelling voor de lokale besturen niet groot. Vroeger had je onder de carrièrburgemeesters, zoals mijn vader, veel juristen. Die waren ook geïnteresseerd in het recht en ze schreven er ook over in wetenschappelijke bladen. Dat is helemaal weg. Vele burgemeesters van nu zijn gewezen politici, wethouders en kamerleden. De klassieke bestuurder-burgemeester sterft uit. Eén van mijn broers is het nog; die zit nu in Oisterwijk.

Franse stijl

Het Europees recht, althans het constitutionele deel, hoort in Nederland ook veel meer dan in België onder de hoed van het staatsrecht thuis. In mijn vak *Inleiding staats- en bestuursrecht* neem ik de institutionele aspecten van de Europese Unie ook mee. Mijn collega, Anne-Marie van den Bossche, een Belgische en een uitstekend hoogleraar, houdt zich vooral bezig met het Europees materieel recht. Zo zijn de taken goed verdeeld.

Mijn band met de rechtsvergelijking gaat verder terug in de tijd. Het heeft er zeker alles mee te maken te maken dat ik jong, nog vóór Poitiers, in Frankrijk ben beland. Toen ik nog op de middelbare school zat, zonden mijn ouders ons in de zomer voor minimaal een maand naar een buitenlandse familie. Ik vond dat erg plezierig en heb dat vanaf mijn veertiende elk jaar gedaan. Dat heeft zeker mijn belangstelling voor andere landen gewekt en het heeft het me mogelijk gemaakt op jonge leeftijd enkele talen te leren spreken. Later, in het leger, is daar Russisch bijgekomen en ik heb mezelf nog Spaans geleerd.

Mijn eerste stappen in de rechtsvergelijking heb ik al in Poitiers, en daarna met mijn proefschrift gezet. De grootste onderneming is echter het overzicht van de het staatsrecht van de Europese landen, dat ik samen met Prakke heb opgezet. Voor ons is dat erg leerrijk. Prakke en ik hebben de eerste twee drukken van voren tot achteren gelezen en besproken. Bij vele zaken moesten we de auteurs dan om meer uitleg of verduidelijking vragen. Op het eind ijlt zo'n boek voor je uit. Het maakt dat je voortdurend wordt uitgenodigd om in het buitenland lezingen of colleges te gaan geven. Zo eens voor veertien dagen teruggaan naar Poitiers of colleges geven op de Antillen is wel aardig, maar dan ben ik blij dat ik weer terug naar huis mag.

Wat me bij de rechtsvergelijking ook altijd heeft gefascineerd, is het verschil in normstelling. Tussen de Duitse en de Franse aanpak, zoals gereflecteerd in het *Bürgerliches Gesetzbuch* en de *Code Napoléon*, bestaat een wereld van verschil. Geef mij maar de Franse stijl. Dat is een beetje zoals de Kerk. Er zijn een paar belangrijke regels en daar moet je je aan houden. Doe je dat niet, dan is dat zonde. Maar het is betrekkelijk eenvoudig.

De Duitse aanpak is om gek van te worden, en dat geldt voor het nieuwe Nederlands Burgerlijk Wetboek ook. Het is te technisch, te veel op details. Als je zoiets ziet dan denk je: 'a) De mensen zullen ook wel een beetje zo zijn; en b) Hoe kom je daar nou als rechter uit?'. En dan krijg je van die arresten van tweehonderd bladzijden en meer, zoals die van het Bundesverfassungsgericht. Doe je het niet zo, dan vindt men het niet rechtsstatelijk. De Franse Conseil Constitutionnel kan het met enkele bladzijden af en die lost even ingewikkelde problemen op.

Het doet me denken aan een kleine anekdote. Dominique Breillat, een collega van mij in Poitiers, is hier vaak geweest en kan ook Nederlands lezen. Toen hij in 1982 in Nijmegen was, las hij de conceptversie van de nieuwe Grondwet in het Nederlands. Hij is daar zo'n maand mee bezig geweest en toen stelde hij mij – ik zal die dag ook nooit vergeten – de vraag: 'Constantin, j'ai l'impression que les néerlandais sont enclins d'obéir la constitution'. Ik zei: 'Wat dacht je, natuurlijk.' 'En France, c'est le contraire, une constitution est faite pour s'en soustraire', antwoordde hij. Dat is zo tekenend, en het gekke is dat je zoiets uit het boek van Prakke en mij kunt halen. Wij Nederlanders hebben de neiging wetten te maken, en ze nog na te leven ook. Maar zij, de Fransen, die maken in hun hart geen wetten om na te leven. Wetten zijn vreselijke dingen en je moet je uiterste best doen om te kijken hoe je er aan kunt ontsnappen.

Rechtsvergelijking

Rechtsvergelijking is in vandaag, maar veel wat aan de universiteiten gebeurt op dat gebied verdient die naam niet. Men neemt een of ander land, men leest vijf boekjes en legt dan uit hoe ze het daar doen. Daar heb je niet veel aan. Het is wel aardig, maar dat is geen echte rechtsvergelijking. Dat laatste geldt overigens ook voor het boek van Prakke en mij. Het is niet rechtsvergelijkend opgezet; het is gewoon een beschrijving van vijftien landen volgens min of meer dezelfde systematiek.

Om echt rechtsvergelijkend te werken, moet je expliciet vergelijken hoe een bepaald probleem in twee of meer landen gelijk of verschillend wordt aangepakt. Liefst verklaar je ook hoe de regels tot stand zijn gekomen, en waarom. Op die manier kom je tot relevante vraagstellingen en interessante inzichten. Dergelijke rechtsvergelijking is niet makkelijk en vergt veel inzicht in de bestudeerde rechtssystemen. Er zitten altijd valkuilen in, een soort 'valse vrienden'. Daarom beperk ik me ook tot die landen die ik ken, Nederland en Frankrijk dus. Dat laatste land ken ik goed en ik voel me ook met de taal als een vis in het water. Met Duitsland en Engeland heb ik veel minder affiniteit. Ik begrijp overigens veel van de Britse cultuur niet. Waarom er nog zulke enorme sociale verschillen zijn bijvoor-

beeld? Ik heb wel bewondering voor de Engelsen. Zelf ben ik een enthousiast zeiler. Als ik dan zie hoe die Engelsen met bootjes waarin wij nauwelijks op het water zouden durven, de zee oversteken, ja ... dan weet je het wel.

Combineren

Met de jaren is de tijd die je als hoogleraar aan onderzoek kunt besteden, zeker niet gestegen. De bureaucratie kost veel tijd, ook als je geen functies zoals decaan of vice-decaan bekleedt. Ook is het onderwijs in aantal contacturen uitgebreid. Vroeger had je voor een vak alleen hoorcolleges en voor een enkel vak ook werkgroepen. Nu is bijna alles in werkgroepen en ook al is de staf groter, je bent er toch meer tijd aan kwijt. Maar dat vind ik niet zo erg; de bureaucratie staat me veel meer tegen.

Het komt er in ons beroep op aan om vele dingen tegelijk te kunnen doen. Ik kan makkelijk van het ene naar het andere switchen. Ik kan tien minuten aan een artikel schrijven, dan weer tien minuten besturen, dan tien minuten aan een ander artikel en dan meteen college geven. Ik kan dat zo maanden volhouden, met drie artikelen tegelijk. Het is een gave van Onze-Lieve-Heer. Maar je wordt er wel bekaf van. Voor iemand die tijd wil nemen voor zijn onderzoek en graag werk van lange adem doet, is het systeem bedreigend geworden. Ik heb overigens de indruk – maar ik zeg dat met enige behoedzaamheid – dat de liefde voor echt vakmanschap in de ouderwetse betekenis van het woord binnen de juristerij afneemt. Je kunt het vergelijken met een handwerksman. Er zijn nog weinig timmerlieden te vinden die een mooie antieke kast kunnen repareren met zwaluwstaarten en zo. Maar je hebt collega's, en dat vind ik nou verbazend, die dat ook niet interessant vinden. En ik heb de neiging om van de medewerkers en de collega's, maar ook van studenten te verlangen dat wat ze doen inhoudelijk heel goed overwogen en bekeken is.

Soft generation

In veertig jaar tijd is het onderwijs aan de Nederlandse juridische faculteiten enorm veranderd. Er is natuurlijk de schaalvergroting. Sinds ik hier studeerde, is het almaar groter geworden. Toen ik hier in 1962 aankwam zaten we met 80 studenten, wat toen heel veel was. Toen begon de geboortegolf in te stromen en nu hebben we er in Nijmegen hier tussen de 500 en de 550 in het eerste jaar. Naast de schaalvergroting is er de sterk toegenomen bureaucratie. Dat is een algemeen verschijnsel, dat je in alle faculteiten in Nederland ziet. In mijn ogen is het een dolgedraaid stelsel van controle op controle op controle op controle en nog eens een keer controle. Ook zijn er veel te veel stelselverschuivingen en hervormingen geweest. Zo verminderde de wetgever de juridische opleiding van zes jaar naar vijf, of nee van één jaren naar vijf jaar, van vijf jaar naar vier jaar, en nu komen dan de bachelors en masters. En het houdt niet op. Dat kost allemaal uren werk en papier. Ik moet zeggen dat we er hier in Nijmegen nog behoorlijk aan zijn ontsnapt omdat we ons van heel wat van

die nieuwe zaken zo weinig mogelijk hebben aangetrokken. Dat houden we alleen vol zolang wij in de evaluaties in de top blijven hangen op onderwijs- en onderzoeksgebied.

Ook moest en zou het allemaal veel studentvriendelijker worden. Nou, ik moet zeggen, af en toe heb ik mij hier gewoon een sociaal werker gevoeld. Ik heb niets tegen dat beroep, maar daar heb ik niet voor gekozen. Het is op dit gebied te ver gegaan. De universiteit is té zacht, té soft, geworden voor de studenten. We leren ze daardoor ook geen ambitie meer aan. Voor alles zijn er vangnetten. Zo heeft men hier ooit nog hulpklasjes ingevoerd; die zijn nu weer afgeschaft. Dan waren er de zomercursussen. Ook die fungeren als een soort bezemwagen. Ook voor de slimme studenten is dat funest. Die doen het volgende – eigenlijk een geniaal idee. Een heel jaar geen donder uitvoeren, feest vieren, en daarna inschrijven voor de zomercursus. En die waren hartstikke goed. Die gingen dus gewoon veertien dagen naar de stoomcursus en die haalden een acht. Ik ben gewonnen voor een systeem dat zegt: ‘Luister, wij doen onze uiterste best om goede colleges te geven, goede werkgroepen in te richten, goed leermateriaal te hebben en ervoor te zorgen dat de tentamens in orde zijn. Verder zoek je het maar uit. Je dreigt volwassen te worden. Over een paar jaar moet je aan het werk’.

Het ligt niet aan het onderwijs zelf, dat is goed. Ook zijn de tentamens niet te makkelijk, als je kijkt naar het aantal studenten dat zakt. Maar het systeem van tentamens is veel te lief. Voor elk vakje hebben ze twee of drie kansen per jaar. Dus men gaat ook in serie studeren, nooit parallel twee vakken tegelijk. Zo sprokkelt men langzaam maar zeker alle vakken bij elkaar tot men de bul heeft. Geef me dan maar het Franse of Belgische systeem. Als je zakt, krijg je nog één kans in september. Lukt het dan niet ... ‘à l’année prochaine.’

Nieuwsgierig

Maar ik vind het nog altijd plezierig om college te geven. De studenten vandaag zijn erg nieuwsgierig, geïnteresseerd. Zeker de eerstejaars. Aan de andere kant weten ze een heleboel dingen, die wij tot de algemene kennis rekenen, niet. Laatst bijvoorbeeld zei ik tijdens een college: ‘Dat is dan echt een Salomonsoordeel’. Waarop men vroeg wat een Salomonsoordeel was. Slechts enkelen kenden het blijkbaar. Ik heb toen uitgelegd dat het uit de Bijbel kwam en het hele toneelstuk opgevoerd met een baby’tje en twee vrouwen, een koning en een zwaard. Nou, de meisjes zaten te griezelen. Van dingen als klassieke muziek, of gewoon de boerennatuur weten ze niets. Het ergste vind ik dat ze van de algemene geschiedenis niets meer weten. Daar hebben de Belgen en Fransen toch veel meer van opgestoken. Bij ons plaatsen ze Thorbecke rustig rond de Tweede Wereldoorlog. Als je vraagt: ‘Was Nederland of België in de 19de eeuw een republiek,’ dan zouden ze rustig ‘ja’ zeggen. Voor een vak als staatsrecht is dat eigenlijk heel vervelend. De studenten kunnen zich zo weinig voorstellingen maken over de oorsprong van de grondrechten. Ze weten niet dat voordien elke stand zijn eigen privileges, zijn eigen voorrechten had. Voor hen beginnen de grondrechten met de Franse *Déclaration* van 1789, en voordien is er niets.

Wat ik leuk vind, is dat de afstand tussen hoogleraren, docenten en studenten zo is verkleind. Dat waarderen vele buitenlandse studenten die hier komen. De Italiaanse en Franse hoogleraren hebben een heel grote afstand tot hun studenten. In België is dat een beetje er tussenin. Maar vele studenten hebben weinig besef van elementaire beleefdheid. Ze lopen hier gewoon binnen in mijn kamer, zonder kloppen. ‘Hallo’, zeggen ze dan. Ze gaan gewoon zitten en dan zeg ik: ‘Ik moet toch even met U praten’. Dat doe ik dan ook, om ze nog wat opvoeding mee te geven. ‘Opa heeft weer gesproken’, besluit ik dan. Ik vind dat ik zo’n gedrag niet hoeft te accepteren, maar ik ga ze er ook niet met een grote schop uitgooien.

Toekomstplannen

Toekomstplannen heb ik zeker. Op de eerste plaats – een Noord-Nederlander zou zeggen ‘in de eerste plaats’, maar ik zeg ‘op de eerste plaats’ – wil ik volgend jaar een nieuwe druk van *Constitutioneel recht* klaar hebben. Bij leven en welzijn lukt dat ook. En als ik er de ruimte voor krijg, en dat zal deels van financiën afhangen, hoop ik om met medewerking van een aantal buitenlandse collega’s de tien nieuwe EU-landen te kunnen laten beschrijven op eenzelfde manier als in het boek van Prakke en mij is gedaan. Dat zou nu dan meteen in het Engels moeten gebeuren. Het lijkt mij prachtig als je binnen nu en laten we zeggen twee jaar een tweede deel zou kunnen hebben van de tien nieuwe landen. Ik zou het prachtig vinden als we dat in de laatste jaren van mijn loopbaan zouden kunnen doen met hulp van een aantal collega’s uit die nieuwe landen. Het lijkt mij ook fantastisch voor ons hier in Europa, om zo’n boek bij de hand te hebben. Alleen maar uit nieuwsgierigheid: hoe zit zo’n systeem in elkaar? Dat is een ideaal, ik hoop dat het lukt. Maar verder blijf ik het onderwijs heerlijk vinden. Als ik dat niet meer plezierig zou vinden, dan zou ik overwegen om met vervroegd pensioen te gaan en vroeg uittreden en dan thuis maar lezen, schrijven, en veel meer aan dingen doen waar ik nou echt wat weinig tijd voor heb. Zover ben ik echter nog niet.

MICHEL SCHELTEMA: INTERVIEW MET DE GEESTELIJKE VADER VAN DE AWB

‘Ik ergerde me ook wel een beetje aan het onsystematische van het bestuursrecht. Ik dacht een bijdrage te kunnen leveren door wat te systematiseren. Met een paar eenvoudige ideeën kom je al een stuk verder dan in het privaatrecht.’

“Europa” zal het bestuursrecht dus zeker veranderen, en daaraan moeten wij veel meer aandacht besteden. Dat zal de Awb veranderen, maar het moet juist niet betekenen dat wij niet verder moeten werken aan die wet.’

Michiel Scheltema is op 6 juni 1939 geboren te Den Haag. Na de oorlog verhuisde het gezin Scheltema naar Groningen waar vader was benoemd tot griffier van de provincie Groningen. In 1957 begon Scheltema zijn studie rechten (hoofdrichting burgerlijk recht) te Leiden. Daar was hij enige jaren student-assistent bij de hoogleraar Romeins recht R. Feenstra.¹ Na zijn studie was hij een aantal jaren werkzaam bij het ministerie van Justitie, aanvankelijk bij de afdeling Wetgeving publiekrecht. Daarna werkte hij aan het Nieuw Burgerlijk Wetboek (NBW).

In 1972 werd Michiel Scheltema op de leeftijd van 33 jaar benoemd tot hoogleraar bestuursrecht te Groningen, als opvolger van prof. mr. M. Troostwijk.² Zijn in 1974 uitgesproken oratie³ over zelfstandige bestuursorganen trok veel aandacht. Al snel behoorde Scheltema tot de meest toonaangevende hoogleraren op het terrein van het bestuursrecht. Samen met zijn collega prof. mr. Marten Oosting (nu lid van de Raad van State en daarvoor onze Nationale Ombudsman)⁴ wist hij een vruchtbare samenwerking tot stand te brengen tussen de beoefenaren van het bestuursrecht en de bestuurskunde.

In 1981-1982 was Scheltema ruim een jaar⁵ staatssecretaris op het ministerie van Justitie voor D66. In die tijd werden voorbereidingen getroffen ter uitvoering van het komende art. 107 lid 2 Grondwet 1983 dat bepaalt dat de wet algemene regels van bestuursrecht vaststelt. In 1982 stelden de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken een startwerkgroep in die tot taak kreeg een plan op te stellen voor het tot stand brengen van wetgeving inzake algemene regels van bestuursrecht. Staatssecretaris Michiel Scheltema werd voorzitter van de startwerkgroep die nog datzelfde jaar, de dag voor zijn aftreden, rap-

1 R. Feenstra (geb. 1920) was hoogleraar inleiding en Nederlandse rechtsgeschiedenis te Utrecht (1949-1952) en hoogleraar Romeins recht te Leiden (1952-1985). Zie het interview met hem in *Pro Memorie* 5.1 (2003), p. 2-38.

2 M. Troostwijk (1914-1991) was onder meer gemeentesecretaris van Groningen (1948-1964), hoogleraar administratiefrecht te Groningen (1964-1971), burgemeester van Amersfoort (1971-1975), lid van de Eerste Kamer voor de PvdA (1961-1975) en lid van de Raad van State (1975-1984), laatstelijk tevens voorzitter van de afdeling Rechtspraak.

3 M. Scheltema, *Zelfstandige bestuursorganen*, inaugurele oratie (Groningen 1974).

4 M. Oosting (geb. 1943) was lector en hoogleraar bestuurskunde te Groningen (1978-1987), werd daarna Nationale Ombudsman (1987-1999) en is sinds 2000 lid van de Raad van State.

5 Namelijk van 11 september 1981 tot en met 4 november 1982 (kabinetten Van Agt II en III).

Prof. Michiel Scheltema tijdens het interview op 15 april 2004. Foto: R. Schlössels

porteerde. In 1983 werd de Commissie wetgeving algemene regels van bestuursrecht ingesteld met als voorzitter prof. mr. M. Scheltema, regeringscommissaris voor de algemene regels van bestuursrecht. Deze commissie bereidde de Algemene wet bestuursrecht (Awb) voor waarvan wij inmiddels al het tienjarig bestaan hebben gevierd. Deze wet is van zeer groot belang voor de bestuurspraktijk en heeft ook de bestuursrechtelijke theorievorming gestimuleerd. Met recht kan Michiel Scheltema de vader van de Awb genoemd worden.

Sinds 1997 is Scheltema voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid welke functie hij tot medio 2004 uitoefende. Bij zijn afscheid als hoogleraar in Groningen in 1997 is hem een bundel aangeboden, getiteld *In wederkerigheid. Opstellen voor prof. mr. M. Scheltema*.⁶ Deze bundel bevat tevens een overzicht van de belangrijkste publicaties van Scheltema, alsmede een lijst van proefschriften die onder hem tot stand zijn gekomen.

Wetenschappelijk werk

Het wetenschappelijke werk van Michiel Scheltema is omvangrijk en divers van aard. Scheltema studeerde zoals gezegd af in het burgerlijk recht, hij was als ambtenaar betrokken bij de totstandkoming van

⁶ Zie hieronder, noot 12.

delen van het Nieuw Burgerlijk Wetboek en richtte zich als hoogleraar te Groningen en (later) als Regeeringscommissaris op het algemeen deel van het bestuursrecht. Scheltema's denkbeelden zijn neergelegd in talrijke tijdschriftartikelen, bundelbijdragen en gezaghebbende annotaties in de Nederlandse Jurisprudentie (NJ). Een proefschrift ontbreekt in zijn oeuvre. Maar dit 'gemis' wordt ruimschoots gecompenseerd door andere werken, waaronder een preadvies over de gebondenheid van overheid en burger aan eigen voorafgaand handelen,⁷ diverse fraaie artikelen⁸ en een omvangrijk handboek over de wisselwerking tussen publiek- en privaatrecht.⁹ Dit handboek publiceerde hij in 2003 met Martijn Scheltema,¹⁰ zijn zoon. Vermeldenswaard is verder dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) onder Scheltema's voorzitterschap het rapport De toekomst van de nationale rechtsstaat uitbracht.¹¹ In dit rapport zijn vele van zijn denkbeelden te herkennen. Het gaat om ideeën die in de loop der jaren in vele publicaties rijpten.¹² Te wijzen valt op Scheltema's visie op de rechtsstaat in het algemeen, de noodzaak van een doelmatige rechtsbescherming ('justice delayed is justice denied'), de wijze van normering van overheidshandelen, de verhouding tussen wetgever en rechter en de wederzijdse verantwoordelijkheden van overheid en burger.

Een volhardend generalist

Het werk van Scheltema bevestigt – zoals ook uit het interview goed naar voren komt – dat we te maken hebben met een generalist die vol ideeën zit. Soms uitgesproken ideeën, die niet door eenieder worden gedeeld¹³ maar die met een zekere volharding worden gepresenteerd. Met name Scheltema's denkbeelden over de verhouding tussen bestuur en burger hebben in de jaren negentig tot principiële discussies geleid.¹⁴ De door hem verdedigde gedachte dat bestuur en burger tot op zekere hoogte gelijkwaardige partijen zijn en wederzijds verantwoordelijkheid dragen voor de invulling van bestuursrechtelijke rechtsbetrekkingen is geen gemeengoed geworden.¹⁵ Noemenswaardig is in dit verband dat Leo Damen,¹⁶ promotus van Scheltema en diens opvolger te Groningen, in zijn wetenschappelijk werk afstand heeft genomen van de

7 M. Scheltema, 'Gebondenheid van overheid en burger aan eigen voorafgaand handelen', in: *De rechtsverwerking in het administratieve recht*, preadviezen Vereniging voor Administratief Recht LXXIV (Groningen 1975).

8 Waaronder enige tijdloze klassiekers, zoals M. Scheltema, 'Bestuursrecht: is het bestuur wetgever in eigen zaak?', in: W.F. de Gaay Fortman (red.), *Problemen van wetgeving* (Deventer 1982), p. 131 e.v.

9 M.W. Scheltema en M. Scheltema, *Gemeenschappelijk recht. Wisselwerking tussen publiek- en privaatrecht* (Deventer 2003).

10 M.W. Scheltema (geb. 1967) is advocaat te Den Haag.

11 De toekomst van de nationale rechtsstaat (rapporten aan de regering 63; Den Haag 2002). Hierover onder meer: J.E.M. Polak, 'Bestuursrechtelijke kanttekeningen bij de toekomst van de nationale rechtsstaat', *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht* 2003/6, p. 168 e.v. en het NJB-themanummer 'De toekomst van de nationale rechtsstaat' (*Nederlands Juristenblad* 2003/11).

12 Een overzicht van belangrijke publicaties uit de periode 1974-1996 treft men als bijlage aan in de afscheidsbundel: M. Herweijer e.a. (red.), *In wederkerigheid. Opstellen voor Prof. mr. M. Scheltema* (Deventer 1997), p. 359-364.

13 Vgl. bijvoorbeeld de kritiek van de President van de Hoge Raad, mr. Haak, en Procureur-Generaal mr. Hartkamp naar aanleiding van een bijdrage van Scheltema in de *Staatscourant* over het WRR-rapport *De toekomst van de nationale rechtsstaat* (respectievelijk *Staatscourant* 26 februari 2003, nr. 40 en *Staatscourant* 20 februari 2003, nr. 36).

14 Vgl. bijvoorbeeld M. Heldeweg en E. van der Linden, 'Een volwaardig bestuursrechtelijk debat? Of: rechtsbescherming tegen de burger als juridisch tekort?', *NJB* 1996/43, p. 1818 e.v. naar aanleiding van M. Scheltema, 'Van rechtsbescherming naar een volwaardig bestuursrecht', *NJB* 1996/33, p. 1355 e.v.

15 De wetgever heeft deze benadering overigens uitgedragen. Zie: E.J. Daalder en G.R.J. de Groot (red.), *De parlementaire geschiedenis van de Algemene wet bestuursrecht* (Alphen aan den Rijn 1993), p. 39 e.v. (memorie van toelichting).

16 L.J.A. Damen (geb. 1945) was van 1974 tot 1995 verbonden aan de juridische faculteit van de UvA en is, na een kortstondig raadsheerschap in de Centrale Raad van Beroep, Scheltema opgevolgd als hoogleraar bestuursrecht te Groningen. Voordien was hij reeds een aantal jaren deeltijds hoogleraar in Groningen geweest.

idee van ‘wederkerig bestuursrecht’. Hij opteert juist voor het ‘klassieke’ uitgangspunt dat de burger ten opzichte van de overheid in de regel in een zwakke positie verkeert en compensatie behoeft.¹⁷

De maakbaarheid van het recht: bestuursrecht en bestuurswerkelijkheid

Scheltema is een generalist die beschikt over een gedegen kennis van het positieve recht die, zoals hij zelf aangeeft, vooral wordt geïnspireerd door de gedachte en het vertrouwen dat het recht ‘maakbaar’ is. Hij wil aan deze ‘maakbaarheid’ een actieve bijdrage leveren. In zijn geschriften ontvouwt Scheltema daarom meer dan eens voorstellen voor de lange termijn. Hierbij verliest hij niet uit het oog dat theorie en praktijk hand in hand gaan. Dit verklaart onder meer zijn interesse voor bestuurskunde, empirisch-kwantitatief onderzoek en juridisch evaluatie-onderzoek. Verschillende dissertaties die onder Scheltema tot stand kwamen vertonen sporen van de integratie van bestuursrechtelijk en bestuurskundig onderzoek.

Zijn Groninger collega Bröring¹⁸ merkte in 1997 ter gelegenheid van Scheltema’s afscheid als hoogleeraar te Groningen op: ‘Misschien is het meest kenmerkende van Scheltema wel, dat hij in zijn eigen wetenschappelijk werk en dat van zijn medewerkers niet alleen een bijdrage wilde leveren aan de theorievorming, maar ook en vooral aan de bestuurs- en rechtspraktijk’.¹⁹ Het recht is voor Scheltema waarborg, maar óók instrument. Het staat mede ten dienste van het bestuur om het algemeen belang op een doelmatige wijze te behartigen. Scheltema toont zich bijgevolg gedreven voor wat betreft het stroomlijnen en vereenvoudigen van procedures. Te noemen valt bijvoorbeeld zijn aandacht voor onderwerpen als de coördinatie en het versnellen van besluitvorming inzake grote (infrastructurele) projecten.²⁰

Centrale thema’s

Het werk van Scheltema is bijzonder kleurrijk is. Vier thema’s treden daarbij duidelijk op de voorgrond: (1) het bestuurlijk organisatierecht, (2) de verhouding tussen publiek- en privaatrecht,²¹ (3) de verhouding tussen burger en bestuur en (4) de consistentie en betrouwbaarheid van het recht in het algemeen. Een vijfde onderwerp dat op veel belangstelling van Scheltema kan rekenen betreft de – in Nederland buitengewoon complexe – verhouding tussen de bestuursrechtelijke rechtsgangen en de civiele rechter. In talrijke annotaties in de Nederlandse Jurisprudentie (NJ) liet hij zijn licht schijnen over deze materie. Tot de geannoteerde arresten behoren klassiekers van de Hoge Raad.

17 Uit de vele geschriften noemen wij: L.J.A. Damen, ‘De geheime directie van het bestuur: mensbeeld, bestuursbeeld en legaliteitsbeginsel’, in: *In wederkerigheid*, p. 35 e.v. en L.J.A. Damen, ‘Helpt de Centrale Raad van Beroep Jan Splinter door de bestuursrechtelijke winter?’, in: R.M. van Male e.a. (red.), *Centrale Raad van Beroep 1903-2003* (Den Haag 2003), p. 243 e.v.

18 H.E. Bröring (geb. 1959) was toentertijd hoofddocent bestuursrecht, nu hoogleeraar integrale beoefening van het recht te Groningen.

19 H.E. Bröring, ‘De school van Scheltema: het functionalisme in de rechtswetenschap’, in: *In wederkerigheid*, p. 25.

20 Zie: *Versnelling juridische procedures met grote projecten*, Voorstudie V85 van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (met C. Lambers en D.A. Lubach; 's-Gravenhage 1994).

21 Scheltema’s denkbeelden inzake het onderscheid tussen publiek- en privaatrecht komen in het interview uitvoerig ter sprake.

Ter toelichting nog het volgende.

1. In het interview kwam naar voren dat de interesse van Scheltema voor het bestuurlijk organisatierecht deels 'uit nood' werd geboren. Bij zijn aantreden in Groningen als hoogleraar in het administratieve recht leek hem – als civilist – het thema 'zelfstandige bestuursorganen' tamelijk veilig voor een oratie. In het vervolg van zijn wetenschappelijke loopbaan keerde het thema vervolgens regelmatig terug. Hierbij ging zijn aandacht niet alleen uit naar het verschijnsel zelfstandige bestuursorganen, maar ook naar talrijke 'organisatierechtelijke' onderwerpen waaronder samenwerking tussen overheidsorganen, complementair bestuur, deregulering, verzelfstandiging en privatisering, ministeriële verantwoordelijkheid en delegatie van bevoegdheden. Het bevorderen van de consistentie en het bewaken van de rechtsstatelijke randvoorwaarden van het bestuurlijk organisatierecht bleken steeds belangrijke drijfveren.
2. Scheltema ziet het recht, ondanks de verschillen tussen publiek- en privaatrecht, als een eenheid. Zo stelde hij in zijn Groningse afscheidsrede: 'De grenzen tussen de rechtsgebieden wisselen sterk en hebben voor een deel een toevallig karakter.'²² Dit verklaart onder meer waarom hij zich keert tegen 'inconsistenties' in het recht. Verschillen in de toepassing en uitwerking van publiek- en privaatrecht zijn denkbaar en soms ook noodzakelijk, maar zij dienen steeds door de aard van de materie te worden gerechtvaardigd. In het aangehaalde handboek *Gemeenschappelijk recht* (2003) schrijft hij samen met zijn zoon: 'Zoals hierna nog uitvoeriger aan de orde komt, zijn er goede argumenten om de verschillen tussen beide rechtsgebieden niet te sterk aan te zetten. Eerder kan men het naar elkaar toegroeien van (onderdelen van) het bestuursrecht en privaatrecht op goede gronden bepleiten. Wij delen dan ook niet de gedachte dat het goed zou zijn het eigen karakter van het bestuursrecht zodanig te benadrukken dat voor analoge toepassing van het privaatrecht weinig ruimte bestaat.'²³ Tegen deze achtergrond, zo blijkt uit het werk, kunnen beide rechtsgebieden nog veel van elkaar leren. In het interview kwam naar voren – voor zover hier nog misverstanden over bestaan – dat Scheltema afstand neemt van de leer van het 'gemene recht'.²⁴ Het bestuursrecht neemt een volwaardige positie in naast het privaatrecht. Dit betekent echter niet dat er geen privaatrechtelijke regels in bestuursrechtelijke verhoudingen van toepassing kunnen zijn.
3. Een ander terugkerend thema in het werk van Scheltema betreft de verhouding tussen bestuur en burger in de hedendaagse rechtsstaat. Ook in dit kader heeft hij uitgesproken denkbeelden. Voor Scheltema is de bedoelde verhouding tot op zekere hoogte 'wederkerig'. Enerzijds is er de idee van de dienende overheid.²⁵ De overheid is in het leven geroepen om op een doelmatige en doeltreffende manier de belangen van burgers te behartigen waarbij deze burgers tegelijkertijd niet onevenredig door maatregelen van het bestuur mogen worden getroffen. De overheid moet tot op zekere hoogte met de burger meedenken en zich niet 'verschuilen' achter ingewikkelde bevoegdheidsstructuren en procedures. Anderzijds mag het nodige van de burger worden verwacht. Afhankelijk van diens hoedanigheid mag

²² M. Scheltema, *De wondere wereld van het bestuursrecht*, afscheidsrede (Deventer 1997), p. 15.

²³ *Gemeenschappelijk recht*, p. 3.

²⁴ De leer die gedurende de twintigste eeuw in Nederland veel invloed had en leert dat de overheid ter behartiging van het algemeen belang steeds gebruik mag maken van het 'algemene' privaatrecht, tenzij uit het geschreven publiekrecht anders voortvloeit.

²⁵ Vgl. M. Scheltema, 'De rechtsstaat', in: J.W.M. Engels, C. Lambers e.a. (red.), *De rechtsstaat herdacht* (Zwolle 1989), p. 20 e.v.

bijvoorbeeld worden verwacht dat hij (bijvoorbeeld een ondernemer) medeverantwoordelijkheid draagt voor de behartiging van het algemeen belang. In het Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht merkte Scheltema in dit verband op: 'Juist omdat ons denken over de verhouding tussen overheid en burger zo sterk gericht is op de taak van de overheid, besteedt het weinig aandacht aan de bijdrage die van de burger moet worden verwacht.'²⁶

4. Ten slotte gaat in Scheltema's werk veel aandacht uit naar de betrouwbaarheid, consistentie, systematiek en kenbaarheid van het recht. In diverse geschriften heeft Scheltema denkbeelden ontvouwd inzake vertrouwen en rechtszekerheid, beleid en informatieverstrekking alsmede tijdigheid van besluitvorming en rechtspraak.²⁷ De liefde voor dit thema komt echter het best tot uitdrukking in zijn langdurige en intensieve betrokkenheid bij de totstandkoming, uitbouw, evaluatie en aanpassing van de Algemene wet bestuursrecht. Dit 'grote project' staat immers in het teken van het vereenvoudigen en systematiseren van het algemeen bestuursrecht als zodanig.

Jeugd

Ik ben net voor de oorlog geboren, op 6 juni 1939 in Den Haag. Daar heb ik de eerste zes jaren van mijn leven gewoond. Ik kan me de oorlog nog goed herinneren. Het was gelukkig voor mij geen traumatische ervaring. Wij woonden in het Bezuidenhout en je zag daar de V2's overkomen. Ik kan me ook nog goed D-day herinneren die samenviel met mijn vijfde verjaardag. Ik was nog maar een klein kind, maar de opwindning herinner ik me nog goed. In 1946 zijn we naar Groningen verhuisd. Mijn vader was benoemd tot griffier van Provinciale Staten. Zijn vader was ook griffier van Provinciale Staten van Groningen geweest. Dat was in de jaren dertig. Mijn grootvader is in 1941 overleden. Ik kom uit een juristenfamilie. Mijn vader en moeder waren beiden jurist. Mijn vader en mijn grootvader zijn in Leiden gepromoveerd. Ik niet, maar twee van mijn zoons weer wel. Wel heb ik in 1994 in Leiden een eredoctoraat ontvangen. Erepromotor was prof. mr. F.H. van der Burg.²⁸

In Groningen heb ik het Praedinius Gymnasium bezocht. Dat was een leuke intellectuele school waar ik met veel plezier op gezeten heb. Ik zat ook in een leuke klas met interessante klasgenoten als Henk van Os, met wie ik de langste en meest intensieve vriendschapsbanden heb. Rondom Seth Gaaikema is voor onze klas nog eens een aflevering van het TV-programma 'Klasgenoten' gemaakt.²⁹ Aanvankelijk heb ik erover gedacht iets anders te gaan studeren dan rechten. Ik was nogal goed in de bètavakken. Biochemie of astronomie leek me leuk om te studeren. Maar van dat idee ben ik genezen toen ik eens een

²⁶ M. Scheltema, 'Maatschappelijke verantwoordelijkheid', *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht* 2001/9, p. 249.

²⁷ Zie wat dit laatste onderwerp betreft: M. Scheltema, 'Het tijdigheidsbeginsel', in: R.L. Vucsan (red.), *De Awb-mens: boeman of underdog?* (Nijmegen 1996), p. 241 e.v.

²⁸ F.H. van der Burg (geb. 1930) was hoogleraar te Tilburg (1969-1980) en daarna te Leiden (1980-1995).

²⁹ H.W. van Os (geb. 1938) studeerde kunstgeschiedenis te Groningen en was daar lector en hoogleraar tot hij in 1989 directeur werd van het Rijksmuseum in Amsterdam. In 1996 verwisselde hij laatstgenoemde functie voor die van hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is door zijn kunstprogramma's al jaren een bekende tv-persoonlijkheid. Seth Gaaikema (geb. 11 juli 1939) studeerde Nederlands te Groningen is thans een bekend Nederlands cabaretier.

keer op bezoek ben geweest in de Groningse sterrenwacht om te kijken wat een sterrenkundige deed. En daar bleek een of andere astronoom tien jaar bezig te zijn met het meten van verschuivingen van sterren aan de hemel. Toen dacht ik: ‘Het is misschien toch leuker iets maatschappelijks te doen dan in een laboratorium te zitten’.

Studie te Leiden

Uiteindelijk ben ik rechten gaan studeren in Leiden. De gedachte was dat het goed was om uit Groningen weg te gaan, maar verder was het ook wel een vanzelfsprekende keuze. Ik ben in 1957 met de studie begonnen. Ik heb er zeven jaar over gedaan en ben in 1964 afgestudeerd. Dat is dus vrij lang. In die tijd was de studie ontzettend slecht ingericht. Ik herinner me dat ik na mijn kandidaats een jaar lang geen tentamen kon doen. Je moest een jaar rijpen, om het zo maar te zeggen, en colleges lopen. Dat bevorderde de snelheid van de studie uiteraard niet. Ik ben lid geweest van het Leidsch Studenten Corps en heb daar een aantal dingen gedaan. Er waren destijds in Leiden ook allerlei leuke juridische disputen die later allemaal verdwenen zijn. Jan Drion was voorzitter van zo’n dispuut en zijn broer Huib Drion ook. Er bestaat nog steeds een Huib Drion-kring. Zelf komt hij er niet meer, maar zijn leerlingen komen nog halfjaarlijks bijeen.³⁰

Wat mij in het studentenleven het meeste tijd heeft gekost is de functie van praeses facultatum. Er waren in die tijd studentenfaculteitsverenigingen die uiteraard allemaal een voorzitter hadden. Tevens was er een overkoepelende voorzitter, de praeses facultatum. Dat was in Leiden een betrekkelijk tijdrovende functie. Die kostte je een jaar. De taak bestond er vooral in de studentenbelangen te behartigen in de universitaire gemeenschap. We gingen toen nog uit van de civitas-gedachte, de universitaire gemeenschaps-gedachte. Je had toen nog geen universiteits- en faculteitsraden. Eén van de dingen die we deden was het organiseren van de voorlichtingsdagen. Ook wilden we ons wel met de studie-inhoud bezighouden. Het was toen echter bij enkele faculteiten nog zo dat wanneer de voorzitter van de studentenfaculteitsvereniging met de decaan over de inhoud van de studie wilde praten, hij van de decaan te horen kreeg dat hij geen tijd had. Dat was wel tekenend voor de verhoudingen toen. Wat we dan deden was een duur diner organiseren. Dan kwamen de decanen wel en we zorgden ervoor dat de studentvoorzitters naast hun decaan kwamen te zitten.

Ik ben drie jaar student-assistent geweest bij Feenstra. Feenstra stond niet bekend als de grootste docent. Daarom repeteerden veel studenten bij Witkam.³¹ Ik heb niet echt bij Witkam gerepeteerd, maar ik ben wel vlak voor het tentamen bij hem langs geweest. Na het bespreken van een tentamen zei Witkam: ‘Nou mijnheer Scheltema, als u een beetje geluk

³⁰ Huib Drion (geboren 25 april 1917) is op 20 april 2004, kort na dit interview overleden; hij had zijn carrière beëindigd als vice-president van de Hoge Raad der Nederlanden. Zie over hem A.R. Bloembergen, ‘Huib Drion (1917-2004)’, in *Ars Aequi* 53 (2004), p. 624-630.

³¹ H.J. Witkam was indertijd een begrip in Leiden. Vrijwel iedereen repeteerde bij hem. Dat was voor velen, ook voor één van de interviewers, de enige manier om het tentamen te halen.

hebt, dan bent u wel geslaagd.' Nou, dat viel mee, de tentamenuitslag was voor Feenstra reden om mij als student-assistent te vragen. De wetenschappelijke staf in die tijd was nog zeer klein. Feenstra had Wubbe³² als medewerker. Die werd hoogleraar in Freiburg. Toen Wubbe vertrok heeft Feenstra Ankum³³ als medewerker gevraagd en mij als student-assistent. Wij moesten een beetje de concurrentie met Witkam aangaan. Zoals gezegd was het college niet echt interessant, maar wel wat Feenstra aan onderzoek deed. Hij heeft heel wat mensen gestimuleerd. Van hem heb ik de belangstelling voor de wetenschap meegekregen. Niet van mijn vader, want die is al heel jong overleden: in 1951.

We hadden toen een aantal inspirerende mensen aan de faculteit. Ik had alles bij elkaar vrij veel contact met de juridische faculteit. De faculteit hing overigens wel een beetje als los zand aan elkaar. Dat viel me op toen ik een van de hoogleraren van de faculteit aan een collega moest voorstellen, terwijl zij beiden al redelijk lang aan dezelfde faculteit verbonden waren. Ook van Langemeijer³⁴ heb ik veel invloed ondergaan. Die had ook meer belangstelling voor de praktijk van het recht. Feenstra was meer de wetenschapper. Verder was Jan Drion, die al vroeg is overleden (nog tijdens mijn studententijd),³⁵ zeer inspirerend. Ik heb grote bewondering voor de manier waarop hij zijn colleges gaf. Ik heb een scriptie geschreven die gepubliceerd is in *Ars Aequi*³⁶ en aan Jan Drion is gewijd.

In Leiden was het onderwijs in het staats- en bestuursrecht niet zo ontwikkeld. Carel Polak³⁷ gaf op zichzelf buitengewoon amusant college, maar een structuur was er niet in te vinden. Tenminste, ik kon het niet anders zien dan dat het leuke verhalen waren over wat er in de ambtenarij kon voorvallen. De hoogleraar staatsrecht Rijpperda Wierdsma bracht wel structuur in zijn colleges, maar zoals door hem gebracht was het niet erg interessant. Zo hebben we een heel jaar college gehad over de Comptabiliteitswet. Dus het privaatrecht was eigenlijk veel interessanter en toch ook het strafrecht, zeker op de manier zoals het strafrecht werd gedoceerd door Mulder³⁸ en Van Bemmelen.

32 F.B.J. Wubbe (geb. 1923), Feenstra's assistent in de jaren 1955-1961, was daarna hoogleraar Romeins recht te Fribourg in Zwitserland (1961-1993).

33 J.A. Ankum (geb. 1930) was hoogleraar rechtsgeschiedenis te Leiden (1962-1969) en aan de Universiteit van Amsterdam (1965-1995).

34 G.E. Langemeijer (1903-1993) was onder meer advocaat-generaal (1947-1957) en procureur-generaal (1957-1973) bij de Hoge Raad en buitengewoon hoogleraar inleiding te Leiden (1946-1961).

35 Jan Drion (30 december 1915 – 1 maart 1964) was in 1950 E.M. Meijers opgevolgd als hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht te Leiden en had na diens overlijden (1954) ook Meijers' werk aan het nieuwe BW voortgezet.

36 M. Scheltema, 'Ter nagedachtenis aan prof. mr. J. Drion. Het constitutum possessorium door een houder in het geldende recht', *Ars Aequi* 14 (1964-1965), p. 21-32.

37 Prof. mr. C.H.F. Polak (1909-1981), de latere minister van Justitie (1967-1971).

38 A. Mulder (1916-1995) was onder meer hoogleraar strafrecht te Leiden (1960-1965), secretaris-generaal van het ministerie van Justitie (1965-1978), buitengewoon hoogleraar in het orderingsrecht aan de Universiteit van Amsterdam (1967-1977) en lid van de Raad van State (1978-1984).

Studie te Harvard (1964-1965)

Na de afronding van mijn studie in Leiden in 1964 heb ik een jaar aan de Harvard Law School gestudeerd. Ik moet zeggen dat ik nog nooit zo hard heb gewerkt als toen. Zeker in mijn studententijd niet. Ik heb nog een leuke anekdote uit die tijd. Ik had een beurs van Harvard en je moest toestemming vragen als je enige tijd wegging. Ik kreeg een uitnodiging om het honderdjarig bestaan van de Cornell University te vieren. De Cornell University vroeg aan honderd universiteiten uit de hele wereld een student af te vaardigen naar de viering. Ook Leiden kreeg zo'n uitnodiging. De afspraak was dat de uitzendende universiteit de reis naar Amerika moest betalen en dat de Cornell University de reiskosten binnen Amerika voor zijn rekening nam. De zuinige Leidse universiteit bedacht heel slim: we hebben al iemand in Amerika, dus hoeven we geen reiskosten te betalen. Zo kreeg ik de uitnodiging. Toen ik echter aan Harvard toestemming vroeg een week afwezig te zijn, was het antwoord dat dat eigenlijk niet kon. Een week afwezigheid zou me op een onaanvaardbare achterstand zetten. Ik ben toch gegaan en het lukte ook allemaal wel, maar het geeft wel aan hoe hard je moest werken – zeker als buitenlander – om bij te blijven. In Nederland, zeker in die tijd, was zoiets onvoorstelbaar.

Het jaar in Amerika heb ik als zeer interessant ervaren. Het is boeiend een ander rechtssysteem te leren kennen. Ik heb ook met een aantal mensen een band opgebouwd. Jaarlijks is er een reünie van Europese juristen die tegelijk met mij aan Harvard studeerden. Toevallig heb ik vanavond een afspraak met een Duitser uit die tijd die nu op bezoek is in Den Haag.

Het ministerie van Justitie

Na mijn verblijf in Amerika ben ik, dat was al voor die tijd geregeld, naar het ministerie van Justitie gegaan als referendaris bij de Stafafdeling publiekrecht. Het was een tijd waarin de banen voor het opscheppen lagen. Ik ben gaan praten op drie plaatsen waar ze me uitgenodigd hadden, te weten: Shell, het advocatenkantoor Wijckerheld Bisdom en De Brauw en het ministerie van Justitie. Aan alle drie heb ik gevraagd of ik een dag in de week vrij kon krijgen om een proefschrift te schrijven. Alleen Justitie ging daarop in. Daarom ben ik in 1965 naar Justitie gegaan. Het was dus min of meer toevallig dat ik daar terecht kwam. Ik kwam terecht op de afdeling die door Wim Duk werd geleid.³⁹ Op het ministerie trof ik twee oud-hoogleraren van mij uit Leiden aan. De oude secretaris-generaal Tenkink,⁴⁰ met wie ik nog een gesprek had gehad voor mijn vertrek naar Amerika en die mijn vader ook nog kende uit zijn tijd bij Justitie, was inmiddels opgevolgd door Albert Mulder, mijn vroegere strafrechthoogleraar. En Samkalden⁴¹ was inmiddels de minister van Justitie gewor-

³⁹ W. Duk (geb. 1918) was later hoogleraar bestuursrecht te Amsterdam (1973-1984).

⁴⁰ J.C. Tenkink (1899-1986) was secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, 1945-1965. In de oorlog was hij in 1940-1941 waarnemend secretaris-generaal geweest.

⁴¹ I. Samkalden (1912-1995) was minister van Justitie 1956-1958 en 1965-1966. Hij was in de jaren 1959-1965 hoogleraar recht van de internationale organisaties te Leiden.

den. Het was wel grappig om twee van mijn hoogleraren tegen te komen. Ik vond het belangrijk dat ik terecht kwam bij de afdeling Wetgeving publiekrecht, want ik had een voorkeur om publiekrechtelijk bezig te zijn. Ik wilde daar meer de bestuursrechtelijke kant op, maar er was niet zoveel te doen op het gebied van het bestuursrecht. Het merendeel van het werk was strafrechtelijk van aard. Een van de dingen die ik heb gedaan is een nota schrijven over het puntenrijbewijs, dat nu weer in discussie is. Gelukkig deed zich een mogelijkheid voor om over te stappen naar het Nieuw BW. Dat ging als volgt. Mijn kamergenoot Dries van Agt⁴² werd geprest over te gaan naar het Nieuw BW. Daar hadden ze mensen nodig. Maar Dries had daar niet zoveel zin in. Hij zei geen nee, dat was niet zo makkelijk, maar zorgde er steeds voor dat hij niet klaar was voor de overstap. Op den duur ging het wel opvallen dat hij helemaal geen zin had in het Nieuw BW. En toen dacht ik: 'Dat strafrecht vind ik toch niet zo leuk, laat ik het maar doen.' Zo ben ik bij het Nieuw BW gekomen. Dat was toen een buitengewoon kleine afdeling. Het hoofd van de afdeling was Van Ewijk. Ook Neleman heeft daar gezeten.⁴³

De regeringscommissarissen deden mee, maar het driemanschap bestond inmiddels niet meer en de vraag was hoe het verder moest. Ik heb daar een behoorlijk lange tijd gewerkt, een jaar of zes. Het was een leuke tijd omdat je omging met de topmensen uit de juridische wetenschap. Een van de leukste dingen was dat ik de invoeringswet van Boek 2⁴⁴ in mijn portefeuille had. Van der Grinten⁴⁵ had de opdracht gekregen de invoeringswet te maken. En ik was degene van het departement die het ging begeleiden. Opdrachten hoe ik dat moest doen kreeg ik nauwelijks. Ik heb mijzelf maar opgeworpen als gesprekspartner van Van der Grinten. Eens in de maand reisde ik een dag naar Nijmegen om met Van der Grinten te overleggen. Hij werkte ontzettend snel. In no time schreef hij wetsteksten en toelichtingen. Het was dan mijn taak daar commentaar op te leveren, en de discussies daarover namen dan de gehele dag in beslag. Dat waren buitengewoon inspirerende discussies.

Maar Van der Grinten was natuurlijk niet gemakkelijk tot een ander standpunt te brengen. Mijn benadering was dat, omdat Boek 2 al bij de wet was vastgesteld, alleen die onderdelen in de vastgestelde tekst veranderd moesten worden waartegen heel sterke argumenten waren aan te voeren. Van der Grinten daarentegen ging er van uit dat alles wat niet overeen kwam met zijn visie voor verandering in aanmerking kwam. Mijn taak was vooral Van der Grinten te vertellen dat er ook veel voor zijn zienswijze te zeggen was, maar dat zijn argumenten niet zo overtuigend waren dat het anders moest. Dat betekende dat uiteindelijk twee derde sneuvelde van wat hij had bedacht. Maar voor mij was het allemaal

42 A.A.M. van Agt (geb. 1931), de latere minister-president van de kabinetten van Agt II (CDA/PvdA/D66; 1981-1982) en Van Agt III (CDA/D66; 1982) waarin Scheltema namens D66 staatssecretaris van Justitie was. Van Agt was in de jaren 1968-1971 hoogleraar strafrecht te Nijmegen.

43 O.W. van Ewijk (1905-1978) was Scheltema's voorganger als hoofd van de Stafafdeling NBW. P. Neleman (geb. 1936) was na enkele jaren wetenschappelijk medewerker te zijn geweest in Leiden werkzaam bij de Stafafdeling NBW van het ministerie van Justitie (1969-1982). Hij is nu vice-president van de Hoge Raad.

44 Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek (Rechtspersonen) is in werking getreden op 26 juli 1976.

45 W.C.L. van der Grinten (1913-1994) was hoogleraar burgerlijk recht en handelsrecht, Katholieke Universiteit Nijmegen (1957-1984).

niet eenvoudig. Van der Grinten was de onomstreden expert en schreef alles zo op, maar ik zat helemaal niet in het vennootschapsrecht. Het kostte mij de grootste moeite om me goed in te werken. Maar Van der Grinten was een heel sportieve gesprekspartner die door goede argumenten overtuigd kon worden.

Verder heb ik mij op het departement ook nog beziggehouden met het erfrecht en de invoeringwet van Boek 1. Bij de vermogensrechtelijke boeken ben ik maar in beperkte mate betrokken geweest. Het laatste anderhalf jaar ben ik hoofd van de afdeling geweest. Ik was nog erg jong, 31 jaar. Ik heb toen uitgerekend dat als het tempo van het Nieuw BW zo doorging ik er mijn pensioen mee kon halen. En dat leek mij niet zo'n prettig vooruitzicht. Ik stond open om andere dingen te gaan doen.

Hoogleraar te Groningen

Op een gegeven moment kreeg ik een uitnodiging van Peter van Schilfgaarde⁴⁶ uit Groningen om een reeks lezingen te houden over het Nieuw BW. Toen ik bij hem thuis was om een en ander te bespreken kwam de decaan op bezoek. Hij vroeg mij of ik geïnteresseerd was in het bezetten van de leerstoel bestuursrecht. Dat voorstel kwam als een donderslag bij heldere hemel. Ik had weinig verstand van bestuursrecht en ik was niet gepromoveerd. Nu zou dat niet meer kunnen, maar toen was het een andere tijd.

Ik had zelf wel een duidelijke voorkeur voor bestuursrecht. Het was in die tijd nog een betrekkelijk onontwikkeld vakgebied, zeker als je dat vergelijkt met het privaatrecht dat door zijn lange geschiedenis sinds het Romeinse recht voor ieder probleem al vele oplossingen bedacht had. Ik ergerde me ook wel een beetje aan het onsystematische van het bestuursrecht. Ik dacht een bijdrage te kunnen leveren door wat te systematiseren. Met een paar eenvoudige ideeën kom je al een stuk verder dan in het privaatrecht. Het trok mij dus aan, en ik heb ja gezegd. In 1972 ben ik hoogleraar bestuursrecht te Groningen geworden. Mijn voorganger Troostwijk kende ik niet persoonlijk. Hij was burgemeester van Amersfoort geworden en was lid van de Eerste Kamer. Ik heb hem opgezocht om kennis te maken. Het eerste wat hij deed was mij van top tot teen opnemen. Hij zei: 'Ik geloof dat we ongeveer even groot zijn.' Ik dacht: 'Waar slaat dat nou op'. Maar het bleek dat hij mij zijn toga wilde overdoen. De start in Groningen was leuk. Carel Polak had na het vertrek van Troostwijk de zaak waargenomen. Er zat een enthousiaste ploeg jonge mensen, die er in geslaagd waren het vak bestuursrecht – het heette toen nog administratief recht – een zekere plaats in de faculteit te geven. Dat waren Jan van Kreveld, Jos Staatsen en Kees Lambers.⁴⁷ In 1974 heb ik mijn oratie over zelfstandige bestuursorganen gehouden. Ik ben op

⁴⁶ P. van Schilfgaarde (geb. 1936) was later hoogleraar te Utrecht en is tegenwoordig advocaat bij De Brauw Blackstone Westbroek te Den Haag en raadsheer-plaatsvervanger in het hof Amsterdam.

⁴⁷ J.H. van Kreveld (geb. 1944) werd na een carrière bij de rijksoverheid (een aantal jaren gecombineerd met een deeltijdshoogleraarschap, eerst in Tilburg, vervolgens in Groningen) raadsheer bij de Centrale Raad van Beroep en is thans staatsraad in buitengewone dienst en raadsheer-plaatsvervanger in de Centrale Raad van Beroep en het College van Beroep voor het Bedrijfsleven;

Prof. Scheltema bekleedt zijn oud-medewerker Jan van Kreveld met de doctorale waardigheid, Groningen 6 oktober 1983. Achter de tafel van links naar rechts (eerste rij) de hoogleraren M. Scheltema, A.M. Donner en N. van der Wal, (tweede rij) J. Wiarda, H.L. Bakels, Th.W. van Veen en P. van Schilfgaarde

het idee gekomen doordat ik als secretaris van de commissie Koopmans (de commissie Privacy) een bezoek bracht aan Zweden, waar zelfstandige bestuursorganen van oudsher een belangrijke rol spelen.

Zoals al gezegd vond ik het leuk te proberen de systematiek in het bestuursrecht verder uit te werken. Ik heb toen ook meegedaan aan de losbladige *Administratieve rechtsgangen*, een uitgave die werd opgezet met het idee tot harmonisering van het bestuursprocesrecht te komen. Jim Polak heeft daar een grote rol in gespeeld.⁴⁸ Daarnaast heb ik geprobeerd belangstelling voor de wetgevingskant te wekken. Dat lag ook wel voor de hand gelet op mijn achtergrond als wetgevingsjurist. Ik heb altijd de wetgevingskant interessanter gevonden dan het beslissen in individuele gevallen. Het interessantste van het recht vind ik om in het algemeen te overdenken hoe het in de toekomst moet gaan. Wat zijn als je over de toekomst nadenkt, over bijvoorbeeld tien jaar, de meest belangrijke problemen, en hoe denk

A.A.M.F. Staatsen (geb. 1943) is na een carrière als wethouder van Groningen (1972-1974), ambtenaar bij de rijksoverheid en burgemeester van Groningen (1985-1991) partner van een consultancy bureau geworden; C. Lambers is thans universitair hoofddocent in de Groninger vakgroep bestuursrecht en bestuurskunde en bijzonder hoogleraar milieurecht.

⁴⁸ J.M. Polak (geb. 1922) is oud-hoogleraar te Wageningen en oud-lid van de Raad van State.

je dat het recht dan kan functioneren. Ik heb het vak ‘Wetgeving’ ingevoerd in Groningen. Daar werd toen nog niet zoveel aan gedaan binnen de faculteiten. Ik had toen ook een wetgevingsrubriek in *Ars Aequi* die ik al vanuit het ministerie had opgezet.

Iets anders wat ik heb gedaan, en daarvoor was in Groningen al een rijke voedingsbodem, is de bestuurskunde erbij betrekken. Als je nadenkt over de vraag hoe het recht er uit moet zien heb je ook kennis nodig hoe het in de praktijk werkt. Ik heb toen Erik Bussink⁴⁹ naar onze vakgroep gehaald voor de bestuurskunde. We zijn toen, met een beetje zweet in de handen, derde geldstroomonderzoek gaan doen. Dat was iets nieuws in die tijd. In het begin wist ik totaal niet hoe je dat moest aanpakken, wat je je ervan moest voorstellen en hoe een onderzoek het beste gerealiseerd kon worden. Maar goed, met een beetje vallen en opstaan hebben we dat derde geldstroomonderzoek bestuursrechtelijk en bestuurskundig verder ontwikkeld. Daartoe behoorde ook het evalueren van wetten. Marten Oosting is uiteindelijk hoogleraar bestuurskunde geworden. Het voordeel was dat Marten ook jurist is. Bestuursrecht en bestuurskunde zijn verschillende werelden, maar in Groningen ging de samenwerking goed. Zoals al gezegd, juristen gaan langzamerhand beseffen dat we toch iets meer moeten weten hoe het recht in de praktijk werkt. Daarom vind ik ook de evaluaties van de Algemene wet bestuursrecht heel goed.

De Algemene wet bestuursrecht (Awb)

In 1981/1982 ben ik korte tijd staatssecretaris van justitie geweest. Ik was daar al eens eerder voor gepolst, maar toen zat ik net in Groningen en vond ik dat ik dat niet kon doen. Ik heb het een heel interessante periode gevonden. Als staatssecretaris heb ik de startwerkgroep Awb voorgezeten. Ongeveer een half jaar na mijn staatssecretariaat – ik was weer terug in Groningen; ik had mezelf daar als het ware opgevolgd en ben kort daarna decaan geworden – kreeg ik het verzoek regeringscommissaris algemene regels bestuursrecht te worden. Dat was een buitenkans. Had ik niet het geluk gehad dat ik net daarvoor even staatssecretaris was geweest, dan was het misschien iemand anders geworden of was het anders in elkaar gezet. Met mijn wetgevingsachtergrond en mijn streven naar meer systematisering in het bestuursrecht was het voor mij een grote uitdaging hier aan te beginnen. Ik heb toen mijn tijd in de jaren tachtig verdeeld tussen twee dagen Den Haag en drie dagen Groningen. Ik heb een tijdlang zeer intensief gewerkt aan de Awb. Ik ben er nog steeds mee bezig, maar nu heb ik er nu wat minder tijd voor.

⁴⁹ F.L. Bussink (geb. 1945) was later onder meer hoogleraar aan de UvA en in Nijmegen en is thans directeur-generaal van de Rijksluchtvaartdienst.

Prof. Michiel Scheltema en mr. Olga Scheltema-de Nie (Tweede-Kamerlid voor D66, 1989-2002) tijdens een borrel die zij op 2 juni 1992 gaven voor de naaste betrokkenen bij het Awb-project, omdat eerder op die dag de Eerste Kamer de Awb (1^e en 2^e tranche) had aangenomen. Foto J.H. van Kreveld

De Hoge Raad en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

Ik ben nu bijna aan het eind van mijn periode bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Voordat ik bij de WRR begon,⁵⁰ heb ik een tijdje op de aanbevelingslijst van de Hoge Raad gestaan. Ik vond het aardig noten te schrijven.⁵¹ Je kunt een zekere invloed uitoefenen en de rechtspraak een beetje sturen. Dat is misschien wat overdreven, maar het kan natuurlijk wel helpen dat je met het schrijven van noten zegt: ‘Het moet die kant opgaan’, of: ‘Het is onontkoombaar dat je zus of zo wilt’. En het is dan heel bevredigend dat je ziet dat de rechtspraak die kant opgaat. Na een lange ervaring in de wetenschap trok de Hoge Raad mij sterk aan vanwege diens rol in de rechtsontwikkeling. Op een gegeven moment ben ik tot Advocaat-Generaal benoemd, maar uiteindelijk heb ik een andere richting gekozen. Dat was een hele lastige beslissing omdat het werk voor de Hoge Raad me zeer

⁵⁰ Scheltema was reeds eerder lid van de WRR (1979-1981).

⁵¹ Scheltema schreef talrijke noten voor onder meer de NJ. Veel annotaties staan in het teken van de complexe rechtsmachtsverdeling tussen burgerlijke rechter en bestuursrechter.

trok. Maar ik kreeg de gelegenheid voorzitter van de WRR te worden en dat vond ik nog uitdagender.

Ik ben ervan overtuigd dat de wetenschap kan bijdragen aan de manier waarop de maatschappij wordt ingericht. En de breedheid van de werkzaamheden binnen de WRR is heel uniek. Ik heb dan ook geen spijt van mijn keuze voor de WRR. Soms houd ik me daar ook nog wel bezig met juridische onderwerpen zoals de rechtsstaat. Binnenkort stop ik ermee. Dan word ik 65 jaar. Dan ga ik in Utrecht voor een jaar de Wiardaleerstoel bekleden. Het is ook wel leuk om dan weer iets meer in een juridische omgeving terecht te komen.

Over privaatrecht en bestuursrecht

Ik vind dat we een te sterk onderscheid maken tussen privaatrecht en publiekrecht. Ik heb het idee dat die rechtsstelsels uiteindelijk meer naar elkaar toe zullen groeien. Het gaat immers niet zozeer om de tegenstelling publiekrecht – privaatrecht, maar om de tegenstelling organisatie (bijvoorbeeld overheid) – individu. Deze tegenstelling kom je ook in het privaatrecht tegen. Het voordeel van het privaatrecht is – zoals ik al eerder zei – dat je daar veel goede ideeën aan kunt ontleen. In die zin ben ik wel een privatist geweest. Maar het komt ook doordat volgens mij het aanbrengen van structuur, van samenhang van systematiek voor het functioneren van het recht erg belangrijk is. Het bevordert de gelijkheid en de voorspelbaarheid. Je kunt geen goede verklaringen geven voor het op een verschillende manier regelen van soortgelijke kwesties. Als je dat toch verschillend doet gaat het recht meer op willekeur lijken. Het is maatschappelijk inefficiënt als je niet een behoorlijke systematiek en dogmatiek hebt. Die vind je in het privaatrecht en daarom vind ik het zo interessant naar het privaatrecht te kijken. Maar het is niet zo dat ik me nu een privatist voel. De privaatrechtelijke inbreng in ons boek *Gemeenschappelijk recht. Wisselwerking tussen publiek- en privaatrecht* (2003) is natuurlijk meer van mijn zoon afkomstig dan van mij. Maar door mijn werk aan het NBW en door mijn opleiding ben ik wel erg in het privaatrechtelijk denkpatroon ingevoerd. En ik heb het überhaupt leuk gevonden om verschillende onderdelen van het recht te bekijken. Toen ik nog bij Justitie zat ben ik redactiesecretaris van de *Common Market Law Review* geweest. Dat is trouwens ook de oorzaak waardoor ik niet aan een proefschrift ben toegekomen. Ik heb altijd geprobeerd me een beetje breed in het recht te bewegen. Ik voel me dan ook niet zozeer een privatist als wel een generalist.

Het onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht draagt deels een toevallig karakter. Dat kan ik duidelijk maken aan de wijze waarop we in de loop der tijd aankeken tegen het leerstuk van de onrechtmatige overheidsdaad. Het is een gevolg van een historische ontwikkeling of we dat nou publiekrecht of privaatrecht vinden. In het midden van de negentiende eeuw werd het als een privaatrechtelijk leerstuk beschouwd. Eind negentiende eeuw is er over gedacht – denk aan de staatscommissies die er toen zijn geweest⁵² – een publiekrechtelijk systeem als het Franse op te zetten. Dat heeft ertoe geleid, althans dat neem ik aan, dat de Hoge Raad de onrechtmatige overheidsdaad meer als een publiekrechtelijk

leerstuk is gaan zien. Het arrest De Rhedense koe is daar een mooi voorbeeld van.⁵³ Daarna – na het Ostermannarrest van 1924⁵⁴ – is het een privaatrechtelijk leerstuk geworden. Naar het oordeel van de Hoge Raad was art. 1401 BW⁵⁵ ook van toepassing op de onrechtmatige overheidsdaad. En waarom is dat zo gekomen? Omdat we er toen in Nederland niet in geslaagd waren een administratiefrechtelijk systeem op te zetten. Met de recente ontwikkeling inzake het zelfstandig schadebesluit moeten we concluderen dat er sprake is van een publiekrechtelijk vraagstuk.⁵⁶

De grens gaat, onafhankelijk van de modes een beetje heen en weer, terwijl het leerstuk in Frankrijk altijd publiekrechtelijk van aard is geweest. In mijn werk speelt de rechtseenheidsgedachte een belangrijke rol. Dat neemt niet weg dat er natuurlijk verschillen zijn. De rechtsstaatsgedachte is indertijd opgekomen om de burger te beschermen tegen de macht van de overheid, terwijl men in het privaatrecht meer uitgaat van gelijkheid van partijen. Maar dat onderscheid is niet zo absoluut meer. Ik heb zoëven al opgemerkt dat het nu meer gaat om de tegenstelling individu – organisatie (publiekrechtelijk of privaatrechtelijk); zie ook het rechtsstaatrapport van de WRR. Dat betekent dat de rechtsgebieden naar elkaar toegroeien. Dit brengt bijvoorbeeld met zich mee dat de overheidsaansprakelijkheid vergeleken moet worden met de aansprakelijkheid van grote producenten. Zo hebben ook bijvoorbeeld het consumentenrecht en het publiekrecht veel gemeen. Ik heb de indruk dat op een aantal punten de bescherming van burger in het consumentenrecht beter is geregeld dan in het bestuursrecht. Wat dat betreft kunnen we heel wat van elkaar leren.

Over de rechtsbetrekking burger – bestuur

In de rechtsbetrekking tussen bestuur en burger wordt naar mijn smaak het tweezijdige karakter teveel verwaarloosd. Natuurlijk is het bestuur meestal de dominante partij, en bepaalt dat grotendeels de inhoud van de wederzijdse rechten en verplichtingen. Maar ook de burger heeft daarin een rol en een inbreng. Dat er een zekere wederkerigheid bestaat, zien wij in het bestuursrecht stelselmatig over het hoofd. In mijn preadvies voor de VAR uit 1975⁵⁷ heb ik daar voor het eerst iets over gezegd: naast rechtsverwerking door het bestuur

52 Zo was bijvoorbeeld de staatscommissie Kappeyne van de Coppello voorstander van het oprichten van een administratief hooggerechtshof. Zie uitgebreid hierover en ook over de voorstellen van de minister Loeff administratieve kamers in te voeren bij rechtbanken, hoven en Hoge Raad: J. Kruseman, *Het vraagstuk der administratieve rechtspraak, Geschiedkundig overzicht* (tweede druk, Haarlem 1938).

53 HR 21 april 1898, W 7116.

54 HR 20 november 1924, NJ 1925, p. 89, AB klassiek (vijfde druk, Deventer 2003), nr 4 m.n. W. Konijnenbelt.

55 Nu art 6:162 BW.

56 Zie: ABRvS 29 november 1996, JB 1996, 253, AB 1997, 66: De centrale overweging luidt: de bevoegdheid van een bestuursorgaan tot het nemen van een beslissing op een verzoek om vergoeding van schade, voor zover het schade betreft ten gevolge van de onrechtmatige uitoefening van een aan het publiekrecht ontleende bevoegdheid, berust op het – in art. 6:162 van het BW en in art 8:73 van de Awb tot uiting komende – algemeen geldende rechtsbeginsel, volgens hetwelk degene die door aan hem toerekenbaar onrechtmatig handelen of nalaten schade heeft veroorzaakt, is gehouden die aan de benadeelde te vergoeden. Dit rechtsbeginsel is publiekrechtelijk van aard indien het zijn werking doet voelen in een door de uitoefening van een aan het publiekrecht ontleende bevoegdheid ontstane rechtsverhouding.

57 Zie hierboven, noot 7.

bestaat er ook zoiets als rechtsverwerking door de burger. Maar ik geef wel toe dat ik aan een uitwerking van wat beginselen van behoorlijk burgerschap kunnen zijn, te weinig ben toegekomen. Toch ben ik ervan overtuigd dat het optreden van de overheid in betrekking met de burger mede bepaald wordt en ook bepaald moet worden door wat de burger doet. Dat klinkt door in de aandacht die in het WRR-rapport *De toekomst van de nationale rechtsstaat* wordt besteed aan de eigen verantwoordelijkheid van de burger.

De gedachte dat het bestuur geheel eenzijdig de rechtsbetrekking bepaalt, leidt er ook toe dat de tegenstelling met het privaatrecht wordt uitvergroot, terwijl er in het privaatrecht ook rechtsbetrekkingen zijn waarbij een partij net zo dominant is als de overheid in bestuursrechtelijke verhoudingen. Denk aan het consumentenrecht en de problematiek van de algemene voorwaarden. En omgekeerd zijn sommige verhoudingen in het bestuursrecht aanzienlijk horizontaler dan met de theorie overeenstemt.

Over de verhouding burgerlijke rechter – bestuursrechter

Het blijft behelpen met de taakverdeling tussen burgerlijke rechter en bestuursrechter. De integratie bij de rechtbank en het tegelijkertijd bestaan van verschillende hoogste rechtscolleges kan ook niet met inhoudelijke argumenten gerechtvaardigd worden: ons stelsel is alleen historisch te verklaren. Daarmee zeg ik niet dat op dit moment het bestaan van nogal wat hoogste rechtscolleges het grootste probleem is. Twee andere punten zijn belangrijker. In de eerste plaats het feit dat de hoogste bestuursrechter, en met name de Raad van State, teveel zaken en teveel kamers heeft om op kwalitatief goede wijze leiding aan de rechtsonwikkeling te geven. De Hoge Raad heeft veel minder zaken, dus veel minder coördinatieproblemen, en hij heeft bovendien een parket dat conclusies neemt. Ook het bestuursrecht zou een dergelijke hoogste rechter moeten hebben.

Daarnaast denk ik dat de raakvlakken tussen het bestuursrecht enerzijds en het privaatrecht en het strafrecht anderzijds sterker worden. Denk wat het laatste betreft aan de opkomst van het bestuursstrafrecht. Zowel voor het materiële recht als voor het procesrecht zou dat op zijn minst moeten leiden tot het beter profiteren van elkaars sterke punten. Voor het bestuursprocesrecht zou ik veel zien in een soort procedure naar het model van de privaatrechtelijke verzoekschriftprocedure. In de verdere toekomst zal, ook onder invloed van de internationalisering van het recht, de noodzaak tot afstemming tussen de rechtsgebieden toenemen. Of ons stelsel daarvoor het meest geschikte uitgangspunt biedt, betwijfel ik.

Over de toekomst van de Awb in Europees perspectief

Het is vanzelfsprekend dat het wegvallen van de grenzen in Europa een toenemende invloed zal hebben op de Awb. Overigens is die invloed juist in het algemeen deel van het bestuursrecht kleiner geweest dan in de bijzondere delen. Dat de gevolgen van 'Europa' mee-

brenghen dat de Awb zich daaraan moet aanpassen, betekent niet dat het weinig zinvol is om aan de Awb te werken, integendeel. Wanneer wordt nagedacht over het recht in Europa, hebben landen die hun eigen stelsel op orde hebben een voordeel boven degene die dat niet hebben. Men kan dan een betere bijdrage aan de discussie leveren en men heeft dan ook een helder eigen vertrekpunt. Een goede regeling kan dus in internationaal verband als voorbeeld of als inspiratiebron functioneren. Denk aan de aandacht die het Nieuw BW in het buitenland heeft gekregen.

In het algemeen vind ik dat wij veel te weinig nadenken over het internationale perspectief. Wat willen wij met het bestuursrecht wanneer de grenzen steeds minder betekenen? Moeten wij dan steeds meer door Brussel laten harmoniseren? Moet er een Europese Awb komen? Of moet in heel andere richting worden gedacht? Zijn meer open vormen van afstemming, die de landen meer vrijheid laten, niet veel aantrekkelijker? Denk eens aan de harmoniserende werking van de modelverordeningen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Denk ook aan de manier waarop in Amerika in alle staten het bestuursrecht – en ook andere delen van het recht – tot een behoorlijke eenheid zijn geworden zonder dat er veel dwingende federale regelgeving is.

‘Europa’ zal het bestuursrecht dus zeker veranderen, en daaraan moeten wij veel meer aandacht besteden. Dat zal de Awb veranderen, maar het moet juist niet betekenen dat wij niet verder moeten werken aan die wet.

GUSTAAF BAETEMAN: INTERVIEW MET EEN JURIST 'OF ALL SEASONS'

'In België duren de civielrechtelijke hervormingen lang, maar dan gaan ze wel heel ver.'

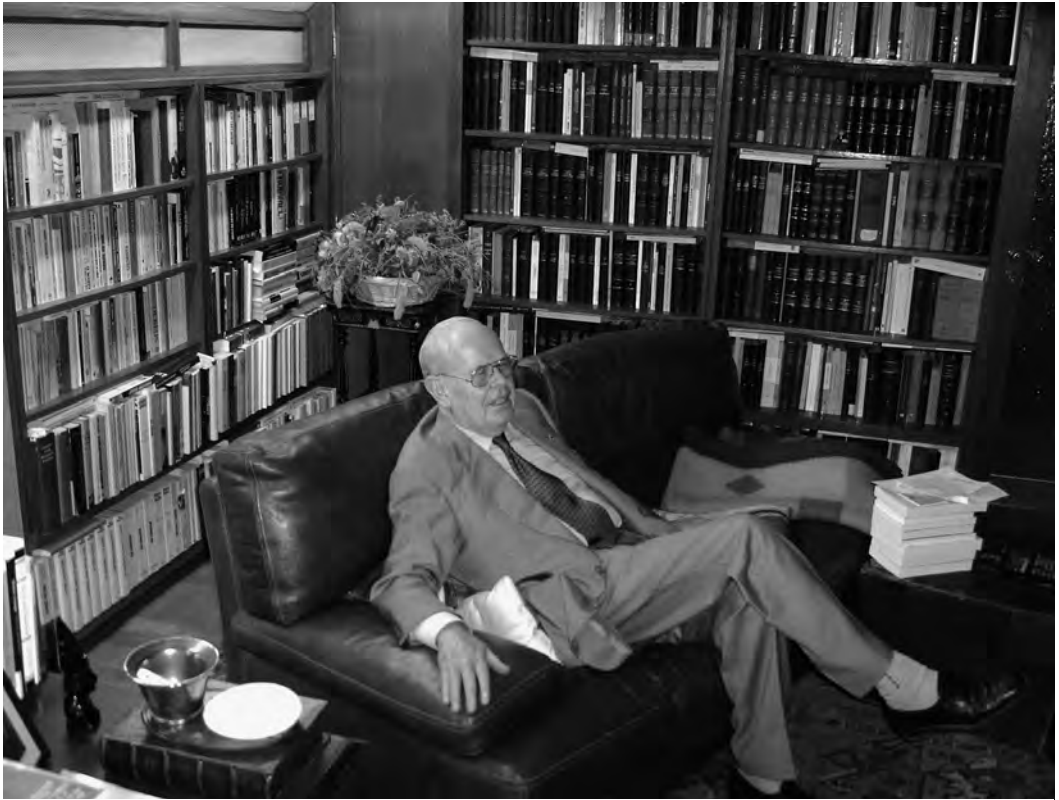
Gustaaf Baeteman werd in 1928 geboren te Gent. De jonge Baeteman woonde achtereenvolgens te Gent, Geraardsbergen, Hasselt, Brugge en Lokeren, dan opnieuw in Hasselt. Na zijn rechtenstudies verhuisde hij naar Brussel om dan uiteindelijk in de groene oase van Galmaarden te belanden, al is hij gevoelsmatig nog steeds gehecht aan het Brugge van zijn jeugd. Misschien zijn het al zijn omzwervingen die ervoor gezorgd hebben dat hij als jurist bijna alles is geweest. De emeritus Eerste Voorzitter van de Raad van State (sinds 1998) en emeritus hoogleraar (sinds 1993) familierecht aan de Vrije Universiteit Brussel is daarnaast ook advocaat (1951-1954), notarieel stagiair, pleitbezorger (1954), parketmagistraat (1954-1961), rechter (1961-1966), staatsraad (1966-1998), kabinetsmedewerker en medewerker van parlementaire commissies geweest (1954-1960). Een interview met deze veelzijdige jurist kon dan ook niet ontbreken in dit boek.¹

De jeugdijaren: een Ronde van Vlaanderen

De verklaring van al die topografische trektochten is dat mijn vader bij de rijkswacht was en telkens wanneer men bij de rijkswacht vroeger van graad veranderde, werd men overgeplaatst naar een andere gemeente. Zo ben ik geboren in Gent, dan zijn we in 1932 naar Geraardsbergen verhuisd, in 1935 naar Hasselt (dat heeft mijn vader aangevraagd voor de studies van mijn broer), dan van Hasselt naar Brugge in 1937, van Brugge naar Lokeren in 1942. Vandaar deed ik dagelijks de verplaatsing naar Gent, waar ik het Atheneum beëindigd heb in 1946. Ik had familiaal geen enkele band met de rechtswereld, tenzij dat mijn vader, als goede rijkswachter, een 'man van de wet' was en dat ik dan de wetboeken inkeek. Ligt het daaraan dat ik jurist ben geworden? Ik weet het niet.

* Interview afgenomen door D. Heirbaut en S. Lust, voetnoten door D. Heirbaut met medewerking van S. Lust. Afkortingen: BN: Biographie nationale; NBN: Nouvelle Biographie Nationale; NBW: Nationaal Biografisch Woordenboek; NEVB: Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging (Tielt 1998); PBL: H. Gaus (red.), Belgische ministers en staatssecretarissen 1960-1980. Politiek biografisch lexicon (Antwerpen 1989).

¹ Zie voor meer over de carrière van Gustaaf Baeteman de biografische nota en de bibliografie in J. Krings e.a., *Liber amicorum prof. dr. G. Baeteman* (Deurne 1997).

Prof. Baeteman tijdens het interview te zijnen huize op 11 juni 2004. Foto: D. Heirbaut

Geschiedenisstudies: ook toen al geen toekomst

Geschiedenis: dat was eigenlijk mijn lievelingsvak. We hadden daarvoor een leraar in het Atheneum te Gent, die nadien aan de universiteit professor werd, prof. Van de Vijver:² die gaf daar logica in de kandidaturen. Ik heb hem op het Atheneum drie jaar gehad voor geschiedenis. Eigenlijk wou ik dus geschiedenis studeren, maar een van de mensen die op het einde van het Atheneum in 1946 de toekomstmogelijkheden kwamen toelichten vertelde over geschiedenis: 'Daar is geen toekomst in. Het onderwijs biedt geen mogelijkheden.' Toen heb ik gedacht: 'Iets doen dat er dichtbij ligt en wel mogelijkheden geeft.' We hadden dan nog veel geschiedenisvakken in de kandidaturen: oudheid, middeleeuwen, moderne tijden, geschiedenis van België. Latijn (vooral Gaius) werd ge doceerd door René Dekkers.³

² André Van de Vyver, filosoof, hoogleraar te Gent. Zie T. Luyckx (red.), *Rijksuniversiteit te Gent. Liber memorialis 1913-1960* (Gent 1960), p. 433-434.

³ René Dekkers (1909-1976), hoogleraar te Gent en te Brussel, zowat de juridische duizendpoot van zijn generatie in België. Zie D. Heirbaut, 'Réné Dekkers, rechtshistoricus-comparatist-civilist', *Tijdschrift voor Privaatrecht*, XXXVIII (2001), p. 101-110.

De keuze voor de Brusselse universiteit

Mijn vader was ziek, ongeneeslijk ziek en het einde lag in het vooruitzicht. Hij is begin 1947 gestorven aan kanker. We woonden in 1946 nog in Lokeren en dan zouden we naar Hasselt teruggaan omdat mijn broer daar werkte als ingenieur. Ik was spoorstudent en dus reed ik eerst alle dagen van Lokeren naar Brussel en dan daarna van Hasselt naar Brussel. Vaders vroeg overlijden betekende ook de 'geloofsbreuk' en meteen was er dus de aantrekking tot de vrijzinnigheid.⁴

De universiteit: een wereld gaat open

Ik ben in een speciaal milieu opgegroeid, in rijkswachtkazernes, het zijn speciale middens, kleine collectiviteiten waar de ene de andere bekijkt. In Hasselt bijvoorbeeld, waar mijn vader brigadecommandant was, moesten wij, mijn oudere broer en ik, het voorbeeld zijn ten opzichte van 'die anderen'. Je mocht niet spelen met die anderen. Vanaf 1940 tot 1945 was er de oorlogstijd, met de collaborerende rijkswachters en de weerstanders, de bombardementen... de donkere tijd van onvrijheid, met wel een intens besloten maar liefdevol gezinsleven. En dan kom je ineens op die universiteit: daar ging een wereld voor mij open. Je had er professoren zoals bijvoorbeeld Gilissen⁵ of Dekkers. De laatste heb ik in twee periodes gekend. Dekkers was in die tijd een hele strenge prof, heel puntelijk op de examens: 'Begin die passage van de Digesta maar uit te leggen.' Niet eenvoudig. Later is hij helemaal veranderd, bijvoorbeeld van ondervragingsmethode: 'Wat wilt gij bespreken?' De manier waarop die man college gaf was fantastisch. Dat was van een helderheid, van een logica, een zorgzaamheid, dat was zonder enig hiaat in de voorstelling en hij sprak zo twee uur zonder enig papier. Dat was betoverend, als je dat meemaakte als student: van het Romeins recht, in de opeenvolgende stadia, ging het over het middeleeuws gewoonterecht naar de Code civil en naar het hedendaags recht. Hij gaf inzicht in het recht.

Jonge professoren...

Wij hadden in die tijd aan de ULB een ploeg jonge professoren. In die tijd was Gilissen nog jong. We spreken van 1946-1947. Hij is toen auditeur-generaal geworden. De kandidaturen waren pas opgericht. We hadden Perelman,⁶ Dekkers, Gilissen, Lambrechts,⁷ Doehard,⁸ Vermeylen,⁹ Limpens,¹⁰ Bekaert¹¹... De assistenten van Bekaert voor strafrecht wa-

4 Anders dan in Nederland noemt men in België vrijzinnig die mensen die hebben gebroken met het christelijk geloof.

5 John Gilissen (1912-1988), historicus en jurist, hoogleraar te Brussel en ook krijgsgauditeur-generaal (NBW, XV, p. 289-296).

6 Chaïm Perelman (1912-1984), filosoof, hoogleraar te Brussel (NBN, IV, p. 290-294).

7 Pieter Lambrechts (1910-1974), historicus, archeoloog, hoogleraar te Gent en te Brussel, liberaal politicus (NEVB, II, p. 1777).

8 Renée Doehard, historica, hoogleraar te Brussel. Enkele van haar belangrijkste artikelen werden gebundeld in: *Oeconomica mediaevalia* (Brussel 1984).

9 Pierre (Piet) Vermeylen (1904-1992), jurist, hoogleraar te Brussel en socialistisch politicus, was meermaals minister, onder meer van Justitie en van Nationale opvoeding (NEVB, III, p. 3269-3270).

ren Dumon,¹² de latere procureur-generaal, en Screvens,¹³ de latere voorzitter van het Hof van Cassatie. Matthijs¹⁴ was de assistent van Limpens voor het verbintenissenrecht. Eén van de oudste professoren was toen Fredericq,¹⁵ die gaf administratief recht. Dat was een jonge faculteit en we waren niet talrijk, dat was een groot voordeel. We moesten niet alleen colleges volgen, we werden ook gevolgd. We waren in de tweede kandidatuur bij Gilissen met een 35-tal en Gilissen gaf zelf de praktische oefeningen. Wij moesten het seminarie dan voorbereiden en hij volgde dat allemaal zelf. In het tweede doctoraat schreven we niet minder dan acht seminariewerkstukken.

... in een boeiende tijd

Het was een jonge faculteit in een boeiende tijd. Limpens sprak in de colleges niet over zijn ervaringen in de Tweede Wereldoorlog. Later heeft hij daar wel met mij over gesproken, toen ik zijn assistent was, zoals over zijn intocht in Gent op de eerste binnenrijdende Engelse tank.

Wat betreft het staatsrecht, dat mij interesseerde, was het de tijd van de koningskwestie. We beleefden de koningskwestie. We discussieerden daarover, te meer omdat in ons jaar de jongste zoon van Van Acker,¹⁶ Frank, medestudent was.¹⁷ Ik had Frank in het middelbaar onderwijs in Brugge ontmoet en dan hebben we mekaar teruggezien in Brussel. Hij heeft altijd gestudeerd met mijn cursussen¹⁸ en dat bewijst hoe gemakkelijk hij studeerde. Wij beleefden het staatsrecht en ook het strafrecht, want het was de tijd van de vervolgingen voor de krijgsraden. Wat mij danig stoorde, want ik ben toen naar zittingen van krijgsraden geweest, was dat ik daar getuige ben geweest van de brutaliteit van sommige magistraten tegenover de vervolgd. Dat heeft geen goede indruk op mij gemaakt en dat was een van de redenen waarom ik substituut wou worden, omdat ik dacht: ‘Dat mag niet’.

10 Jean Limpens (1910-1979), jurist, hoogleraar te Gent en te Brussel, verzetsstrijder tijdens Wereldoorlog II. Zie *In memoriam Jean Limpens* (Antwerpen 1987).

11 Hermann Bekaert (1906-1989), jurist, magistraat en hoogleraar, was koninklijk commissaris voor de hervorming van de strafprocedure. Zie *Liber amicorum Hermann Bekaert* (Gent 1977).

12 Frédéric Dumon, jurist, hoogleraar te Brussel (zie over hem *Liber amicorum Frédéric Dumon*, Antwerpen 1983).

13 Raymond Screvens, jurist, magistraat. Zie over hem *Liber amicorum Raymond Screvens. L'interdiction professionnelle et droit comparé* (Brussel 1986).

14 Jacques Matthijs werd later procureur-generaal te Gent en hoogleraar aan de VUB.

15 Louis Fredericq (1892-1981), jurist, advocaat en hoogleraar te Gent, was gedurende Wereldoorlog II kabinetschef van koning Leopold III. Zie J. Ronse, *Leven en werk van Baron prof. Louis Fredericq* (Brussel 1982).

16 Achille Van Acker (1898-1975), Belgisch socialistisch politicus, vooral bekend als ‘vader van de sociale zekerheid’ (NEVB, I, p. 201-202).

17 Frank Van Acker (1929-1992), zoon van A. Van Acker: jurist, advocaat en socialistisch politicus, burgemeester van Brugge, minister van Staat (PBL, p. 1098-1102).

18 I.e. collegenota's. Het woord cursus wordt in Vlaanderen gebruikt als synoniem van wat in Nederland college heet, en de cursus kan ook het onderwijsmateriaal of het collegedictaat zijn.

maar zonder de wonderen van de moderne techniek

Wij moesten noteren, want wij hadden geen cursussen: het was het eerste jaar dat de VUB weer kon functioneren¹⁹ en het was het eerste jaar dat de Nederlandstalige afdeling bestond, met kandidaturen.²⁰ De doctoraten bestonden sedert 1935, maar de eerste twee kandidaturen waren een tijdlang gemengd Frans-Nederlands en dan vanaf 1946 volledig in het Nederlands. Wij hadden geen cursussen. We maakten dan ploegen en ik moest de cursus Romeins recht noteren. We tikten dan zelf onze cursus in 5 of 6 exemplaren, dat was met carbonpapier het maximum. Je ziet, ik spreek over heroïsche tijden. Nu kan je je dat niet meer voorstellen.

Grote professoren: Perelman, Lambrechts, Dekkers, Limpens

Perelman was een uitzonderlijk geleerde die logica doceerde. Hij had Nederlands geleerd, speciaal om die cursus te geven. Van tijd tot tijd vroeg hij fijntjes: 'Hebt u dat begrepen?' en als er een student ontkennend antwoordde, zei hij: 'Dan begin ik opnieuw.' Geschiedenis van de oudheid doceerde vader Lambrechts. Ik was bij het examen de eerste om onderzocht te worden. Ik stond als eerste op de lijst, want ik had, *summa iniuria*, bij de loting (dat werd toen nog gedaan) nummer één gekregen. Ik zat drie kwartier bij hem op het examen. Ik verstond niet wat me overkwam en de anderen, die stonden te wachten, vroegen zich af wat er gebeurde, maar hij stond recht en zei: 'Proficiat, dit is het mooiste examen dat ik al heb meegemaakt.' Ik had toen grootste onderscheiding en Lambrechts heeft me toen aangeraden een studiebeurs aan te vragen bij de Universitaire Stichting omdat hij wist dat mijn vader in januari overleden was. Een andere merkwaardige professor was Gilissen, die kende zoveel, die kende alles. Hij inspireerde echt. Hij gaf rechtsgeschiedenis, maar hij gaf ook hedendaagse geschiedenis. Hij praatte over Engels recht, maar ook over de grondwet van de Sovjet-Unie. Hij was buitengewoon streng op het examen, maar je voelde je echt op de universiteit door zijn kennis en door zijn accuraatheid. Dat was ook zo in zijn functie van auditeur-generaal bij het militair gerechtshof. Dat ondervond ik toen ik kabinetsmedewerker was van de minister van Justitie. Je mocht hem spreken over gelijk welke substituu-krijgsauditeur en hij kende diens dossier. Hij hield zich ook bezig met de grote dossiers van de repressie. Zijn studies daarover zijn ook bijzonder waardevol. Hij was een uitzonderlijk jurist en een even uitzonderlijk historicus. Dat was echt indrukwekkend. Hij was ook secretaris van de Société Jean Bodin.²¹ Kijk naar al die boeken van die reeks.

¹⁹ De Brusselse universiteit was tijdens de Tweede Wereldoorlog door de bezetter gesloten.

²⁰ De doctoraatsjaren waren al vernederlandst vanaf 1935. De beslissing tot volledige verdubbeling van de rechtsfaculteit, dus ook tot verdubbeling van de kandidaturen, kreeg pas gestalte na de oorlog, vanaf 1946. Zie P. De Vroede, 'Vijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid V.U.B.', in *Vijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid V.U.B.* (Antwerpen 1987), p. 23.

²¹ Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions. Dit geleerde genootschap organiseert regelmatig congressen, waarop juridische thema's comparatief en historisch bestudeerd worden.

Na de studies: advocaat, advocaat-pleitbezorger, stagiair-notaris...

Ik ben na mijn studies advocaat te Hasselt geworden. Dat was de periode van de katholiek-homogene regering in 1950, na de volksraadpleging,²² en ik was kandidaat-magistraat, maar de minister vond dat het toch wat vroeg was om me tot magistraat te benoemen. De rechtbank had me dan voorgedragen als pleitbezorger, want Hasselt was een kleine rechtbank en daar waren nog advocaten-pleitbezorgers.²³ Die pleitbezorgers hadden vaak geen rechtenstudies gedaan, maar in Hasselt had de rechtbank de regel aangenomen om alleen nog advocaten voor te dragen als pleitbezorger. Zo ben ik pleitbezorger geworden.²⁴ Dat was zeer prettig, want je verdiende gauw zonder eigenlijk veel te doen. Ik ben ook nog licentiaat in het notariaat²⁵ en heb mijn stage als kandidaat-notaris gedaan toen ik advocaat was. Dat was toen nog mogelijk, een halve dag als kandidaat-notaris, een halve dag als advocaat.

en later ook assistent, parketmagistraat, zetelend rechter en staatsraad

Ik had interesse voor wetenschappelijk onderzoek en studie. Ik werd in 1957 assistent bij Van Tichelen,²⁶ voor Nederlandstalige rechtsterminologie in het Frans²⁷ en daarna ben ik assistent geworden van J. Limpens voor verbintenissenrecht. Dat deed ik tezamen met mijn werk op het parket te Antwerpen. Om dan de tijden te beschrijven: de procureur des Konings vond dat zeer goed, een halve dag per week assistent, maar: 'Dat moet je inhalen.' Dus was ik drie weken op de vijf van dienst op zaterdagmiddag.²⁸ Ik ben dan in 1961 tot rechter benoemd.²⁹ Na enkele jaren rechter te zijn geweest werd ik bij toeval kandidaat-Staatsraad te Brussel. M. Sommerhausen,³⁰ toen nog geen voorzitter, kende mij, en er was een plaats vrij voor een liberale Vlaming. Toen ging dat nog zo. Er werd een lijst gevormd met eerst twee anderen en ik werd derde kandidaat met het vooruitzicht als assessor te worden voorgedragen.³¹ Men dacht aan mij onder andere omdat ik toen de prijs der Alumni van de Universitaire Stichting had gekregen, onder meer voor een artikel, begeleid door Limpens,³² in de *Revue Critique de Jurisprudence Belge*. Dat ging over gebiedende wetten.

22 Het referendum van 12 maart 1950 betrof de terugkeer van koning Leopold III naar België. Hoewel een meerderheid van de bevolking ja gestemd had, zorgde straatproer ervoor dat Leopold III uiteindelijk toch verzaakte aan de troon ten voordele van zijn zoon Boudewijn.

23 Zie over de pleitbezorgers G. Martyn, 'Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur', in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden* (Brugge 2004).

24 G. Baeteman werd tot pleitbezorger benoemd bij K.B. van 21 maart 1953.

25 Diploma behaald in 1953.

26 Joseph Van Tichelen, hoogleraar staatsrecht aan de VUB, was een van de onderhandelaars van het EEG-verdrag.

27 Van Tichelen doceerde Nederlandstalige rechtsterminologie aan de Franstalige studenten.

28 G. Baeteman werd substituut procureur des konings te Antwerpen bij K.B. van 10 juli 1956. Voordien was hij al substituut procureur des konings in Brugge, waar hij was benoemd bij K.B. van 22 september 1954.

29 Dat gebeurde bij K.B. van 21 maart 1961.

30 Marc Sommerhausen (1899-1992), jurist, hoogleraar te Brussel, politicus en staatsraad. Zie *Raad van State – Liber memorialis 1948-1998* (Gent 1999), p. 44-45.

31 Assessoren zijn tijdelijke leden van de afdeling wetgeving van de Raad van State. Zij werden toen alleen voorgedragen door de Raad van State en benoemd door de Koning.

32 R.C.J.B. 1960, p. 158 e.v.

Assessor worden interesseerde me. Je kan je moeilijk iets interessanter indenen dan de combinatie van rechter zijn, assistent (bijna docent), en assessor in de Raad van State. Ik stelde dus mijn kandidatuur als staatsraad, maar dan is politiek van alles gebeurd. De eerste kandidaat werd niet aanvaardbaar geacht, omdat hij als een franskiljon bestempeld werd. Minister Vranckx³³ wou de tweede kandidaat niet omdat hij griffier was in de Raad. Mij wou hij ook niet: 'Hij is te jong.' Hij heeft me dus niet benoemd, maar de regering viel en de nieuwe minister H. Vanderpoorten³⁴ was een vriend, die me voordien al 'gesteund' had.

Een ander leven in de Raad van State

Zeker in de afdeling Wetgeving was dat een andere, veel bredere benadering, maar toen legde de regering alleen die ontwerpen voor die ze wilde, voor de rest riep ze de 'hoogdringendheid' in, in welk geval toen geen advies moest worden gegeven. Het is pas nadien – vanaf de jaren zeventig – dat ook bij hoogdringendheid een advies moest worden gevraagd.³⁵ Je had toen tijd om alles goed te bestuderen, maar in de jaren tachtig is dat veranderd door het verplichte advies. Dat was een hele verandering in de werking van de Raad. Het was zo dat de adviezen zeer grondig uitgewerkt werden en dat de Raad toen beantwoordde aan de verwachting van hoge kwaliteit van zijn adviezen. Met de Staatshervorming sedert de jaren 1980 en de daaruit volgende complexiteit van de structuren, bevoegdheidsverdelingen en de nood aan begeleiding van de wetgeving (controle van de teksten) werd de adviesbevoegdheid uitgebreid. Mettertijd werden die adviezen echter door de regering minder geapprecieerd, omdat de Raad wees op de tekortkomingen en inconsequenties of, anders gezegd, omdat die adviezen het leven van de wetgevers en regeerders moeilijk maakten. Er werd dan naar middelen gezocht om de adviesbevoegdheid weer uit te hollen, onder meer door het advies bij hoogdringendheid te vragen of het te beperken tot bepaalde punten... Binnen drie of vijf of tien dagen kan geen deugdelijk advies met tekstvoorstellen gegeven worden, wanneer het complexe, soms omvangrijke ontwerpen betreft.

Ik heb ooit nog als voorzitter van de Raad naar ministers gebeld om te zeggen: 'Meneer de minister, wat u nu vraagt, bij hoogdringendheid een advies over een ontwerp dat 3 à 400

33 Alfons Vranckx (1907-1979), jurist, socialistisch politicus, minister van Staat, was minister van Justitie tijdens de grote studentenoproeren en werd door zijn conservatieve houding vlug de kop van Jut in progressieve middens (NBN, VI).

34 Herman Vanderpoorten (1922-1984), jurist, advocaat en liberaal politicus, was onder andere minister van Binnenlandse Zaken en van Justitie (NBN, V, p. 349-350).

35 Dat de verplichting om het advies van de afdeling wetgeving in te winnen voor alle wetsontwerpen niet geldt in geval van hoogdringendheid, staat reeds van oudsher in de Raad van State-wet. Wat als een uitzondering was bedoeld, werd echter na enkele jaren de regel: sommige jaren werd voor ongeveer 80 % van de wetteksten de dringende noodzakelijkheid aangevoerd. De wet van 9 augustus 1980 heeft aan het aanvoeren van de dringende noodzakelijkheid grenzen gesteld: de dringende noodzakelijkheid moest vanaf dan met bijzondere redenen zijn omkleed, en hoe dan ook moest er ook in geval van hoogdringendheid toch nog advies worden ingewonnen omtrent de bevoegdheid van de Staat, de gemeenschappen of de gewesten. Zie hieromtrent G. Baeteman, 'De Raad van State op de drempel van de 21ste eeuw', in *50 jaar Raad van State* (Brugge 1998), p. 9.

artikelen omvat, zo een advies kan nooit goed zijn.’ Het antwoord was dan soms brutaal: ‘Dat vragen we ook niet.’ Men is er nu toe gekomen om adviezen te vragen omdat men ze moet vragen. Het is niet meer de bedoeling om een goed advies te krijgen. Als de Raad soms stelde: ‘U moet uw werk herbeginnen. Dat ontwerp deugt niet, als je dat doel wil bereiken’, dan antwoordde de minister daarna: ‘Met de opmerkingen van de Raad werd rekening gehouden’, en het ging om dezelfde tekst! Dan begrijp je dat ik versted sta als ik lees dat men nu aan wetsevaluatie wil doen. Ja zeker, maar maak dan eerst goede wetten.

Ook de andere afdeling van de Raad wordt vanaf de jaren tachtig klemgereden, en wel door het kortgeding. Op zichzelf was dat goed, het kortgeding. Je zag vroeger zaken binnenkomen op de Raad met een schriftelijke procedure, die zeer goed geconcipieerd was en die alle partijen kansen geeft, maar die het dan onmogelijk maakt om binnen een afzienbare tijd te beslissen. Neem de vernietiging van een benoeming, als je daartoe besluit, vier jaar nadat ze heeft plaatsgevonden ... Dat was ook het gevolg van de toename van het aantal annulatieberoepen. Mensen durfden vroeger niet naar de Raad komen: ‘Dat hoorde niet’. Vroeger was het ondenkbaar dat magistraten een benoeming zouden betwisten, of notarissen, of in het begin zelfs zekere ambtenaren, zoals militairen en leden van de rijks-wacht. Die kwamen nooit. Stilaan is dat allemaal veranderd. Voor een tuchtstraf in de rijks-wacht wordt nu een annulatieberoep ingediend. Door het aantal zaken en door die eigenlijk ‘goede’ procedure die iedereen aan het woord laat, duurde de procedure te lang en ontstonden er grote moeilijkheden. Als de benoeming van een directeur-generaal na vier jaar vernietigd werd en die had ondertussen goed gewerkt, wat moest er dan gebeuren? Men heeft toen het kortgeding ingevoerd, eerst in het vreemdelingencontentieux³⁶ en dat is het voorbeeld geweest voor de uitbreiding ervan.

Het kortgeding is toen toegelaten, maar er moet bewezen worden dat er ernstige middelen zijn en dat de bestreden beslissing een moeilijk te herstellen nadeel kan teweegbrengen. Het kortgeding werd ingevoerd en... iedereen heeft toen meteen gezegd: ‘Mijn zaak is dringend, mijn zaak is ernstig.’ We hebben daarover toen discussies gehad in de Raad, vooral omdat indien het kortgeding gegrond bevonden werd, de Raad ten gronde moest beslissen binnen de vijfenveertig dagen. Ik heb toen gezegd: ‘Pas op, want we gaan overstelpt worden als je elke zaak systematisch grondig onderzoekt; je moet op het eerste gezicht, *prima facie* – dat is het kortgeding –, zeggen: ‘Dat is gegrond of niet.’ ‘Ja maar’, zeiden scrupuleuze staatsraden, ‘zo maar zeggen dat iets niet ernstig is, dat gaat niet.’ Het kortgeding is daardoor hoofdzaak geworden en de algemene rechtsgang is dichtgeslibd, ondanks alle inspanningen.

³⁶ Dit gebeurde bij artikel 70 van de wet van 15 december 1980 betreffende de toegang tot het grondgebied, het verblijf, de vestiging en de verwijdering van vreemdelingen. Het kort geding werd veralgemeend bij wet van 16 juni 1989 houdende diverse institutionele hervormingen, zij het dat enkel middelen konden worden aangebracht die betrekking hadden op de schending van artikel 6, 6bis of 17 Grondwet (thans de artikelen 10, 11 en 24 Grondwet): het gelijkheidsbeginsel en de onderwijsvrijheid. Bij wet van 19 juli 1991 werd ook deze bepaling afgeschaft, en sindsdien kunnen alle mogelijke schendingen van het recht worden aangewend als grond voor de schorsing van bestuurshandelingen.

Als lid van de Raad van State, afdeling administratie, kan je iets doen

De Raad van State is een rechtscollege en dus spreek je recht, wel in een bijzondere context. De rechtsstaat wordt werkzaam gemaakt voor burgers en besturen: voor deze laatste wordt eigenlijk richtinggevend beleid uitgetekend, meteen worden burgers en ambtenaren beschermd. Ook dat wordt de Raad niet altijd in dank afgenomen. Zo wordt toegekeken op het benoemingsbeleid; de wetgevers en de uitvoerende macht maken soms omvangrijke statutaire benoemingsregelingen om ze dan – op grond van diverse beweegredenen – niet toe te passen in individuele gevallen.

Taalwetgeving en de Raad van State

Als de taalwetgeving werkt, is dat omdat de Raad van State daar de hand aan gehouden heeft. Bijvoorbeeld na de taalwetgeving van '63 werden de taalkaders ingesteld.³⁷ Eigenlijk vonden de ministers dat veelal vervelend en deden ze toch liever benoemingen zoals ze wilden. Daar heeft de Raad halt geroepen en gezegd: 'Taalkaders moeten er zijn. Maakt u geen taalkaders, dan worden er ook geen benoemingen gedaan.' Dus als de taalwetgeving effectief gewerkt heeft, dan was dat omdat de Raad er de hand aan gehouden heeft. Dat was hoofdzakelijk het werk van de bekende vierde kamer, lange tijd gevormd door de latere Eerste Voorzitter Mast,³⁸ Vermeulen³⁹ en uw dienaar. Ook in de zaak Voeren⁴⁰ heb ik gezeteld. Dat arrest heeft men veelal slecht begrepen. Wat heeft de Raad gezegd in het arrest Voeren? 'Voeren is een Vlaamse gemeente, dus iemand die geen Nederlands kent, kan daar geen burgemeester zijn.' Als je dat wilt veranderen, moet je de wet veranderen, met andere woorden: dan moet je er voor zorgen dat Voeren niet meer Vlaams is. Het is zo simpel als dat. Je kan je toch niet voorstellen dat die burgemeester – Happart⁴¹ – moet corresponderen met de Vlaamse overheid zonder Nederlands te kennen? We wisten namelijk dat hij geen Nederlands kende. Dat was officieel, want dat bleek uit het dossier, namelijk uit

37 Artikel 43 § 1 tot § 3 van de bij K.B. 18 juli 1966 gecoördineerde wetten op het gebruik der talen in bestuurszaken heeft de ambtenaren van de centrale diensten met een graad gelijk aan of hoger dan die van directeur, verdeeld over drie taalkaders, met name een Nederlands, een Frans en een tweetalig taalkader. Alle ambtenaren worden ingeschreven op een taalrol. Vanaf de rang van directeur en hoger, worden de betrekkingen op alle trappen van de hiërarchie in beginsel in gelijke mate toegewezen aan het Nederlandstalig en het Franstalig kader. Voor de andere graden bepaalt de Koning het aantal betrekkingen dat aan het Nederlandse en aan het Franse kader moet worden toegewezen. Taalkaders hebben een dubbele functie: enerzijds moeten ze garanderen dat de overheid in de dienst over het nodige personeel beschikt om de afhandeling van de zaken mogelijk te maken met inachtneming van de voorschriften betreffende het gebruik der talen in bestuurszaken. Anderzijds bieden taalkaders ook bescherming aan ambtenaren en beveiligen ze hen tegen mededinging van leden van de andere taalgroep voor mandaten die aan hun taalgroep zijn toegewezen. Dat bracht de Raad van State ertoe om te oordelen dat geen benoeming rechtmatig kan gebeuren zolang de taalkaders niet zijn vastgesteld.

38 André Mast, Jongste Staatsraad in 1946, professor staats- en administratief recht aan de Rijksuniversiteit Gent, auteur van baanbrekende basiswerken over staatsrecht.

39 P. Vermeulen, eerst audituer, later Staatsraad, Eerste Voorzitter van de Raad, buitengewoon hoogleraar staats- en administratief recht aan de VUB.

40 Vlaamse enclave tussen Nederland en de provincie Luik, die jarenlang voor communautaire spanningen zorgde tussen Vlaanderen en Wallonië.

41 José Happart (geb. 1947) was voorstander van de aanhechting van Voeren bij de provincie Luik en behaalde in 1982 de overwinning in de gemeenteraadsverkiezingen te Voeren. Omdat hij Nederlandsonkundig was stelde (een Vlaamse kamer van) de Raad van State dat hij niet kon benoemd worden in het ambt van burgemeester (NEVB, II, p. 1406-1407).

Borstbeeld van prof. Baeteman, naar aanleiding van diens emeritering als Eerste Voorzitter van de Raad van State in 1998 gemaakt door Rik Poot. Foto: D. Heirbaut

officiële verslagen van het gesprek dat de minister met Happart had: ‘Hoe ga je dat doen als je de gemeenteraad moet voorzitten.’ ‘Ik ga vragen dat iemand vertaalt.’ Dat stond zwart op wit. Men heeft dat arrest echter niet begrepen, ook in Vlaamse kringen niet. Men heeft dat in een helemaal andere context geplaatst, dat het gericht was tegen Happart, maar ons ging het om de toepassing van de wet. In de polemiek rond dit arrest werden wij, leden van het hoogste administratief college – zonder officiële reactie – gekwalificeerd als ‘racisten’ en ‘fascisten’. Dat heeft ons meer getroffen dan de schriftelijke doodsbedreigingen.

De specialist publiekrecht is ook een specialist burgerlijk recht

Ik ben altijd gelukkig geweest met de combinatie van publiek- en privaatrecht. Ik heb het wel altijd moeilijk gevonden over de zaken van de Raad te schrijven, tenzij over de instel-

ling en haar geschiedenis, maar in het personen- en familierecht kon ik me dan uitleven. Ik ben daarin gegroeid door mijn werk op het kabinet van de minister van Justitie. In 1954 heeft Lilar,⁴² mijn professor internationaal privaatrecht, me gevraagd bij hem op het kabinet te komen om me bezig te houden met het wetgevend werk in het domein burgerlijk recht. In die tijd kozen de ministers vrij hun medewerkers. In 1954, na rijp beraad, is de keuze op mij gevallen. Zo heb ik mij vooral beziggehouden met het wetsontwerp over de wederzijdse rechten en plichten van de echtgenoten. Dat was voor de minister heel belangrijk, de afschaffing van de rechtsongelijkheid van de vrouwen en van de 'maritale macht', dat stond in de regeringsverklaring. De parlementaire verwezenlijking heeft vier jaar geduurd tot 1958.⁴³ De hervorming was voorbereid door een commissie, onder voorzitterschap van Hayoit de Termicourt,⁴⁴ de latere procureur-generaal bij het Hof van Cassatie. Het tweede luik was dan de hervorming van het huwelijksvermogensrecht. Daar heb ik me ook mee beziggehouden en dat is de aanleiding geworden voor mijn latere publicaties over personen- en familierecht en huwelijksvermogensrecht. Dat was dus eigenlijk een toevallige keuze, want ik was als student zelfs niet zo goed in het huwelijksvermogensrecht. De belangstelling is dus gaandeweg gegroeid.

De ervaringen op het kabinet: het parlement sprak nog Frans

Ik heb dan ook dikwijls deelgenomen aan de werkzaamheden van de parlementaire commissies. Het was zeer interessant om daarbij aanwezig te zijn. Dat waren wel andere commissies dan nu. Toen waren de leden vanzelfsprekend allemaal juristen: pas in 1954 deed een niet-jurist zijn intrede in de kamercommissie van de Justitie... dat werd betreurd. In de senaat was Rolin⁴⁵ de gezaghebbende en autoritaire voorzitter. Wanneer je voor de eerste maal, namens de minister van Justitie, een ontwerp begeleidde, werd dat ingeleid door een 'ondervraging' door de Voorzitter over de verschillende aspecten van dat ontwerp... Als die voor hem naar wens verliep dan besloot hij met een 'Bien'; liep het anders af, dan kwam je beter niet terug, wat het geval was voor sommige ambtenaren. Zijn rol als voorzitter speelde Rolin ook tegenover zijn collega's. Bij het begin van elke vergadering werd de lijst van de hangende ontwerpen en voorstellen doorgenomen. 'Madame,⁴⁶ Messieurs, chers collègues, notre agenda. Mr. Kluyskens votre rapport sur le projet...' Volgde daarop een vraag tot uitstel, dan viel de beslissing: 'Je vous donne encore quinze jours.' Als een begin-

⁴² Albert Lilar (1900-1976), jurist, advocaat, hoogleraar te Brussel en liberaal politicus, was viermaal minister van Justitie (NBN, V, 245-247).

⁴³ Wet van 30 april 1958 betreffende de wederzijdse rechten en plichten van de echtgenoten (B.S. 10 mei 1958).

⁴⁴ Raoul Hayoit de Termicourt, jurist, procureur-generaal bij het Hof van Cassatie en gedurende Wereldoorlog II de facto het hoofd van het gerechtelijk apparaat in België (NBN, IV, p. 209-211).

⁴⁵ Henri Rolin (1891-1973), jurist, advocaat en politicus, professor aan de ULB, socialistisch senator, minister van Staat (BN, XXXIV, p. 693-698).

⁴⁶ Er was toen maar één vrouw lid van de Commissie, Georgette Ciselet (1900-1983), tevens ondervoorzitter. Liberaal senator van Brussel, advocaat, auteur van commentaren over proces- en familierecht. Zie B. Dhont, *Gelijke rechten, gelijke plichten. Een portret van vijf liberale vrouwen* (Gent 1996), p. 85-114.

nende senator iets wou zeggen deed hij net of hij hem niet hoorde. Toentertijd was dat allemaal in het Frans, maar na de jaren '60 was dat gedaan, dan was dat merkkelijk anders. Zoveel Frans verbaasde mij ook toen ik rechter werd in 1961. Ik had wel het taalexamen afgelegd, maar ik moest ook meteen in het Frans zetelen. In die tijd werd nog volstrekt willekeurig bepaald of je in een Nederlandstalige of in een Franstalige kamer moest zetelen. Dat was eigenlijk onbegrijpelijk, want een woord kan belangrijk zijn in een vonnis. In strafzaken zat ik vaak met een rechter die Franstalig was en die een Nederlands getuigenis verkeerd gehoord had, zodat ik moest zeggen: 'Nee, dát is niet wat die man heeft gezegd.' Dat waren soms hilarische toestanden, als niet begrepen werd wat die gewone mensen in hun taal, in hun dialect zeiden.

De kabinetsmedewerker als ooggetuige van grote momenten (1): de be- roemde speech van Lumumba over Kongo's onafhankelijkheid

In 1958 is Lilar weggegaan bij Justitie en werd hij vervangen door Harmel,⁴⁷ wiens kabinetsmedewerker Marcel Storme⁴⁸ was. Na die korte periode van een homogeen CVP-minderheidskabinet, de regering van het schoolpact, zijn de liberalen in november 1958 toetreden tot de regering Eyskens⁴⁹ en is Lilar ondervoorzitter van de ministerraad geworden. Dat was de eerste keer dat er een echte vice-premier was. Ik was toen benoemd als substituut op het parket in Antwerpen, waar ik dus twee maanden en vijf dagen effectief gefunctioneerd heb als substituut. Ik werd opnieuw kabinetssecretaris van Lilar. De regering werd dan vanaf 1959 geconfronteerd met de crisis in Kongo. Ik ben naar Kongo gereisd ter gelegenheid van de 'Indépendance' op 30 juni 1960. Ik stond op drie meter van Lumumba toen hij zijn fameuze speech over de 'cruautés des Belges' gehouden heeft.⁵⁰ Ik heb hem die ter plaatse tijdens de zitting zien schrijven en wijzigen. Dat was echt een historisch moment. Ik heb ook meegemaakt dat hij op dezelfde dag de lof van de Belgen gezongen heeft tijdens het staatsbanket.

De kabinetsmedewerker als ooggetuige van grote momenten (2): de re- gering Eyskens-Lilar

Na de Kongo-crisis met de dramatische uittocht van de Belgen en de benarde internationale situatie wilde de koning het ontslag van de regering Eyskens-Lilar en de benoeming van een zogenaamd zakenkabinet. Ik was in het bureau van Lilar toen de eerste minister terug-

⁴⁷ Pierre Harmel (1911), jurist, professor te Luik en katholiek politicus, was onder meer eerste minister, minister van Staat (NEVB, II, p. 1407-1408).

⁴⁸ Marcel Storme (geb. 1930), jurist, advocaat en hoogleraar te Gent. Zie het interview met hem hieronder, p. 144-167.

⁴⁹ Gaston Eyskens (1905-1988), econoom, hoogleraar te Leuven en katholiek politicus, was minister van financiën en eerste minister (NEVB, I, p. 1101-1103).

⁵⁰ Speech van Patrice Lumumba (1925-1961) naar aanleiding van de onafhankelijkheid van Belgisch Kongo, die toen heel wat verantwoordiging wekte omdat Lumumba ook uitdrukkelijk naar de minder goede kanten van de kolonisatie door België verwees. Zie voor meer informatie L. De Witte, *De moord op Lumumba* (Leuven 1999).

kwam van de koning en hij A. Lilar uitnodigde voor overleg. Zij hadden in de Wetstraat 16 hun bureaus naast elkaar, wat heel anders is dan nu. Na dit gesprek vertelde A. Lilar mij wat er aan de hand was... Het slot van verder intens politiek overleg was dat Eyskens⁵¹ weigerde in te gaan op het verzoek van de Koning (een ommekeer in de tot dan bestaande verhoudingen).⁵² De regering werd nadien herschikt en Lilar werd opnieuw minister van Justitie. Zijn kabinetschef was Krings, de latere procureur-generaal in het Hof van Cassatie.⁵³ Ik werd adjunct-kabinetschef. Eind 1960 brak de grote staking uit tegen de zogenaamde eenheids-wet, een lange, zware periode, met een moeilijk beleid van de Justitie in een 'rumoerig land'.⁵⁴

De kabinetsmedewerker/assistent/student

In de lente van 1960 mocht ik ondanks de drukke tijden voor de regering gedurende zes weken de colleges volgen aan de Académie Internationale de droit comparé die dat jaar in Luxemburg georganiseerd werden.⁵⁵ Ik was toen assistent verbintenissenrecht van Limpens die daar ook college gaf. Het was een hele belevenis: cursus volgen bij al die groten. Het was de tijd van de eerste grondige studies van het ontluikende Europees recht, de tijd van de EGKS en de EEG. Inmiddels publiceerde ik ook. Het waren de jaren van intense samenwerking met Limpens, eminent civilist en hardwerkend directeur van het Interuniversitair Centrum van Rechtsvergelijking, een uniek experiment dat zovele jonge vorsers de kans heeft geboden hun thesissen te publiceren. Het Centrum is na het overlijden van Limpens stilaan weggekwijsd, door het gebrek aan waardering van de overheid.⁵⁶

Van prof zakenrecht naar prof familierecht via het IPR

Ik ben begonnen als docent economisch recht in de Faculteit Sociale wetenschappen⁵⁷ en in de rechtsfaculteit als opvolger van Matthijs voor zakenrecht, en daarna kreeg ik het IPR. IPR was de cursus van Lilar, maar die wilde het kalmer aan doen en zich beperken tot zijn favoriete materie: het maritiem recht. Hij zei toen: 'Doe mij een plezier. Werk een jaar aan mijn cursus en maak er een goede cursus van.' En dat was een schitterend experiment. Bij het IPR moet je immers alle domeinen van het recht bekijken. Daarna kwamen de cursussen Personen- en familierecht en Huwelijksvermogensrecht en wegens de cumulatiebeperving kregen die mijn voorkeur. Vooral het personen- en familierecht was boeiend: geen jaar gaf ik dezelfde

51 Zie G. Eyskens, *De memoires* (Tielt 1993), p. 595.

52 J. Stengers, *De Koningen der Belgen. Macht en invloed* (Leuven 1992), p. 70.

53 Ernest Krings, procureur-generaal bij het Hof van Cassatie, zette na het overlijden van Van Reepinghen diens werk aan het Ge-rechtelijk Wetboek van 1967 verder (*Liber amicorum prof. em. E. Krings*, Brussel 1991).

54 De 'eenheidswet' bundelde een reeks maatregelen van de regering Eyskens om de overheidsfinanciën weer gezond te maken. De staking tegen de eenheidswet, die vooral in Wallonië vrij algemeen was, duurde vier weken.

55 De Académie werd in 1924 opgericht te Den Haag. Haar activiteiten beperken zich de laatste decennia vooral tot het organiseren van congressen. Het zeventiende congres zal in 2006 doorgaan te Utrecht.

56 Jacques Herbots heeft in zijn afscheidsrede, een paar jaar geleden, er nog voor gepleit dit Centrum nieuw leven in te blazen. Zie J. Herbots, 'Een comparatist in het land van de witte olifant', *Jura Falconis*, XXXVIII (2001-2002).

57 In 1963.

cursus. Zoals ik de hele evolutie van de Raad van State en van ons grondwettelijk stelsel mee maakte zo beleefde ik de opeenvolging der hervormingen in het familierecht.

De hervormingen van het Belgisch familierecht, traag maar verregaand

We zijn trouwens met al onze hervormingen heel traag geweest. Na de wet van 1958, heeft het tot 1976 geduurd voor ons huwelijksvermogenrecht effectief hervormd is.⁵⁸ Het erfrecht van de langstlevende echtgenoot werd pas in 1981 hervormd⁵⁹ en het afstammings- en adoptierecht pas in 1987 na het Marckx-arrest van 13 juni 1979.⁶⁰ Maar er is één interessant gegeven in onze hervormingen: we zijn altijd met heel beperkte ontwerpen begonnen en dan wordt in de loop van de uitwerking met die veranderingen veel verder gegaan. We zijn de eerste geweest in het huwelijksvermogensrecht die zo grondig het bestuur hervormd hebben. De twee kapiteins op één schip, de gemeenschap bestuurd door de twee echtgenoten, dat is bij ons een volwaardig gelijktijdig bestuur geworden. Dat was in Nederland niet zo en onze conceptie is overgenomen in Frankrijk en Italië, in Frankrijk wel zonder veel verwijzingen naar ons stelsel.

Ik zou even willen ingaan op de geschiedenis. De hervorming van het huwelijksvermogenrecht begon met de voorbereiding door een Commissie voorgezeten door procureur-generaal Hayoit de Termicourt, toen advocaat-generaal (einde 1957). In het Commissie-ontwerp werden twee nieuwe wettelijke stelsels voorgesteld: één met een scheiding van goederen en verdeling van de zgn. huwelijksgoederen, naar Zweeds model, en één met een gemoderniseerde gemeenschap van aanwinsten. Minister Lilar koos voor het eerste stelsel,⁶¹ zijn opvolger Merchiers⁶² voor de hervormde gemeenschap.⁶³ Het vertrekpunt werd eigenlijk aangegeven door De Page,⁶⁴ in de inleiding van deel tien van zijn *Traité: handlingsbekwaamheid van de gehuwde vrouw kan alleen onder een scheiding van goederen*.

Na de beëindiging van mijn kabinetsleven in 1961 kon ik mijn eigen opvattingen verdedigen die gelijklopend waren met die van Dekkers: in geschriften van toen en in vele voordrachten verdedigden we de algemene gemeenschap als wettelijk stelsel, maar bestuurd op gelijke voet van beide echtgenoten, geïnspireerd door de Nederlandse wet Van Oven⁶⁵

58 Wet van 14 juli 1976 betreffende de wederzijdse rechten en verplichtingen van echtgenoten en huwelijksvermogensstelsels, B.S. 18 september 1976.

59 Wet van 14 mei 1981 tot wijziging van het erfrecht van de langstlevende echtgenoot (B.S. 27 mei 1981).

60 Wet van 31 maart 1987 tot wijziging van een aantal bepalingen betreffende de afstamming (B.S. 27 mei 1987).

61 In 1958.

62 Laurent Merchiers (1904-1986), jurist, advocaat, hoogleraar te Gent, politicus, onder meer burgemeester van Gent en minister van Justitie (PBL, 767-770).

63 In 1961.

64 Henri De Page (1894-1969), Brussels hoogleraar, vooral bekend door zijn, ondanks de naam zeer volumineuze, *Traité élémentaire de droit civil belge*. Zie D. Heirbaut, 'Henri De Page, een man in de schaduw van zijn werk', *Tijdschrift voor Privaatrecht*, XXXVIII (2001), p. 111-120.

65 J. C. van Oven (1881-1963) jurist, journalist en later hoogleraar Romeins recht te Groningen en te Leiden, tevens in 1956 gedurende acht maanden minister van Justitie. Zie T.J. Veen en P.C. Kop (ed.), *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987), p. 414-420. In die periode zorgde hij voor een wet die de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw deed verdwijnen. Mede omdat hijzelf jarenlang voor een dergelijke wet gepleit had, werd deze wet de Lex Van Oven genoemd.

en, jawel, het ontwerp van F. Laurent.⁶⁶ In het begin werd die zienswijze heel sceptisch onthaald. Zo herinner ik mij een voordracht in 1963 in het Institut des Hautes Etudes te Brussel, waar rector Baugniet⁶⁷ het ongerijmde van ons voorstel wilde aantonen met het voorbeeld van een man die een villa erft te Knokke en de vrouw een appartement in Brussel, eigendommen die in de gemeenschap onder gelijktijdig bestuur zouden vallen. Het antwoord van de jonge gedreven 'hervormer' was: 'Mais, monsieur le recteur, ça ce sont des gens, qui doivent conclure un contrat de mariage.' Het wettelijk stelsel is immers bestemd voor de doorsnee burgers – arbeiders, bedienden, middenstanders – die geen groot onroerend vermogen hebben en wier inkomsten afkomstig zijn uit hun beroepsactiviteit.

Minister Vermeulen, de opvolger van Lilar⁶⁸ heeft Dekkers en mij dan geroepen en ons gevraagd een voorontwerp op te stellen, dat verschenen is in het *Rechtskundig Weekblad*⁶⁹ en in de *Annales du notariat et de l'enregistrement*,⁷⁰ maar dan heeft hij de ongelukkige gedachte gehad daarover een voordracht te geven bij *Les femmes chefs d'entreprise*, een vereniging van zakenvrouwen. In dat midden kon er alleen onbegrip zijn voor dergelijke conceptie – en het enthousiasme van Vermeulen sloeg om in de tegenovergestelde richting. Hij stelde in zijn ontwerp de Duitse 'Zugewinnngemeinschaft' voor...⁷¹ Dat ontwerp werd dan gemendeerd door zijn opvolger Wigny,⁷² die daarvoor een beroep deed op een Commissie waarvan uw dienaar een van de secretarissen was. In dat nieuwe ontwerp zijn de contouren getekend van het nieuw wettelijk stelsel, met de nieuwe bestuursregeling: privaat, gelijktijdig en gezamenlijk bestuur. De gemeenschap is geen algemene gemeenschap geworden: die strookt niet met de Belgische mentaliteit, al was het maar omdat zij de overgang van goederen van één familie naar een andere mogelijk maakt... De Commissie voor de Justitie en haar subcommissie hebben dan de teksten verfijnd en bijgewerkt, maar na enkele jaren is het gezamenlijk bestuur gemeen goed geworden en het is duidelijk werkzaam gebleken.

Dit is een illustratie van de vaststelling: in België duren de civielrechtelijke hervormingen lang, maar dan gaan ze wel heel ver. Hetzelfde geldt voor het erfrecht, voor het afstammingsrecht en in de toekomst voor het echtscheidingsrecht.

66 François Laurent, prof te Gent en liberaal politicus, ontwierp einde negentiende eeuw een zeer progressief Burgerlijk Wetboek dat echter nooit wet geworden is. Zie J. Erauw, B. Bouckaert, H. Bocken, H. Gaus en M. Storme (ed.), *Liber memorialis François Laurent* (Brussel 1989).

67 Jean Baugniet (1901-1979), jurist, advocaat, hoogleraar te Brussel, rector van de Université Libre de Bruxelles. Zie *Le nouveau dictionnaire des Belges* (Brussel 1992).

68 In 1961.

69 *Rechtskundig weekblad*, 1965-66, kolom 1575-1582.

70 *Annales du notariat et de l'enregistrement* 1965, p. 209 e.v.

71 In 1965. De Zugewinnngemeinschaft is een stelsel met verrekening van aanwinsten. Gedurende het huwelijk is het een stelsel van scheiding van goederen, maar bij de ontbinding krijgt de echtgenoot die tijdens het huwelijk het minst verrijkt is de helft van het verschil met de echtgenoot die het meest verrijkt is.

72 Pierre Wigny (1905-1986), jurist, katholiek politicus, meerdere malen minister, onder meer van Justitie en Buitenlandse Zaken (NBN, V).

Het voordeel van de prof tegenover het kabinetslid, de magistraat of de staatsraad

Als prof kan je preken. Inzake echtscheiding heb ik altijd gezegd dat de fout-echtscheiding⁷³ conceptueel verkeerd is. Ik hield mijn studenten voor dat er buiten zeldzame gevallen, nooit een duivelse man is en een engel-vrouw of vice versa en dat er bijna altijd een gedeelde verantwoordelijkheid is bij de echtscheiding. Ik leerde hun dat de rechters geen impact hebben op de echtscheiding. Toen ik als jonge rechter te Brussel zetelde, moest de jongste rechter zetelen in de echtscheidingskamer. Die moest naar de echtscheidingskamer, die moest naar de zedenkamer. Ik ben lang de jongste rechter geweest. Als ik later dan daarover vertelde aan mijn collega's en dat er nooit iemand volledig fout of goed was, dan zeiden zij vaak: 'Ja maar, die fout moet bewezen worden.' Mijn repliek was dan: 'Maar, denk je dat omdat die drie rechters (er waren ook twee oudere rechters bij) zeggen: 'Er is geen bewezen fout. Je mag niet uit de echt scheiden' – denk je echt dat die echtgenoten dan hand in hand naar buiten gaan en 's avonds samen het bed delen?' Als je de stap gezet hebt, dat je naar de rechter gaat, dan heeft een verzoeningszitting geen zin meer, zeker niet wanneer zoals in Brussel op zo een namiddagzitting zestig mensen zaten te wachten en je dan geacht werd die te 'verzoenen...'.

De praktijk om de studenten te boeien

Als je voorbeelden geeft uit de praktijk, dat is altijd een heel goede aanpak. Dat gaat er zeker in, als je zo kritiek kan uitoefenen op een actueel gebeuren: 'Dat vonnis trekt op niets', dan luisteren ze.

Een goede Nederlandse vriend dankzij het huwelijksvermogensrecht

Vanaf 1963 ontstonden mijn contacten met de KU Nijmegen, in de persoon van Emiel Luyten,⁷⁴ door het huwelijksvermogensrecht. Hij had mijn boek over het huwelijksvermogensrecht in West-Europa⁷⁵ gelezen. Ik had toen heel wat kritiek op het Nederlandse systeem. De Nederlanders hadden immers ten onrechte gezegd dat hun bestuursregel neerkwam op 'twee kapiteins op één schip'. Dat was eigenlijk niet zo: vermogensrechtelijk bestuurden de echtgenoten ieder de goederen die langs hen in de gemeenschap waren opgenomen. Luyten zei me toen: 'Kom dat eens bij ons vertellen.' Toen moest ik daar in Nederland vertellen, wat hij eigenlijk onderschreef... Dank zij hem leerde ik vele andere Nederlanders kennen en waarderen.

73 De echtscheiding, gevorderd c.q. toegewezen op grond van het feit dat de gedaagde echtgeno(t)e 'schuldig' is aan één van de in de wet genoemde echtscheidingsgronden. Cf. het Belgisch Burgerlijk Wetboek, art. 229 e.v. In de artikelen 254 e.v. van boek I van het oude Nederlandse Burgerlijk Wetboek stond tot 1970 een soortgelijke regeling (zij het dat echtscheiding bij onderling goedvinden in Nederland door de wet uitdrukkelijk verboden was maar door de jurisprudentie wel mogelijk was gemaakt).

74 Professor Luyten was hoogleraar te Nijmegen en notaris te Heerlen.

75 De hervorming van het huwelijksgoederenrecht in West-Europa (Brussel 1964).

Willy Delva, een voorganger in TPR en TWS

De APR⁷⁶ is eigenlijk het begin geweest van de Nederlandstalige rechtsliteratuur. Je had vroeger wel de rechtsbibliotheek van R. Victor,⁷⁷ maar de grote nieuwe basis, dat was de APR. Het TPR,⁷⁸ daar ben ik eigenlijk maar later ingekomen. Willy Delva,⁷⁹ die een heel goede vriend was, schreef het eerste overzicht van rechtspraak over personenrecht en ik heb ze dan verder met hem geschreven en later na zijn vroeg overlijden hem daarin opgevolgd. Dat deed ik ook voor het BWB TWS,⁸⁰ waarvan hij de eerste redacteur was.

Lid van het verdubbelingscomité: de Brusselse universiteit tijdens de splitsing⁸¹

Dat verdubbelingscomité is zo gekomen. Men wilde te Brussel overgaan naar een splitsing in twee universiteiten. Met het oog daarop werd in de Vlaamse geledingen van de ULB een voorlopige beheerraad gekozen, met een numerieke meerderheid van de professoren tegenover de afgevaardigden van de assistenten, studenten en de anderen. Toen ben ik verkozen geworden in de beheerraad. Je had een decaan van de tweetalige faculteit en ik was gekozen voor de Nederlandstalige professoren, dus was ik in feite de officieuze decaan van de Nederlandstalige faculteit. In die beheerraad werd een verdubbelingscomité opgericht en die heeft toen alles moeten verdelen: gebouwen, boeken en dergelijke, ja zelfs de lijken in het hospitaal. Dat verdubbelingscomité heeft heel het proces en de overeenkomst van splitsing voorbereid. De gebouwen van de Vrije Universiteit Brussel kwamen op het vroegere oefenplein van het leger. Later vertelde ik dan aan mijn studenten: 'Ik heb daar als soldaat nog pelotonsaanvallen uitgevoerd, waar nu de universiteit gebouwd is.' In dat verdubbelingscomité zat ik samen met onder anderen Aloïs Gerlo,⁸² de vader van Johan, die nog mijn assistent geweest is,⁸³ en aan Franstalige kant onder anderen Moureaux,⁸⁴ een heel goede historicus, die afgevaardigde was van het wetenschappelijk personeel van de ULB. We discussieerden over van alles: de gebouwen, de huizen en landerijen, de bibliotheken, de hospitalen, en dus ook – zoals gezegd – over het aantal lijken bijvoorbeeld, want er waren toen niet zoveel mensen die hun lichaam gaven aan de wetenschap. Dat verdub-

⁷⁶ Algemene Praktische Rechtsverzameling. Zie voor meer informatie: *Het recht in trefwoorden ontsloten: een halve eeuw Algemene Praktische Rechtsverzameling* (Mechelen 2003).

⁷⁷ René Victor (1897-1984), Antwerps advocaat en hoogleraar te Gent en te Brussel, die een essentiële bijdrage leverde tot de vernederlandsing van het recht in Vlaanderen (NEVB, III, p. 3298-3299).

⁷⁸ *Tijdschrift voor Privaatrecht*. Zie voor meer informatie: D. Heirbaut, 'No scholars please. Law reviews in Belgium', in M. Stolleis en T. Simon (ed.), *Juristische Zeitschriften. Die neue Medien*, in voorbereiding.

⁷⁹ Willy Delva (1921-1980), jurist, hoogleraar burgerlijk recht te Gent (NBW, X, p. 140-148).

⁸⁰ Burgerlijk Wetboek. *Tweetalige Wetboeken Story*.

⁸¹ De Brusselse universiteit werd in 1970 net zoals de Leuvense opgesplitst. Dit betekende aan Nederlandstalige zijde dat de Vrije Universiteit Brussel rechtspersoonlijkheid kreeg. Zie voor meer informatie de facultaire geschiedenis *Vijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid V.U.B.* (Antwerpen 1987).

⁸² Aloïs Gerlo (1915-1998), classicus, eerste rector van de Vrije Universiteit Brussel, was zeer actief in het verzet gedurende Wereldoorlog II en later in de Vlaamse beweging (NEVB, II, p. 1287-1288).

⁸³ Johan Gerlo is nu hoogleraar personen- en familierecht te Gent.

⁸⁴ Philippe Moureaux (geb. 1939), historicus, hoogleraar aan de Université Libre de Bruxelles en socialistisch politicus (PBL, p. 800-809).

belingscomité is dan later het vereffeningscomité geworden, maar we hebben nadien nog maar weinig vergaderd.

Mei '68 te Brussel

Ik heb ook nog de bezetting meegemaakt van de universiteit. Op een dag waren de studenten op het bureau van Simonet,⁸⁵ de voorzitter van de beheerraad binnengevallen. Op zeker ogenblik zei hij: 'Moi, je fais ce que je veux et je veux que vous quittez tout de suite mon bureau.' De studenten gingen ervan uit dat 'une université libre est un territoire qu'on n'occupe pas.' Ze geloofden Simonet niet toen hij zegde: 'J'appelle la police.' Hij pakte zijn telefoon (hij had toen een rechtstreekse lijn) en zei: 'Monsieur le commissaire, je vous demande d'évacuer le campus de l'ULB'. Een kwartier later stond de politie daar en hebben ze die studenten buitengezet. Die maar klagen, want er was de onschendbaarheid, de middeleeuwse onschendbaarheid van de universiteit. Het bureau van de beheerraad moest dan 's avonds vergaderen in een andere locatie om die ontruiming goed te keuren. Op dat ogenblik waren er wel geen spanningen tussen Franstaligen en Nederlandstaligen, zoals in Leuven. Wij, de Nederlandstaligen, waren een minderheid. Een aantal Nederlandstalige faculteiten zijn er pas nadien bijgekomen. De faculteit Rechtsgeleerdheid was wel een van de eerste. Dat had te maken met de taalwetgeving en de vereiste om een diploma te hebben in een bepaalde taal.⁸⁶ Je kon trouwens ook al voor 1935 bepaalde cursussen in het Nederlands volgen aan de ULB. De Vos⁸⁷ gaf die cursussen.

Een Brusselse prof in Antwerpen

Dat ik in Antwerpen college heb gegeven⁸⁸ is gekomen omdat de Universitaire Instelling Antwerpen een speciaal statuut had in den beginne en ik deel uitmaakte van de zogenaamde Raad van Wijzen, belast met voorbereiding van de eerste benoemingen. Er moest een evenwicht zijn tussen de verschillende gezindten. (Dat onderscheid tussen vrijzinnigen en katholieken is iets uit het verleden). Zo werd vooropgesteld dat personen- en fami-

85 Henri Simonet (1931), economist en jurist, hoogleraar te Brussel, aanvankelijk socialistisch, later liberaal politicus, lid van de Europese commissie (1973-1977) (PBL, p. 961-977).

86 Bij wet van 17 augustus 1873 op het gebruik der talen in strafzaken werd de verplichting opgelegd om in Vlaanderen het Nederlands te gebruiken in strafzaken. Deze wet werd aangevuld door onder meer de wet van 10 april 1890 die bepaalde dat niemand nog tot enig rechterlijk ambt in Vlaanderen kon worden benoemd 'tenzij hij het bewijs leverde in staat te zijn de Nederlandse taal in strafzaken te kunnen bezigen om aldus de bepalingen van de wet op het gebruik der Nederlandse taal na te komen.' Vanaf 1891 werd dan de cursus strafrecht, als eerste cursus, in het Nederlands gedoceerd, door Henri Adolphe Marie De Hoon, advocaat-generaal bij het Hof van Beroep te Brussel. De werkelijke en algemene verdubbeling van de Rechtsfaculteit van de Université Libre de Bruxelles zal pas haar definitief beslag krijgen naar aanleiding van de voorbereiding van de wet van 15 juni 1935 op het gebruik der talen in gerechtszaken. Vanaf de inwerkingtreding van deze wet kan niemand nog tot een gerechtelijk ambt in het Vlaanderen worden benoemd indien hij niet de examens van het doctoraat in de rechten in het Nederlands heeft afgelegd. Zie P. De Vroede, 'Vijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid V.U.B.', in: *Vijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid V.U.B.* (Antwerpen 1987), p. 21-22;

87 Leopold De Vos (1872-1947), raadsheer van het Hof van Verbreking (thans het Hof van Cassatie). Hij doceerde strafrecht en strafprocedure en IPR.

88 Van 1972 tot 1977 aan de Universitaire Instelling Antwerpen, een van de drie componenten van de huidige Universiteit Antwerpen.

lierecht gedoceed moest worden door een 'vrijzinnige'... Ik ben toen ingegaan op dat voorstel, er wel aan toevoegend dat ik het maar een tijdje zou doen, want het toen geldende trimester-systeem was wel erg belastend.

De duizendpoot is uiteraard ook een nieuwsgierige boekenwurm

Ik ben zo nieuwsgierig. Kijk naar mijn bibliotheek, dan zie je dat ik nieuwsgierig ben: er is een onderdeel strafrecht, handelsrecht, procesrecht, Romeins recht, IPR, geschiedenis van het recht, een belangrijk deel publiekrecht en vooral burgerlijk recht. Ik ben al als student begonnen met die bibliotheek. Als Dekkers in verband met Romeins recht over Hermesdorf⁸⁹ of over Van Oven⁹⁰ sprak, kocht ik die boeken. Daarna zijn er ook veel tijdschriften gekomen. Zo heb ik volledige collecties van de belangrijkste tijdschriften. Onze rechtsliteratuur is enorm geëvolueerd. Wij hadden bijvoorbeeld nauwelijks Nederlandstalige wetboeken. Als handboeken had je Kluyskens,⁹¹ Fredericq voor handelsrecht⁹² en later Dekkers. Dus moest je wel Franstalige boeken kopen. Kijk maar naar mijn bibliotheek. Je zal oudere Franse werken vinden, maar na 1965 is dat gedaan. Er zijn ook veel boeken over politiek, inzonderheid over de Tweede Wereldoorlog en de Koningskwestie – over geschiedenis. Daaruit moge mijn gehechtheid blijken aan de parlementaire democratie en aan de rechtsstaat, die beide heel mijn wetenschappelijk en maatschappelijk leven hebben bepaald.

Het laatste boek?

Ik ben nu bezig aan een boek over leven en werk van Hayoit de Termicourt, een uitzonderlijk mens, rechtsgeleerde en magistraat. Ik mocht hem dikwijls ontmoeten door de jaren heen. Het boek omvat drie delen: zijn leven, zijn mercuriales⁹³ (dat zijn er heel veel), en dan verzamel ik al zijn gepubliceerde adviezen. Nu zit ik vooral in de geschiedenis, zijn rol voor de oorlog als raadgever van de koning. Tijdens de oorlog was hij eigenlijk virtueel het hoofd van de rechterlijke macht (de Verwaltungschef Reeder⁹⁴ zei over hem: 'Das ist nochmals der verdammte Hayoit') en heeft hij een grote rol gespeeld als raadgever van velen, bestuurders en industriëlen. Hij heeft bovendien een grote rol gespeeld in de wetgeving, want hij zat tegelijkertijd ook in de Raad van Wetgeving. Daar werden adviezen geschreven

89 B.H.D. Hermesdorf (1894-1978), hoogleraar Romeins en oudvaderlands recht te Nijmegen (*Biografisch Woordenboek van Nederland II*, p. 223-224). Het hier bedoelde boek is zijn in 1936 voor het eerst verschenen *Schets der uitwendige geschiedenis van het Romeins recht*.

90 Zijn in 1945 verschenen *Leerboek van Romeinsch privaatrecht* is ondertussen legendarisch geworden.

91 *Beginselen van het Burgerlijk recht*, 8 dln (Gent 1925-1945).

92 *Beginselen van het Belgisch handelsrecht*, 3 dln. in 4 bdn. (Gent 1927-1935).

93 Een mercuriale is een plechtige redevoering naar aanleiding van de opening van het gerechtelijk jaar door een procureur-generaal of een advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie en de Hoven van Beroep.

94 Reeder was de naaste medewerker van generaal von Falkenhausen, de Duitse militaire gouverneur van België tijdens Wereldoorlog II.

onder meer over de besluiten van de secretarissen-generaal. Dat ben ik nu allemaal aan het opzoeken en becommentariëren. Na de oorlog heeft hij ook een rol gespeeld in de koningskwestie, maar daar kun je niet veel over vinden. Ik heb aan dat alles nog een paar jaar werk, maar zolang ik de tijd krijg, zal ik blijven werken.

Een uitsmijter: vroeger kregen de jongeren meer kansen

Je maakte vroeger je reputatie door de vonnissen die je schreef en door artikels en boeken. Ik ging toen in de mess van Justitie eten 's middags, en daar ontmoette je mensen zoals Hayoit en de leden van het Hof van Beroep en er waren er die zeiden: 'Nous avons lu votre jugement dans cette affaire. C'est très, très bien.' Daar had je wel wat aan. Wat vroeger soms gebeurde, hoe een jong iemand met talent, kon gesteund worden, dat is nu niet meer denkbaar. Ik schrijf dat ook in mijn biografie van Hayoit. Toen die 23-24 jaar was, was hij procureur des Konings te Brussel. Dat kan je je nu niet meer voorstellen. Al na 4-5 jaar was hij lid van het parket-generaal bij het Hof van Beroep. Ganshof⁹⁵ hetzelfde. Ook Krings. Ik ken hem zeer goed als vriend van jaren terug. We zijn op dezelfde dag geboren met acht jaar verschil. Hij is uit een heel lot substituten die voortreffelijk waren gekozen door Lilar en naar het parket-generaal van het Hof van Beroep gestuurd en P. Vermeylen benoemde hem ook zeer spoedig in het parket-generaal van het Hof van Cassatie. Dat was toen mogelijk. Nu, zegt men: 'Dat kan niet goed zijn.' Maar nu zetelen mensen direct als alleen zetelend rechter, terwijl dat vroeger alleen kon na enkele jaren ervaring.

Een boeiend leven

Dank zij zovelen die ik hier niet allemaal kan noemen, met de rol die zij in mijn leven hebben gespeeld, heb ik een boeiend leven gehad. Ik heb getracht recht te doen wedervaren en ik heb het recht doen kennen aan mijn medewerkers en mijn studenten en mijn lezers. Dat alles heb ik ervaren als één groot geluk.

⁹⁵ W.J. Ganshof Van der Meersch (1900-1993), procureur-generaal bij het Hof van Cassatie en de sleutelfiguur van de repressie in België na Wereldoorlog II (NEVB, II, p. 1230-1231).

MET RECHT EN REDE, DE REDEN VAN HET RECHT: INTERVIEW MET WALTER VAN GERVEN

‘Veel belangrijker dan Europese wetten maken, is het vormen van Europese juristen die in staat zijn om met de Europese wetten om te gaan met een andere dan de eng nationale ingesteldheid zoals wij die aangeleerd krijgen in een traditionele rechtsfaculteit. Men moet natuurlijk eerst leren kruipen alvorens te lopen.’

Wat volgt is de neerslag van een dubbelinterview (dubbel omdat de techniek het de eerste maal liet afweten) met iemand die in België en Nederland maar ook – en dat is toch vrij uniek in onze Lage Landen – in Europa wordt erkend als één van de echt grote juristen van zijn tijd. Het interview is geen badinerend terugkijken geworden op leven en werk, daarvoor leeft de geïnterviewde gewoon te veel in het heden. Officieel op emeritaat is hij academisch actiever dan ooit: een boek ter perse in Europa en Amerika, een serie case books die zich langzamerhand ontplooit tot een echt Europees onderzoeksnetwerk, verblijven in Stanford en elders – dáárover wil Van Gerven praten.

Als interviewers hebben we veel plezier beleefd, bij de voorbereiding en bij de gesprekken zelf, er is veel gelachen. De geïnterviewde heeft mee gestuurd, dat beseffen we, hij heeft duidelijk een boodschap. Vragen als ‘Heeft u ooit gebruik gemaakt van uw academisch recht op dwaling?’, of: ‘Is er een periode in uw loopbaan waar u heimwee naar heeft?’ werden met een kwinkslag maar beslist van tafel geveegd. Er staat veel tegenover, zoals de lezer zal merken. Verrast – want toch niet onbekend met de geïnterviewde – moeten we toegeven dat ons beeld van de geïnterviewde als iemand met een passie voor recht en een passie voor schrijven, maar halfjuist blijkt en hem eigenlijk onrecht aandoet. Het recht interesseert Van Gerven als instrument voor samenlevingsopbouw, het schrijven als veruitwendiging van denken, als relatie tussen vorm en inhoud. Een veel rijker perspectief.

Een aanzet tot genoegdoening tenslotte van wie hier toch zit te wachten op het klassieke lijstje met publicaties, prijzen en functies van de geïnterviewde. Van Gerven, geboren in 1935, heeft zoals zijn vader (advocaat-senator-militair) een erg veelzijdige carrière uitgebouwd (‘ik heb altijd gevonden dat een academicus, ook een voltijdse, voeling moet houden met de praktijk’). Hij studeerde af als – onder meer – doctor in de rechten en licentiaat in het notariaat, summa cum laude uiteraard. Nadien werd hij eerst assistent aan de Leuvense Rechtsfaculteit en advocaat-stagiair. Een mijlpaal in zijn leven, zo menen wij, was zijn verblijf aan de Universiteit van Chicago als ‘teaching fellow’ van de befaamde rechtsvergelijker Max Rheinstein, van wie hij later als gastprofessor de lesopdracht overnam. De Amerikaanse case method laat tot vandaag – vandaag eigenlijk meer dan ooit (zie verder de paragraaf over de *Ius Commune Casebooks*) – zijn sporen na. Enkele boeken, prijzen en een proefschrift later, wordt Van Gerven in 1961 benoemd als professor in Leuven, met vakken als ‘Handels- en economisch recht’ en ‘Rechtstheorie’, later

Prof. Van Gerven in zijn studeerkamer, september 2004. Foto W. Devroe

'Verbintenissenrecht'. Nog in de jaren zestig is hij één van de eersten in België en Nederland die het Europese recht ontsluit in artikelen en boeken, en is hij betrokken bij de oprichting van één van de eerste multinationale advocatenkantoren in Brussel.

De wapenfeiten nadien zijn beter gekend: vice-rector van de K.U. Leuven (1970-1976, ondertussen lid van de Inrichtende Macht), lid van de Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten (sinds 1977, en gecombineerd met lidmaatschap van de Nederlandse Academie en de Academia Europaea), buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam (1981-1985), daarna ook in Maastricht (1994-2000) en King's College (sinds 1999), voorzitter van de toezichthouder op de banken (Bankcommissie, 1982-1988), advocaat-generaal bij het Europees Hof van Justitie in Luxemburg (1988-1994), voorzitter Visitatiecommissie Onderzoek Rechtsgeleerdheid in Nederland (1995), voorzitter van de Staten-Generaal van Magistraten (1998), lid van het 'Comité van Onafhankelijke Deskundigen' dat de Europese Commissie tot aftreden beweegt (1999), tegenwoordig voorzitter van het Europese 'Monitoring Committee' dat het Lamfalussy-proces van hervorming van de financiële sector begeleidt, veelvuldig promotor, veelvuldig redactielid (in het bijzonder van S.E.W.¹ sedert 1966 en van Tijdschrift voor Privaatrecht waar vrienden samen zijn), veelvuldig distinguished lecturer in Europa en de V.S., auteur van

¹ Sociaal-economische wetgeving. Tijdschrift voor Europees en economisch recht (een Nederlands-Belgisch tijdschrift).

180 conclusies als advocaat-generaal,² auteur van bijna 300 publicaties³ waaronder handboeken economisch, kartel- en verbintenissenrecht en monumenten als het Algemeen Deel in de reeks *Beginnselen van Belgisch privaatrecht* (1968),⁴ *Het beleid van de rechter* (1973),⁵ *Met recht en rede* (1987)⁶ en natuurlijk de *'Ius Commune Casebooks for the Common Law of Europe'*:⁷ *Tort Law* (2000) – boek dat het Engelse House of Lords deed 'omgaan' – nu ook al *Contract Law* en *Unjustified Enrichment*, ... Een mens wordt er duizelig van.⁸ Wat is het denken achter zoveel werk? Van Gerven, in wezen een schrijver, ditmaal op de praatstoel.

Het beleid van de rechter

Als je recht bedrijft, moet je rekening houden met de weerslag op de samenleving en moet je weten dat je aan het normeren bent, dat je aan beleid doet. Wanneer een jurist – en in het bijzonder een rechter – beslissingen neemt, dient hij zich bij het opzetten en op schrift stellen van zijn argumentatie rekenschap te geven van het maatschappelijk effect dat zijn beslissing zal sorteren, op economisch, sociologisch of welk ander vlak het ook moge zijn. Daar draaide het in *Het beleid van de rechter* eigenlijk al om: 'not only first things matter, causes and principles, but also last things, fruits, consequences.' Een voorbeeld daarvan is terug te vinden in de *Barber* zaak,⁹ waarin het Hof van Justitie conform mijn conclusie pensioenrechten onder artikel 119 EG-verdrag bracht. Waar tot dan toe vrouwen gelijk behandeld moesten worden, had die uitspraak tot gevolg dat, net omdat vrouwen op het stuk van pensioenen bevoordeeld zijn ten aanzien van mannen, art. 119 nu ineens voor laatstgenoemden een bescherming ging inhouden – van een beleidsbeslissing gesproken! Sedertdien werden er tal van procedures ingeleid door mannen op grond van discriminatie in verband met pensioenrechten. In een geval zoals *Barber* dienden de rechters er zich van bewust te zijn dat hun beslissing enorme actuariële gevolgen had en zware implicaties voor pensioenfondsen in landen als Engeland en Nederland waar de meeste van die fondsen bestonden. Een en ander had misschien wel kunnen leiden tot insolventie. De kernvraag is: moet je met dergelijke gevolgen rekening houden en, zo ja, in welke mate? Mijn antwoord daarop luidt dat zulks eigenlijk slechts zinvol kan gebeuren via het in België nog niet aanvaarde middel van de *prospective ruling* dat door het Mensenrechtenhof, het Hof van Justitie in Luxemburg en de Nederlandse Hoge Raad wordt aangewend. Dat laat een rechter toe beslissingen te nemen voor de toekomst en voor het geval dat voorligt, maar niet te-

2 Zie voor een overzicht 'Advocaat-generaal Van Gerven en 'zijn' rechters-rapporteur', in: *De advocaat-generaal gehoord. Essays over de totstandkoming van Europees gemeenschapsrecht* (Antwerpen 1995), p. 115-144.

3 Zie 'Bibliografie' in *Liber Amicorum Walter van Gerven* (Antwerpen 2000), p. xxxi-li.

4 *Algemeen Deel*, in *Beginnselen van Belgisch privaatrecht* (Antwerpen 1969), 519 p.

5 *Het beleid van de rechter* (Antwerpen/Zwolle 1973), 166 p.

6 *Met recht en rede* (Tiel 1987), 240 p. (bekroond met De Standaard-prijs Beste boek 1988).

7 Uitgegeven bij Hart Publishing in London, zie www.law.kuleuven.ac.be/casebooks voor details.

8 Gelukkig zijn er elders completer en leesbaarder biografieën geschreven. Zie vooral 'Recht door het leven, leven door het Recht, een curriculum vitae' in het *Liber Amicorum Walter van Gerven* (p. xiii-xxvii).

9 Hof van Justitie, arrest van 17 mei 1990, zaak 262/88, Jurispr. 1990, I-1889.

ruggaand in de tijd. Men voegt er dan noodgedwongen aan toe ‘en andere gevallen die op hetzelfde ogenblik hangende zijn voor de rechter’.

Achteraf heb ik deze in *Het beleid van de rechter* reeds geformuleerde overwegingen verder verfijnd en eraan toegevoegd dat rechters transparantie dienen na te streven. Daarom behoren ze ook in de mate van het mogelijke uitdrukking te geven aan wat Esser de *Vorentscheidung* noemt: niet zuiver juridische overwegingen die leiden tot resultaat A eerder dan tot resultaat B, alhoewel zowel A als B perfect juridisch beargumenteerd kunnen worden. Een rechter zal zich dus ook bewust moeten zijn en expliciteren waarom hij nu precies A kiest, eerder dan B. Als het niet op zuiver juridische argumenten aankomt, moet er toch iets anders achter zitten. Rechters dienen dus – naar de woorden van Larenz *Reflektion auf eigenes Tun* – voortdurend na te denken over: Waar ben ik mee bezig? Waarom doe ik dit? Waarom beslis ik dat? Onlosmakelijk daaraan verbonden is de transparantie: duidelijk maken wat men doet. Vandaar mijn onenigheid of minstens mijn gebrek aan eensgezindheid met de cryptische manier waarop Franse – destijds ook Belgische – cassatierechters en de Raad van State hun beslissingen neerschrijven.

Eigenlijk betekent het voorgaande niet meer of minder dan dat je een beetje in mensentaal uitlegt waar je mee bezig bent, wat je beslissing is en drijft. Zo belanden we natuurlijk snel bij beschouwingen over de verschillende stijlen die het Europese rechtsdenken overheersen. Je hebt de Franse stijl die gewoonweg regels uitspreekt. De rechter, als *bouche de la loi*, zegt, op een manier zoals de wetgever, wat recht is. Op een autoritaire manier, zonder veel uitleg, zonder educatieve doelstellingen en zonder de minste poging om het waarom van een beslissing toe te lichten. Om het met de titel van Van Caenegems boek *Judges, Legislators and Professors*¹⁰ te zeggen: de Fransen behoren tot het type ‘legislator’, ook wanneer ze recht spreken. De Duitsers zijn uiteraard concept-gericht, neigen sterk in de richting van het professorale. Dat geldt ook voor Duitse rechters. Als men hun arresten leest, doorploegt men wetenschappelijke traktaten waarin ze naar elkaar verwijzen, rechtsleer aanhalen en ermee in de clinch gaan. Een derde variant is *judge made law*, voortgebracht door rechters die mensentaal schrijven (zij het in te lange vonnissen). Overwegingen als ‘the state of the mind of somebody depends on the state of one’s digestion’ kan je alleen maar tegenkomen in een Engels vonnis of arrest. Of wat te denken van Lord Stein die in *Macfarlane*¹¹ opmerkt

‘it may become relevant to ask of the commuters on the Underground the following question: Should the parents of an unwanted but healthy child be able to sue the doctor or hospital for compensation equivalent to the cost of bringing up the child ...? My Lords, I have not consulted my fellow travellers on the London underground but I am

¹⁰ R.C. van Caenegem, *Judges, Legislators and Professors: Chapters in European Legal History* (Cambridge University Press 1987) (herdrukt), x + 205 p.

¹¹ House of Lords, *Macfarlane v. Tayside Health Board*, 25 November 1999. Zie onder meer W. van Gerven, J. Lever en P. Larouche, *Tort Law, Ius Commune Casebooks for the Common Law of Europe* (London 2000), p. 92-96.

firmly of the view that an overwhelming number of ordinary men and women would answer the question with an emphatic no’.

‘Law and legislation’, ‘top-down’ en ‘bottom up’: op zoek naar gelegitimeerd Europees recht

Die stijlverschillen tussen de rechtsculturen in Europa, met de strak wetgevende Franse stijl enerzijds, en een juridische argumentatie die zich ook ontwikkelt vanuit vonnissen, rechtsleer en andere dingen dan zuiver wetgevende activiteiten anderzijds, reiken een tweede thema aan, de spanning tussen ‘law and legislation’ – anders gezegd tussen een ‘bottom-up’ en een ‘top-down’ benadering – en de legitimatie van het Europees recht. Europees recht mag geen artificiële constructie zijn, uitgevonden door bureaucraten, met regels die uit de lucht komen vallen (‘top down’) en vervolgens door de lidstaten moeten worden geïmplementeerd. Het moet integendeel een van onder uit (‘bottom up’) gedragen, gelegitimeerd recht zijn. Daarom moet men er zorg voor dragen dat het wortels heeft in de verschillende rechtssystemen van die lidstaten.

Dat vind je bijvoorbeeld mooi terug in het tweede lid van artikel 288 van het EG-verdrag, dat terecht nadrukkelijk voorschrijft dat het Hof van Justitie en het Gerecht van Eerste Aanleg rekening moeten houden met de algemene beginselen die gemeenschappelijk zijn aan de rechtsstelsels van de lidstaten wanneer ze zich uitspreken over de verantwoordelijkheid van de Europese instellingen voor schade berokkend aan individuen.¹²

Dat zoeken van wortels voor Europese wetgeving in de nationale rechtssystemen verzet zich niet enkel tegen een louter legislatieve aanpak, het staat symbool voor een paradigmawijziging: het verlaten van zuiver verticale paradigma’s van wetgeving: van boven naar onder, van God of Koning, of van onder naar boven, vanuit het volk. Men evolueert meer en meer in richting van het paradigma van de horizontale netwerking.¹³ Dat vervangt het vorige niet, maar vult het aan: netwerken, autoregulering, *stake holders*, de *civil society* die betrokken wordt in de vorming van het recht. Feitelijk komt dit neer op het onderscheid dat Hayek destijds maakte tussen *law* en *legislation*. *Law* is het recht dat opborrelt vanuit de samenleving, door gedragingen van mensen ten aanzien van elkaar. Dat wordt genotuleerd in rechterlijke beslissingen en wordt *common law*. *Common law* die eventueel gecorrigeerd, bijgewerkt, gestuurd en verbeterd wordt door *legislation*, door *statutes* of *acts* uitgevaardigd door een Parlement. *Law* is de hele samenleving: het horizontale en het verticale, het regionale, nationale en federale staatsniveau, maar ook privaatrechtelijke regulering en dies meer. In het jargon van de Europese Gemeenschap komt men dan tot ‘een nieuwe methode van *governance*’, die vooral toepassing vindt in gebieden waar de Gemeenschap heel

¹² Art. 288 EG: ‘Inzake de niet-contractuele aansprakelijkheid moet de Gemeenschap overeenkomstig de algemene beginselen welke de rechtsstelsels der lidstaten gemeen hebben, de schade vergoeden die door haar instellingen of door haar personeelsleden in de uitoefening van hun functies is veroorzaakt.’

¹³ F. Ost en M. Van de Kerchove, *De la pyramide au réseau?* (Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, Brussel 2002), 608 p.

beperkte bevoegdheden heeft, met name in beleidsdomeinen buiten de interne markt, waarvoor de lidstaten hun soevereiniteit niet volledig of nauwelijks willen opgeven – strafrecht is daarvan een mooi voorbeeld. Een andere illustratie is *Bologna*,¹⁴ alhoewel dat proces zich bijna volledig buiten de Europese Gemeenschap heeft afgespeeld. De lidstaten, die zelf een overeenkomst hebben gesloten, brachten die overeenkomst achteraf binnen in het rechtskader van de Europese Unie. Het is allemaal niet meer duidelijk waar je lijnen kan trekken van boven naar onder, hoe het zit met de competentieverdeling tussen gemeenschap en staat, tussen wetgever, rechter en executieve.

Collisie of convergentie?

Convergentie sluit hierbij aan als aandachtspunt. Buiten coördinatie en harmonisatie die door de wetgever opgelegd kan worden wanneer hij daartoe bevoegdheid heeft, treft men meer en meer rechtspraak aan die de consistentie van een rechtssysteem in het oog houdt en kijkt naar niet-rechterlijke actoren die bezig zijn met gelijkaardige materies. Je kan weliswaar zeggen dat harmonisatie lidstaten dichter bij elkaar brengt in beperkte gebieden – verzekeringsrecht of vennootschapsrecht – maar die beperkte harmonisatie heeft meteen tot gevolg dat men het interne evenwicht van de rechtssystemen binnen de lidstaten uit elkaar haalt. Zaken die vroeger op een eensgezinde manier behandeld werden, worden nu ineens verschillend behandeld op intern en interstatelijk niveau, waardoor een stuk homogeniteit teloor gaat. Waar alle mededingingszaken, of ze nu intra-staat of interstaat waren, vroeger op dezelfde manier werden geregeld, worden ze nu ineens *interstate* door de Europese Gemeenschap zus en door de nationale kartelwetgeving zo behandeld. Als je wil zorgen dat er een zekere consistentie is, moet je komen tot een bewust streven naar convergentie, maar dan vrijwillig, niet op grond van een wettelijke basis. Dat komt bijvoorbeeld voor wanneer de wetgever, zoals in Nederland, België en het Verenigd Koninkrijk, ervoor zorgt dat de nationale wetgeving bijna woordelijk overeenstemt met de communautaire wetgeving, zodanig dat de interpretatie door het Hof van Justitie tevens gebruikt kan worden door de nationale rechters in puur nationale zaken. Je merkt ook dat rechters elkaars rechtspraak in het oog houden, zoals het Straatsburgse mensenrechtenhof en het Europese Hof van Justitie. Anders komt men met mekaar in conflict. Een voorbeeld biedt het arrest *Sugar Emesa*¹⁵ dat handelt over de rol van de advocaat-generaal bij het Hof van Justitie, en meer bepaald over de onmogelijkheid voor gedingpartijen om nog te antwoorden op de conclusies van de advocaat-generaal. Zoals bekend, houdt het Hof van Justitie zelf de hand aan de toepassing van mensenrechten en fundamentele rechten – *due process* en rechten van verdediging – ten aanzien van de instellingen. Het oordeelde dat de rol en positie van de advocaat-generaal niet in strijd zijn met artikel 6 en artikel 13 van het EVRM, omdat

¹⁴ Geïnterviewde verwijst naar de hervorming van het hoger onderwijs, met de invoering van een *bachelor-master* structuur.

¹⁵ Hof van Justitie, arrest van 4 februari 2000, *Emesa Sugar (Free Zone) NV t. Aruba*, zaak C-17/98, Jurispr. 2000, I-675.

de advocaat-generaal eigenlijk een deel is van het gerecht zelf. Die uitspraak hield een groot risico in van aanvaring met eerdere rechtspraak van het Hof van Straatsburg over de advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie. Het Hof van Straatsburg heeft de *collision course* vermeden door in *Kress tegen Frankrijk*¹⁶ over de rol van de *commissaire du gouvernement* in Frankrijk met verwijzing naar het Europese Hof van Justitie uiteindelijk tot een gelijkaardig resultaat te komen. De botsing werd dus afgewend door convergentie, net zoals het Hof in Luxemburg reeds eerder de Straatsburgse rechtspraak had geciteerd. Zo een wisselwerking blijft noodzakelijk zolang de Europese Unie niet toetreedt tot het EVRM, wat zeker niet voor morgen is, aangezien men daartoe zowel het verdrag van de Europese Unie als het EVRM moet wijzigen. Daarvoor heeft men een akkoord van 45 staten nodig, wat niet vanzelfsprekend is. Vooruitgang door middel van convergentie blijft dus de te volgen weg.

Democratische besluitvorming

Een derde thema binnen mijn recent onderzoek betreft eigenlijk het democratisch gehalte van besluitvorming, ook juridische besluitvorming, en houdt dus verband met de constitutionele dimensie van het recht. De interesse heeft te maken het werk dat ik destijds verrichtte in het comité dat de aantijgingen tegen de Commissie Santer onderzocht op vraag van het Europees Parlement (omdat dat Parlement zelf niet tot een beslissing kon komen). Het comité heeft in een eerste verslag de aantijgingen onderzocht en in een tweede verslag de hervormingen die zich opdrongen voor de Commissie. Het laatste hoofdstuk daarvan handelde over democratische legitimiteit en ligt me bijzonder nauw aan het hart, samen met het vijfde hoofdstuk, over de strijd tegen fraude in de Europese Gemeenschap.

Dat alles is verder uitgewerkt in een boek waar ik nu mee klaar ben: *The European Union, a Polity of States and Peoples*.¹⁷ Kernvraag is hoe je de Europese Unie even democratisch kan maken als de lidstaten. Daar ent zich dan de vraag op of je daartoe een presidentieel of een parlementair regime als regeringsvorm moet gebruiken. Ik argumenteer dat dat laatste de aangewezen vorm is voor de Europese Unie. Ik baseer dat niet alleen op de overweging dat vrijwel alle lidstaten een parlementair regime kennen, zoniet volledig dan toch half (Frankrijk, Polen). Je ziet meer en meer aanduidingen, onder andere in het door de nieuwe Europese Grondwet voorgestelde (maar nu reeds *de facto* toegepaste) mechanisme dat de Raad van Ministers, rekening houdend met de verkiezingsuitslag voor het Europese Parlement, een voorzitter en kandidaat-commissarissen aanwijst die dan de zegen moeten krijgen van het Parlement. Aan andere dingen merk je eveneens dat de Europese Unie evolueert in de richting van een parlementair regime, niet van een presidentieel regime. Akkoord, er komt in de Grondwet een president voor twee en half jaar, eenmalig verleng-

¹⁶ Arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens van 7 juni 2001, onder meer besproken in W. van Gerven, 'De advocaat-generaal in het EG-Hof van Justitie: een ware vriend?' in *Amice curiae, quo vadis?*, (Brussel 2002), p. 195-210.

¹⁷ Ter perse, in co-editie, bij Stanford University Press en Hart Publishing, Oxford, ongeveer 400 p.

baar tot vijf jaar, maar die heeft volgens het ontwerp geen enkele juridische bevoegdheid. Die president is alleen de *driving force behind the European integration*, hetgeen eigenlijk betekent dat hij een soort van staatshoofd zonder juridische bevoegdheden is, wat zeker niet wegneemt dat hij een politieke drijfveer kan zijn zoals in parlementaire regimes wel meer voorkomt. Het Duitse parlementaire regime is er een voorbeeld van, waar de vroegere president van de Bondsrepubliek Herzog, die achteraf de conventie voor de Mensenrechten heeft voorgezeten, een groot moreel gezag uitstraalde. Zo trouwens ook onze Koning Albert die poogt de zwakkeren te verdedigen in de mate dat het haalbaar is. Denk maar aan zijn optreden toen het land in rep en roer stond ten tijde van de Witte Mars.

In die zin zie ik de Europese Unie evolueren naar een parlementair regime, met een parlementaire president, maar tevens met een eerste minister. De aanwijzing van de eerste minister zal gebeuren door de grootste politieke partij, die ook wat betreft de regeringsvorming het voortouw zal nemen. Daartoe zullen noodzakelijkerwijze coalities gesloten moeten worden, als je de zetelverdeling in het Europees Parlement bekijkt. Politieke partijen zullen op Europees niveau een echte rol moeten beginnen spelen en niet langer loutere conglomeraten zijn. Al die dingen komen aan bod in het boek dat momenteel ter perse ligt.

De vraag naar meer democratische besluitvorming speelt ook op een minder zichtbaar

niveau, op het niveau van weinig gekende besluitvormingscomité's bevolkt door ambtenaren, maar die toch ingrijpende besluiten kunnen uitvaardigen die achteraf niet gemakkelijk door een rechter toetsbaar blijken. Ik maak het mee in de 'Inter-institutionele Monitoring Groep voor effectenmarkten'.¹⁸ In 2002 hebben het Europees Parlement, de Europese Commissie en de Raad van Ministers aan zes onafhankelijke experts opdracht gegeven om toe te zien op het goed verloop van het zogenaamde 'Lamfalussy-proces' voor hervorming van financiële markten. Dat proces was bedoeld om Europese regelgeving sneller te laten inspelen op evoluties op die markten, en zo efficiëntere kapitaalmarkten te creëren binnen Europa. Enkel de grote principes staan nog in richtlijnen, de rest wordt ingevuld door de Commissie en het 'Committee of European Securities Regulators' (CESR) waarin nationale regulatoren zijn vertegenwoordigd. Dat comité zit volop op de grens tussen communautair en nationaal recht: het is communautair opgericht maar het haalt zijn bevoegdheden vooral uit de nationale sferen. Er zitten 25 regulatoren samen die regels, hoofdzakelijk soft law, uitvaardigen. Maar door wie en voor wie zijn die regels aanvechtbaar als het erop aankomt? Niet voor het Hof van Justitie en niet voor het Gerecht van Eerste Aanleg, ook niet voor een nationale rechtbank – hoogstens kan een nationale beslissing, als het al een beslissing is, voor de nationale rechtbank worden aangevochten. Er is geen systematische, georganiseerde rechterlijke controle, en dat is toch problematisch. Hier gaat het dan niet meer over politieke verantwoordelijkheid tegenover parlementen, maar over de 'rule of law' en de onderwerping van alle beslissingen, ook technische of technocratische beslissingen, aan rechterlijk toezicht. Gelukkig begint men er zich rekenschap van te geven dat ook op dit vlak democratische legitimatie is vereist.

Ius Commune Casebooks: Europese juristen maken

Over *ius commune* moet men niet enkel praten, voor de totstandkoming of beter de ontdekking ervan moet je ook iets doen. De *case books* waar ik het afgelopen decennium mee bezig ben geweest, sluiten volledig aan bij wat ik eerder zei over 'law': recht dat vanuit de samenleving naar boven komt. Niet alleen wetgeving is belangrijk, maar ook rechtspraak en rechtsleer, omdat deze bronnen tenslotte mee aan de basis liggen van de vorming van het recht. De *case books* zijn een complementair instrument voor het vormen van een *ius commune*. Als men een nieuwe Europese Contract Act zou uitvaardigen of nog meer een Europees Burgerlijk Wetboek, hoe kan je dat dan doceren als prof, hoe kan je het als rechter toepassen? Men is vlug uitgepraat als men alleen het artikel citeert en daar een beetje commentaar bij geeft. Men moet toch nagaan waar de wortels liggen. Uit welk land of uit welke landen is de eengemaakte regel afkomstig? Hoe wordt die regel daar toegepast in de praktijk? Komt hij voor overplanting in aanmerking? Men zit onmiddellijk met vragen naar oplossingen die al bestaan in nationale rechtssystemen. Men moet dus onvermijdelijk terug

¹⁸ 'Inter-institutional Monitoring Group for securities markets',

naar die rechtssystemen waarin Europees recht wortel schiet. De *case books* willen dat beklemtonen. Er zijn al principes, er zijn ook – vooral en veel belangrijker dan principes – gelijkaardige oplossingen die gevonden worden voor concrete problemen die zich meestal in alle lidstaten op een gelijkaardige manier aandienen. Kijk bijvoorbeeld naar het onrechtmatige-daadsrecht: overal glijden mensen uit over een bananenschil in of voor een winkel, overal krijg je dan de vraag of er schadevergoeding verschuldigd is. Het antwoord wordt vastgeknoopt aan concepten zoals precontractuele verantwoordelijkheid, of de contractuele verantwoordelijkheid (wanneer de valpartij in de winkel voorvalt) of aan de veiligheidsverplichting van de winkelier... Maar uiteindelijk, wat de tussenliggende concepten ook mogen zijn, overal komt men tot heel gelijkaardige oplossingen als men wetgeving, rechtspraak of rechtsleer bekijkt. Dat is het belangrijke en dat geeft nu net de relativiteit aan van het conceptuele van de regels. Dat je uit die gelijkaardige oplossingen al gemeenschappelijke regels kan afleiden, is te veel gezegd. Concepten is ook te veel gezegd, maar in elk geval bestaat er een soort gemeenschappelijk recht, een soort *ius commune*.

Naast een rol van rechtsvinding hebben de *case books* natuurlijk ook een educatieve rol, zowel naar de buitenlandse als naar de eigen studenten toe. Veel belangrijker dan Europese wetten maken, is het vormen van Europese juristen die in staat zijn om met de Europese wetten om te gaan met een andere dan de eng nationale ingesteldheid zoals wij die aangeleerd krijgen in een traditionele rechtsfaculteit. Men moet natuurlijk eerst leren krui- pen alvorens te lopen. Ik ben geen voorstander van een systeem waar men vanaf het eerste of tweede jaar andere rechtssystemen of Europese rechtssystemen bestudeert. Een *fond* in het eigen rechtssysteem is onontbeerlijk, maar de nationale focus hoeft men toch niet te lang aan te houden. Er mag vrij vlug ‘ont-nationaliseerd’ worden en liefst niet op de enge wijze waarop dat tot nog toe gebeurde: de traditionele methode hield eigenlijk uitsluitend in dat er bovenop het nationale nog een beetje buitenlands recht en een scheut Europees recht kwam (als ik over Europees recht spreek, spreek ik natuurlijk ook over het EVRM). Neen, rechtsvergelijking zou deel moeten uitmaken van elke cursus. Het kan niet zo zijn dat men een cursus Belgisch recht aanbiedt en daarnaast een cursus rechtsvergelijking. Men mag uitgaan van het Belgisch recht, maar dient spoedig de comparatieve methode erbij te betrekken, evenals de impact van het Europese recht op het nationale. Zo creëert men Europese juristen die de zuiver Belgische mentaliteit achter zich laten. Als men een Europese wetgeving wil maken, moet men ook Europese juristen maken.

In Stanford over Europa denken

De belangrijkste tegenstelling tussen Amerika en Europa ligt op dit ogenblik ongetwijfeld in de ingesteldheid van de Amerikaan die de uitdaging aangaat en niet bevoogd of betutteld wil worden. Harvard-professor Sandel schrijft ergens ‘unencumbered by his past’, gewoonweg zichzelf waarmakend. Dat gaat zover dat men zelfs sociale zekerheid niet echt belangrijk vindt. Dat is enkel iets voor de allerarmsten, voor de alleroudsten en voor noodge-

vallen, maar zeker geen omvattend systeem zoals de Europese Bismarck- of Beveridge-stelsels. Wat de Europeanen kenmerkt, is dat gedurig terugvallen op de staat wanneer het erop aankomt, de welvaartstaat in al zijn aspecten. De zelfstandige Amerikaanse instelling legt eigenlijk ook hun unilaterale aanpak in oorlogsomstandigheden en op het gebied van internationale betrekkingen uit. Zij gaan ervoor, sommigen zijn zelfs bereid voor hun doel te sterven. Afgezien van moslimfundamentalisten, zijn er weinig Europeanen – trouwens ook wel minder Amerikanen – die nog bereid zijn om zichzelf op te offeren. Ze geloven niet dat ze naar de hemel gaan, en als ze erin geloven, zullen ze er liefst zo laat mogelijk komen...

Die zelfstandigheid kenmerkt zowel democraten als republikeinen. Democratische presidenten proberen altijd wel een omvattend sociaal zekerheidssysteem in te voeren. Het begon met Franklin Roosevelt, *the great society* van Johnson, Truman had ook een planning, Clinton natuurlijk ook met Hillary die voorzitter ging worden van het nieuwe systeem. Het is allemaal mislukt. Er bestaat ten hoogste fragmentarische wetgeving (waar nu ook Bush mee bezig is). Kerry en Edwards pleiten opnieuw voor een uitgebreid systeem van sociale zekerheid. In verkiezingstijden steekt het thema altijd opnieuw de kop op, maar uiteindelijk wordt het nooit doorgevoerd. Het is zelfs Clinton geweest die, na Reagan en Bush, het systeem van de uitgebreidere sociale zekerheid heeft helpen terugdraaien, precies omdat ze de mening toegedaan zijn dat dit alles een beetje te betuttelend is – of zelfs te socialistisch.

Je mag natuurlijk niet generaliseren – dat heeft men al te veel gedaan met de oorlog in Irak. Je kan niet zeggen dat de Amerikanen voor de oorlog waren en de Europeanen tegen. Het geldt al niet voor de Britten. Het was veeleer een splitsing die in elk land voorkwam. Het gaat in feite over een crisis van de regering, van de participatieve democratie. In elk van de betrokken landen ging het volk, of minstens een groot deel ervan, niet akkoord met de gevoerde politiek.

Of het nog altijd een goed idee is om onze hele goeie studenten aan te moedigen om naar Amerika te gaan? Ik heb altijd gevonden dat studenten naar het buitenland moeten gaan, gelijk welk buitenland. Men moet natuurlijk kiezen in functie van de taal die men wil leren, maar evenzeer in functie van het rechtssysteem. Mijn generatie hoogleraren bestond uit mensen die allemaal naar Amerika zijn geweest. Voor de jongere generatie geldt dat eigenlijk nog steeds, maar niet meer exclusief, met Erasmus reizen ze ook veel meer binnen Europa.

Ik merk wel een verandering wanneer ik mijn recente verblijven in Stanford vergelijk met de periodes die ik in Chicago doorbracht in 1959 en 1968. Amerikanen onderscheiden zich nu meer van Europeanen – ook van de Britten, die zich nu veel meer Europees gedragen en minder Amerikaans dan twintig jaar geleden, ook al blijven zij goede transatlantische contacten hoog in het vaandel dragen.

Met waarde(n) academisch bezig zijn

Wij zijn bezig met visitatiecommissies, met de beoordeling van ons onderwijs en onderzoek, van onszelf en van de studenten. Dat gebeurt ongetwijfeld allemaal een beetje onder invloed van de nieuwe managementtechnieken. Op zich is daar niets mis mee, maar we stellen ons minder of te weinig vragen over het eindproduct – de student die wij afleveren. Op welke manier functioneert die na het afstuderen in de samenleving? Zijn onze studenten, bijvoorbeeld de studenten uit Leuven, beter gewapend – ik denk daarbij niet louter professioneel-juridisch, maar ook samenlevingsgericht zoals de opdrachtverklaring van de K.U. Leuven wil? Leveren wij wel degelijk ‘producten’ af die beter functioneren in de samenleving? Als we zijn wat we beweren te zijn – een top-universiteit met een eigen ethische gerichtheid – moeten onze studenten daarvan de sporen dragen. Is dat zo? En onderzoeken wij dat eigenlijk wel? Ik heb mijn twijfels daarover. Vraag maar eens bij advocatenkantoren, of bedrijven of administraties, die onze afgestudeerden te werk stellen. Kun je dit aflezen uit proef- en andere geschriften van onze afgestudeerden? Je kan dezelfde vraag stellen met betrekking tot de kwaliteit van de professoren, waarbij je beter het advies inwint van studenten die 10 jaar geleden afstudeerden. Vraag aan hen wie ze nu nog als goede professoren ervaren, van wie ze echt iets bijgeleerd hebben. Als ze eenmaal vergeten zijn dat de ene ‘een zaag was’ en de andere gemakkelijk of moeilijk op het examen, komt het essentiële boven: wie heeft hun echt iets bijgebracht waarmee ze nu, in hun professioneel leven of zelfs in hun leven, nog iets kunnen doen? Dat zijn dingen die we te weinig onderzoeken als we het hebben over kwaliteit van onderwijs.

Wat waarden betreft, wil ik graag verwijzen naar wat er bij de aanvang van *Het beleid van de rechter* te lezen staat. We zijn allemaal humanisten in de daar beschreven zin, ongeacht of je nu je opleiding genoten hebt aan een katholieke universiteit of een vrijzinnige. We hebben allemaal eenzelfde streefdoel, gebaseerd op humanistische waarden, beïnvloed door het Christendom, de Verlichting en alle andere, ook Arabische, invloeden die wij gekend hebben. We zijn mensen die met hetzelfde bezig zijn. Als we per trein van Brussel naar Rome reizen – zo gaf ik het voorbeeld – zijn er die afstappen in Parijs of Milaan en anderen die Rome als eindstation aanhouden. Maar zolang je gezamenlijk in hetzelfde compartiment zit tussen Brussel en Milaan ben je met hetzelfde bezig, met waarden als democratisering van de samenleving, mensenrechten en grondrechten. Wie tot Rome wil reizen, heeft dat recht en dat kan een invloed hebben op zijn manier van denken. Wat mij nu vaak ergert is dat het bijna ‘politiek incorrect’ is om het woord ‘katholiek’, of zelfs het woord ‘christelijk’ in de mond te nemen.

Ik ben trouwens afkomstig uit de grote ‘Universitas’-beweging van het personalisme die in de vijftiger en zestiger jaren Leuven een eigen gestalte gaf. Dat personalisme was een denkvorm tussen het collectivisme en de excessen van het liberalisme in, die de persoon in de gemeenschap centraal stelde. Geïnspireerd door mensen als Dondeyne, Vergote en anderen, bracht die ‘Universitas’-beweging hele generaties voort die in Vlaanderen leiding hebben gegeven – te beginnen met mensen als Vlerick en Piet de Somer, dan ‘mijn’ generatie met mensen ook als Roger Dillemans, Herman Servotte en anderen. Nu moeten wij

het doen met abstractere begrippen als ‘menselijke waardigheid’ en ‘mensenrechten’ – een ethisch minimum waarover alle ‘weldenkende’ mensen akkoord kunnen gaan.

Onderzoek, weten en meten

Op het vlak van onderzoek heb ik altijd veel sympathie gehad voor het onderscheid dat de Amerikanen wel eens maken tussen ‘pedestrian research’ en wat wij ‘grensverleggend onderzoek’ zouden noemen. Elke prof moet *pedestrian research* uitvoeren, met wetenschap bezig zijn, bepaalde wetenschappelijke hypothesen uittesten en opnieuw bekijken, ook al is dat vroeger reeds gebeurd en doet hij het gewoon opnieuw over. Iedereen moet daarmee bezig zijn. Daartegenover staat dat niet iedereen bekwaam is om grensverleggend onderzoek te verrichten. De universiteit gaat daar veel te veel en te vlug vanuit, bijvoorbeeld bij het opleggen van doctoraatsverplichtingen. Baanbrekend werk verrichten en grenzen verleggen, dat is geen evidentie. Door te hooggespannen verwachtingen gaat er trouwens veel talent verloren van mensen die eigenlijk beter iets anders zouden doen, eventueel ook wetenschappelijk en universitair waardevol, maar misschien eerder vulgariserend. Een realistisch houding levert maatschappelijk allicht meer op en is ontegensprekelijk veel waardevoller dan iedereen verplichten om te doen alsof men een groot wetenschapper is. Daardoor creëert men trauma’s, net zoals met studenten die opgejaagd worden om hun diploma te halen. Sommige jonge onderzoekers vinden zichzelf nietsnutten wanneer ze er niet in slagen een proefschrift tot een goed einde te brengen. Ten onrechte meestal. En trouwens, zelfs als er een proefschrift volgt, is het dan een goed proefschrift? Vele doctoraten hadden niet geschreven moeten worden, en kwamen enkel tot stand omdat men de mensen als het ware naar de jurybank jaagt. Hoeveel geld en tijd gaat daarmee verloren die beter in andere universitaire projecten geïnvesteerd had kunnen worden?

Willen we echt alleen maar grote onderzoekers, dan behoren we natuurlijk ook op een andere manier te selecteren. Dan kan je niet volstaan met een onderscheidingsniveau zoals vroeger, maar moet je bijna een groot onderscheidingsniveau vereisen, liefst aangevuld met een paar artikelen van de hand van de kandidaat wetenschapper. Ik hanteer als criterium altijd dat men in staat moet zijn om gedurende twee à drie dagen per week op een stoel te zitten. Wetenschappelijk werk komt tenslotte neer op in uw bibliotheek boeken nemen en lezen. Eventueel werk je via Google, maar het gebeurt steeds gekluisterd aan een stoel. Je mag niet in de verleiding komen vluchtmisdrijf te plegen voor alles wat op je afkomt. Er zijn zoveel excuses om je bureau achter te laten. Het ligt trouwens toch ook in de lijn van het immer toenemend belang van managementtechnieken – men begint nu al met het screenen van personen om te beoordelen of ze wel de juiste eigenschappen bezitten om rector te worden – om andere dingen dan goede examenuitslagen mee in aanmerking te nemen bij het werven van wetenschappelijke onderzoekers.

Kan iemand schrijven? Ik heb een enorme voorkeur voor beoordelingen op basis van tekstboeken. Een boek schrijven ligt veel moeilijker dan het plegen van een artikel: je moet

er een aangehouden consistentie inleggen, een rode draad van het begin tot het eind. In het geval van een artikel is die draad doorgaans slechts 25 bladzijden lang. En ja, ofschoon ik zelf veel heb geschreven blijf ik achter mijn ‘pleidooi voor een terughoudende rechtsleer’¹⁹ staan, dat vele mensen heeft doen glimlachen. Er wordt echt te veel geschreven. Alle uitgevers moeten hun reeks hebben, liefst losbladig, en de kantoren kopen kopen maar, het is toch fiscaal aftrekbaar en kost dus slechts de helft.

En dus moeten we kwaliteit meten, wat heel moeilijk is want geen criterium is perfect en alle criteria zijn manipuleerbaar. Een *case book* is geen *text book*, er bestaan zoveel verschillende soorten boeken – proefschriften, gewone handboeken, naslagwerken, monografieën, *case books*: die mogen toch allemaal niet op dezelfde manier beoordeeld worden? Of neem nu S.E.W., dat is zonder meer een goed tijdschrift. Zolang echter de idee overheerst dat Nederlandse geschriften minder ‘opbrengen’ dan Engelse, zal iedereen in het Engels willen publiceren. Eén van mijn suggesties luidde: kijk naar de redacteraden, hebben ze een redactiebeleid, *screenen* ze artikelen en worden er bijdragen teruggestuurd? Zo kan je nagaan of een redactie goed werk levert en de kwaliteit van een tijdschrift beoordelen, niet alleen door steeds te herhalen dat ze goede artikelen publiceren.

Ik ben voorzitter geweest van de onderzoeksvisitatiecommissie in Nederland en functioneerde tevens als *external reviewer* in het Verenigd Koninkrijk. In Nederland werden wij verondersteld om met vijf leden maar liefst honderddertig projecten te onderzoeken. Daarvoor dienden we per onderzoeker en per project vijf kernpublicaties te lezen, waaronder boeken. Dat alles binnen een tijdsbestek van twee tot drie maanden. Dat gebeurt dus niet, dat werkt niet, die opdracht is niet uitvoerbaar. Wij wisten op voorhand wat de beste instituten waren, en die zijn er ook uitgekomen. Is het er uitgekomen omdat we het wisten of omdat we geen criteria hadden? *I don't know*. Omdat je niet alles gelezen hebt, alleen maar diagonaal leest, kan je niet zeggen het is van goede kwaliteit, het gaat hoogstens om een *illusion of certainty*. En toch, zo'n visitatie-oefening is niet nutteloos. Ten eerste, verstandige en ervaren mensen die iets kennen van literatuur zien onmiddellijk of iets goed is of niet. Bij de proefschriften voor de Collin-prijs merk ik ook dadelijk – en ik denk mijn collega juryleden evenzeer – wie er gaat afvallen, zelfs zonder meer dan het voorwoord gelezen te hebben. De grote verdienste van visitatie bestaat erin dat onderzoekers zichzelf een spiegel voorhouden, nadenken. Wat heb ik de laatste vijfjaar gedaan? Is dat iets waard? Heb ik een artikel geschreven dat echt de moeite waard is? Zelf heb ik wellicht een tiental artikelen die écht iets hebben bijgebracht. In de tweehonderd andere zitten misschien vijf goede bladzijden, maar geen veertig. De kracht van visitatie zit dus in het stellen van de juiste vragen: ben ik goed bezig, laat ik mij niet te veel leiden door uitnodigingen om te gaan spreken of door verzoeken om te schrijven in één of ander *liber amicorum*? Heb ik voor mezelf een onderzoeksagenda die ik samen met anderen wil doorvoeren en waar ik naar toe werk? Dat zijn de essentiële punten, dat is de beoordeling, de beoordeling van uzelf.

19 ‘Pleidooi voor een terughoudende rechtsleer. De redactie privaas’, Tijdschrift voor Privaatrecht, 1994, p. 761-762.

H.C.F. SCHOORDIJK, ‘OERDOM EN IJZERSTERK’:^{*}

INTERVIEW MET EEN CIVILIST PUR SANG

‘Voor mij geldt dat als iemand iets zegt, ik wegdroom en bij mezelf denk: “Het zou best anders kunnen zijn.”’

Prof. mr. H.C.F. Schoordijk is één van de bekendste civilisten van Nederland. Bekend om zijn veelzijdigheid (hij is één van de laatste juristen die schrijft over vrijwel alle terreinen van het privaatrecht) en om zijn nogal eens van de heersende leer afwijkende opvattingen. Bekend is zijn uitspraak dat de wetenschappelijke beoefenaren van het recht het ‘niet onnodig met elkaar oneens moeten zijn’. Zonder twijfel is hij de laatste grote vertegenwoordiger van de ‘Amsterdamse School’, voortzetter van het gedachtegoed van zijn illustere leermeesters M.H. Bregstein en J. Eggens.

Herman Schoordijk werd geboren op 2 december 1926 te Amsterdam. Aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) deed hij op briljante wijze zijn studie: zowel het kandidaats (1948), het doctoraal (1953) als zijn promotie (1959)¹ waren cum laude. Civilist pur sang als hij is, voegt hij daar graag aan toe dat hij op het doctoraalexamen te horen kreeg: ‘strafrecht zwakker’ (maar toch nog altijd met iudicium ‘goed’). Tussen 1953 en 1961 was hij repetitor voor burgerlijk recht, handelsrecht en burgerlijk procesrecht, alsmede tussen 1961 en 1964 wetenschappelijk hoofdamtenaar aan de UvA. In 1964 werd hij benoemd aan de pas opgerichte juridische faculteit van de Katholieke Hogeschool Tilburg.² In 1986 werd zijn leeropdracht (1977) Anglo-Amerikaans privaatrecht aan de UvA omgezet in een hoogleraarschap en in 1987-1988 bezette hij de Francqui-leerstoel aan de Universiteit van Antwerpen. Na zijn emeritaat (1991) was hij tussen 1995 en 1997 bezetter van de Amsterdamse Bregstein-leerstoel. In 1982 werd hij benoemd tot lid van de KNAW. In 1984 werd hem de Koninklijke/Shell-prijs toegekend voor zijn hele werk.³

Jeugd en de oorlog

Ik ben geboren en opgegroeid in Amsterdam. Komende uit een katholieke familie, lag het voor de hand dat ik het gymnasium deed bij de paters Jezuïeten. Dat was het Sint Ignatius-

* ‘Oerdom en ijzersterk’ is de favoriete kwalificatie die de geïnterviewde niet slechts aan zich zelf geeft maar die hij ook met regelmaat bij het toespreken van collega’s en vrienden aanwendt. Wellicht is het een Schoordijkiaanse eretitel.

¹ Op Beschouwingen over drie-partijen-verhoudingen van obligatoire aard, diss. UvA (Zwolle 1959). Promotor was J. Eggens.

² Deze instelling was als Tilburgse Katholieke Handels-Hogeschool opgericht in 1927, werd na enkele eerdere naamswijzigingen in 1986 omgedoopt in Katholieke Universiteit Brabant (KUB) en heet thans Universiteit van Tilburg.

³ Een bibliografie van Prof. Schoordijk tot 1991 is te vinden in *Verspreid werk van Prof. mr. H.C.F. Schoordijk*, Deventer 1991. Zie ook *In het nu, wat worden zal*; opstellen aangeboden aan prof. mr. H.C.F. Schoordijk ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Brabant (Deventer 1991). Interviews met hem verschenen eerder in onder meer *De BW-krant* 9 (1978), p. 3-16 en in *Kubus* 1991, no. 3, p. 16-17.

2003

college. Ik heb eigenlijk een rare schoolcarrière gehad. In de eerste twee jaar was ik de beste van de klas, maar in de derde ben ik blijven zitten. Ik had twee vijven. Achteraf denk ik: 'Wat een flauwekul, had me gewoon over laten gaan', maar mijn ouders vonden het beter dat ik de klas nog eens opnieuw deed. Heel gelukkig was ik niet op school. Ik had constant het gevoel: 'Die leraren staan daar wel voor me, maar ik kan het eigenlijk veel beter zelf uitzoeken.' Als ik heel weinig onderwijs had gehad en een paar boeken, dan had ik alles zelf uitgevonden want dat werkt voor mij veel beter. Dat bleek ook toen de school slechts halve dagen open was door de legering van Duitse troepen: mijn studieresultaten namen zienderogen toe. Er waren leerlingen op school, zoals Jos Deelen,⁴ die alleen maar negens en tiens haalden. Dat is een heel ander type mens dan ik. Hij was een spons, die kon je wat vertellen en dan wist hij het meteen. Voor mij geldt dat als iemand iets zegt, ik wegdraam en bij mezelf denk: 'Het zou best anders kunnen zijn.' Dat is niet een ideale

⁴ J.E.J.Th. Deelen (1924-2002) zou later collega proximus van Schoordijk worden aan de KUB toen hij daar werd benoemd als hoogleraar Internationaal privaatrecht.

houding om hoge punten te halen. Maar ik was natuurlijk niet dom: Homerus las ik als de krant, dat had ik mezelf geleerd.

In de oorlog woonden we in de Deurloosstraat in Amsterdam-Zuid. Wat een geweldige indruk op me heeft gemaakt, was het weghalen van de joden door de Duitsers. Soms liep je 's ochtends om half acht door de stad en dan waren hele wijken afgesloten door de Sicherheitsdienst (SD). Bij ons in de straat woonden ook veel joden, die allemaal weggehaald zijn. Ook het zogenaamde 'pulsen'⁵ maakte veel indruk op me: hele huizen werden dan leeggehaald door de SD. Eén van die joden was een zekere Seemann, gevlucht uit Duitsland in 1933. Hij speelde viool bij de Berliner Philharmoniker en gaf me zijn viool in bewaring. Ik heb die toen onder mijn bed gelegd. In maart '45 dacht ik: 'Ik ga toch eens kijken': was het een Stradivarius van onschatbare waarde.

In de hongerwinter was de school dicht, er was geen licht meer en er was weinig te eten. Maar ik vermaakte me wel. Zo las ik Homerus bij carbidlampen. We zaten vaak met verschillende burens bij elkaar in de duisternis. Een buurjongen had een grote verzameling Caruso's, die hij afspeelde. Wat ik aan de oorlog heb overgehouden, is een groot gevoel voor gemeenschapszin en het besef dat discriminatie en jodenhaat volkomen uit den boze zijn. Ik denk nog geregeld terug aan de oorlog: tot op de dag van vandaag heb ik dat ik als er bepaalde gerechten op tafel komen denk: 'Verrek, dat haalde ik bij de tuinders in Zuid.' Die tuinders kende ik omdat ik cricket speelde en de bal dan wel eens op hun landerijen terecht kwam. Mijn ouderlijk huis lag vlakbij het cricketveld. De houten *screens* die ze daar hadden staan, het heiligste wat er is in cricket, heb ik nog met toestemming van de terreinknecht afgebroken en thuis in de kachel gedaan. Maar al met al ben ik fysiek goed door de oorlog gekomen. Mijn vader, die leraar was en een boom van een man, was na de oorlog enorm afgevallen, maar bij mij viel het mee. Eind mei '45 was ik alweer aan het cricketen. Je kon toen goed spelen tegen de Engelsen, die hun copieuze lunch dan met ons deelden.

De studie in Amsterdam: het kandidaats

In '46 ging ik studeren. Na de middelbare school kwam de universiteit als een bevrijding: eindelijk kon ik zelf studeren en hoefde ik niet meer alleen te luisteren naar wat anderen te vertellen hadden. Waarom ik rechten heb gekozen, weet ik eigenlijk niet. Mijn broer deed rechten en Jos Deelen eveneens. Aan de Amsterdamse juridische faculteit was er een vrij grote groep van oudere eerstejaarsstudenten, allemaal mensen die door de oorlog waren tegengehouden en nu eindelijk konden gaan studeren.

De studie begon met Romeins recht. Dat maakte gelijk een grote indruk op me. Ik werd vanaf het eerste moment geweldig geboeid door de casuïstiek van de Digesten. Ik heb toen honderden teksten gelezen, die ik zelf vertaalde en in een systeem zette. Die ervaring met

5 'Pulsen' was het leeghalen van huizen van ondergedoken of gedeporteerde joden. De opdracht hiertoe werd door de bezetter meestal gegeven aan de firma A. Puls. Zie bijvoorbeeld J. Presser, *Ondergang*, 2de deel ('s-Gravenhage 1965), p. 198 v.

het Romeinse recht is bepalend geweest in mijn gehele verdere leven: tot op de dag van vandaag is mijn wijze van denken er sterk door beïnvloed. Ik denk sterk inductief. De Romeinen lieten de feiten spreken. Dat wil overigens niet zeggen dat de colleges zo vreselijk boeiend waren. Hoetink,⁶ die ze gaf, was wel een erudiete man maar niet de beste docent. Pas als ik van de Oudemanhuispoort weer achter mijn bureau zat en de teksten las, dacht ik: ‘Wat is dat boeiend!’

Naast Romeins recht bestond het kandidaats uit Economie en Inleiding. Economie, dat werd gegeven door De Vries,⁷ vond ik ook heel boeiend. Voor zowel Romeins recht als voor Economie haalde ik een tien. Inleiding werd gegeven door Kisch.⁸ Die kwam op mij over als een man met een te gemakkelijk praatje. Later heb ik meer bewondering gekregen voor zijn eruditie. We moesten het boek van Van Apeldoorn bestuderen, nog in de NSB-tekst.⁹ Ik vond dat allemaal veel te abstract. ‘Natuurrecht’: tot op de dag van vandaag weet ik niet wat dat is. Met alles waar ik niet naar de bronnen kan kijken, heb ik moeite: ik wil het zelf leren. Pas geleden heb ik *Leviathan* van Hobbes gelezen: ik wist er wel wat van, maar pas door die tekst te lezen, begreep ik het. Bij Kisch kreeg ik een zeven en kennelijk was dat samen met die twee tienenvoldoende voor cum laude.

Ik kwam bijna iedere dag op de universiteitsbibliotheek. Daar werd je haast automatisch slim. Daar zag je bijvoorbeeld een boek over administratief procesrecht staan. Dan dacht ik bij mezelf: ‘Dat moet wel saai zijn.’ Maar zodra je het boek open sloeg, bleek er toch van alles in te zitten. In de zomer was het moeilijker om in de UB te studeren: dan werkten ze aan de tramrails en dat maakte een enorm lawaai. Ik kwam iedere dag op de sociëteit, maar ik bleef er niet hangen: om een uur of half een ging ik terug naar mijn kamer. Om kwart voor negen stond ik dan weer op en ging ik studeren. Ik was vrij gedisciplineerd. Ik doe dat nog steeds: opstaan vóór kwart voor negen acht ik in strijd met de menselijke waardigheid. Dat heeft er ook mee te maken dat ik ’s avonds buitengewoon helder ben en het dus moeilijk vind om voor één uur in bed te liggen. Ik ben ’s avonds nooit moe.

Bregstein, Eggens en anderen

Pas in het doctoraal kreeg ik burgerlijk recht. Ik werd toen ineens geconfronteerd met de wet. Dat was volkomen nieuw voor me en ook weer niet. Vanuit het Romeinse recht kende ik toen al door en door begrippen als borgtocht, hoofdelijkheid, aansprakelijkheid en draagplicht. Daar kon een wettelijke bepaling weinig aan toevoegen.

6 H.R. Hoetink (1900-1963) was van 1935 tot 1963 hoogleraar Romeins recht aan de Universiteit van Amsterdam. Zie BWN III, p. 259-161.

7 F. de Vries (1884-1958) was hoogleraar economie aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam van 1945 tot 1954. Zie BWN II, p. 601-602.

8 I. Kisch (1905-1980) was hoogleraar Inleiding, Wijsbegeerte des Rechts en Rechtsvergelijking aan de Universiteit van Amsterdam van 1945-1960 en van 1961-1975.

9 L.J. van Apeldoorn, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche recht*, 6de dr. (Arnhem 1943); in 1946 verscheen een nieuwe, ‘gezuiverde’ druk bewerkt door G.E. Langemeijer (Zwolle 1946). Zie over Van Apeldoorn P.L. Nève, L.J. van Apeldoorn (1886-1979): *bio-biografie* (Nijmegen 1997; Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, no. 38).

Centraal in de studie stond het zakenrecht. Ik bestudeerde Asser-Scholten¹⁰ in een tempo van twee à drie pagina's per dag. Ik zocht alle vindplaatsen op. Ik lees alles altijd heel nauwkeurig en als ik het eenmaal gelezen heb, vergeet ik het nooit meer. Op die manier deed ik zeven maanden alleen over dat boek. Scholten¹¹ geeft in dat boek allemaal historische beschouwingen. Ik heb dat later onderzocht en daar klopt heel weinig van. De hele rechtshistorie zoals die toen bedreven werd, trouwens niet alleen door Scholten, was nep van de eerste orde. Terwijl die rechtsgeschiedenis toch ontzettend belangrijk is. Als ik nu lees bij Von Savigny, die ik de laatste tien jaar helemaal heb gelezen, dat het derdenbeding gezien moet worden in het licht van de vertegenwoordiging, dan denk ik: 'Tjonge, nu ga ik de contouren van dat leerstuk pas begrijpen.' Wat ik bij Scholten onovertroffen vind, is zijn *Vertegenwoordiging en Rechtspersoon*.¹² Als ik iets over vertegenwoordiging wil weten, dan neem ik nog steeds de druk van 1954. Daar zie je Scholten op zijn best: geen rechtshistorie, maar gewoon goede dogmatiek. Daar moest hij het op eigen kracht doen. Het recht wordt daar door hem echt gevonden. Hij had daar dan ook college over gegeven vanaf 1910, ieder jaar weer. Zijn verzamelde opstellen vind ik weer minder. Bij Paul Scholten heb ik heel sterk het beeld van God, Vaderland en Oranje. Ik heb niets tegen God, Vaderland en Oranje, maar wél tegen die drie samen.

Een boek dat ook nog letterlijk in mijn hoofd zit, is Scheltema's *Wissel- en chequerecht*.¹³ Daar leerde je de derdenbescherming mee. Tot op de dag van vandaag kan ik dat vrijwel letterlijk reproduceren. Je kunt me zo wakker maken en ik kan feilloos college geven over wissel- en chequerecht, met alle schema's er bij en met wat Wiarda zegt en wat daarvan klopt en niet klopt. Het *Zakenrecht* van Scholten en het *Wissel- en chèquerecht* van Scheltema waren ook de grote inspiratiebronnen voor mijn proefschrift.

Toen ik klaar was met het zakenrecht, moest ik in militaire dienst. Ik bleek grote bekwaamheden te hebben als instructeur en werd voor de klas gezet, bijvoorbeeld om alle onderdelen te bespreken van het kanon 'zes tegen Pantser'. Maar ik was natuurlijk volmaakt ongeschikt voor militaire dienst en schopte het niet verder dan soldaat eerste klas. Als het echt oorlog was, zou ik een goede soldaat zijn maar voor een vredesleger ben ik niet geschikt.

Eenmaal weer aan de studie, heb ik mij gestort op het verbintenissenrecht. Dat kon je alleen heel eclecticisch onder de knie krijgen: vergeleken met het zakenrecht, moest het verbintenissenrecht eigenlijk nog uitgevonden worden. Er waren ook geen handboeken voor.

10 P. Scholten, C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht, dl. 2: *Zakenrecht*, 8ste dr. (Zwolle 1945).

11 Paul Scholten (1875-1946) behoorde met E.M. Meijers en J. Eggens tot de grote drie beoefenaren van het burgerlijk recht in de eerste helft van de twintigste eeuw. Hij was hoogleraar burgerlijk recht aan de Universiteit van Amsterdam (1910-1945) en geniet thans vooral nog bekendheid als auteur van het *Algemeen Deel* in de Asser-serie (1931, 3de dr., Zwolle 1974). Zie over hem N.H.M. Roos, in: *Zestig juristen* (Zwolle 1987), p. 244-151 en BWN I, p. 536-539.

12 P. Scholten en M.H. Bregstein, C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht, dl. 1: *Vertegenwoordiging en rechtspersoon* (Zwolle 1954).

13 F.G. Scheltema, M. Polak's handboek voor het Nederlands handels- en faillissementsrecht: *Wissel- en chèquerecht*, 4de dr., bewerkt door J. Wiarda (Groningen 1950). De laatst verschenen editie van dit boek is de zesde druk door W.R. Meijer (Alphen aan den Rijn 1993).

Je had alleen Asser-Van Goudoever, een boek uit 1913,¹⁴ en Asser-Losecaat Vermeer.¹⁵ Dus wat ik deed, was verspreide stukken lezen over het verbintenissenrecht. Zo las ik het preadvies van Bregstein uit 1936 over onvoorziene omstandigheden.¹⁶ Ik leerde er uit dat de derogerende werking van de goede trouw grote flauwekul is. Bregsteins proefschrift over ongegronde verrijking¹⁷ heb ik ook goed bekeken. Ik las alle verbintenisrechtelijke opstellen van Eggens. Ook van Meijers' opstellen over het verbintenissenrecht heb ik veel opgestoken. In het boek van Hofmann¹⁸ stond een prachtig betoog over opschorting en ontbinding. Uit Pitlo's *Verbintenissenrecht*¹⁹ heb ik nooit iets gelezen, dat was beneden Amsterdams peil. Niet dat het slecht was, maar ik vond het te weinig wetenschappelijk. Het is Pitlo's zwakste commentaar.

Zonder twijfel maakte Bregstein²⁰ van alle docenten de meeste indruk op me. In zijn colleges bouwde hij een betoog op dat uitkwam op uitkomst A en dan vroeg hij vervolgens: klopt het allemaal wel? Daarna liet hij zien hoe uitkomst B evenzeer mogelijk was. Bij hem kon alles altijd anders. Eggens²¹ heb ik als student nooit gehad: hij kwam pas in de faculteit in 1958, toen ik al afgestudeerd was. Maar ik ging als repetitor toch altijd naar zijn colleges toe. Ze waren eigenlijk niet te vergelijken met die van Bregstein. Bij Bregstein voelde je het kloppend hart van de handel, bij Eggens was het veel meer methodisch. Hij bereidde zijn colleges ook veel meer voor, terwijl Bregstein improviseerde. Zodra je Eggens ziet schrijven over verborgen gebreken, dan denk je: 'Nee, je bent geen Bregstein'. Bregstein was de praktijk in een wetenschappelijk kleed, Eggens de theorie. Bregstein was ook het middelpunt van de Faculteit. Iemand als Pitlo,²² van wie ik huwelijksgoederen- en erfrecht kreeg, voelde zich kleintjes vergeleken bij Bregstein. Hij wilde koste wat kost aantonen dat hij er ook bij hoorde. Toen hij 25 jaar hoogleraar was, gaf hij een receptie in het Amstel Hotel. Hij vroeg me: 'Weet je wel hoe ik onder Bregstein geleden heb?' Merkwaardig voor iemand die die prachtige *Korte Uitleg*²³ en *Evolutie in het privaatrecht*²⁴ schreef. Pitlo is te veel onderschat.

Het niveau waarop Pitlo het huwelijksgoederen- en erfrecht bevroeg, vond ik overigens heerlijk: je wist er meer van dan een kandidaat-notaris. Ik bestudeerde het uit *Klaassen-Eg-*

14 C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht, dl. 3: *Verbintenissenrecht*, 2de dr. (Zwolle 1913).

15 C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch Burgerlijk Recht, dl. 3: *Verbintenissenrecht*, eerste stuk: *de verbintenis* (Zwolle 1939-1948).

16 *Moet den rechter de bevoegdheid toekomen verbintenissen uit overeenkomst op bepaalde gronden, zooals de goede trouw, te wijzigen?*, preadvies NJV 1936.

17 *Ongegronde vermogensvermeerdering*, diss. Amsterdam 1928.

18 S.N. van Opstall, L.C. Hofmann, *Het Nederlands verbintenissenrecht*, 1ste deel, 7de dr. (Groningen 1948).

19 A. Pitlo, *Het verbintenissenrecht naar het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek* (Haarlem 1946).

20 M.H. Bregstein (1900-1957) was hoogleraar handels- en faillissementsrecht aan de UvA van 1939 tot zijn dood. Zie BWN I, p. 92-93.

21 J. Eggens (1891-1964) was in een veelheid van functies werkzaam voordat hij met ingang van 1 januari 1958 werd benoemd tot hoogleraar burgerlijk recht, recht van de industriële eigendom en burgerlijk procesrecht aan de Universiteit van Amsterdam. In 1961 ging hij met emeritaat. Zie BWN dl. I, p. 167-168.

22 A. Pitlo (1901-1987) was hoogleraar notarieel en burgerlijk recht aan de UvA tussen 1945 en 1972. Zie BWN IV, p. 392-394.

23 A. Pitlo, *Korte uitleg van eenige burgerrechtelijke hoofdstukken* (Haarlem 1941) en vele latere drukken.

24 A. Pitlo, *Evolutie in het privaatrecht* (Haarlem 1969).

gens,²⁵ wat ik een zalig boek vond. Pitlo kende dat boek ook beter dan zijn eigen boek. Ik heb het boek van Meijers²⁶ over het erfrecht in de Asser-serie er wel eens naast gelegd. Dat was een druk die ik op het Waterlooplein voor een kwartje had gekocht, een oude uit 1930, maar dat gaf niet want Meijers veranderde toch nooit van mening. Meijers bood in dat boek een mooie systematiek, die er bij Eggen niet was.

Strafrecht deed ik bij mevrouw Hazewinkel.²⁷ Ik schrok me een ongeluk: op examen moest je weten of je op iemand van zeventien de kinderstraf kunt toepassen. Ik heb vier volle maanden besteed aan strafrecht en strafvordering. Vooral het strafprocesrecht vond ik moeilijk. Ik ben in het *Weekblad van het Recht* alle noten van Taverne²⁸ langsgelopen en eerst toen werd mij alles duidelijk. Wat me in het strafrecht boeide, waren de rechtvaardigingsgronden. Dat was tenminste dogmatiek. Ik vind dat strafrecht in de jaren zestig een beetje een sociologisch kletsverhaal is geworden. ‘Straftoemeting’ noemen ze dat. Je ziet daar de invloed van Enschedé.²⁹ Zo’n mooie dissertatie als van Bronkhorst³⁰ kon je toen aan de straatstenen niet kwijt. Pas sinds de jaren ’90 is strafrecht weer boven Jan. Het boek van De Hullu³¹ getuigt daarvan. Strafvordering is tot grote hoogten gestegen.

Staatsrecht stelde niet zo vreselijk veel voor. Bij die gekke Van den Bergh³² leerde je wel bepaalde dingen, zoals gemeenterecht en de onrechtmatige overheidsdaad. Ik herinner me een uitspraak van hem: ‘Een overheid die alleen maar uitvoert, voert niets uit’.

Na het doctoraal: overdag repeteren en ’s nachts schrijven aan het proefschrift

In mei 1953 ben ik afgestudeerd. Ik ben toen studenten gaan repeteren. Ik had een grote praktijk en omdat mijn groepen nooit groter waren dan drie studenten, besteedde ik echt meer dan veertig uur per week aan het repeteren. Ik heb er goede vriendschappen aan overgehouden. De slimme jongen van toen, is een slimme jongen gebleven. Mijn dissertatie heb ik in de nachtelijke uren geschreven. Je kunt dat ook wel zien: de zwakke steen in het boek is de taal. Je moet rekenen: het is in de nacht geschreven door iemand die nauwelijks

25 J. Eggen, J.G. Klaassen, *Huwelijksgoederen- en erfrecht*, 7de dr. (Zwolle 1953).

26 E.M. Meijers (1880-1954) was hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht in Leiden en wordt algemeen beschouwd als een der grote juristen van de twintigste eeuw. In 1947 kreeg hij de opdracht om een nieuw BW te ontwerpen. Over Meijers is uitgebreid gepubliceerd. Zie bijvoorbeeld de levensbeschrijving door R.P. Cleveringa, in: *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1954-1955*, p. 319-336 (ook in WPNR 5504 (1980), p. 16-21), E.H. Hondius, in: *Zestig juristen* (Zwolle 1987), p. 252-256 en Th. Veen, ‘Heb dank, Hooggeachte Professor, heb veel dank uit naam van de Nederlandse juristen’, *Ars Aequi* 40 (1991), p. 1059-1077.

27 D. Hazewinkel-Suringa (1889-1970) was de eerste vrouwelijke hoogleraar in het recht in Nederland. Tussen 1932 en 1959 was zij hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Zie BWN I, p. 569.

28 B.M. Taverne (1874-1944) was korte tijd (1917-1922) hoogleraar strafrecht aan de Universiteit van Amsterdam en daarna lid van de Hoge Raad. Hij placht de arresten die hij in de Hoge Raad zelf mee had gewezen te annoteren voor de *Nederlandse Jurisprudentie*. Zie over hem BWN I, p. 574-575.

29 Ch.J. Enschedé (1911-2000) was van 1959 tot 1971 hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en van 1971 tot 1977 raadsheer in de Hoge Raad.

30 C. Bronkhorst, *Overmacht in het strafrecht*, diss. Utrecht (Utrecht-Nijmegen 1952).

31 J. de Hullu, *Materieel strafrecht: over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht* (Deventer 2000).

32 G. van den Bergh (1890-1966) was hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam van 1936 tot 1960. Zie BWN I, p. 40-42.

met een schrijfmachine overweg kon. Het is toen ook door niemand bekeken. Toen ik promoveerde, hebben ze daar gelukkig doorheen gekeken of ze hebben niet begrepen waar het over ging.

Bregstein zou mijn promotor zijn, maar toen in april 1957 de drukproeven er waren, is hij kort daarna volkomen onverwacht overleden. Toen zei de Faculteit: wacht maar tot er een nieuwe hoogleraar komt. Ik heb tot februari 1959 moeten wachten voordat ik onder Eggens kon promoveren. Eggens was over de eerste honderd pagina's juichend. Over de tweede honderd, die over het derdenbeding gaan, zei hij: 'Uw theorie is een loutere fictie'. Ik heb alles laten staan en van Eggens verder geen enkele last gehad. Het cum laude kwam niet onverwacht: ik stond bij de pedel en ik zag de bul liggen waarop het cum laude al was ingevuld.

In 1959 schreef de Vereniging Handelsrecht een prijsvraag uit over de juridische en economische gevolgen van het eigendomsvoorbehoud. Ik heb toen in een jaar een boek hierover geschreven. Het werd niet bekroond. Want, zo werd me verteld, het boek zou 'een kritische herbewerking op de wijze waarop proefschriften tot stand plegen te komen' behoeven. Als ik mijn manuscript nu bekijk, dan denk ik: 'Ik ben een genie'. Als je ziet hoe in de Verenigde Staten het eigendomsvoorbehoud en de zekerheidsrechten worden behandeld in de Uniform Commercial Code, dan denk ik: 'Verrek: ik heb dat allemaal al gezegd.' Maar kennelijk was het te nieuw. Ik heb door het schrijven van dat boek wel belangstelling gekregen voor het belastingrecht, dat ik ook bij mijn behandeling had betrokken. Later heb ik het belastingrecht wel bijgehouden en ben ik lang medewerker geweest van het *Weekblad voor Fiscaal Recht*.

Het had wellicht voor de hand gelegen dat ik in 1962 Eggens was opgevolgd in Amsterdam. Maar mensen als mevrouw Hazewinkel en ook Offerhaus³³ wilden op veilig spelen. Mij vonden ze te wild. Ze hebben toen Scholten en Köster benoemd. Geb Scholten³⁴ had uitgebreide praktijkervaring en Köster³⁵ had zaken van rechtsherstel gedaan. Ze waren bekwame juristen, maar de invloedrijke personen in de faculteit zagen niet dat langdurige praktijkervaring de hoogleraar in mensen kan verknoeien. Toen Amsterdam me in '66 als nog vroeg, heb ik geen seconde gearzeld: ik zat destijds net in Tilburg en had het daar goed naar mijn zin. Ik heb ook een goede keuze gemaakt, want na Eggens is de Amsterdamse Faculteit helemaal in elkaar gezakt. Dat was de schuld van Pitlo, die zei: 'Ik schrijf en de medewerkers verzorgen onderwijs.' Hij heeft daarmee niet gezorgd voor wetenschappelijke *Nachwuchs*. Het heeft heel lang geduurd voordat het privaatrecht in Amsterdam er weer bovenop is gekomen.

33 J. Offerhaus (1892-1966) was van 1945 tot 1962 hoogleraar handels- en faillissementsrecht en internationaal privaatrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Zie BWN I, p. 430-431.

34 G.J. Scholten (1909-1999) was hoogleraar burgerlijk recht aan de Universiteit van Amsterdam van 1962 tot 1979.

35 H.K. Köster (1908-1993) was hoogleraar burgerlijk recht aan de Universiteit van Amsterdam van 1962 tot 1973.

Naar Tilburg

In 1964 ben ik van Amsterdam naar Tilburg gegaan. Pieters,³⁶ de *founding father* van de juridische faculteit, kende nogal wat mensen, ook in de Hoge Raad, en had zich uitgebreid over mij laten informeren. Hij wilde me graag hebben. Mijn enige zorg was of je in het Zuiden wel voldoende gymnasiumklanten kon vinden voor de rechtenstudie. Maar het was de tijd van de grote leegloop uit de seminaries: wie vroeger naar het seminarie gegaan zou zijn, ging nu studeren aan de universiteit. Het eerste jaar was er een kleine groep van ongeveer 35 man. Matton van den Berg³⁷ en Hub Willems³⁸ zaten daar onder meer bij. Ze waren allemaal bereid om te discussiëren. Ik heb laatst nog eens voor die hele groep een praatje gehouden. Ze hadden bijna allemaal hun idealen vastgehouden: er zaten geen grote graaiers tussen, maar ze hebben het ‘overall’ wel ver geschopt.

Ik heb in Tilburg dertig jaar met veel plezier gewerkt. Ik heb daar ook altijd interessante sparring partners getroffen zoals Hans Nieuwenhuis, Jan Vranken, Floris Bakels en Jos Deelen.³⁹ Ik kon er ook goed discussiëren met studenten. Dat is fors veranderd toen in de jaren '80 men meer studentgericht onderwijs is gaan geven. Ik voelde daar helemaal niets voor: zodra je onderwijs gaat geven in de trant van ‘A is A’ en ‘B is B’, dan is de lol er van af. Daar is de universiteit niet voor. Op de universiteit moet je je vooral bezig houden met dingen waar de student op het eerste gezicht later weinig meer aan heeft. De laatste jaren dacht ik als ik de collegezaal uitging: ‘Ik kan het niet meer, als je een vijf plus haalt mag je blij zijn.’ Maar het viel meestal mee. Om het vege lijf te redden, heb ik toen nóg meer de nadruk gelegd op mijn maandagavondcolleges. Daar gaf ik methodologie van het privaatrecht voor een kleine groep belangstellenden. Ik was daar altijd bezig met nieuwe dingen. Er is één grote wet: als je iets niet weet, dan moet je er college over geven. Ik heb daar van alles uitgevonden door dingen te zeggen of door tegengesproken te worden. Als ik naar die colleges toe ging, wist ik vaak van tevoren niet hoe ik het moest zeggen, maar het ging altijd goed. Maar nooit zal ik de opmerking van een onderwijsdeskundige uit die tijd vergeten: ‘U voldoet pedagogisch aan de hoogste eisen, maar moet het wel anders doen.’

In mijn Tilburgse tijd heb ik een grote belangstelling ontwikkeld voor het Engelse en Amerikaanse recht. Wat ik bij het Romeinse recht zag, zie ik daar ook: die grote casusgerichtheid en vooral het gevoel voor feiten. Toevallig was ik actief in het tijdvak dat Lord Denning losbrak. Tot 1990 ging ik ieder jaar naar Harvard om research te doen en de nieuwe literatuur en rechtspraak te bekijken.

Grote belangstelling heb ik ook gehad voor universiteiten in ontwikkeling. Tussen 1964 en 1976 gaf ik in Suriname jaarlijks gastcollege en ik stond in 1968 aan de wieg van de Universiteit. Ook bij de oprichting van de Universiteit van Aruba in 1988 verrichtte ik hand- en

36 Zie over J.M. Pieters (1900-1971) bijvoorbeeld de hem aangeboden bundel *Rechtswinding* (Deventer 1970).

37 M.A.M.C. van den Berg (geb. 1945) was van 1990 tot 2002 hoogleraar bouwrecht aan de Universiteit Leiden en is dat sinds 1993 aan de Universiteit van Tilburg.

38 J.H.M. Willems (geb. 1944) is thans voorzitter van de Ondernemingskamer van het Gerechtshof Amsterdam.

39 J.H. Nieuwenhuis (geb. 1944), J.B.M. Vranken (geb. 1948), F.B. Bakels (geb. 1951) en J.E.J.Th. Deelen (1924-2003).

Inaugurele rede Tilburg 1964

spandiensten. Sindsdien voor mij een reden om daar bijna jaarlijks, al dan niet uitgenodigd, tot op heden voordrachten te geven. Het scheppen van een goed wetenschappelijk klimaat blijft altijd een grote zorg.

Ontwikkeling van het privaatrecht aan de academie en door de Hoge Raad

Als je me vraagt wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn geweest tussen 1960 en 1990, dan valt me in de eerste plaats op de zeer afgenomen belangstelling voor het zakenrecht aan de universiteiten en de toenemende belangstelling voor het verbintenissenrecht. De wetenschap is daarin vóórgegaan. Met name Bloembergen heeft de hele onrechtmatige

daad ontwikkeld. Zijn dissertatie⁴⁰ maakte al grote indruk. Pitlo zei toen: 'De eerste dertig jaar hoeven we het daar niet meer over te hebben'. Ik ben Bloembergen vooral gaan waarderen toen hij in de jaren '70 de liaison ging leggen tussen privaatrecht en administratief recht. Ik vind het een zegen dat hij in de Hoge Raad terecht is gekomen; hij is iemand die daar eerst tot zijn recht gekomen is.

Verder is er de gelukkig fundamenteel veranderde rechtsvinding. Begin jaren '70 schreef Langemeijer dat Scholtens opvatting over rechtsvinding onweersproken was gebleven. Ik vond dat onbegrijpelijk: we lagen zó ver achter bij andere landen. Wij waren het enige land dat nog op grote schaal rechtshistorische interpretatie gebruikte in de slechte zin van het woord. Elders zat men al veel meer in de sociologische richting. Dat gold voor de Duitsers, maar zeker voor de Amerikanen en Engelsen. Vanaf de jaren '60 werd het anders en kwam de vraag 'wat moet er uitkomen?' centraal te staan. De Hoge Raad heeft daar goeddeels een leidende rol in vervuld. Als je de rechtsvorming door de Hoge Raad bekijkt, zie je dat onder het presidium van Donner⁴¹ de Hoge Raad nog heel behoudend was. De eerste vernieuwingen waren er pas onder het presidium van Wiarda⁴² op het terrein van de onrechtmatige overheidsdaad en later de onrechtmatige daad in het algemeen. Een hoogtepunt vind ik vervolgens de periode tussen 1975 en 1992. Er was toen een zeer sterk bezette civiele kamer, met Dubbink, die zeer onder de indruk was van Hijmans' 'Recht der werkelijkheid', Drion en Ras.⁴³ Toen zag je de goede trouw pas echt losbreken: geen wettelijke bepaling die niet onderuit gehaald kan worden op grond van de goede trouw. Goede trouw is ten slotte niets anders dan het doorrekenen van de wet ten behoeve van het resultaat. Met ook een belangrijke rol voor Snijders,⁴⁴ die een grote invloed had op de anticiperende interpretatie, wat je in geen enkel land zo vindt.

Het laatste decennium zie ik dat de Hoge Raad soms mooie arresten wijst, maar ook arresten die zwak zijn omdat de durf ontbreekt. Een oud stokpaardje van mij is de koude uitsluiting:⁴⁵ een vrouw die in koude uitsluiting is getrouwd en de man zegt: 'Oprotten jij, ik ben op je uitgekeken', dat die vrouw dan geen deel van het vermogen mee krijgt vind ik zó in strijd met de menselijke waardigheid. Dat de Hoge Raad daar niets aan doet, vind ik onbegrijpelijk. Als de minister mij vraagt of ik een ontwerp wil maken, doe ik dat onmiddellijk. Geld hoeft ik er niet voor.

Een echte hoogleraar is natuurlijk een heel ander mens dan een praktijkjurist. Een prak-

⁴⁰ A.R. Bloembergen, *Schadevergoeding bij onrechtmatige daad*, diss. Utrecht (Deventer 1965).

⁴¹ J. Donner (1891-1981) was president van de Hoge Raad van 1946 tot 1961. Zie Job de Rooter, *Jan Donner jurist. Een biografie* (Amsterdam [2003]), vooral hoofdstuk 16.

⁴² G.J. Wiarda (1906-1988) was president van de Hoge Raad van 1971 tot 1973. Zie het interview met hem in J.M. van Dunné, *Ex tunc, ex nunc. Twee generaties juristen aan het woord over de ontwikkeling van het recht* (Deventer 1990).

⁴³ C.W. Dubbink (geb. 1914) was president van de Hoge Raad van 1976 tot 1981. H. Drion (1917-2004) was lid van de Hoge Raad van 1969 tot 1984, H.E. Ras (geb. 1921) van 1966 tot 1991. Zie P.J. van Koppen en J. ten Kate, *De Hoge Raad in persoon. Benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1838-2002* (Deventer 2003).

⁴⁴ W. Snijders (geb. 1928) was lid van de Hoge Raad van 1970 tot 1998 en Regeringscommissaris voor het nieuw BW van 1971 tot 1995. Zie het interview met hem in deze bundel p. 117-143.

⁴⁵ 'Koude uitsluiting' is de overeenkomst van huwelijksvoorwaarden waarbij tussen partijen geen enkele gemeenschap van goederen bestaat zonder dat daaraan enig verrekenbeding betreffende inkomen of vermogen is toegevoegd.

tijkjurist is tegenwoordig vooral een specialist, iemand die zich bijvoorbeeld alleen maar bezig houdt met octrooirecht of ondernemingsrecht. Daardoor gaan eindeloos kansen verloren. Veel procedures mislukken door specialisten. Pas kwam iemand met een vraag van luchtvaartrecht. Vanuit mijn kennis van het zeerecht en het algemene privaatrecht zag ik een heleboel dingen die advocaten niet gezien hadden. Je kunt een middelmatig jurist zijn, maar toch de top halen in overnames. Een echte hoogleraar en een echte specialist, dat zijn volkomen tegenstellingen. De grote kantoren hebben geen generalisten meer in dienst. Die verdwijnen bij gebrek aan omzet. Daarom is de universiteit zo van belang. Je moet op de universiteit geen enkel specialisme doceren. Huurrecht en arbeidsrecht moet je er uitgooien. Je moet vier jaar lang de hoofdvakken doen. De huidige generatie kijkt alleen: wat is er de laatste tien jaar gebeurd? Die zien een vak niet in hun context. Privaatrecht kun je niet begrijpen zonder naar Molengraaff⁴⁶ terug te gaan. Want als je me vraagt wie de grote juristen zijn geweest van de laatste eeuw, dan zeg ik dat Scholten en Meijers veel gezag hadden, maar dat Molengraaff veruit de grootste is. Molengraaff heeft alles gezien: precontractuele verhoudingen, de wet als spoorboekje en niet als bevel, rechtsverwerking, de grote beginselen van het privaatrecht. Hij was echt een ziener. Suijling⁴⁷ maakte op mij ook een grote indruk. Wie op de handboeken uitgekeken is, vindt bij hem altijd nieuwe gezichtspunten.

Ik vind de privaatrechtelijke hoogleraarsbenoeringen van de laatste 5 à 10 jaar gunstiger dan in de periode daarvoor. De dissertaties zijn ook van een veel hoger peil dan vroeger, hoewel je tegenwoordig niet meer de zekerheid hebt dat iemand die gepromoveerd is zijn vak als geheel ook kent. Er zijn te weinig mensen die zich met de grote onderwerpen bezig houden. Je hebt nu eindeloos veel professoren gekregen. Vroeger zat je met acht man in de faculteit, nu zijn het er vijftig. Dan is de vraag: zal ik aan de universiteit blijven, want dat moet allemaal gemanaged worden. Dat verklaart wel waarom nogal wat hoogleraren in de Hoge Raad terecht zijn gekomen. Maar in algemene zin hebben we over civilisten aan de universiteit niets te klagen. Alleen het handelsrecht, met uitzondering van het vennootschapsrecht, is weinig ontwikkeld. De notariële studie is sinds 1959 aan de universiteiten verbonden, maar als je me vraagt of de notariële wetenschap daarmee iets verder is gekomen, dan zeg ik nee. Vroeger, toen het nog een praktijkopleiding was, had je het befaamde derde deel. Als je dat gedaan had, wist je veel meer dan nu. Kuyk, Van der Ploeg en Lubbers,⁴⁸ dat waren geen kleine jongens. Hetzelfde geldt voor de belastingweten-

46 W.L.P.A. Molengraaff (1858-1931) was, behalve hoogleraar handelsrecht en burgerlijke rechtsvordering in Utrecht (1885-1917), medeoprichter van *Rechtsgeleerd Magazijn* en ontwerper van de Faillissementswet. Zie over hem E.H. Hondius, in: *Zestig juristen* (Zwolle 1987), p. 240-243 en *BWN I*, p. 396-399.

47 J.Ph. Suijling (1869-1962) was, na korte tijd buitengewoon hoogleraar volkenrecht in Leiden te zijn geweest, hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht in Utrecht (1911-1929). Hij geniet vooral nog bekendheid om zijn 7-delige *Inleiding tot het burgerlijk recht* (Haarlem 1918-1943). Zie *BWN I*, p. 569-571.

48 Zie over hen A.A. van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt* (Deventer 2000), p. 183. – G.J.H. Kuyk (1891-1958) werd in 1915 kandidaat-notaris, was notaris te Geldermalsen van 1929 tot zijn dood in 1958 en voorzitter van de Broederschap der notarissen 1949-1958. P.W. van der Ploeg (1906-1997) was van 1946-1973 notaris te Amsterdam. A.G. Lubbers (1918-1993) was in de jaren 1960-1979 notaris te Amsterdam en in de jaren 1974-1983 hoogleraar privaatrecht aan de UvA (tot 1979 deeltijds, daarna voltijds). Zie voor een uitvoerig en lovend artikel over hem (van de hand van B. Duinkerken): *WPNR* 124 (1993), p. 430-435 en voor een 'In memoriam': *WPNR* 124 (1993), p. 767A en 767B. Kuyk en Van der Ploeg waren in respectievelijk 1918 en 1945 te Leiden gepromoveerd, Lubbers in 1955 aan de Universiteit van Amsterdam.

schap, die is ook te praktisch. Nergens wordt bijvoorbeeld vergelijkend belastingrecht onderwezen. De oude Rijksbelastingacademie bood vroeger een voortreffelijke opleiding.

Het leven van een emeritus

Ik ben in 1991 met pensioen gegaan, maar ik schrijf nog iedere dag: ik zou niet zonder kunnen. Wat ik mis, is dat ik geen college meer geef. Ik mis de studenten. Op de faculteit kom ik nog heel vaak, ik heb er ook nog een pied-à-terre. Ik vind het heerlijk om met mensen te spreken over het vak. Ik daag ze graag uit en zeg dan tegen iemand die zich bezighoudt met bewijsrecht: 'Wat is dat bewijsrecht toch eenvoudig'. Ik fiets ook bijna iedere middag naar de bibliotheek. Ze leggen dan alle nieuwe tijdschriften voor me klaar. Ik lees echt alles, van de *Gemeentestem* tot het *Archiv für die civilistische Praxis*. Alles wat ik gekopieerd wil hebben, kopiëren ze voor me. Ik heb het gevoel dat ik de Nobelprijs heb gewonnen.

Mijn hele leven heb ik getennist en ik doe dat nog steeds graag. Voetbal volg ik ook, vooral het geklets er om heen vind ik prachtig. Voor mij als Amsterdammer zijn er maar twee dingen die bij voetbal van belang zijn: Feyenoord mag nooit winnen en PSV mag nooit winnen. Eigenlijk ben ik geïnteresseerd in alle sporten. Verder lees ik veel geschiedenis en biografieën. Zo heb ik pas dikke levensbeschrijvingen van Stalin, Eisenhower en Marshall gelezen. Bijzondere indruk maakte een biografie van Keynes⁴⁹ die ik pas las. De beschrijving van de sfeer in Oxford en Cambridge, de gebeurtenissen in de oorlog, prachtig vind ik dat. Als je dat leest, trekt een hele eeuw politieke en economische ontwikkeling aan je voorbij. Ik vind dat zó belangrijk: een jurist die niet drie kranten per dag leest, is geen jurist. Ik zie dat als onderdeel van mijn vak. Het is voor mij de manier om het juridisch cultuurbeeld te kunnen duiden. Vandaar ook mijn grote voorliefde voor boeken die meer achtergrond bieden. Mij zelf is op de middelbare school bijvoorbeeld nauwelijks duidelijk geworden dat de Grieken aan de Romeinen vooraf gingen. Grote belangstelling heb ik voor de Verlichting en de negentiende eeuw. Als je me op een onbewoond eiland zou zetten, zou ik juist boeken meenemen die achtergrond bieden. Ik denk aan *De drie dimensies van het bestuursrecht* van Van der Hoeven,⁵⁰ wat ik een fantastisch boek vind. Mijn eigen belangstelling voor administratief recht komt ook deels door de invloed van Van der Hoeven,⁵¹ die een eminent en sterk sociologisch angeheiterd staatsrechtman was. Ik denk ook aan het boekje van Peter Stein.⁵²

Mijn rechtspolitieke visies zijn overigens niet anders dan die van de gewone Nederlander. Er zit een rechtse trek in me als het gaat om de handel. De handel moet draaien. Zodra

49 J.M. Keynes (1883-1946) was een Engelse econoom die met zijn in 1936 gepubliceerde boek *The General Theory of Employment, Interest and Money* een ware revolutie in het economisch denken teweegbracht die grote politieke invloed had.

50 Alphen aan den Rijn 1989.

51 J. van der Hoeven (1916-2001) was hoogleraar Staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam tussen 1960 en 1973 en van 1973 tot 1982 lid van de Raad van State. Zie het interview met hem in J.M. van Dunné, *Ex tunc, ex nunc. Twee generaties juristen aan het woord over de ontwikkeling van het recht* (Deventer 1990).

52 Peter Stein, *Roman Law in European History* (Cambridge 1999).

Congres (onder auspiciën van het Tijdschrift voor Privaatrecht) ter herdenking van Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België (Het Pand, Gent, maart 2004). Prof. Schoordijk tijdens een pauze in gesprek met Dirk Heirbaut, de primus onder de organisatoren van het congres.

het om kwetsbaren in de samenleving gaat, zie je een sociaal element in me. Dan sta ik links van het midden. De overheid moet zich bezighouden met de tram en de zorg. Dat moet je niet privatiseren. Ik lijk in dit opzicht nogal op Lord Denning. Hij heeft de handel een socialer gezicht gegeven, maar heeft ook altijd vrouwen en kinderen willen beschermen. Dat is wat een fatsoenlijke maatschappij maakt. Die belangstelling voor de rechtspolitiek komt natuurlijk niet uit het niets: toen ik dertig was, hoefde ik qua dogmatiek niets meer te leren. Dan is de vraag wat je de rest van je leven met het vak wil doen. Mijn grote manifest op dat vlak is zonder twijfel mijn *Oordelen en vooroordelen* uit 1972.⁵³ Daar heb ik het hele recht in het licht gesteld van wat er uit moet komen. Dat te zien kost een mensenleven.

⁵³ *Oordelen en vooroordelen*, rede Tilburg 1972, ook in: *Verspreid werk* (Deventer 1991), p. 279-322.

WOUTER SNIJDERS: INTERVIEW MET DE VADER VAN HET NIEUWE VERMOGENSRECHT

‘Het NBW is nooit een exportproduct geweest; wel de Nederlandse aanpak van (her)codificatie. Net als bij het voetballen hebben de mensen de neiging te denken dat er door onze activiteiten in het buitenland, in het bijzonder Rusland, een belangrijke bijdrage geleverd is aan het uitdragen van het Nederlandse recht, maar dat is helemaal niet waar.’

Wie het heeft over wetgeving in de Lage Landen, kan onmogelijk voorbij aan de persoon van Wouter Snijders. Als voormalig regeringscommissaris geldt hij als één van de onbetwiste sleutelfiguren in de totstandkoming van het Nederlandse Nieuw Burgerlijk Wetboek. Een interview meer dan waard dus. Op de eerste echte zomerdag van de vakantie trokken daarom drie Leuvenaars naar Den Haag voor een gesprek.¹

Wouter Snijders werd op 26 mei 1928 geboren te Hilversum. Hij studeerde – met een onderbreking van anderhalfjaar militaire dienst die hij moest vervullen in Nederlands-Indië – rechten aan de Universiteit van Amsterdam. Na zijn afstuderen in 1953 werd hij eerst advocaat en daarna rechter in Rotterdam. In 1965 werd hij ten behoeve van het werk aan het nieuwe Burgerlijk Wetboek gedetacheerd bij het ministerie van Justitie. Vijf jaar later werd hij benoemd tot raadsheer in de Hoge Raad, een functie die hij (in verband met zijn werk aan het NBW) pas vanaf september 1976 daadwerkelijk is gaan uitoefenen. Mr. Snijders werd vice-president in 1986 en trad, na tweemaal te hebben bedankt voor een benoeming tot president van de Hoge Raad, in 1998 af. Nadien bekleedde hij nog enkele jaren de Bregstein-leerstoel aan de juridische faculteit van de UvA, een functie die hij aanvaardde met een aan de rectorale oratie van Bregstein² herinnerende oratie over De betrekkelijke waarde van de wet in euroland (Amsterdam 2002). De regeringscommissariaten voor het nieuwe Burgerlijk Wetboek, die hij in de jaren 1970 had gekregen, heeft hij in 1995 neergelegd nadat ruim drie jaar daarvoor – op 1 januari 1992 – het ‘nieuwe vermogenrecht’ (de boeken 3, 5 en 6 van het nieuwe BW)³ in werking was getreden. Mr. Snijders is sinds 1979 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en kreeg in 1980 een eredoctoraat van de Leidse universiteit.

¹ In 1986 verscheen een ‘interview met mr. W. Snijders, regeringscommissaris nieuw BW’, door J.F. Bruinsma en N. Huls in het *Nederlands Juristenblad* (NJB), 1986, p. 4 v. Een selectie uit zijn geschriften verscheen als bundel: *Wetgevende geschriften. Selectie uit de werken van mr. W. Snijders* (Deventer 1995), met daarin ook een lijst van publicaties. In Th. Veen, ‘En voor berisping is hier ruime stof’, bijlage bij *Pro Memorie* 2001 nr. 2, p. 97 zijn ook verschenen ‘Enkele notities van mr. W. Snijders over de rol van Drion, Van Ewijk, Franken, Beekhuis en hemzelf bij het werk aan het nieuwe burgerlijk wetboek’.

² M.H. Bregstein, *De betrekkelijke waarde der wet, rectorale oratie UvA* (Zwolle 1952), ook in M.H. Bregstein, *Verzameld Werk* (Zwolle 1960; onveranderde herdruk 1977), p. 1-34. Zie ook hieronder, noot 8.

³ Boek 3: ‘Vermogensrecht in het algemeen’; boek 5: ‘Zakelijke rechten’; boek 6: ‘Algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht’.

Mr. Sijnders tijdens het interview. Foto: Bram Delbecke

De rechtenopleiding en het soldatenbestaan

Ik ben van de generatie van Herman Schoordijk,⁴ Hans Ankum,⁵ Löwenstein,⁶ ... allemaal zeer geïnteresseerde studenten. Dat was ik helemaal niet. Ik ben begonnen met medicijnen te studeren, omdat mijn vader medicus was en ik niet wist wat ik anders moest doen. Maar dan moest je heel vroeg opstaan om college te lopen: om acht uur waren er al colleges. Toen dacht ik: 'Ik moet geschiedenis studeren, dat is een mooi vak voor mij, echt interessant'. Maar dat ging niet: ik was namelijk een bèta, en om geschiedenis te studeren moest je alfa⁷ hebben, want je moest Grieks en Latijn kennen om Livius en Tacitus te lezen. Dat kon ik niet. Het resultaat was dat ik iets tussenin moest kiezen. Dat werd rechten. Om-

4 Herman C.F. Schoordijk, emeritus hoogleraar aan de K.U. Brabant (nu Universiteit van Tilburg) en de Universiteit van Amsterdam. Feestbundel: *In het nu, wat worden zal. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. C. F. Schoordijk ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Deventer 1991), met daarin o.a. een bijdrage van W. Sijnders, 'De toekomst van de eigendom', p. 249-265. In 1991 verscheen eveneens een selectie: *Verspreid werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk* (Deventer 1991). Zie verder het interview met hem in dit nummer (p.103-116).

5 J.A. Ankum (geb. 1930), emeritus hoogleraar Romeins recht en rechtsgeschiedenis Universiteit van Amsterdam. Feestbundels: *Collatio iuris romani: études dédiées à Hans Ankum à l'occasion de son 65e anniversaire* (Amsterdam 1995); O.E. Tellegen-Couperus. P.L. Nève, J.W. Tellegen, *Tertium datur. Drie opstellen aangeboden aan prof. mr. J.A. Ankum* (Tilburg 1995); *Secundum datur. Negen studies en een laudatio aangeboden aan Hans Ankum* (Amsterdam 1997).

6 F.J.W. (Fried) Löwensteyn, hoogleraar burgerlijk recht en handelsrecht aan de KUB (Tilburg) vanaf 1967 (oratie: *De relativiteit van de contractuele norm*, Zwolle 1967); bewerkte het deel uit de Pitlo-Reeks over rechtspersonen (1978 en latere uitgaven).

7 Voor de hervorming van 1968, de invoering van de zgn. 'mammoetwet', kende het Nederlands algemeen vormend secundair onderwijs dat voorbereidde op de universiteit twee schooltypes: HBS (A en B) en gymnasium (A en B). Op het gymnasium kon men eindexamen afleggen in de 'alfa'-richting met een zwaar accent op de klassieke talen en/of de 'bèta'-richting met een grotere nadruk op de natuurwetenschappen.

dat het ook een beetje met geschiedenis te maken had, je begon met Romeins recht en bovendien omdat het bekend stond als een gemakkelijke studie. Dat was het in die tijd ook. Zo ben ik dus zonder enige interesse, en uitsluitend om van de medicijnenstudie af te raken, rechten gaan studeren. Ik heb in mijn Amsterdamse studententijd van alles gedaan: veel gelezen, veel rondgelopen en veel gedronken. Amsterdam was een mooie stad.

Ik heb lang over mijn studie gedaan, want er zat een flinke onderbreking in, ik was namelijk soldaat in het toenmalige Nederlands-Indië ten tijde van de onafhankelijkheidsoorlog. Dat was in 1949, vlak na de *cease fire*. Veel gevochten heb ik dus niet, maar ik heb er wel een jaar gezeten, plus een half jaar opleiding, zodat ik anderhalf jaar weg was. Dat was natuurlijk een ingrijpende ervaring, soldaat zijn in een terugtrekkend koloniaal leger dat langzamerhand begon in te schepen om weg te gaan omdat het eigenlijk de oorlog verloren had. Het was een zinloze oorlog. Ik werkte er als gewoon soldaat voor de telefoondienst. Mijn taak was, wanneer een telefoonlijn van een kilometer of zestig uitviel, te gaan kijken waar de moeilijkheid zat. Dat klinkt heel moeilijk, maar was in werkelijkheid heel simpel. Je rijdt dertig kilometer langs die lijn en vervolgens klim je omhoog in de telefoonpaal. Daar maak je een telefoontje vast en dan weet je of het probleem links of rechts zit. Als je dat weet, deel je dat stuk weer doormidden, en zo verder: zo vind je het probleem.

Na die tijd ben ik teruggekeerd naar Amsterdam en heb ik mijn studie hervat, deze keer de doctoraalstudie, want mijn kandidaatsdiploma had ik. Ik heb, alweer met weinig interesse, die studie afgemaakt. De enige hoogleraar met wie ik het een beetje kon vinden was Bregstein,⁸ die een meeslepend docent was: de enige bij wie ik eigenlijk college gevolgd heb, en een indrukwekkend figuur. Juist wanneer je niet geïnteresseerd bent, en je ziet iemand die improviserend heen en weer loopt voor die collegezaal en die vertelt wat er hem invalt, pakt dat je toch wel. Dat dwingt je als het ware om mee te denken. Heel simpel, hoor: 'Wat staat hij nou te zeggen?'. Als doceermethode was dat heel effectief. Hij begon gewoon te praten over wat hem inviel. Hij had wel een plan van wat hij ging bespreken tijdens het college. Maar onveranderlijk als het college begon ging het over heel wat anders. Vaak was dat datgene waar hij de vorige dag net mee bezig geweest was.

Ik stond op dat moment wel onder druk om mijn studie af te maken, want ik was inmid-

⁸ Marcel Henri Bregstein (1900-1957) studeerde rechten aan de Amsterdamse Universiteit, waar hij in 1927 *cum laude* promoveerde. Op enige jaren advocatuur te Amsterdam volgde in 1934 de benoeming tot hoogleraar aan de Nederlandsche Handel-Hoogeschool te Rotterdam. In 1939 werd hij hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. In april 1940 werd hij tevens plaatsvervangend rijksadvocaat. Op grond van zijn joodse afkomst werd Bregstein in november 1940 *de facto* uit zijn ambten ontzet (en per 1 maart 1941 ontslagen). Na de bevrijding werd hij ingeschakeld bij het redderen van de chaotisch verstoorde civielrechtelijke verhoudingen: lid van de Raad voor het Rechtsherstel, afdeling Effectenregistratie, juridisch adviseur van het ministerie van Financiën (speciaal inzake de liquidatie van vijandelijke vermogens in internationaal verband), Nederlands vertegenwoordiger op internationale onderhandelingen en conferenties. Als opvolger van zijn leermeester prof. Paul Scholten benoemd tot hoogleraar in het burgerlijk recht, recht van de industriële eigendom en het burgerlijk procesrecht (1945) ontploofde Bregstein zich tot een belangrijk man in de Amsterdamse universitaire gemeenschap. Hoogtepunt: *rector magnificus* in het lustrumjaar 1951/1952. 'Met beheerste onstuimigheid geloofde Bregstein in het belang van het recht, derhalve ook van de eigen, rusteloze, arbeid, met name in het juridisch onderwijs. In meeslepende, van eigen worstelen getuigende, colleges bracht hij zijn visies, bovenal die op het recht als open systeem op zijn leerlingen over.' Verder was hij onder meer lid van de Staatscommissie inzake herziening van de Nederlandse Burgerlijke Wetgeving (vanaf 1948) en van de juridische sectie van de Dr. Wiardi Beckman Stichting. Bron: onder meer P.L. Nève in *Bio-fisch Woordenboek van Nederland* I, p. 92-93; www.Inghist.nl. Zie over hem ook J.A. Ankum in *Pro Memorie* 4.1 (2002), p. 192-194.

dels getrouwd en tegen de tijd dat ik mijn doctoraal deed was er zelfs een kind onderweg. Nadat ik afgestudeerd was moest ik dus meteen gaan werken.

Van de advocatuur naar de rechterlijke macht

Men zei me dat ik moest beginnen in de advocatuur: dat was altijd meegenomen, een ervaring waar je altijd wat aan hebt. Je begint met de advocatuur, en daarna zie je wel. Die raad heb ik opgevolgd, en ik ben vier jaar advocaat geweest. Ik kwam dan ook plots in een heel andere wereld terecht dan de studentenwereld, namelijk de ‘natte praktijk’⁹ in Rotterdam. Dat deed ik bij Bonjer, Blussé en Schaberg, een kantoor dat één van de vele poten is van wat nu Nauta Dutilh is. Ik deed er vooral maritieme zaken, zowel binnenvaart als zeevaart. Dat was nogal specialistisch, een heel merkwaardige mengeling van recht en feiten. Zo ligt er bijvoorbeeld een heel zwaar accent op het opsporen en horen van getuigen, want daar hangt de zaak van af. Zo werd er veel tijd gestoken in het verzamelen van verklaringen van zeelieden die in de zaak gebruikt konden worden. Bovendien werd ik geconfronteerd met het wonderlijke fenomeen van zaken die je krijgt als beginnende advocaat van toevoegingen:¹⁰ larmoyante echtscheidingen en mensen die in de gevangenis zitten en van een jonge, ongeïnteresseerde jurist precies willen weten wat hen boven het hoofd hangt. Op dat moment raakte ik pas echt geboeid door het recht. Ik had het gevoel dat ik toen pas eigenlijk te maken kreeg met waar het in het recht om draait. Voor deze praktische vragen staan na je studie je handen volstrekt verkeerd. Wat heb je tot dan toe geleerd? Ja, hoe het gaat met de overdracht van roerende zaken, de relativiteitstheorie inzake onrechtmatige daad en dergelijke, dat leer je. Maar dat geeft geen antwoord op de vragen van mensen die in echte moeilijkheden zitten. Mensen die zich afvragen wat ze nu concreet moeten doen, die het niet meer weten en bij je zitten te huilen. Die doen een beroep op je, waar je je moeilijk kunt aan onttrekken. Dat soort emotie heeft met de essentie van het recht te maken. Dat boeide me. Maar het was ook een tijd met wonderlijke gebeurtenissen. Zo werd ik ook curator. Plots werd ik opgebeld, nog vooraleer ik zelfs maar wist dat ik curator was, met de mededeling dat er een enorm aambeeld aangetroffen was op één van de grote pleinen van Rotterdam en of ik er voor wilde zorgen dat het weggehaald werd. Kennelijk had de gefailleurde zijn aambeeld in veiligheid willen brengen, maar halverwege het plein bleek het te zwaar en had hij het laten liggen. Aangezien ik curator was, was het dus mijn verantwoordelijkheid dat daar weg zien te halen.

In die tijd ontstond ook de opvatting, volkomen terecht, dat er voor rechters een soort opleiding gecreëerd moest worden, en die werd dus gestart. Intussen werd de oude methode, waarbij onder de griffiers gekeken werd wie rechter wou worden en of die goed genoeg waren, stopgezet. Zo ontstond er echter een lacune in de aanvoer naar de rechterlijke

⁹ Jargon voor advocatenpraktijk in maritieme zaken.

¹⁰ Toevoeging is door de overheid (Bureau voor Rechtshulp) betaalde rechtsbijstand van een advocaat (*pro deo*).

macht, want die RAIO-opleiding (RAIO=Rechterlijk Ambtenaar In Opleiding) was berekend op een jaar of zes. Maar je kan natuurlijk niet zes jaar geen rechters benoemen, zodat er spoed-RAIO's werden uitgevonden. Hiervoor hebben ze onder anderen mij benaderd. De bedoeling was, en zo is het ook gegaan, dat ik na drie jaar rechter zou worden. Sjoerd Royer,¹¹ die later president geworden is van de Hoge Raad, zat in hetzelfde schuitje. Zo ben ik dus vrij snel rechter geworden in Rotterdam, iets wat me beter lag dan advocaat.

De toewijzing aan de verschillende kamers verliep volledig willekeurig. Zo kwam ik onmiddellijk in één van die handelskamers terecht, waar veel maritieme zaken werden afgehandeld. Maar bijvoorbeeld Sjoerd Royer, die gepromoveerd was op een echt maritiem onderwerp, kwam ongelukkigerwijze in allerlei andere kamers terecht. Ook mijn eerste publicaties gingen over het maritieme recht. Zo publiceerde ik bijvoorbeeld een artikel over het aanvaringsrecht.¹² Dat ging terug op een advies dat ik had moeten maken tijdens mijn advocatenperiode voor enkele *underwriters*, Noorse verzekeraars. Zij wilden aan *forum shopping* doen en moesten daarom precies weten hoe het Nederlands aanvaringsrecht in elkaar zat om uit te maken of het interessanter was om hun zaken in Rotterdam aan te brengen, in plaats van bijvoorbeeld Londen.¹³

Ik heb toen nog wel het idee gekoesterd een proefschrift te schrijven. Het onderwerp dat ik daarvoor in gedachten had was 'samenloop'. Daarvoor had ik contact gezocht met Eggens¹⁴ die op dat moment hoogleraar was in Amsterdam als opvolger van Bregstein. Het lag voor de hand dat ik – gezien het overlijden van Bregstein – naar hem toe zou gaan. Het

11 Sjoerd Royer, advocaat te Rotterdam 1953-1959, promoveerde in 1959 te Leiden met een dissertatie *Hoofdzaken der vervoerdersaansprakelijkheid in het zeerecht*; rechter in Rotterdam 1961-1964, hoogleraar Erasmus Universiteit Rotterdam 1964-1969, raadshoofd Gerechtshof Amsterdam 1969-1975, lid van de Staatscommissie Burgerlijk Recht 1973-1986, raadshoofd in de Hoge Raad 1975-1986, vice-president Hoge Raad 1986-1989, President Hoge Raad 1989-1996, rechter in het permanent Hof van Arbitrage Den Haag.

12 W. Sniijders, "Single-liability" of "cross-liabilities", *NJB* 1957, p. 29-39. Ook de eerstvolgende publicaties betroffen maritiem recht, onder meer 'Het beroep van de verzekeraar op buitenlandse subrogatiebepalingen', *NJB* 1959, p. 185-188, en *De aansprakelijkheid van de wederpartij van de vervoerder voor schade aan het schip*, in *Reeks Handelsrecht – studiekkring Prof. Mr. J. Offerhaus nr. 1* (Amsterdam 1963), 22 p.

13 Als bevoegde rechtsmacht geldt de plaats van beslaglegging. Als één van Europa's grootste zeehavens is Rotterdam een haven waar alle schepen vroeg of laat komen, en daarom een *forum* waar men desgewenst in de meeste gevallen kan dagvaarden.

14 Jannes Eggens (1891-1964) studeerde rechten in Utrecht alwaar hij in 1917 promoveerde. Na zijn werkzaamheden voor het Hoog Militair Gerechtshof (1917-1922) werd hij opleider voor het notariële staatsexamen. Eggens viel op door zijn originele persoonlijke manier van doceren. 'Hij verhieft de opleiding, die toen nog geheel extra-universitair was en bij de juristen geen al te goede naam had, tot een wetenschappelijk niveau.' In 1935 werd hij benoemd tot hoogleraar in het Nederlandsch-Indisch burgerlijk recht, alsmede (van 1940 tot 1946) in het notariële recht aan de Rechtshogeschool te Batavia (nu Djakarta) in het voormalige Nederlandsch-Indië. In de Tweede Wereldoorlog riep de Nederlandse regering hem naar Engeland, waar hij hoofd werd van de afdeling Rechtsverkeer in Oorlogstijd van het departement van Koloniën en lid van de Buitengewone Raad van Advies. Hij had daar een groot aandeel in de rechtsherstelwetgeving. Op 7 oktober 1946 volgde zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar voor het burgerlijk recht aan de Indologische opleiding van de Universiteit te Utrecht (bijgenaamd de 'olie-faculteit'), welke functie hij tot 1954 bleef bekleden. Van 22 december 1950 tot 1 januari 1958 was hij advocaat-generaal bij de Hoge Raad. In 1954 werd hij op voorstel van De Jong (die hem als advocaat-generaal zeer waardeerde) opgenomen in het driemanschap voor het ontwerpen van een nieuw Burgerlijk Wetboek. In 1958 verruilde hij deze taak voor een positie als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij van 1958 tot 1961 hoogleraar Nederlands burgerlijk recht was. Een groot deel van zijn artikelen werd gebundeld in *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen* (Haarlem 1958), een selectie in *Eggens bundel*; een selectie uit het werk van Jannes Eggens (Overveen 1998). Bron: onder andere W.M. Peletier in *Biografisch Woordenboek van Nederland I*, p. 167-168; www.inghist.nl. Zie ook A. Pitlo in J.M. van Dunné e.a., *Acht civilisten in burger. Gesprekken met Beekhuis, Dooyeweerd, Dorhout Mees, Kisch, Langemeijer, Petit, Pitlo, Veegens* (Zwolle 1977), p. 224; R. Feenstra in *Pro Memorie* 5.1 (2003), p. 82; Th. Veer, 'En voor berisping is hier ruime stof', p. 42; E. Florijn, *Ontstaan en ontwikkeling NBW* (Maastricht 1994), hoofdstuk 4; H.C.F. Schoordijk, 'Eggens (1891-1964) en zijn werk', in: *Eggens bundel*, p. 9v.; J.M. Smits, 'De klassieken van het Nederlandse privaatrecht: Eggens' Een man een man, een woord een woord', in: *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht* (NTBR) 1999, p. 169.

was echter een erg onbevredigend gesprek. Hij viel me steeds in de rede en spuide merkwaardige meningen die volgens mij volkomen ongefundeerd waren. Toen ik Meijers¹⁵ citeerde antwoordde hij: 'Meneer, praat me niet van Meijers!'. Eggens had ooit nog gezegd: 'Ik wou dat ik de hersenen van Meijers had, ik zou ze nog gebruiken ook!'.¹⁶ Hij had een zekere haatverhouding met Meijers. Eggens was een merkwaardig man en had een heel typische stijl. Hij was zwaar beïnvloed door de ideeën van Hegel: het recht ontwikkelt zich op een soort autonome – dialectische – manier. Die ontmoeting was dus zo onbevredigend dat ik zei dat ik met deze man niet voort kon, het was geen manier om iets goeds op schrift te zetten. Daarna ben ik nog eens naar Huib Drion¹⁷ gegaan, om te kijken of ik het met hem zou voortzetten, maar inmiddels overwoekerde het rechterswerk me zodanig dat ik gekozen heb voor de praktijk. Al het werk dat ik erin gestoken heb, is geconcentreerd geraakt in een artikel in de Langemeijer-bundel.¹⁸

15 Eduard Maurits Meijers (1880-1954) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1903 promoveerde (*Dogmatische rechtswetenschap*, Den Haag 1903). Vervolgens werkte hij als advocaat en was hij verbonden aan het Centraal bureau voor sociale adviezen van M.W.F. Treub. In 1910 werd hij benoemd tot hoogleraar in het Nederlands burgerlijk recht en het internationaal privaatrecht aan de Leidse universiteit. Van zeer groot belang zijn zijn annotaties ('noten') onder arresten van de Hoge Raad. Tot zijn leeropdracht in Leiden behoorde naast het burgerlijk recht het internationaal privaatrecht (IPR). Het is waarschijnlijk vooral ten gevolge van zijn bestudering van het IPR dat hij zich verder in de rechtsgeschiedenis is gaan verdiepen. Zo mag nog vermeld worden dat hij in 1918 het initiatief nam tot de oprichting van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (TvR). Een andere schepping van hem – in 1928 – was het Rechtshistorisch Instituut Leiden, een stichting tot uitgave van rechtshistorische publicaties waarin veel van zijn eigen bronnenuitgaven en rechtshistorische studies uitkwamen. In 1937 was hij een van de oprichters van het *Tydskrif vir hedendaagse Romeins-Hollandse Reg.* Op 26 november 1940 werd hij, op grond van zijn joodse afkomst door de bezettende macht 'van zijn functie van hoogleraar aan de rijksuniversiteit te Leiden ontheven'. Op 7 augustus 1942 werd Meijers gevangen genomen en naar Westerbork overgebracht (een kamp in het noorden van Nederland); hij bleef daar – met onderbreking door een verblijf in Barneveld – tot begin september 1944, toen hij naar Theresienstadt werd getransporteerd. Op 25 juni 1945 keerde hij in Leiden terug, waar hij terstond tal van nieuwe activiteiten ontplooidde, onder andere op het gebied van de samenwerking tussen juristen in het kader van de Benelux. In 1947 werd op zijn initiatief de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland opgericht, waarvan hij de eerste voorzitter werd. In 1948 volgde, mede dank zij zijn bemoeiingen, de oprichting van de officiële Benelux-commissie tot eenmaking van het recht, waarvan hij ook voorzitter werd. Zijn allerbelangrijkste taak kreeg Meijers in 1947, toen hij de opdracht kreeg tot het ontwerpen van een nieuw Burgerlijk Wetboek. Bron: onder andere R. Feenstra in *Biografisch Woordenboek van Nederland I*, p. 382 e.v. (ook op www.Inghist.nl). Zie ook R. Feenstra in *BW-krant jaarboek 1994*; J.H.A. Lokin, 'De plaats van Meijers in de legistische traditie', in: C.J.H. Brunner e.a., *Rechtsvinding onder het nieuw BW* (Deventer 1992), p. 21v. Meijers' *Verzamelde privaatrechtelijke opstellen* verschenen bij de Universitaire Pers in Leiden in 1954-55. Een *Bibliographie der geschriften van Prof. Mr. E. M. Meijers*, verzorgd door R. Feenstra en anderen verscheen in Leiden in 1957. In 1935 werd Meijers een feestbundel aangeboden: *Rechtskundige opstellen aangeboden aan E.M. Meijers* (Zwolle 1935). Uitspraken over Meijers, soms van zeer persoonlijke aard, vindt men in J.M. van Dunné e.a., *Acht civilisten in burger* (zie vorige voetnoot). Op 25 juni 2004 verdedigde Viola J.A. Sütö een proefschrift, *Nieuw Vermogensrecht en rechtsvergelijking – reconstructie van een wetgevingsproces (1947-1961)*, waarin wordt uiteengezet dat Meijers gebruik maakte van zeker veertig buitenlandse rechtsstelsels, tot Venezuela en Siam toe.

16 Anekdote verteld door Langemeijer, in *Acht civilisten in burger*, p. 135, en ook door Pitlo, in *Acht civilisten in burger*, p. 218.

17 Huib Drion (1917-2004), toen hoogleraar in Leiden. Zijn oudere broer Jan Drion komt verderop ter sprake. Hun vader Franciscus Drion was Kamerlid voor de liberalen en directeur van het Nationaal Bureau voor Documentatie over Nederland. Huib Drion studeerde vanaf 1938 rechten te Leiden; Met zijn broer Jan gaf hij in de oorlog het verzetsblad *De Geus* uit; na de oorlog studeerde hij een jaar aan de Harvard University en promoveerde hij te Leiden in 1954. Hij publiceerde naast juridische bijdragen ook vele essays over wijsgerige en literaire onderwerpen. In 1968 nam hij ontslag als hoogleraar; hij werd raadsheer in de Hoge Raad en vice-president van de Hoge Raad 1981-1984; staatsraad in buitengewone dienst 1977-1987. In een bekend geworden opiniestuk in het *NRC Handelsblad* van 19 oktober 1991 schreef hij: 'Het lijkt me aan geen twijfel onderhevig dat veel oude mensen er een grote rust in zouden vinden als zij over een middel konden beschikken om op aanvaardbare wijze uit het leven te stappen op het moment dat hen dat – gezien wat hen daarvan nog te verwachten staat – passend voorkomt' (<http://www.nrc.nl/opinie/artikel/1082525373625.html>), vanwaar de uitdrukking 'de pil van Drion'.

18 W. Sniijders, 'Samenloop en wetsbepalingen in het nieuwe BW', in: *Speculum Langemeijer: 31 rechtsgeleerde opstellen* (Zwolle 1973), p. 453-471.

Het NBW voor Sniijders

Het NBW had, voor ik erbij betrokken raakte, er al een hele geschiedenis opzitten. In 1947 werd op volstrekt losse gronden aan Meijers de opdracht gegeven een nieuw BW te maken. Een Eerste-Kamerlid dat geen jurist was, Zegering Hadders,¹⁹ liet zich bij de behandeling van de begroting van Justitie de vraag influisteren²⁰ of het Burgerlijk Wetboek niet moest herzien worden, zoals Meijers reeds voor de oorlog in een artikel had geschreven.²¹ Zegering Hadders heeft die vraag gesteld aan minister Van Maarseveen²² en voorgesteld daartoe een opdracht aan Meijers te geven. Van Maarseveen wist van die materie niet zo heel veel af en vond dat wel een aardig idee; zijn ambtenaren zeiden: Meijers heeft dat geschreven, dus laten we dat maar doen.²³ Meijers werd van een belangrijk deel van zijn taak als hoogleraar ontlast en toog terstond aan het werk. Meijers was 67 toen hij die opdracht kreeg (K.B. 25 april 1947), dat is even oud als ik toen ik er in 1995 mee ophield.

Het is heel duister wat er waar is van de legende dat Meijers al eerder privé aan concepten voor een nieuw BW gewerkt had. Er zijn mensen die beweren dat hij tijdens de oorlog in Theresienstadt aan concepten gewerkt had, maar niemand weet dat precies.²⁴ Het lijkt me eerlijk gezegd onwaarschijnlijk dat hij toen met BW-dingen bezig was. Toen hij in 1947 de opdracht aanvaardde, schatte Meijers dat hij in acht à tien jaar een nieuw BW af kon hebben. In eerste instantie werden zijn voorontwerpen besproken met de leden van de door hem voorgezeten Staatscommissie voor de herziening van de Nederlandse Burgerlijke Wetgeving. Voor bepaalde onderdelen werd overleg gepleegd met deskundigen uit de praktijk. Meijers heeft vanaf 1952 een 50-tal vraagpunten aan de Kamer voorgelegd die zouden behandeld worden zoals een wetsontwerp en een principiële antwoord dienden te krijgen. Aan de behandeling daarvan, die in september 1953 werd afgerond, nam Meijers als bijzonder regeringscommissaris deel. Op 6 april 1954 bood hij een Ontwerp voor de eerste vier boeken aan: *Ontwerp voor een Nieuw Burgerlijk Wetboek Tekst, Eerste gedeelte (boek 1-4)* en daarnaast een deel *Toelichting* (1954). In de toelichting gaf hij aan dat het totale ontwerp uit 9 'boeken' zou bestaan. Ten gevolge van zijn onverwacht overlijden, ruim twee

19 Roelof Zegering Hadders (1912-1991), lid Eerste Kamer van de Staten-Generaal voor de (liberale) Partij van de Vrijheid 1946-1948, nadien lid van de Tweede Kamer tot 1971; leidde een familiaal landontginningsbedrijf en zetelde ook als lekenrechter in de pachtkamer van het kanton Emmen (Drente). De PvdV zat toen in de oppositie.

20 Zegering Hadders kwam op de 5^e maart 1947 tussen bij de behandeling van de justitiebegroting door de afwezigheid van zijn fractievoorzitter A.N. (Anthonie) Molenaar (1888-1958), van 1937 tot 1958 hoogleraar sociale wetgeving te Leiden. Naar de weduwe Zegering Hadders in 2001 vertelde aan prof. Th. Veen had hij van zijn fractievoorzitter Molenaar een lijstje met onderwerpen gekregen waarover hij bij de bespreking van de justitiebegroting kon tussenkomen. Het is niet bekend of die vraag in kwestie aan Molenaar al dan niet gesuggereerd was door Meijers zelf, zijn collega aan de Leidse rechtsfaculteit.

21 In 1928 al had hij in het WPNR een beroemd artikel geschreven waarin hij de Commissie-Limburg hekelde omdat zij in de eerste 9 jaren van haar bestaan geen enkele wijziging in het 2e en 3e boek van het BW had voorgesteld. In 1938, in het *Gedenboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938* (red. P. Scholten en E.M. Meijers, Zwolle 1938; herdruk 1990), waarin het inleidende artikel van Paul Scholten ('De codificatie-gedachte voor honderd jaar en thans') begint met 'Ons Burgerlijk Wetboek is een rustig bezit', pleitte Meijers ervoor, een algehele 'technische herziening' van het BW tot stand te brengen (en overigens ook voor samenwerking met bijvoorbeeld België en Zuid-Afrika daarbij).

22 J.H. van Maarseveen, 1894-1951, (RKSP, dan KVP), minister van Justitie 3 juli 1946-7 augustus 1948.

23 Paul Scholten was in 1946 overleden.

24 Enkele aanwijzingen daarvoor worden gegeven in het reeds genoemde Leidse proefschrift van Viola J.A. Sütö, *Nieuw Vermogensrecht en rechtsvergelijking – reconstructie van een wetgevingsproces (1947-1961)*.

maanden later, konden de ontwerpen voor de overige 5 boeken niet door hem worden voltooid.

Het overlijden van Meijers op 25 juni 1954 was de eerste grote tegenslag bij de totstandkoming van het NBW. Tot dan had hij alleen eraan gewerkt. Toen heeft een team dat overgenomen. Dat is een van de bekende wetten van Parkinson:²⁵ als iets wordt overgenomen gebeurt dat niet door één iemand, maar door drie mensen. Er is toen een driemanschap gekomen maar daarbij waren eigenlijk vier mensen betrokken. Eerst ging het om de vice-president van de Hoge Raad F.J. de Jong,²⁶ Jan Drion,²⁷ en advocaat-generaal Eggens. Eggens was iemand waar je moeilijk mee kon samenwerken. Hij is in 1958 vertrokken naar de Universiteit van Amsterdam en vervangen door G. de Grooth,²⁸ die hoogleraar was in Leiden. Het werd daardoor opnieuw een volledig Leidse onderneming. De kern daarvan werd gevormd door Jan Drion. Die was voordien een van Meijers' medewerkers en heeft boek 5 ('Zakelijke rechten'), dat Meijers bijna af had, afgewerkt in 1955.²⁹ Vervolgens is hij begonnen met het kernstuk van het privaatrecht, het verbintenissenrecht (boek 6). Tegelijk was hij regeringscommissaris voor de boeken 1 ('Personen en- familierecht') en 2 ('Rechtspersonen'). Het voorontwerp van boek 6 dat uiteindelijk in 1961 werd aangeboden, droeg onmiskenbaar de stempel van Drion.³⁰ Daar is meteen een enorme berg kritiek op gekomen. Begin 1964 kreeg Drion een hartaanval en overleed.

Een moeizame (her)start

Het overlijden van Drion was alweer een grote tegenslag in de NBW-geschiedenis. De situatie die hierdoor ontstond werd opgelost door het benoemen van een serie regeringscommissarissen, namelijk Langemeijer³¹ voor boek 3 ('Vermogensrecht in het algemeen')

²⁵ Genoemd naar professor C. Northcote Parkinson en zijn boek *Parkinson's Law: The Pursuit of Progress*, (London 1958). De oorspronkelijke formulering luidde: 'work expands so as to fill the time available for its completion'; nadien volgden er andere 'wetten'.

²⁶ F.J. (Frits) de Jong (1901-1974).

²⁷ Jan Drion (1915-1964) studeerde 1935-1939 rechten te Leiden, waar hij op 28 juni 1950 promoveerde bij E.M. Meijers en Meijers in hetzelfde jaar opvolgde als hoogleraar in het burgerlijk recht en internationaal privaatrecht. Van 1947 tot 1954 verleende hij medewerking aan Meijers' codificatiearbeid. Na diens plotselinge overlijden zette hij op verzoek van L.A. Donker, minister van Justitie, samen met J. Eggens en F.J. de Jong de taak van Meijers voort. In 1955 verscheen het ontwerp voor boek 5 (Zakenrecht). In de daarop volgende jaren vonden de schriftelijke behandeling, het mondeling overleg en de openbare behandeling van de ontwerpen voor de boeken 1 en 2 plaats. Drions optreden als regeringscommissaris naast de ministers van Justitie I. Samkalden (1957 en 1958) en A.C.W. Beerman (1958) maakte grote indruk. Bron: onder andere K. Wiersma in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, ook op www.inghist.nl. Drion werd ook doctor honoris causa van de Rijksuniversiteit Gent (samen met A. Pitlo). De *Verzamelde geschriften* van J. Drion werden posthuum uitgegeven door A.R. Bloembergen en anderen (Leiden 1968).

²⁸ G. de Grooth (1892-1965), advocaat en procureur te Rotterdam van 1918 tot 1948, hoogleraar burgerlijk recht te Leiden van 1947 tot 1955, buitengewoon hoogleraar Engels en Amerikaans privaatrecht te Leiden van 1955 tot 1963, lid Eerste Kamer der Staten-Generaal (VVD) van 1956 tot 1958; verliet de Eerste Kamer om lid te worden van het driemanschap.

²⁹ Het werd gepubliceerd in 1955 als het tweede deel in de groene reeks (het eerste deel waren de vier eerste boeken van Meijers) en op 17 januari 1957 ingediend bij de Tweede Kamer.

³⁰ Het werd gepubliceerd in 1961 als het derde deel in de genoemde groene reeks.

³¹ G.E. Langemeijer (1903-1990), studeerde rechten te Leiden, alwaar hij in 1927 promoveerde. Was onder andere advocaat in Den Haag mei 1928, ambtenaar openbaar ministerie 1929-1939, rechter te Amsterdam vanaf 1939, advocaat-fiscaal Bijzondere Raad van Cassatie 1945-1952, buitengewoon hoogleraar RU Leiden 1946-1961, advocaat-generaal Hoge Raad der Nederlanden 1947-1957 en procureur-generaal Hoge Raad 1957-1973.

en 6, Beekhuis³² voor boek 5 en Wiersma³³ voor boek 4 ('Erfrecht'). Langemeijer had assistenten nodig. Omdat dat het simpelste is, hebben ze mensen uit de rechterlijke macht geput. Dat was veel gemakkelijker dan een hoogleraar of een advocaat aantrekken. Langemeijer had een lijstje gekregen van mensen waaruit hij enkele mensen gepikt heeft, onder meer Erik Ras,³⁴ die het niet deed, en mij, die het wel deed. Ook Ten Kate³⁵ is er toen bijgekomen. Toen werkte ook mevrouw Fischer-Keuls³⁶ nog een zekere tijd mee. Zij was wat ouder, de weduwe van professor Fischer,³⁷ hoogleraar oudvaderlands recht in Leiden. In 1965 werd ik aldus aangezocht om mee te werken. Ik heb toegestemd na enige aarzeling, want ik voelde me net lekker als rechter. Daarom heb ik slechts toegezegd voor drie jaar. Het zijn er dertig geworden. Ten Kate en ik werden aldus de twee steunpilaren van Langemeijer.

De situatie was vrij onbevredigend: je moet niet van paarden wisselen als je bezig bent de rivier over te steken. Ineens werden wij op dat BW gezet met teksten waarmee wij nog nooit iets te maken gehad hadden (boeken 3 tot 6 waren intussen als regeringsontwerp ingediend bij de Staten-Generaal, boek 6 ongewijzigd na het overlijden van Drion). Dan ga je kijken wat je er zelf mee kan. Dus begonnen we eerst allemaal thuis die teksten te bekijken, schriftelijk te becommentariëren en commentaren uit te wisselen.

Maar onze taak was het werk voort te zetten, niet opnieuw te beginnen. Het belangrijkste wat op het programma stond was boek 6, maar er was ook nog heel wat werk aan boek 3. Daar was al een Voorlopig Verslag over van de Tweede Kamer (22 oktober 1958), dus er moest een Memorie van Antwoord komen en een bijbehorend Gewijzigd Ontwerp. Pas toen kregen we te maken met de vraagpunten die Meijers in 1952-53 aan de Tweede Kamer had voorgelegd. Wij hebben geprobeerd op die vraagpunten voort te bouwen. Maar in de praktijk ging er veel te veel tijd over heen, voor ze weer aan de orde kwamen, zodat het effect van de antwoorden niet zo heel groot was.³⁸ De parlementsleden die de vraagpunten hadden beantwoord, waren intussen allemaal weg. Niettemin was dat soort discussiemateriaal interessant. Je kon dat materiaal zelf gaan ordenen. Maar dat kost tijd, en je gaat opnieuw nadenken over de redactie van de tekst en zo. Psychologisch is dat onontkoombaar. Je moet je toch enigszins kunnen vereenzelvigen met de materie waar je zelf niet aan gewerkt hebt. Wat dat betreft is het net als in de rechterlijke macht. Daar heb je ook men-

32 J.H. Beekhuis (1903-1988) studeerde rechten te Leiden, alwaar hij in 1934 promoveerde bij Meijers. Werde onder andere hoogleraar aan de RU Groningen (1938-1967) en lid van de Raad van State (1967, in feite vanaf 1972). Lid van de adviesraad van het Tijdschrift voor Privaatrecht.

33 K. Wiersma (1916-1993), destijds hoogleraar te Leiden.

34 H.E. Ras (geb. 1921), advocaat te Apeldoorn 1945, rechter te Arnhem sedert 1953, raadsheer Hof Arnhem 1964, raadsheer in de Hoge Raad 1966, vice-president 1976, nadien President van de Hoge Raad 1987-1989.

35 Th.B. ten Kate (geb. 1931), assistent Rijksuniversiteit Leiden 1956, werkzaam op het ministerie van Justitie als medewerker BW december 1958, rechter rechtbank Den Haag 1965, doch gedetacheerd op het ministerie van justitie, advocaat-generaal Hoge Raad der Nederlanden 1972-1991, procureur-generaal Hoge Raad der Nederlanden, 1991-2001.

36 Mr. Elisabeth J.A. Fischer-Keuls (geb. 1908), die reeds had meegewerkt onder het driemanschap.

37 Prof. H.F.W.D. Fischer (1909-1964), 1946-1964 gewoon hoogleraar te Leiden en buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.

38 Meijers had in 1952-53 vraagpunten aan de Tweede Kamer voorgelegd over Boeken 1 tot 4 en Drion in 1961 over Boek 5. De Tweede Kamer heeft daarop volgend 'Voorlopige verslagen' afgeleverd.

sen die, als ze een concept voor een beslissing zien van een ander, dat op zichzelf redelijk is, toch met allerlei wijzigingen komen, omdat ze de uitspraak nu eenmaal meewijzen en dus daaraan willen bijdragen. Ik kon dat zelf soms ook niet laten.

Het eerste boek dat vastgesteld was, was boek 1, in 1958. Met de invoering daarvan had ik eigenlijk heel weinig te maken.³⁹ De spil daarin was Van Ewijk,⁴⁰ een hele knappe man die als een spin in zijn web zat en zorgde voor de coördinatie. Toen Jan Drion stierf was hij de enige die overbleef. Van Ewijk heeft boek 1 afgemaakt en door de Eerste en Tweede Kamer geholpen. Toen het door de Tweede Kamer behandeld zou worden, was hij ziek en moest ik samen met Michiel Scheltema⁴¹ invallen. Een heel vervelende positie, maar uiteindelijk ging dat goed. Je kon dat personen- en familierecht als een afgerond geheel behandelen. Hetzelfde gold voor boek 2, de rechtspersonen. Maar het zakenrecht en het algemeen verbintennisrecht hangen zo samen dat de boeken 3, 5, 6 en een deel van boek 7 samen behandeld moesten worden. Dat maakte dat je een enorm blok kreeg dat als één geheel moest worden ingevoerd. Het was de kern van het NBW. Maar daarmee waren toen verschillende regeringscommissarissen bezig: Langemeijer had boeken 3 en 6 en Beekhuis boek 5.

Omdat duidelijk werd dat er te weinig greep op het geheel was en er onvoldoende mogelijkheden waren om te overleggen, werd er besloten het werk aan één iemand op te dragen. Niemand wou dat echter op zich nemen en het resultaat was dat ik overbleef. Zo nam ik boek 6 over van Langemeijer.⁴² Beekhuis was uiteindelijk klaargeraakt met een gewijzigd ontwerp van boek 5 en leverde dat begin 1971 in, maar het was zo'n uitvoerig ding dat het onbruikbaar was. Het was veel te dik geworden en dus heb ik daar ook heel veel aan moeten doen.⁴³ Het resultaat was dat Beekhuis op 1 november 1972 uiteindelijk naar de Raad van State ging (wat hij al eerder van plan was) en bedankte, zodat ik hem opvolgde voor boek 5. Uiteindelijk wou Langemeijer ook boek 3 niet meer doen,⁴⁴ dus kreeg ik ook dat nog erbij.

De Benelux-studiecommissie

De invloed van de Benelux-commissie tot éénmaking van het recht op de wijziging van boek 6 is buitengewoon groot geweest. Die commissie werkte aan een Beneluxwet inzake volmacht en inzake nakoming en niet-nakoming. De desbetreffende stukken in het nieuw BW zijn eigenlijk grotendeels mee geschreven door die commissie. Wat de volmacht (boek 3) betreft was dat al gebeurd voor mijn tijd. In mijn tijd werkten we aan de ontwerpen voor

39 De invoeringswet werd ingediend in 1965 en vastgesteld in 1969, inwerkingtreding 1 januari 1970.

40 O.W. van Ewijk (1905-1978), raadsadviseur ministerie van Justitie.

41 Geb. 1939, studeerde rechten te Leiden 1957-1964 en Harvard 1964-1965; werkzaam op de stafafdeling wetgeving van het ministerie van Justitie van 1965 tot 1972, hoogleraar staats- en bestuursrecht te Groningen 1972-1981 en 1983-1997; staatssecretaris van Justitie 1981-82 (D66). Zie het interview met hem hierboven (p. 51-68).

42 Die officieel regeringscommissaris was tot 1976, maar de zaak sedert 1968 in feite aan W. Snijders had overgelaten. Deze werd officieel regeringscommissaris voor boek 6 op 1 mei 1976.

43 Het door Snijders (naar zijn zeggen samen met M. Scheltema) 'tot aanvaardbare proporties' herleide Boek 5 werd op 16 oktober 1972 als Memorie van Antwoord met Gewijzigd Ontwerp uiteindelijk bij de Staten-Generaal ingediend. Zie hierover Florijn, *Ontstaan en ontwikkeling NBW*, p. 395 v.

44 Zijn status van regeringscommissaris voor boek 3 werd beëindigd op 8 oktober 1971 en die van W. Snijders ving die dag aan.

gemeenschappelijke wetten inzake nakoming van verbintenissen en niet-nakoming van verbintenissen⁴⁵. Ik heb met heel veel plezier gewerkt met de Belgen Jan Ronse,⁴⁶ Robert Kruithof⁴⁷ en Pierre Coppens en de Luxemburgse procureur-generaal Huss,⁴⁸ die overigens voortreffelijk Nederlands sprak. Aan Nederlandse zijde had je Fokkema⁴⁹ en Van Opstall.⁵⁰ Wij hebben daar met zijn allen heel veel energie in gestoken. De inbreng van de Belgen was vrij groot. Kruithof heeft prachtige rechtsvergelijkende overzichten geschreven over die materie. Dat heeft bepaald invloed gehad op de totstandkoming van het NBW. Het was echt teamwerk, dus het is moeilijk om te traceren wie wat precies heeft ingebracht. Als je het ontwerp van Jan Drion vergelijkt met het gewijzigd ontwerp na de memorie van antwoord, dan zie je dat een hoog percentage van de wijzigingen uit de Benelux-studiecommissie komen. Ik heb bij mijn werk aan het NBW heel veel aan de Benelux-commissie gehad, het was een soort van klankbord voor mij.

De eindversie van de Studiecommissie inzake nakoming en niet-nakoming stond natuurlijk dichterbij het voorontwerp van boek 6 nieuw BW (van 1964) dan bij de Code Civil, dat lag voor de hand: de Code Civil was veel ouder. Uiteindelijk heeft het ontwerp van éénvormige Beneluxwet inzake nakoming en niet-nakoming het niet gehaald. De Belgen hebben afgehaakt met het argument dat zij als klein land ervoor kozen bij de Franse rechtsfamilie te blijven, wat op zich een redelijk argument was. Dat was midden jaren '70. Met de mensen van het Belgische departement van Justitie was er in het begin een uitstekende samenwerking. Ik sprak toen onder anderen met mevrouw Oschinsky⁵¹ en met Paul Stié-

45 De tekst van de ontwerp-artikelen is gepubliceerd als bijlage bij Matthias E. Storme, *De invloed van de goede trouw op de contractuele schuldvoordringen* (Gent 1990), p. 471 v.

46 Jan Ronse, 1921-1988, studeerde rechten te Leuven alwaar hij in 1944 doctoreerde. Werd in 1956 benoemd tot lector aan de faculteit Rechtsgeleerdheid van de K.U. Leuven en na uiteenlopende leeropdrachten vanaf 1967 belast met een uitgebreide leeropdracht in het vennootschapsrecht (tot 1986). Hij was tevens mede-oprichter van het Tijdschrift voor Privaatrecht (1964), lid van de Benelux-studiecommissie voor eenmaking van het recht sedert 1964 en voorzitter 1978-1984 (evenwel op een ogenblik dat de ministers van Justitie de commissie al bijna geen enkele opdracht meer wouden geven), en voorzitter van de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht in België en Nederland (door hem steevast 'de Vereniging met de lange naam' genoemd). Een bibliografie van zijn belangrijkste geschriften is opgenomen in het bij zijn emeritaat aangeboden *Liber amicorum Jan Ronse* (Brussel 1986). In deze feestbundel schreef W. Sniijders 'Beneluxstudiecommissie en modern betalingsverkeer', p. 689-700.

47 M. Robert Kruithof (1937-1991) studeerde rechten te Gent alwaar hij in 1960 afstudeerde tot doctor in de rechten. Hij begon zijn loopbaan in 1962 als medewerker op een Amerikaans advocatenkantoor in New York, aansluitend bij zijn studieverblijf in de U.S.A. (Master of comparative law van de University of Michigan). In 1973 promoveerde hij te Gent tot geaggregeerde hoger onderwijs. Na verbonden te zijn geweest aan de R.U. Gent (1963-1972) werd hij in 1972 benoemd tot gewoon hoogleraar aan de Universitaire Instelling Antwerpen. Van 1968 tot 1972 was hij tevens medewerker bij de Benelux-studiecommissie voor de eenmaking van het recht en van 1988 tot 1991 redactielid van het Tijdschrift voor Privaatrecht. In het hier besproken veld publiceerde hij onder meer 'De betaling aan de schijnschuldeiser', in *Actori incumbit probatio* (Antwerpen 1975), p. 109v., en 'Schuld, risico, imprevisie en overmacht bij de niet-nakoming van verbintenissen', *Hulde René Dekkers* (Brussel 1982), p. 281-310, herdrukt in *Hulde aan prof. Dr. R. Kruithof* (Antwerpen 1992), p. 215v. De laatste publicatie gaat terug op een van de door Sniijders bedoelde overzichten, 'Overmacht in vergelijkend perspectief', een vergelijking tussen 7 rechtsstelsels uitgaande van het Nederlandse (voor)ontwerp.

48 Alphonse Huss, raadsheer in het Cour Suprême van Luxemburg, later procureur-generaal in Luxemburg.

49 D.C. Fokkema, geb. 1929, toen hoogleraar rechtsvergelijking te Leiden. Sinds 1955 was hij één van de assistenten van het driemanschap. In 1978 publiceerde hij met J.M.J. Chorus *Introduction to Dutch law for foreign lawyers*, en in 1983 publiceerde hij 'De invloed van de rechtsvergelijking op de ontwikkeling van het nieuwe BW', *NJB* 1983, p. 1223 v.

50 S.N. van Opstall (1906-) promoveerde in 1932 te Leiden en was o.a. Raadsheer in het Gerechtshof te Amsterdam (1953-1955) en hoogleraar te Utrecht (1955-1972).

51 Suzanne Oschinsky, gewezen directrice van het ministerie van Justitie, studeerde rechten aan de Université Libre de Bruxelles, lid van de association Henri Capitant des amis de la culture juridique française, en auteur (met P. Jenard) van *L'espace juridique Européen* (1993).

Matthias Storme interviewt mr. Snijders. Foto: Bram Delbecke

non.⁵² Later werd mevrouw Oschinsky vervangen door een andere mevrouw, waarvan ik de naam vergeten ben. Tot verdriet van Stiénon had men ineens onoverkomelijke bezwaren tegen de ontwerpen.⁵³ Nog weer later kwam er vanuit België de vraag om opnieuw te proberen het eens te worden over de onderwerpen van boek 6 (nakoming en niet-nakoming) en over de ruil en de koop. De Nederlandse minister De Ruiter⁵⁴ heeft toen de boot van een nieuwe discussie afgehouden en gezegd dat we met de tekst zoals hij op dat moment voorlag doorgingen. Benelux-eenmaking inzake intellectuele eigendom (namelijk merkenrecht en tekeningen en modellen), dat heeft wel succes gehad.

De Benelux-commissie bezorgde mij nog een hele aparte ervaring. Nadat de Commissie vastgelopen was, stond opeens de minister van Justitie van Finland aan de deur. Die wou een unificatie van het verbintenissenrecht van de Scandinavische landen op gang brengen⁵⁵ en hij had gehoord dat het met de Benelux-unificatie zo goed ging, terwijl ik net moest uitleggen wat er allemaal misgelopen was.

52 Geb. 1936, studeerde rechten aan de Université Catholique de Louvain (U.C.L.); licentiaat in 1959.

53 Belgische ministers van Justitie in die tijd waren Pierre Wigny (juli 1965-juni 1968, PSC), Alfons Vranckx (juni 1968-januari 1973, BSP) en Herman van der Poorten (januari 1973-juni 1977 en mei 1980-oktober 1980, PVV).

54 J. de Ruiter, Nederlands minister van Justitie (1977-1982, ARP, nadien CDA), hoogleraar VU Amsterdam 1970-1977 en te Utrecht 1990-1995; procureur-generaal Gerechtshof te Amsterdam 1986-1990. Belgische ministers van Justitie waren toen Herman van der Poorten, Renaat van Elslande (juni 1977-mei 1980, CVP) en Philippe Moureaux (oktober 1980-december 1981, PS).

Van vaststelling naar invoering

De vaststellingswet kwam er uiteindelijk in 1980 (Wetten van 9 mei 1980 tot vaststelling van boeken 3, 5 en 6). Maar toen dat allemaal in kannen en kruiken was, moest er een invoeringswet komen, zodat ik ook daarvoor regeringscommissaris werd. Naar aanleiding van de vaststelling van boeken 3, 5 en 6 en de voorbereiding van de invoeringswet kreeg je een stroom van literatuur. De Kamer vroeg daarnaar, onder meer met behulp van speciaal met het oog op het NBW aangestelde bijzondere griffiers, die dat natuurlijk stimuleerden. Vervolgens werd je weer geconfronteerd met kritiek, uitleg in rechtspraak en literatuur, waarop opnieuw reacties kwamen. Omdat het hele BW over de kern van het privaatrecht ging, was het erg moeilijk om iets te schrijven over privaatrecht zonder dat daarbij het hele BW betrokken werd.

Zo krijg je dus een merkwaardig soort van haasje-over, want de rechtspraak ging natuurlijk ook denken dat de vastgestelde tekst van het nieuw BW allerlei oplossingen bood die in het toenmalige recht niet te vinden waren, zodat zij daarop ging anticiperen.⁵⁶ Maar die anticipatie was vaak net een beetje anders dan de tekst van het ontwerp, zodat na verloop van tijd het wetsvoorstel⁵⁷ weer een beetje aan de hand van die rechtspraak aangepast moest worden. Zo kreeg je een voortdurend gesprek, een soort van wisselwerking met literatuur en rechtspraak. Dankzij het werken met een invoeringswet was het nog mogelijk kritiek te leveren op die vaststellingswet. Dat is natuurlijk heel boeiend voor een wetgever, maar ook wel lastig. In elk geval was het onvermijdelijk. Het was in die tijd bijna onmogelijk om over privaatrecht te schrijven zonder dat je je mening gaf over die nieuwe regels. Zo ontstond steeds meer de neiging om vanuit de literatuur nieuwe voorstellen te doen. Dat gold voor verschillende centrale punten, zoals de functie van redelijkheid en billijkheid en onvoorziene omstandigheden, de hele discussie over onverschuldigde betaling en ongerechtvaardigde verrijking, maar ook voor het wetgevingswerk in zijn geheel.

De functie van redelijkheid en billijkheid is steeds druk besproken geweest, vooral in verband met onvoorziene omstandigheden. Het bedrijfsleven was daar sterk in geïnteresseerd. Daar was men aan de ene kant bang voor, maar aan de andere kant ook door gefascineerd. Er was een bedrijfsjurist, Wolf, die niet afliet met daarover te schrijven. Op zich was dat heel interessant en goed dat hij dat deed, maar dat gaf natuurlijk steeds weer materiaal voor nieuwe vragen van de kamerleden en nieuwe uiteenzettingen in antwoord daarop in de stukken van de regering. Zeer karakteristiek zijn bijvoorbeeld ook de boeken van Schoordijk, die in het kader van de invoeringswet weer ter sprake gekomen zijn in het

55 De Scandinavische landen kenden wel reeds sedert 1915 een gedeeltelijke eenmaking van het verbintenissenrecht door een uniforme wet. In 1962 werd overigens de Noordse Raad opgericht, een beetje naar het model van de Benelux, maar toen waren er al heel wat uniforme wetten.

56 Zie hierover onder meer W. Sniijders, 'Anticipatie als bron van uitleg van nieuw recht', in: *Een Salomons oordeel, bundel aangeboden aan R.A. Salomons* (Zwolle 1991), p. 95-97; Ch.J. van Zeben, *Een koperen feest, rede* (Deventer 1966); G.J. Scholten, 'Anticiperende interpretatie: een nieuwe interpretatiemethode?', in: *WPNR (Weekblad Privaatrecht Notarisambt en registratie)* nr. 5031-5032.

57 Anders dan in Nederland onderscheidt men in België tussen wetsvoorstellen die uitgaan van parlementsleden en wetsontwerpen die uitgaan van de regering.

allerlaatste stadium. Schoordijk is heel erg Schoordijkiaans, zal ik maar zeggen. Ik heb met hem gestudeerd en altijd contact met hem gehad. Zijn boeken borrelen van de ideeën, maar het zijn niet de boeken die je moet hanteren als je wilt weten hoe de stand van zaken nu precies is. Zijn commentaar, dat gepubliceerd werd nog voor de invoeringswet was afgehandeld, heeft zeker invloed gehad.⁵⁸ Ik heb die beide boeken gerecenseerd en toen nog uitgelegd dat het eigenlijk een soort van dialoog was. Schoordijk schreef en daar werd dan op geantwoord in parlementaire stukken, en dan antwoordde hij daarop en dan kwamen er weer parlementaire stukken die dan weer daarop antwoordden.

De kritiek beperkte zich echter niet tot de afzonderlijke boeken. Zo kon er, vanwege de onderlinge afhankelijkheid, bijvoorbeeld bij de invoeringswet van boek 3 weer kritiek worden geuit op boek 6. Wat soms nuttig was, maar de zaken natuurlijk wel ingewikkelder maakte. Jan Vranken⁵⁹ maakte in het *Algemeen Deel* van de Asser-serie de opmerking dat de literatuur wel schreef en schreef maar nooit gelijk kreeg. Daar zit wel wat in, maar wanneer je het idee hebt dat het een goed verdedigbare oplossing is, dan moet je volhouden. Het gaat niet goed als je zonder een echt klemmende reden de volgende keer de afweging weer wat anders maakt. Als een beslissing eenmaal genomen is, moet je heel overtuigende redenen hebben om het toch weer anders te doen.

Tijdsdruk is nooit een argument geweest om een knoop door te hakken. Wel is er na de vaststellingswetten een 'stofkamoperatie' geweest waarbij dingen die ons te ingewikkeld leken uiteindelijk gesneuveld zijn. Dat was toen Korthals Altes⁶⁰ als minister aantrad in 1982. Die had het idee dat er weerstand was in de juristenwereld tegen het NBW, en hij wou daarover een brede wetenschappelijke discussie op gang brengen. Ik heb het altijd begrepen als een middel om de tegenstanders nog één keer de gelegenheid te geven hun kritiek te uiten. Er kwam echter geen reactie, zodat we gewoon door konden gaan. In dat kader had de Kamer wel gezegd dat er een paar zeer ingewikkelde dingen tussen zaten. We hebben toen bekeken of sommige dingen vereenvoudigd konden worden, en een aantal dingen zijn toen geschrapt, waarvan veruit het belangrijkste punt was dat bij die gelegenheid het erfrecht eruit is getild. Het leek mij het juiste moment om dat te doen, want het erfrecht (boek 4, vastgesteld in 1969) was controversieel en wat er stond, stond mij eerlijk gezegd ook niet altijd aan. De taak was al zwaar genoeg, dan moet je die niet nog eens extra belasten met een heel gespecialiseerde discussie met de notarissen. Dat moest maar apart, dat kon nog best. Ook de titel in boek 3 over het bewind is eruit gevlogen, eveneens met de idee dat het een weinig geslaagd stuk was. Het was immers gebaseerd op de idee dat er nu al een

⁵⁸ Het betreft *Het algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht naar het nieuw Burgerlijk Wetboek* (Deventer 1979); *Mede-eigendom, gemeenschap, rechtspersoonlijkheid: een studie naar aanleiding van de Gemeenschapstitel – 3.7 – van het Nieuw BW* (Zwolle 1983); en *Vermogensrecht in het algemeen: naar Boek 3 van het Nieuwe B.W. (titel 1 t/m 5, titel 11)* (Deventer 1986), het laatste besproken door W. Sijnders, 'Schoordijks vermogensrecht in het algemeen naar Boek 3 en de vrijheid van de exegeet', *NJB* 1987, 1315 v.

⁵⁹ Jan B.M. Vranken (geb. 1948), advocaat-generaal bij de Hoge Raad 1992-1997, sedert 1997 hoogleraar te Tilburg; 1990-2000 redactielid van het *Tijdschrift voor Privaatrecht. Zijn Algemeen Deel* (Zwolle 1995) verscheen apart van het oude, doch herdrukte *Algemeen Deel* van Paul Scholten, in Mr. C. Asser's *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht*.

⁶⁰ F. (Frits) Korthals Altes (geb. 1931), gerespecteerd advocaat te Rotterdam 1958-1982 en 1990-1997, Nederlands minister van Justitie 1982-1989 (VVD), voorzitter Eerste Kamer der Staten-Generaal 1997-2001.

regeling moest komen voor wat zich in een toekomstige praktijk misschien zou kunnen voordoen, wat voor een wetgever heel onverstandig is.⁶¹ Je kan regelen wat zich voordoet, maar regelen wat zich in de toekomst kan voordoen, daar begin je beter niet aan. Het leek dus een mooie gelegenheid om dat bewind maar aan de kant te laten.

Het bewijsrecht is vanuit het BW naar het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering gegaan. Het moest afgestemd worden op de objectiefrechtelijke bewijsleer, die bij de nieuwe wetgeving paste (in plaats van de subjectiefrechtelijke). Het executierecht, een groot stuk van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, hebben we door de invoering van het BW ook helemaal moeten omwerken. In wezen hebben we een nieuw executierecht moeten maken, afgestemd op het nieuwe recht. Bij beide waren er allerlei raakpunten, denk maar aan de bewijsovereenkomst. Daar heb ik veel energie ingestoken. Niemand wou dat doen, want het oogt als een dorre materie. Onlangs is ook het burgerlijk procesrecht vernieuwd. Daarmee heb ik geen bemoeienis gehad. Maar het executierecht is bij die gelegenheid niet meer gewijzigd.

De invloed van de politiek

Wetgeving is in essentie een politiek bedrijf. Rechtsvorming door de wetgever is een kwestie van rechtspolitiek, zoals dat mijns inziens ook bij rechtsvorming door de rechter zo is. Bij wetgeving is het bovendien werk van politici. Je moet kamerleden overtuigen dat te doen wat wordt voorgesteld, aangenomen dat de minister is overtuigd dat het zo moet. De essentie van onze taak was om het NBW door het parlement te loodsen. Dat is een kwestie van politiek. Dat wil niet zeggen dat je kwesties van partijpolitiek ontmoet, dat is een ander verhaal. Je kan niet verwachten dat de kamerleden als politici erg geïnteresseerd zijn in de details van het privaatrecht. Velen ervoeren het meer als een loden last, waaraan ze bijvoorbeeld een vakantie moesten opofferen om zich goed voor te bereiden. Sommigen waren juist erg geïnteresseerd in bepaalde punten en minder in de rest. Vanuit een oogpunt van partijpolitiek leverde het werk aan het BW hun weinig voordeel op.⁶² De grote vraag op de achtergrond was natuurlijk of Nederland wel een nieuw wetboek wou. In de praktijk kwam dat neer op de vraag of de Nederlandse juristenwereld wel zo'n nieuw wetboek wou. Die vraag is in de verschillende stadia van behandeling eigenlijk steeds bevestigend beantwoord, al is er soms flink over gedebatteerd.

Belangrijke keuzes van de politiek waar wij niet zozeer achter stonden zijn er niet echt geweest: we werden het wel eens met elkaar. Je moet daar natuurlijk vrij cynisch in zijn: als de politiek een duidelijk standpunt heeft ingenomen en daar zijn redelijke argumenten voor, dan moet je je daar bij neerleggen natuurlijk. Je moet daarmee zelfs blij zijn. Bij de vraag welke rechtspolitieke keuze op zijn plaats is, komt het in beginsel aan op de maat-

61 Vgl. W. Sniijders, in NJB 1986, p. 5 over een ander thema (onrechtmatige overheidsdaad): '... het is nog niet rijp voor wetgeving. Een wetgever die gaat codificeren moet materiaal hebben'.

62 Sommigen hebben dus wel eens geklaagd over dat 'ellendige BW'.

schappelijke opvattingen op het betreffende punt. Die zijn vaak niet zo makkelijk vast te stellen. Maar het wordt makkelijker als die opvattingen duidelijk naar voren komen in het parlement, dat, als vertegenwoordigend lichaam, geacht kan worden die opvattingen te weerspiegelen. Zo is het gegaan met de zekerheidsrechten. In 1958 was er een uitgewerkt voorstel van de Kamer voor de invoering van een bezitloos pandrecht (Meijers was daar tegen geweest omdat dat teveel onzekerheden geeft voor de andere crediteuren), dus hebben we dat ook gedaan. Ik vond dat ook wel een juiste keuze, en dan ben je blij dat je dat dan ook aangereikt krijgt.⁶³

Voor het wetgevend proces is het natuurlijk vervelend als er onvoldoende juristen zijn in de politiek. Op dit ogenblik is er een zeker onevenwicht. De Tweede Kamer is wat juristen betreft een beetje onderbemand en de Eerste Kamer juist weer niet. Dat is wel eens lastig, want dan krijg je de situatie dat de Tweede Kamer iets aanneemt en dat vervolgens de Eerste Kamer allerlei technische problemen opwerpt. Dat is onder meer met het huurrecht gebeurd. De Eerste Kamer wil het dan alleen aannemen op voorwaarde dat er eerst nog een paar dingen veranderen. Dan krijg je nog een klein apart wetje om die dingen aan te passen. De Eerste Kamer heeft immers geen amenderingsrecht, kan alleen aannemen of verwerven.⁶⁴ Dat werkt in de hand dat men om hetzelfde resultaat als een amendement te bereiken, weigert het wetsvoorstel aan te nemen, tenzij de minister bereid is toe te zeggen dat er een novelle⁶⁵ komt en dat het wetsvoorstel niet in werking zal treden voordat ook de novelle is aangenomen. Ik vraag me af of deze aanpak tegenwoordig niet te makkelijk wordt toegepast.

Lessen uit een (her)codificatie

Bij wetgeving in het algemeen en bij hercodificatie in het bijzonder is een belangrijk punt het juiste midden te vinden tussen continuïteit en innovatie. Continuïteit is nodig, ook al omdat er voor de nieuwe regelgeving voldoende maatschappelijk draagvlak moet zijn. Wat het juiste evenwicht is hangt af van het concrete codificatieproces, dat wordt bepaald door doelstelling, de eisen van tijd en plaats, de te beschermen belangen, enzovoort. Zo ging het in Nederland bij de hercodificatie volstrekt anders dan bij het nieuw BW in Rusland, een ander wetgevingsproject waaraan ik heb meegewerkt. In Rusland moest haast worden gemaakt. De doelstelling was om zich snel aan te passen aan de radicaal gewijzigde politieke, sociale en economische omstandigheden. In Nederland was de doelstelling veeleer het herstel van het evenwicht tussen de verouderde wet en de rol van de rechtspraak. Het

⁶³ Zie *Parlementaire Geschiedenis Boek 3*, p. 722-730. W. Snijders schreef hierover 'Bezitloze zekerheid op roerende zaken', in *Honderd jaar rechtsleven* (Zwolle 1970), p. 25-39.

⁶⁴ Zie art. 85 Grondwet. In België heeft de Senaat wel amenderingsrecht, waarna de Kamer van volksvertegenwoordigers het laatste woord heeft.

⁶⁵ In België spreekt men in deze context van een 'reparatiewet'.

ging ook om kwaliteitsverbetering. Maar we konden ons permitteren nog lange tijd met het oude recht te leven. Ook in dat opzicht is de tijdsfactor van belang.

Je kan uit zo'n wetgevingservaring echter niet echt een recept halen voor toekomstige wetgeving. Het enige wat je algemeen kan zeggen, en dat geldt voor elke codificatie, is dat je wezenlijk zit te worstelen met het evenwicht tussen continuïteit en innovatie. Maar ook tussen andere facetten moest een evenwicht worden gezocht. Zo moesten de verschillende belangengroepen aan het woord komen. Waarbij zich het probleem stelt dat niet iedereen vertegenwoordigd is. Heel lelijk gezegd: er is geen belangengroep van schuldeisers, noch van schuldenaren. Je hebt wel het bedrijfsleven, de Consumentenbond... Algemene belangen worden afgetast met behulp van de verschillende segmenten van het juristenbedrijf. Een hele hoop komt boven water via de advocatuur, het notariaat, rechters en deurwaarders.

Grof- of fijnmazigheid; dogmatische invloeden

U zegt dat men in de literatuur de stijl van het nieuw BW vergelijkt met het grofmazige Zwitsers BW en het fijnmazige Duitse BGB. Bij het nieuw BW hangt het van de materie af in hoever het wetgevend optreden in detail gaat. Heb je een kring van mensen die de regels concreet moeten gaan toepassen, dan is dat heel anders dan wanneer het gaat over gevallen waar, wanneer er een conflict is, het verstandiger is te zeggen dat de rechter daarvoor de nodige vrijheid moet hebben. Dan moet je niet al te diep in de details duiken. Verzeke- ringsrecht mag heel precies zijn, maar in aansprakelijkheidsrecht moet je de nodige vrijheid laten. Daarenboven heb je natuurlijk die hele algemene bepalingen van redelijkheid en billijkheid. Die komen in de rechtspraak overal opduiken, ook in materies waar je het niet verwacht, bijvoorbeeld de verjaringen.⁶⁶

Wat in het NBW gebeurd is, komt erop neer dat een hele hoop bepalingen verwijzen naar de omstandigheden van het geval. Voor de uitleg van de regels komt het dan ook telkens aan op die omstandigheden. Daarbij moet worden gedacht aan persoonlijke en maatschappelijke belangen, zoals het wordt geformuleerd in een principieel artikel in het begin van boek 3, waar het gaat over wat redelijkheid en billijkheid meebrengt (art. 3:12 NBW).⁶⁷

Wat de theoretische discussie betreft geloof ik niet in de tegenstelling Leiden-Amsterdam. Paul Scholten⁶⁸ was weliswaar niet erg gecharmeerd door de idee van een nieuw wet-

⁶⁶ Zie Hoge Raad 31 oktober 2003, *RvdW (Rechtspraak van de Week)* 2003, 169.

⁶⁷ 'Bij de vaststelling van wat redelijkheid en billijkheid eisen, moet rekening worden gehouden met algemeen erkende rechtsbeginselen, met de in Nederland levende rechtsovertuigingen en met de maatschappelijke en persoonlijke belangen, die bij het gegeven geval zijn betrokken'.

⁶⁸ Paul Scholten, 1875-1946, studeerde 1893-1898 aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam; op 25-5-1899 promoveerde hij cum laude op het proefschrift *Schadevergoeding buiten overeenkomst en onrechtmatige daad*. Scholten vestigde zich in Amsterdam als advocaat (1899-1907) en werd in 1903 benoemd tot rechter-plaatsvervanger. In 1906 volgde een tijdelijk lectoraat voor burgerlijk recht en burgerlijke rechtsvordering in Amsterdam, in 1907 een ambt van gewoon hoogleraar in het Romeinse recht (tot 1914), in 1910 werden hem tevens opnieuw het burgerlijk recht en de rechtsvordering toevertrouwd (resp. tot 1945 en 1927). Vanaf 1914 behoorden het oudvaderlands recht en de encyclopaedie der rechtsgeleerdheid mede tot zijn leeropdracht (tot 1921), van 1927 tot 1945 doceerde hij eveneens de wijsbegeerte des rechts. In 1924 kweet hij zich van een zware taak, namelijk de oprichting van een Rechtshogeschool in het voormalige Batavia (thans Djakarta). Tijdens de oorlog gold hij als hoogleraar als een van de

boek, hij was diegene die de merkwaardige vergelijking maakte met het gezellige, oude huis.⁶⁹ Maar daarom was het NBW niet louter een Leidse aangelegenheid. Neem bijvoorbeeld het bezitloos pandrecht. Dat is een idee geweest van Scholten en niet van Meijers. Zodra Scholten de arresten kreeg over de fiducia en de fiduciaire overdracht,⁷⁰ schreef hij meteen in zijn noten onder die arresten dat er een bezitloos pandrecht moest komen. Hoe een nieuw BW eruit zou hebben gezien indien Scholten langer geleefd had, kunnen we natuurlijk niet zeggen.

Ik heb tijdens die hele periode met eindeloos veel mensen overlegd, en die mensen hebben zich allemaal hevig ingespannen om een interessante inbreng te doen, om het goed voor het voetlicht te brengen. Die hebben zitten studeren, zich ingespannen, besprekingen bijgewoond, ... en dat is natuurlijk allemaal anoniem gebleven. Die gedachten heb ik opgepikt, maar die waren niet van mij. Voor zover het uit de literatuur komt kan je dat controleren, maar voor zover het komt uit al die besprekingen eigenlijk niet. Bijvoorbeeld de bijdrage van Arthur Hartkamp.⁷¹ Het is duidelijk dat hij een belangrijke bijdrage geleverd heeft, maar niemand kan precies zien welke. Ik weet zelf ook niet precies wat ik aan anderen heb ontleend en wat ik zelf bedacht heb. Dat is aan dit werk inherent, ik pronk inderdaad voor een flink deel met andermans veren. Het was fascinerend werk natuurlijk, want wat we aan het doen waren, was een soort van uitgediepte rechtsontwikkeling met drie verschillende instanties, namelijk rechtspraak, literatuur en wetgeving.

Rusland

Het NBW is nooit een exportproduct geweest; wel de Nederlandse aanpak van (her)codificatie. Net als bij het voetballen hebben de mensen de neiging te denken dat er door onze activiteiten in het buitenland, in het bijzonder Rusland, een belangrijke bijdrage geleverd is aan het uitdragen van het Nederlandse recht, maar dat is helemaal niet waar. Het is heel gek, want als je dat Russisch wetboek ziet, dan heeft het allerlei overeenkomsten, qua indeling en bepalingen. Maar op de keper beschouwd is dat allemaal toeval. Het is veeleer het gevolg van typisch Russische verschijnselen. Men heeft bijvoorbeeld een regeling van

meest principiële figuren. Op zijn initiatief kwam er een niet officieel college van overleg tot stand tussen de verschillende universiteiten en hogescholen. Scholten werd op 17 februari 1942 gearresteerd; in 1942 kreeg hij een gedwongen verblijfplaats op de Veluwe aangewezen. Later had hij de leiding in de zgn. groep-Scholten, die zich met problemen betreffende de bezetting en het naoorlogse Nederland bezighield en personen van verschillende politieke en godsdienstige signatuur telde. Uit deze en een aantal illegale groepen ontstond na de bezetting de Nationale Adviescommissie, waarvan Paul Scholten op 20 juli 1945 het voorzitterschap aanvaardde, en die onder andere tot taak had voorstellen te doen voor de benoeming van de leden van het Noodparlement. In 1945 werd hij lid van de Eerste Kamer (CHU, doch in februari 1946 is hij overgegaan naar de PvdA). Hij overleed tijdens een reis naar Noord-Amerika. Bibliografie in Paul Scholten, *Verzamelde Geschriften*, samengesteld door G.J. Scholten e.a., IV (Zwolle 1954), p. 365-385. Bron: W.M. Peletier in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I; www.inghist.nl. Zie verder ook het 'Herdenkingsnummer Paul Scholten', WPNR 1975, nr. 5314.

69 Zie de hoger aangehaalde bijdrage in het *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*.

70 In het bijzonder Hoge Raad 25 januari 1929, NJ 1929, 616 met noot P. Scholten.

71 Arthur S. Hartkamp (geb. 1945) studeerde rechten te Amsterdam alwaar hij in 1971 promoveerde. Was raadsadviseur bij de Stafafdeling Wetgeving NBW van het ministerie van Justitie. Is onder andere hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en sinds 2001 procureur-generaal bij de Hoge Raad (was sinds 1986 advocaat-generaal). Sinds de 7^e druk is hij de bewerkster van de drie delen *Verbintenissenrecht* van de Asser-serie.

bezitloos pandrecht die op de onze lijkt, maar dat komt omdat die in de communistische tijd al bestond. Het is kenmerkend voor het NBW dat wij een algemeen deel hebben in Boek 3. De figuur van een Algemeen deel is ontleend aan het Duitse recht. Het BGB begint met een Algemeen deel dat voor het hele wetboek geldt. Maar Boek 3 geldt alleen voor het vermogensrecht, niet ook bijvoorbeeld voor het personen- en familierecht. Het Russische BW kent ook een Algemeen deel, dat net als in Nederland alleen voor het vermogensrecht geldt. Daarin staan onderwerpen als rechtshandeling, vertegenwoordiging, verjaring en algemene regels voor rechtspersonen. Maar dat komt niet omdat wij gezegd hebben dat het zo moest, maar omdat het past in de Russische traditie. In Rusland wordt personen- en familierecht niet als burgerlijk recht beschouwd en hoort het dus niet in het BW thuis. Zo was dan ook al hun wetboek in 1922 ingedeeld. In revolutionair Rusland dacht men oorspronkelijk dat in hun systeem aan burgerlijk recht geen behoefte was: recht was hoogstens een instrument van de staat om de doeleinden van de communistische revolutie te verwezenlijken. In de tijd dat Lenin kwam met zijn 'Nieuwe economische politiek', het begin van de jaren twintig, kwam men op het idee dat men toch een BW nodig had. In een maand of drie heeft men toen een BW gemaakt. Dat lijkt idioot, maar de verklaring is simpel: in de tsarentijd had men reeds werk gemaakt van zo'n ontwerp, sterk geïnspireerd door het toen nieuwe en mooiere BGB. Dat heeft men uit de lade gehaald en de eigendomsregeling vervangen door socialistische eigendom, goede trouw vervangen door de beginselen van de communistische staat en dergelijke, en toen ingevoerd. In de tijd van Chroestjow is dat nog verder uitgewerkt omdat de overtuiging toenam dat men een nieuw BW moest hebben. Tussen 1963 en 1965 is er in heel Oost-Europa een soort van codificatiegolf geweest, onder aanvoering van de Sovjet-Unie.

In de redactiecommissie waarmee ik vanaf 1993 heb overlegd, zaten zowel jongere juristen als oudere die nog aan het wetboek uit de jaren zestig gewerkt hadden. Ik heb uiteindelijk met ze gebrainstormd. Het was een idee van Feldbrugge⁷² dat wij daar iets bij te dragen hadden omdat wij een nieuw wetboek hadden en zij geconfronteerd werden met een stortvloed aan nieuwe wetgeving in de Gorbatsjow-tijd, omdat toen alles plots anders moest. Het resultaat was dat men op allerlei ministeries als een gek begon te schrijven, en dan krijg je slecht gecoördineerde wetten, die bovendien onuitvoerbaar bleken te zijn. Men wou dat opvangen door te codificeren, want dan heb je tenminste een kader. Ik heb voor die codificatie niet aan de wetteksten geschreven, enkel en alleen al om de simpele reden dat ik geen Russisch spreek. Wij reisden af om te onderzoeken of we iets konden bijdragen, en om enkele organisatorische afspraken te maken. We kwamen terecht in een soort

72 Professor emeritus F.J.M. Feldbrugge studeerde rechten te Utrecht, waar hij in 1959 promoveerde. Sinds 1959 is hij verbonden aan de juridische faculteit van de Universiteit Leiden. In 1973 werd hij benoemd als Professor in het Oost-Europese recht, in welke hoedanigheid hij directeur werd van het Instituut voor Oost-Europees recht en Ruslandkunde en editor van de *Law in Eastern Europe series* en van de *Review of Central and East European Law*. Van 1987 tot 1989 werkte hij – in zijn hoedanigheid als *sovietologist-in-residence* – als speciaal adviseur voor *Soviet and East European Affairs* op het NAVO hoofdkwartier in Brussel. In 1995 werd hij verkozen tot voorzitter van de *International Council for Central and East European Studies (ICCEES)*. Daarnaast was hij voorzitter van the *Dutch Government Advisory Board for Security Questions*, en was hij betrokken bij de bilaterale samenwerkingsprojecten met het G.O.S., Rusland, Oekraïne, Kazachstan, Kirgizië en Belarus inzake de hervorming van het rechtssysteem (bron o.a. www.metajuridica.leidenuniv.nl).

vakantieoord voor apparatsjiks met bungalow-achtige toestanden erin. In een restaurant dat ook gebruikt kon worden om feesten te geven konden we ons terugtrekken om commissievergaderingen te houden. De Russen waren blij dat ze iemand hadden die hun vragen kon beantwoorden en begonnen dus meteen als een dolleman vragen op me af te vuren. Zo is dat gegroeid, maar dat brainstormen is al die jaren door beleven. Russen zijn vaak meer praters dan schrijvers, en men wou doorpraten en had behoefte aan iemand uit het Westen om te vragen hoe dat daar zit. Ik ben niet de enige die daar geweest is. Ook andere Nederlandse juristen zijn er geweest: Feldbrugge, Hartkamp, Mijnsen,⁷³ Jan de Boer.⁷⁴ Feldbrugge was vooral organisatorisch belangrijk, want hij was geen civilist. Maar hij kon wel horen of de tolk er iets van maakte. Met de tolken ging dat trouwens heel goed, want meestal waren dat leden van de commissie die goed Engels spraken en die wisten precies waar ze het over hadden. Het was ook geen simultaanvertaling; je houdt een stuk verhaal, en vervolgens gingen de tolken uitleggen wat je verteld had; daarop kwamen dan weer vragen die ik moest beantwoorden.

Ik ben daarvoor dus een aantal keren in Rusland geweest, in Moskou en Sint-Petersburg, en zij zijn ook regelmatig hier in Nederland geweest. Voor de rest heb ik ook veel met Duitsers in de Oekraïne gewerkt. Dat was onder meer met Roland,⁷⁵ Drobnig⁷⁶ en Glass.⁷⁷ Dan moet je werken met aan je ene oor een tolk die naar het Engels vertaalt en aan je andere oor een tolk die naar het Duits vertaalt. Dat was heel vermoeiend. De Russische manier was veel prettiger. In Rusland heb ik die Duitse juristen niet ontmoet; ze waren vast een andere keer gevraagd. De Russen hebben natuurlijk ook vele andere mensen geraadpleegd, onder meer de Italianen (onder anderen Crespi).⁷⁸ Sommigen, zoals De Boer, zijn ook in de Baltische landen geweest, maar daar was ik niet bij. Maar ik ben wel in Armenië geweest, in Kazachstan, in Kirgizië en in Georgië.

De idee kwam op om een modelcode te maken voor de landen van het GOS (het Gemeenebest van Onafhankelijke Staten), waaruit die landen dan zouden kunnen putten. We hebben ook daaraan gewerkt en uiteindelijk is daar ook wel iets uit gekomen. Dat zorgde natuurlijk wel voor wat moeilijkere vergaderingen met al die gedelegeerden uit de verschillende landen. De modelcode is natuurlijk sterk Russisch geïnspireerd. Aan de ene kant was dat een bezwaar, maar aan de andere kant was dat ook een voordeel. Ik heb destijds nog in de interparlementaire GOS-raad moeten optreden. Men vroeg me daar de idee van een modelcode te verdedigen vanuit de gedachte dat het goed zou zijn om de rechts-

73 F.H.J. Mijnsen, (geb. 1933), raadsheer in (1986-1998), later vice-president (1998-2002) van de Hoge Raad; gewoon, later buitengewoon hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam (1977-1998).

74 J. de Boer, destijds hoogleraar personen- en familierecht aan de Universiteit van Amsterdam, thans lid van het Gemeenschappelijk Hof van Justitie van de Nederlandse Antillen en Aruba.

75 Ambtenaar van het Duitse ministerie van Justitie.

76 Ulrich Drobnig (geb. 1928), promotie Hamburg 1959, Master of Comparative Jurisprudence N.Y.U. (1959); docent University of Chicago Law School (1963); Professor aan de Universiteit Hamburg (1975-1997); directeur (nu emeritus) van het Max-Planck-Instituut für ausländisches und internationales Privatrecht Hamburg, hoofdauteur van de *International Encyclopedia of Comparative Law*.

77 Ambtenaar van het Duitse ministerie van Justitie.

78 Gabriele Crespi Reghizzi, hoogleraar rechtsvergelijking aan de Universiteit van Pavia, en advocaat in Milaan.

eenheid in het hele voormalige gebied van de Sowjet-Unie te behouden. Er was in de Sowjet-Unie natuurlijk een economische ramp ontstaan, maar één van de weinige goede dingen die ze hadden en die wij in West-Europa ontberen, dat is rechtseenheid. Ik heb dus een redevoering gehouden om ze te vertellen wat een groot goed dat is en dat je dat niet verloren moet laten gaan. Ook in Leiden, in het Centre for International Legal Cooperation (CILC) is gewerkt aan die modelcode. Dat gebeurde onder de paraplu van Amerikanen, de USAID,⁷⁹ die dat betaalden. Zij hadden dat uitbesteed aan Nederland. Dat lijkt wellicht merkwaardig, maar de Amerikanen zagen in dat ze uit een andere rechtscultuur kwamen en hun recht daarom in het GOS eigenlijk vrij weinig invloed kon hebben. Dus meenden zij dat ze dat beter konden laten doen door mensen die ongeveer uit dezelfde rechtscultuur komen. De Amerikanen waren echter wel aanwezig, zo ben ik voor die modelcode onder anderen opgetreden met Summers, van Summers and White.⁸⁰ De ervaring leert dat de Russen toch terugdeinzen voor samenwerking met de Amerikanen. Dat heb ik bij Summers ook gemerkt. Ik heb naast hem gezeten en hij zei van tevoren al dat ik hem een beetje moest temperen, anders wond hij zich teveel op. Maar hij kon het natuurlijk toch niet laten en op een gegeven moment riep hij uit: 'Jullie doen het helemaal fout!'. Dat was natuurlijk de verkeerde aanpak, want dan krijg je onmiddellijk de hakken in het zand. Je moet uitleggen wat kan en wat de eventuele nadelen zijn, maar blijven benadrukken dat het hun beslissing is, hun verantwoordelijkheid. Wij konden hun niet iets voorschrijven. Ik heb altijd tot in het parodistische toe geroepen dat men *foreign experts* moest wantrouwen.

Effecten van het NBW

Het kernstuk van het NBW is in 1992 ingevoerd, dus daar is al flink wat rechtspraak over, ook van de Hoge Raad. Daar heb ik als rechter ook nog flink aan meegewerkt, na 1992 nog zo'n jaar of zes. Maar ook ervoor, natuurlijk, met anticiperende rechtspraak. In het algemeen werkt het heel behoorlijk. Dat kan je wel enigszins objectiveren, het gaat niet om mijn persoonlijke indruk. Met het oog op de invoering in 1992 had men een commissie, waar ik zelf ook deel van uit maakte, opgericht ter begeleiding van de rechterlijke macht, die werklastmetingen deed. De bedoeling was dat wanneer er klachten zouden komen over de toepassing van de NBW-artikelen met het oog op de werklast, maar ook in het algemeen – dat men die dan bij die commissie kon indienen. Er is geen enkele klacht gekomen, niet één. Daar kan je natuurlijk ook weer cynisch over zijn. Er is niet zo lang geleden een aantal schrijvers verzocht te schrijven wat ze van het nieuwe BW vonden, en er waren er een aantal bij, waaronder één heel stellig zelfs, die zeiden dat het nou eenmaal geen ver-

⁷⁹ US Agency for International Development.

⁸⁰ R.S. Summers, hoogleraar Law School op Cornell University sinds 1969 (American Legal Theory; Contracts), studeerde in Oregon (B.S. 1955) en Harvard Law School (LL.B. 1959), doceerde in Oregon Law School 1960-1969. Zijn boek (met professor James J. White) over de Uniform Commercial Code is het meest geciteerde over dat onderwerp. Sinds 1994 was hij adviseur voor de commissie voor de opstelling van het Burgerlijk Wetboek van de Russische Federatie; verder ook van de commissie voor de herziening van het Egyptisch BW (www.lawschool.cornell.edu).

schil maakt.⁸¹ Het is in wezen hetzelfde gebleven. Daar zit wel wat in, want dat is dat aspect van continuïteit. Je hebt een prachtige nieuwe regel die op een gegeven moment verwijst naar redelijkheid en billijkheid, maar wat je daar doet is in wezen niet nieuw. Je zegt misschien iets nieuws, maar je doet niets nieuws. Je neemt de hele bestaande rechtspraak mee. Je maakt gewoon een nieuwe kapstok.

U vraagt of dit tot meer legisme geleid heeft. Ik heb nooit de indruk gehad, zeker niet toen ik nog in de Hoge Raad zat, dat er van legisme sprake was. Vergelijk dit maar met Duitsland waar de *Freirechtsschule*⁸² pas goed tot ontwikkeling is gekomen na de invoering van het BGB. Maar op sommige punten dreigt dat legisme volgens mij wel. In een recent artikel signaleerde ik dat er bijvoorbeeld op het gebied van de zekerheidsrechten bij veel juridische schrijvers sterk de neiging bestaat om te zeggen dat een bepaalde oplossing niet kan omdat er geen wettelijke basis voor is.⁸³ Dat is eigenlijk niet juist, want dat is niet de bedoeling van het nieuwe vermogensrecht. Het is namelijk geen gesloten stelsel. Dat er een nieuwe figuur ontstaat zonder wettelijke basis, kan in beginsel als de wet het niet verbiedt en het aansluit bij het wettelijk stelsel. De discussie gaat ook over figuren als domeinnamen. Daar is in 1992 natuurlijk helemaal geen rekening mee gehouden, want wat wisten wij toen van domeinnamen? Maar inmiddels leeft dat, en dan zou je zeggen dat het niet kan omdat het niet in de wet staat? Kom nou! We zitten nu in het stadium dat je met wat er is oplossingen moet zoeken. De vraag is dan niet of de wet in de toepassing voorziet maar of het in de huidige wet is in te passen. Soms kan dat best, al moet je dan wel een zekere losheid hebben bij de uitleg. Dan moet je het BW niet zo uitleggen dat je een te strak systeem krijgt.

Voor het grootste deel heeft het BW rust gebracht. Toch zijn er altijd terreinen waar de tegengestelde belangen zo hevig zijn, zoals bij de zekerheidsrechten, dat er ondanks een nieuwe wetgeving vlijtig over geprocedeerd wordt. Ook is na 1992 levendig doorgedebatteerd over de wenselijkheid van het fiducia-verbod.⁸⁴ Wat bij het fiducia-verbod destijds een grote rol gespeeld heeft, is dat de tegenstanders daarvan het verbod heel ruim uitleggen omdat ze er zo tegen zijn, terwijl het in werkelijkheid natuurlijk maar een heel beperkte betekenis heeft die er vrijwel op neer komt dat het hier een gesloten stelsel van zekerheidsrechten betreft. Pand en hypotheek, moet je niet kunnen ontduiken, daar komt het eigenlijk op neer.

Het was heel belangrijk dat, op het moment dat die invoering naderde, er aangepaste delen zouden zijn in de Asser-serie. Dat is een heidens werk om te doen. Het is buitengewoon prettig en goed dat Hartkamp dat op zich genomen heeft. Dat heeft de overgang heel veel

⁸¹ T. Hartlief in *NJB* 2002, p. 405.

⁸² Met onder meer Eugen Ehrlich (1862-1922), Max Stirner, Fuchs (1859-1929), Hermann Isay (1873-1938) en vooral Hermann Kantorowicz (1877-1940, schuilnaam Gnaeus Flavius).

⁸³ W. Sniijders, 'De openheid van het vermogensrecht. Van syndacaatszekerheden, domeinnamen en nieuwe contractsvormen', in: S.C.J.J. Kortmann e.a. (red), *Onderneming en 10 jaar nieuw burgerlijk recht – Onderneming en recht* (Deventer 2002), p. 27-58.

⁸⁴ Art. 3:84 lid 3 NBW: 'Een rechtshandeling die tot doel heeft een goed over te dragen tot zekerheid of die de strekking mist het goed na de overdracht in het vermogen van de verkrijger te doen vallen, is geen geldige titel van overdracht van dat goed'.

vergemakkelijkt. Want de delen die hij herbewerkt heeft waren klaar voor de zaak in werking trad. Die eerste bewerking van hem is nog een bewerking die zowel het oude als het nieuwe recht belicht. Voor de hele operatie is dat een erg belangrijk element geweest.

Herziening van het NBW

U vertelt mij dat Mr. De Die⁸⁵ in een interview de mening heeft geuit, dat het NBW eens in de vijftien à twintig jaar vernieuwd moest worden door er onder andere de bestaande rechtspraak in te corporeren.⁸⁶ Hierop heb ik twee dingen te zeggen. Ten eerste impliceert het dat het NBW af is, maar dat is helemaal niet het geval. Het nieuwe pachtrecht is bijvoorbeeld nu pas ter hand genomen. Bovendien zet de ontwikkeling zich continu voort zowel in de rechtspraak als op wetgevend vlak. Wat het algemeen vermogensrecht betreft, dat bedoeld is als een stuk coördinerende wetgeving, in de zin dat codificatie de coherentie moet bevorderen, laat de ontwikkeling van de rechtspraak zich echter wel omschrijven als een soort verbrokkelingsproces. De rechtspraak gaat natuurlijk voort met het aanbrengen van allerlei verfijningen, van variaties waar nog niet aan gedacht is. De wetgever zorgt ook voor verbrokkeling door zo nu en dan in te grijpen.

De meest spectaculaire voorbeelden zijn te vinden op het terrein van de verjaring.⁸⁷ Je kan geen termijn zo gek bedenken of hij bestaat in het BW. Zo komt er in boek 4 een termijn voor van een jaar en drie maanden; die komt nergens anders voor. Daar zijn dan nog veranderingen bijgekomen, want bijvoorbeeld op het gebied van schadevergoeding voor dood en letsel, is de absolute termijn afgeschaft (in een nieuw art. 3:310 lid 5 BW, ingevoegd bij de wet van 17 november 2003, Stb. 295). Dat is een belangrijke doorbraak op het gebied van de verjaring. Maar het roept wel de vraag op in hoeverre nu andere figuren (rechtsverwerking, matiging van de schadevergoeding tot een symbolisch bedrag) de functie van de verjaring voor een deel zullen gaan overnemen. Op dat punt blijft onzekerheid bestaan, omdat die figuren in wezen een kwestie van redelijkheid en billijkheid zijn, zoals omgekeerd de Hoge Raad ook het beroep op verjaring met behulp van redelijkheid en billijkheid heeft gemitigeerd. Het blijft dus een verbrokkeld stelsel.

Een ander terrein is de affectieschade, de immateriële schadevergoeding, daarover is nu ook een wetsvoorstel ingediend en er is ook rechtspraak over, die zich, in tegenstelling tot de verjaring, juist heel trouw houdt aan de wetsgeschiedenis. Een heel strak systeem is in nieuwe wettelijke regels opgenomen, wat erop neerkomt dat je dan een bepaald fixum krijgt, met netjes uitgeschreven categorieën van mensen die dan dat fixum krijgen. Dat is misschien goed hoor, maar het brengt in elk geval verbrokkeling teweeg. Dat is een verschijnsel dat moeilijk te vermijden is.

⁸⁵ B.C. de Die (geb. 1926) werd in 1972 benoemd tot hoofd van de stafafdeling wetgeving NBW (als opvolger van M. Scheltema).

⁸⁶ E. Florijn en I. Reuder, 'Om het in ambtelijke termen uit te drukken – interview met mr. drs. B.C. de Die', in: NTBR 1992/3, p. 81.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld de differentiaties in art. 3:310 lid 2. Art. 3:310 is sedert de invoering al 5 maal gewijzigd.

Het lijkt me een illusie dat men dit verbrokkelingsproces tegen kan houden door elke vijftien jaar het BW te herzien. Ook om andere redenen betwijfel ik of het een goed idee is om iedere vijftien jaar dat hele BW opnieuw te gaan bekijken. Kijk maar eens naar het voorbeeld van de cessie. Op een goed moment is de gedachte gerezen dat de vereisten voor cessie niet praktisch waren. Daarvoor was niet alleen een akte nodig, maar ook een mededeling aan de schuldenaar (art. 3:94 BW). Het wordt heel lastig in gevallen zoals effectisering, *factoring* ... als je elke cessie moet gaan meedelen. Dus werd in een wetsontwerp voorgesteld de cessie zonder mededeling mogelijk te maken. Dat was een heel simpel wetsontwerp, waarbij er niets anders moest gebeuren dan in een artikel één nieuw lid invoegen, met de motivering dat de praktijk dat eist. De hele literatuur is over die afschaffing heen gevallen. Heel merkwaardig, hoewel dat toch een heel voor de hand liggend wijzigingetje was. Dat is dan weer een teken van wat je losmaakt als je eens in de tien jaar de zaken gaat herzien. Ook als je gaat kijken naar de proefschriften die er inmiddels zijn, dan zie je dat al die proefschriften voortgaan op de toer van 'Zou je dit artikel niet helemaal anders doen?'. Daar is allemaal best wel wat voor te zeggen natuurlijk. Zoals het met die dingen gaat: het is altijd een kwestie van argumenten over en weer, en als men dan een argument voor de doorslag laat geven, dan zijn er weer argumenten tegen die dat ontkrachten, want die blijven bestaan.

Europa

Het grote probleem vandaag is de stroom van privaatrecht, die uit verschillende hoeken op ons afkomt, in het bijzonder uit 'Brussel'. In de tijd dat de teksten van het nieuw BW hun definitieve vorm kregen was de Europese invloed op het privaatrecht nog niet zo groot. Europa had bijvoorbeeld wel al invloed op de regels inzake standaardvoorwaarden. De Europese voorstellen hebben we in Nederland zelfs eerder verwerkt dan er richtlijnen waren uitgevaardigd. Daar ontstond zelfs nog een beetje discussie rond, want vanuit Brussel begon men te roepen dat we dat niet goed gedaan hadden omdat het een beetje anders in elkaar zat.

Die vloed van Europese regelgeving, ook op privaatrechtelijk gebied, neemt alleen maar toe. Dat roept een coördinatieprobleem op. Nu is het een chaos. Al die termijnen van be raad die je hebt in de regels van consumentenrecht, die voor een groot deel uit Europa komen: bij colportage, bij koop op afstand ... die zijn allemaal verschillend, met andere aanvangstijdstippen: dat is helemaal niet gecoördineerd. Dat zou je om te beginnen al kunnen verhelpen door een algemeen kader te gaan formuleren.

Als men kijkt naar het laatste Actieplan van de Europese Commissie inzake contractenrecht,⁸⁸ dan wil men daarvoor een *Common Frame of Reference* opstellen. Dat is niet zozeer een modelcode, maar een soort kader voor begrippen die in de toekomst gebruikt kunnen worden. Vlak om de hoek daarvan ligt het om algemene beginselen te formuleren, niet zo-

⁸⁸ Zie http://europa.eu.int/comm/consumers/policy/developments/contract_law/com_2003_68_nl.pdf. Zie verder onder meer Dirk Staudenmayer, 'The Commission Action Plan on European Contract Law', *European Review of Private Law* 2-2003, p. 113-127.

zeer om die rechtstreeks te laten gelden, maar dan toch als een gegeven om verordeningen en richtlijnen op af te stemmen. Vandaar kan dat zich dan verder ontwikkelen. Ik denk dat dit op den duur gewoon onvermijdelijk is.

Het is niet zozeer dat ik propageer dat er een Europees wetboek moet komen. Het is eerder andersom: je kan er niet onderuit.⁸⁹ Vroeg of laat zul je eraan moeten geloven. Of je daar een modelcode voor moet maken, dat vind ik eerder een vraag van wat hier de beste politiek is. Het creëren van een algemeen kader (*Common Frame of Reference*) is op zichzelf een stap in de richting van het creëren van zo een algemeen model. Maar ik denk niet dat het verstandig is om nu ineens een stap te ver te gaan. Wat er op dit ogenblik gebeurt, is dat er op basis van particulier initiatief wel modellen gemaakt worden.⁹⁰ Dat kan uiteindelijk leiden tot iets van algemene beginselen. Maar dan blijft het nog vaag natuurlijk. De vraag op dit moment is wanneer je wilt unificeren, en unificeren doe je in de details. Die algemene beginselen kan je altijd verschillend uitleggen. In een procedure draait het om de details. Je kan zeer wel in een concrete casus die algemene bepalingen volstrekt anders toepassen dan in een ander land. De situatie die nu aan het ontstaan is, komt neer op een toenemend verbrokkelingsproces, bevorderd door de slecht gecoördineerde toestroom van Europese regels. Dat werkt de gedachte in de hand dat je niet langer moet redeneren vanuit regels, maar vanuit de omstandigheden van het geval en vooral de bij het geval betrokken belangen. Gedachten van deze soort zijn geuit door Martijn Hesselink⁹¹ en op andere wijze in het recente proefschrift van O.A. Haazen,⁹² die recht en maatschappelijke opvattingen vrijwel vereenzelvigt. Het ongeschreven recht ontstaat op school, in café's, clubhuizen, onder beroepsgroepen, maar ook bij vrijetijdsbesteding. De rechter heeft steeds dit ongeschreven recht tot uitgangspunt te nemen. Deze gedachten gaan mij te ver, maar het is wel tekenend dat zij opkomen.

De stijl van de Nederlandse rechtspraak

Zowel tijdens mijn werk als regeringscommissaris als daarna bleef ik werkzaam als rechter. In die tijd heeft de wijze van motivering van uitspraken zich meer in Duitse richting ontwikkeld. Ook hier werd ik natuurlijk geconfronteerd met de discussies in de rechtsleer. Dat wil niet zeggen dat het helemaal hetzelfde is als in Duitsland, waar het *Bundesgerichtshof* in zijn arresten zelf in discussie treedt met de juridische literatuur; door de publicatie van de conclusie van de advocaat-generaal is er in Nederland wat minder noodzaak om een discussie met de literatuur te beginnen in het arrest. De Franse stijl van arresten is natuur-

⁸⁹ W. Snijders, *Building a European contract law: five fallacies and two castles in Spain*, in de reeks *Ius commune lectures on European private law* (2003), 13 p.

⁹⁰ Bedoeld worden met name de Beginselen van Europees Overeenkomstenrecht (*Principles of European Contract Law*, opgesteld door de Lando-commissie; zie http://web.cbs.dk/departments/law/staff/ol/commission_on_ecl/) en de ontwerpteksten van de Study Group on a European Civil Code (onder voorzitterschap van Prof. Christian von Bar, zie <http://www.sgecc.net>).

⁹¹ Martijn Hesselink is hoogleraar privaatrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

⁹² *Algemeen deel van het rechterlijk overgangsrecht*, diss. K.U. Brabant (Tilburg 2001), waarover W. Snijders in NTBR 2003, p. 408-411; ook besproken door P. Popelier in *Rechtskundig Weekblad* 2002-2003, p. 239.

lijk weer heel anders. Daar heb je ook die conclusie, maar daar heb je die vrijwel onleesbare arresten van de *Cour de cassation*. Wij zitten er een beetje tussenin. In de stijl van de Hoge Raad zit er wel een ontwikkeling. Zo is men op een goed moment van de *overwegende-dat-stijl* afgestapt. Sindsdien worden de arresten ook meer uitleggend. Een eerste stap daarin is dat de oude rechtspraak geciteerd werd, niet alleen als ervan afgeweken wordt, maar ook om te zeggen: zo was het al en het blijft zo. Maar we zijn nog lang niet zo ver als in Duitsland. Het is moeilijk te peilen waarom zo'n stijl op dit moment zo in elkaar zit.

Wij kennen in Nederland ook niet de techniek van de *dissenting of concurring opinion* die men in de Verenigde Staten toepast. Ik heb geen voorkeur, noch voor het ene noch voor het andere systeem, want voor beide systemen is wat te zeggen. Zelf heb ik als rechter enkel in een strafzaak het werkelijk vervelend gevonden dat ik niet de mogelijkheid had te zeggen dat ik het niet met de uitspraak eens was, maar nooit in burgerlijke zaken. Daar kun je toch altijd wel een weg vinden waarmee je het wel eens kan zijn. Je moet er tegen kunnen dat je een keertje overstemd wordt, daar moet je je bij neerleggen. Er is wel een zekere druk om het eens te worden in het Nederlandse en Franse systeem. Het dwingt je ook je standpunt beter te motiveren. Het gebeurt wel eens dat je zegt dat je het er niet mee eens bent; dan moet je motivering zo overtuigend zijn dat de anderen er zich ook in kunnen vinden en je aldus toch tot consensus komt. Het systeem van *concurring of dissenting opinions* heeft ook zijn voordelen. Soms is een beslissing zo opgetuigd met argumenten dat de hele boel maar beter geschrapt kan worden. Je hebt geen bezwaar tegen de beslissing, maar wel tegen de argumenten. Daar zou de *concurring opinion* dan weer nuttig zijn.

Op de Antillen heb je ook wel van die uitspraken die een beetje de *common law* richting uitgaan. Zo is er onlangs op de Antillen een enorme rel geweest rond de minister-president, Mirna Louisa-Godett,⁹³ die een persconferentie gaf en toen slaags raakte met een journaliste. Dat is in een uitspraak in kort geding uitgemond met een motivering die een beetje on-Nederlands is, maar wel prachtig. De beslissing begint met een citaat van Groucho Marx,⁹⁴ en is gestoffeerd met verscheidene andere citaten van allerlei Amerikaanse juristen. Een prachtig vonnis, dat heel gemakkelijk is om te lezen. Het leest als een novelle.

Nu in Nederland *dissenting* en *concurring opinions* ontbreken hoor je de persoonlijke toon van de rechter alleen als hij alleensprekend is, zoals die rechter in de Antillen. Bij de Hoge Raad wordt altijd met drie of vijf recht gesproken en kan men niet door het geheim van de raadkamer heen kijken. Maar 50 jaar na de uitspraak wordt dat anders. De interne stukken van de zaak gaan naar het Rijksarchief en worden na 50 jaar openbaar. Als je de stijl van de verschillende raadsheren wilt leren kennen, kan je daar dus terecht. Hun nota's en aante-

⁹³ Mirna Godett, tot dan werkzaam als boekhoudster bij een vuilophaaldienst, was premier van de Nederlandse Antillen (11 augustus 2003-2 juni 2004) omdat haar jongere broer Anthony Godett (geb. 1958), ofschoon hij in 2003 de verkiezingen had gewonnen, geen minister kon worden vanwege het feit dat hij strafrechtelijk werd vervolgd (en vervolgens werd veroordeeld wegens fraude en corruptie).

⁹⁴ Groucho (volgens de Burgerlijke Stand: Julius Henry, 1895-1977) Marx was een van The Marx Brothers: Amerikaanse komieken. Zie voor de uitspraak van het Gerecht in Eerste Aanleg van de Nederlandse Antillen, 26 januari 2004 nr 13.05 KG (mr. Wit): Nieuwsbrief Strafrecht 8 (2004), afl. 3 (4 maart), p. 273-285 (nr. 114); vgl. p. 202-207.

keningen zijn daar te vinden. Dat is heel interessant. Bij die oude arresten, soms belangrijke beslissingen, kan je de ontboezemingen van de afzonderlijke raadsheren zien. Zo bijvoorbeeld bij het arrest Lindenbaum-Cohen,⁹⁵ waarin Visser⁹⁶ zetelde, die pas benoemd was. Dat was de latere president van de Hoge Raad, die als jood in november 1940 door de Duitsers werd geschorst en per 1 maart 1941 werd ontslagen zonder dat de Hoge Raad daar ook maar op reageerde – een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de Hoge Raad.

Antilliaanse zaken komen nog regelmatig voor de Hoge Raad. Ook daar is het nieuwe BW ingevoerd, zij het met variaties.⁹⁷ Daar heb ik niet rechtstreeks aan meegewerkt, maar De Die en Jan de Boer wel. Mijn indruk is dat men vooral heeft vertrouwd op Nederlandse deskundigen. Maar bijvoorbeeld het *fiducia*-verbod is op aandrang van de Antillen niet overgenomen. Dat komt omdat de Nederlandse Antillen aantrekkelijk zijn voor Amerikaanse beleggingsmaatschappijen. Het land heeft namelijk de combinatie van een rechtsstaat en een Zuid-Amerikaans belastingparadijs. Ook voor wie dubieus verworven geld in veiligheid wil brengen, zoals destijds de Filippijnse president Marcos, is dat ideaal: als je iets belegt, dan kan niemand eraan komen zonder dat het Hof dat beslist. De Hoge Raad kan dus oordelen over overigens identieke zaken met en zonder *fiducia*-verbod. Een interessante situatie, die je in het recht zelden tegenkomt.

⁹⁵ HR 31 januari 1919, NJ 161, W. 10365, basisarrest inzake verruiming van het begrip onrechtmatige daad naar schending van de algemene zorgvuldigheidsplicht.

⁹⁶ Lodewijk Ernst Visser (1871-1942) promoveerde in 1894 op een volkenrechtelijk proefschrift, werd raadshere in de Hoge Raad in 1915 (43 jaar oud), was president van de Hoge Raad vanaf 1939.

⁹⁷ Zie hierover onder meer J. de Boer, 'Het NBW in de West', NJB 2001, p. 289 v.

Prof. Marcel Storme, Gent 1998. Foto: Peter De Bruyns

JURIST ZONDER GRENZEN: INTERVIEW MET M.L.L.V. STORME

‘Uw woord getrouw, Uw woord gestand.’

Marcel Storme. De hoogleraar – bevolgen docent én nationaal en internationaal geroemd wetenschapper –, de advocaat, de rechter – in het Hof van Beroep te Gent en ad hoc in het Europese Hof voor de Rechten van de Mens te Straatsburg –, de arbiter, de senator, de inspirator, de organisator.¹ Hij kent het juridisch bedrijf in al zijn facetten. Een man die bij leven reeds (rechts)geschiedenis heeft geschreven. Reden genoeg derhalve om af te reizen naar Gent voor een interview met deze juridische omnivoor.

Marcel Louis Léon Victor Storme is op 3 augustus 1930 geboren in Gent. In de tweede helft van de jaren '30 verhuist hij met zijn ouders naar de mooie patriciërswooning aan de Coupure te Gent, waar hij tot op de dag van vandaag woont en kantoor houdt. Aldaar heeft op 5 april 2004 dit interview plaatsgevonden, tijdens een zeer gastvrij onthaal. Een gesprek over denk vrijheid, verantwoordelijkheid en trouw, eeuwig jonge studenten, de harmonisatie van het procesrecht en waardevolle internationale, wetenschappelijke samenwerking.

De ambitie van een moeder

Mijn moeder² was een fantastische vrouw. Als de examens niet zo goed verliepen als ik hoopte, dan ging zij in de kapel in de buurt bidden voor de uitslag van mijn examens. Zo was zij. Na een roepingsretraite van het Sint-Barbaracollege van de Paters Jezuïeten, dat ik van 1937 tot juli 1947 doorliep, aan het einde van het curriculum, kom ik thuis en mijn moeder vraagt: ‘Wel, wat gaat ge doen?’ Ik zei tegen mijn moeder: ‘Mama, ik weet het nog niet. Ik zal ofwel ingenieur willen worden ofwel filosofie studeren’. En toen zei mijn moeder alsof het een voor de hand liggende zaak was: ‘U gaat rechten studeren als Uw vader en indien U’ (Wij U-den tegenover elkaar. Tegen mijn kleindochter zeg ik U. De ‘Jij’ kan ik niet hanteren. De ‘Gij’ is oud. Ik zeg liever tegen mijn kleindochter: ‘Hoe hebt U het gemaakt, beste?’) ‘Uw diploma behaalt, dan zult U advocaat worden als Uw vader. En als U heel goed studeert, zult U misschien prof worden, zoals Uw vader’. Dat was de ambitie van mijn moeder. Ik ben dus zeer dankbaar dat ik de raad van mijn moeder heb opgevolgd. Ik ben daar nooit gefrustreerd door geweest.

Mijn moeder was heel joviaal, had een vlotte manier. Als ik nu nog naar jeugdfoto's kijk, dan was het ook een heel mooie vrouw. Ik heb haar helaas vroeg verloren. Ik was twintig

¹ Zie voor biografische en bibliografische gegevens: De Corte et al. (red.), Storme Terecht (Gent 1995).

² Maria Bosteels (1891-1950).

toen zij stierf. Tot mijn spijt heb ik nooit op niveau van gelijkheid met mijn ouders kunnen praten. Dat betreurt ik. Ik heb gezien hoe het bij mijn schoonouders³ verliep, die een hoge leeftijd hebben bereikt. Daar hebben wij als kinderen, schoonkinderen, met een grote vrijheid van denken en doen en spreken, kunnen praten over alles wat ons dierbaar was. Met mijn ouders zaten we gezien onze leeftijd nog altijd in een hiërarchische structuur, een verticale verhouding.

Ruggengraat van de natie

Mijn vader⁴ was vrij streng, zeer gesloten, zeer beschroomd, de antipode van mijn moeder. Hij was een burger eigenlijk, in de echte betekenis van het woord. Hij was een burger van een stad. Toen hij gestorven was, heeft iemand in een *mémoire* geschreven: 'Jules Storme was de vertegenwoordiger van de burgerij, niet in de zin van 'le bourgeois', gelijk Jacques Brel misprijzend zingt, maar de man of vrouw die begaan is met het lot van de 'city', van de gemeenschap. De citizen en in die zin een burger. De burger die de ruggengraat is van de natie'. En ik denk dat dat juist is.

Mijn vader heeft in Duitsland gestudeerd, nog voor de Eerste Wereldoorlog. Hij studeerde eerst germanistiek (Duits) en daarna pas rechten. We spraken thuis ook wel Duits. Mijn vader sprak perfect Duits en hij citeerde veel uit Goethe en Schiller. De mooiste gedichten die je je kunt dromen haalde hij dan uit Faust. Van Goethe:

'Habe nun, ach! Philosophie, / Juristerei und Medizin, / Und leider auch Theologie / Durchaus studiert, mit heissem Bemühn. / Da steh' ich nun, ich Armer Tor, / Und bin so klug als wie zuvor!'

Dat leerden we van buiten. Ik zeg niet dat ik goed Duits spreek, maar de Duitsers zeggen altijd: 'Wat hebt U een goed accent'.

Mijn vader was ook Anglofiel, was tijdens de oorlog zeer duidelijk anti-Duits, antibezetter, anti-al wat je maar dromen kon in die tijd, voor zover we iets wisten. Dus nooit hebben wij in die periode een goed woord gehoord over het Duitse regime, over Duitse politiek, over de Duitse bezetting.

Beschermende kern

Er waren veel dingen waarover wij nooit praatten. Godsdienst bijvoorbeeld. Mijn ouders waren diep gelovige mensen. Dat was de beschermende kern van hun bestaan. Wij hebben echter nooit enige discussie gehad over God; het was vanzelfsprekend dat wij gelovig zou-

³ August de Schryver (1898-1991) en Maria Scheerders (1903-1990).

⁴ Jules Storme (1887-1955).

den worden opgevoed. Er werd niet over gediscussieerd, er werd niet over gesproken, dat was zo. Zij waren een voorbeeld en zo is het altijd gebleven. Ik heb dat ook geprobeerd met mijn kinderen en probeer dat nu tevens met mijn kleinkinderen. Dat is iets moeilijker dan vroeger. Met de kleinkinderen probeer ik wel over dit soort zaken te spreken.

Verjaardagen vierden de Stormes niet. Ik heb pas geweten hoe oud mijn ouders waren toen ze stierven. De dodencultus bestond eigenlijk ook niet. Wij vierden feestdagen, dus de Heilige Marcellus, de Heilige Julius – de naamdagen, de patroonheiligen – met veel zwier en veel bourgondische vreugde. Verjaardagen werden niet gevierd, want we kenden elkaars verjaardagen niet. Mijn zuster is vorig jaar gestorven en ze had tegen haar dochter gezegd: ‘En op mijn doodsprentje staat niet mijn geboortedatum’. Dit kon natuurlijk niet volgehouden worden. Bij mijn schoonouders heb ik de cultuur van de verjaardagen geleerd. Mijn schoonvader heeft namelijk twee keer in Engeland gewoond. Eerst als student in de Eerste Wereldoorlog, in de Tweede Wereldoorlog als minister. En hij heeft toen een stukje van de Protestants-Anglicaanse gewoonte overgenomen: heiligen bestaan uiteraard niet in de protestantse kerk; verjaardagen worden gevierd.

Merktken

Voor onze familie en ons gezin was de oorlog geen litteken, maar een merktken. Ik was tien jaar toen de oorlog begon. Mijn oudste zus was zestien jaar. Als mijn schoonzusters en schoonbroers en mijn vrouw samenkomen, dan mondt alles uiteindelijk uit bij de oorlogsperiode. Wij met de Stormes zaten tijdens de oorlog samen, rond de tafel, omdat er maar één plaats verwarmd was, met een gasvuur. Geen centrale verwarming. Mijn twee zussen en ik zaten hier met onze leerboeken in de stilte. Geen radio. Mijn vader was een pijp of een sigaar aan het roken en zat in zijn boeken te lezen, voorbereiding van zijn lessen. En mijn moeder was aan het breien. Of tapijten aan het haken. Zo verliep dat elke dag, elke avond, elke zondag. Wij gingen nooit weg tijdens de oorlog. Dus dat was gewoon een doodeenvoudig, maar gezellig burgerlijk bestaan. Zonder enige franje. Dat samenzijn, daar hebben wij vooral van genoten. En ook als het ware genoten van de studies, omdat dat zonder veel problemen verliep. We werkten gewoon door, er was weinig afleiding. Het enige wat er toen was, dat was de bioscoop. Maar dat waren Duitse films, dus daar gingen wij niet naartoe.

Het burgemeestersyndroom

Mijn vader werd in de oorlog geconfronteerd met de Duitse bezetter. Hij was toen eerste schepen van Gent. De burgemeester was in de meidagen van 1940 gevlucht. Mijn vader diende zich toen de vraag te stellen, of hij als dienstdoend burgemeester zou optreden, met als doel nog het nodige te kunnen doen voor de bevolking, of weigeren. Dit noem ik het burgemeestersyndroom. Mijn vader heeft gekozen voor het eerste. Dat was voor hem een

zware gewetensstrijd. Tot hoever ga ik mee met de dictator? Tot hoever tracht ik het onheil te weren dan wel te beperken? Dat zijn vragen, hele moeilijke vragen, waarop men nooit een abstract antwoord kan geven. Maar goed, uiteindelijk heeft mijn vader toch na minder dan één jaar ontslag genomen. Toen hem later gevraagd werd, hij was toen gemeenteraadslid, om een receptie te organiseren voor de vertrekkende Vlaamse Oostfrontstrijders, heeft hij geweigerd. De receptie ging toch door en na die receptie heeft een groep halfdronken toekomstige Oostfrontstrijders in onze woonst het huisraad kort en klein geslagen. Binnen een half uur was het gedaan. Bij schepen Goossen en bij de Procureur des Konings hebben ze hetzelfde gedaan. De Procureur hebben zij tevens zijn baard afgesneden, als ik mij niet vergis.

Verantwoordelijkheid en trouw

In mijn schooltijd had je natuurlijk nog niet de waanzin van de buitenschoolse activiteiten van vandaag. Als ik mijn kleinkinderen zie die om vier uur naar tennis gaan, om vijf uur naar muziekles, om zeven uur.... Belangrijkste voor mij was de jeugdbeweging, de scouting. Ik ben scout geworden tijdens de oorlog. Toen had Sint-Barbara een Vlaamse scoutsgroep, de eerste van Gent, dat was VVKS (Vlaams Verbond Katholieke Scouts). In de reeds bestaande scoutsgroep, in 1919 opgericht door mijn schoonvader, was een aantal troepen hoofdzakelijk bemand met Franstalige leerlingen. Een pater vond dat niet goed en richtte de Vlaamse troep op. En dan niet wachten op jongens die scout wilden worden, maar gewoon jongens eruit pikken en dan zeggen: 'Gij moet scout worden'. Wij vonden dat leuk, en ik moet zeggen, ik heb aan scouting enorm veel te danken. Ik ben nog scoutsleider geweest tot mijn afstuderen in de rechten. Scouting vind ik fantastisch, het teamwerk, het patrouillewerk, het opvoedingssysteem. Wij volgden het opvoedingsmodel van Baden-Powell, wij lazen zijn boeken. Later lazen wij Maurits van Haegendoren, die de 'vernederlandsing' van scouting in België heeft weten te realiseren.

Verantwoordelijkheid dragen stond voorop, dat leerden wij ook bij de Jezuïeten. 'Zij verantwoordelijk voor Uw daden'. Wij hebben bij de Jezuïeten een zeer vrije opvoeding gekregen, wat men ook van de Jezuïeten moge zeggen. Zij leerden ons dat wij eigenlijk toch wel een grote geestelijke, religieuze vrijheid hadden. Enkele vrijzinnige vrienden zeggen dat zij hun vrijzinnigheid te danken hebben aan de Jezuïeten; daar zal wel iets van waar zijn. Dus een grote geestelijke en religieuze vrijheid, maar ook zin voor verantwoordelijkheid. 'Als ge dat doet, dan moet ge daar de gevolgen van dragen'. Ik heb daar veel geleerd en ik denk dat ik dat later in universitair en kantoorverband heb verder gedragen. Werk verdelen, afspraken maken die je honoreert. Uw woord getrouw, Uw woord gestand. Ik heb dat toegezegd. Dat is geen trouw voor een dag, dat is een trouw voor de tijd dat scouting blijft duren.

Ecotrofologie⁵

Het burgerlijk huwelijk werd bij ons thuis, bij de Stormes, niet echt belangrijk gevonden. Maar het kerkelijk huwelijk wel. Dus wij zijn burgerlijk gehuwd in het oude stadhuis zonder enige ceremonie. Je kunt kiezen tussen in de rij gaan staan, wat wij deden, ofwel speciaal een uur aanvragen, wat wij niet gedaan hebben. Mijn schoonvader stond gewoon met ons in de rij, hoewel hij als Staatsminister een van de VIPS van Gent was. De schepen ontdekte plots dat mijn schoonvader met ons in de rij stond en was even de kluts kwijt. Vijf dagen later, op 11 juli 1956, zijn wij in de kathedraal getrouwd voor de toenmalige bisschop van Gent.

Als men aan mijn echtgenote vroeg – men durft haar dat vandaag de dag niet meer te vragen – of zij werkte, dan antwoordde zij: ‘Natuurlijk werk ik’. Als men haar vroeg welke opleiding zij had genoten, dan antwoordde ze: ‘Ik heb Ecotrofologie gedaan’. En dan stopte het gesprek; men durfde niet te zeggen dat men het niet begreep. *Ecotrofen*, ‘gedraaid zijn naar het huis’, dus huismoeder, huisvrouw. Mijn moeder was dat en mijn vrouw ook. En ze waren er allebei gelukkig mee, voor zover ik dat kan beoordelen. Zeker mijn vrouw. Ik denk dat mijn vrouw ons afwisselende leven in het begin heeft ervaren als een moeilijke opgave en nu als een diversiteit die kleur geeft aan het leven. Maar zij was ook wel minder gelukkig wanneer zij met twee kinderen thuis zat en ik voor veertien dagen naar Polen ging lesgeven. Dat was natuurlijk minder aangenaam voor haar.

Wij zijn 48 jaar getrouwd, dat is niet niks voor tegenwoordig, en wij hebben elkaar elke dag heel wat te vertellen, omdat wij beiden veel lezen, mijn vrouw vooral veel boeken over exotische dingen: Oost-Europa, Afghanistan, Cuba enzovoort. Ik lees andere types van boeken. En we kijken weinig tv, buiten een goede detective. Morse is bijvoorbeeld onze favoriet. Frost is ook niet slecht.

Drie generaties juristen

De lijn van juristen is begonnen met mijn vader en wordt nu voortgezet door mijn zoon. De kleinkinderen? Dat zullen we rustig moeten afwachten. De carrières van mijn vader, van mijn zoon en van mij hebben zeker gelijkenis. Alledrie advocaat, alledrie hoogleraar, en tot op een zekere hoogte alledrie wel politieke kriebels. Mijn zoon gaf aan ook rechten te willen studeren. Ik had de tegenovergestelde reactie van mijn moeder, of eigenlijk dezelfde reactie als mijn moeder, maar dan in tegenovergestelde zin. Mijn moeder zei: ‘Ge moet rechten doen’. En ik zei: ‘Matthias, hebt U echt niets originelers bedacht? Kan U niets anders zoeken dan rechten?’ Maar in mijn gemoed was ik eigenlijk blij dat hij rechten koos. Dat is ook behoorlijk goed gelopen. Mocht het niet zo’n zware klank hebben, dan zou ik zeggen: een soort voorbestemdheid, maar dat is iets te theatraal. Er zit iets in onze geneti-

5 Oikos (huis), trofè (het voeden, opvoeden), logos (woord, leer).

sche structuur, niet determinerend, maar toch wel zeer belangrijk en bepalend voor Uw persoonlijkheid.

Die politieke interesse zit erin. Mijn grootvader was provinciaal raadslid, mijn vader was gemeenteraadslid, schepen en een korte periode burgemeester. Mijn schoonvader was de politieke stichter van de Christen-democratie na de oorlog. Ikzelf heb in de politiek gezeten. Maar wij, de Stormes, zijn niet gemaakt voor de politiek. Ik heb de mensen nooit geleid, nooit gesmeekt. Maar ik vond het boeiend. Je moet ook ergens de gunst van het volk hebben. Dat klinkt misschien een beetje pretentief, maar zo is het niet bedoeld. Vandaag is het moeilijker dan vroeger. Vroeger kon men volstaan met een debat, maar nu moet men meedoen met van die gekke spelletjes op televisie. Mijn vrouw heeft gelijk als zij stelt dat politiek ons wel ligt als roeping, een groot woord, noem het belangstelling, boeiend, maar de servitudes van de politiek liggen ons niet. Wij zijn niet de mensen die meegaan in die politieke kermis.

Liberaal denken

In 1948 is mijn schoonvader Minister van Staat geworden. Hij was al voor de Tweede Wereldoorlog, heel jong, 30 jaar oud, parlementair, dan minister van Landbouw, minister van Justitie, minister van Binnenlandse Zaken. En tijdens de oorlog twee jaar in Frankrijk, nadien twee jaar in Londen, als minister van Binnenlandse Zaken. Dan na de oorlog de oprichting van de Christen-democratie. In 1961, net na de Kongo-crisis, toen mijn schoonvader als uittredend minister voor Kongo ten onrechte bekritiseerd en belaagd werd, wilde hij definitief de politiek vaarwel zeggen. Men heeft hem toen gesmeekt om nog een mandaat te willen opnemen. En hij heeft dat ook gedaan, om de partij ter wille te zijn. Later bleek dat het arrondissementeel bestuur – buiten medeweten van mijn schoonvader en mij om – mij op dat moment als opvolger⁶ geplaatst had op de lijst voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers [Tweede Kamer], voor het geval mijn schoonvader zou opgeven. Twintig jaar later zegt mijn schoonvader heel terloops: ‘En zij die gedacht kunnen hebben dat ik zou weggaan om U te laten opvolgen, die kennen geen van ons beiden’. Dus met andere woorden: ‘Het was toch wel heel gek te denken dat ik plaats zou maken voor U: dat is niet de stijl van de familie’.

Wij praatten veel over politiek, soms heel kritisch. Wat ik het meest aan mijn schoonvader bewonderde, was zijn *liberaal* denken, in de oorspronkelijke betekenis van de Angelsaksische *liberals*, de radicale liberalen die eigenlijk progressieve liberalen waren, en die dus vooral de meningsvrijheid, de denkvrijheid, hoog in het vaandel hadden.

6 Vgl. over de ‘opvolger’ noot 60 bij het interview met Roger Blanpain.

Schitterend Belgisch compromis

In 1958 werd ik, als jonge snaak, gevraagd door de minister van Justitie om adviseur op het kabinet te worden. Ik kwam daar binnen met een generatiegenoot van mij, een Luikenaar. Wij werden adviseur, twee jongemannen, waarvan een uit Gent en een uit Luik. Ik werd parttime adviseur, twee-en-een-halve dag in de week. Ik was nog geen prof, ik was een stukje assistent en full time advocaat. In dat kabinet werd op dat moment beslist dat we een nieuwe wet zouden gaan maken, het Gerechtelijk Wetboek. Ik was me er destijds ternauwernood van bewust dat daar een geheel nieuw gerechtelijk wetboek uit voort ging komen. Ik was nog eigenlijk helemaal niet aan mijn procesrechtelijke ontwikkeling toe, en toch mocht ik dit meemaken.

Charles van Reepinghen, een eminent advocaat die goed in aanzien stond, tevens prof in Leuven, Louvain-la-Neuve, werd benoemd als Koninklijk Commissaris voor de gerechtelijke hervorming. Naast hem werd Ernest Krings aangesteld, een Vlaming. Krings, de Nederlandstalige parketmagistraat, en Van Reepinghen, de Franstalige prof: het mooiste Belgische model dat je je kunt dromen, schitterend Belgisch compromis, schitterend. En geslaagd, gezien de resultaten. Ik denk dat Van Reepinghen briljante ideeën had. Het noeste werk is gedaan door Krings. Krings hield de pen vast, schreef de teksten. Het waren twee totaal verschillende mensen. Van Reepinghen meer de Franstalige advocaat met veel bravoure, met veel omhaal van woorden, met kleurrijke kanten en met een originele benadering. Aan de andere kant de hardwerkende magistraat Krings, die zegt dat het toch allemaal netjes geordend moet. En die ook weet te ontmijnen, wanneer tegenstand dreigt. Twee complementaire typen, die waarschijnlijk goed hebben samengewerkt, maar die totaal verschillende karakters en persoonlijkheden waren.

Het was opmerkelijk dat men van 1958 tot 1963, op vijf jaar tijd, een wetboek uitschreef, 1875 artikelen. Ik denk dat het een van de grootste verworvenheden van het Gerechtelijk Wetboek is dat het voor de eerste keer niet alleen een authentieke Franse, maar ook een Nederlandse tekst kende. Ik neem aan dat het in oorsprong door Krings en Van Reepinghen in het Frans is opgesteld. Maar men heeft zich laten omringen door heel nauwkeurige vertalers. Op enkele stroefheden en enkele vergissingen na is dit een fraai monument geworden.

Ik moge onderstrepen dat de terminologie 'Gerechtelijk Wetboek' bewust gekozen werd, omdat zij slaat op alles wat met het gerecht verband houdt: de rechterlijke organisatie, de bevoegdheid van de rechterlijke colleges en vanzelfsprekend ook de wijze van procesvoering. Dit is dus veel ruimer dan wat in België ooit (en in Nederland nog steeds) als Burgerlijk procesrecht of Burgerlijke rechtsvordering werd aangeduid. Het is dus van zeer groot belang dat het Gerechtelijk Wetboek een mooi samenhangend geheel is. Ik bedoel dat men niet meer moet gaan zoeken in twintig, dertig, honderdvijftig verschillende wetten. Een mooi, evenwichtig, architecturaal geheel.

De schoot van het gerecht

Ik heb achttien ministers van Justitie gekend. Ik heb de meesten onder hen de hand mogen drukken, sommigen zonder enthousiasme, zeg ik erbij. Sinds 1952 heb ik ze alle achttien gevolgd, gehoord, bekritiseerd, beoordeeld en soms veroordeeld. Ik durf te zeggen dat er van die achttien slechts drie of vier goede ministers zijn geweest. Voor mij is een goede minister iemand die niets anders doet dan het departement beheren. Justitie is te belangrijk om er nog iets anders bij te doen. Dat meen ik echt. Daarnaast is vereist dat een minister van Justitie de zaken van binnenuit kent: hij dient in de schoot van het gerecht gevoed te zijn.

L'air du temps

Het vak 'Kritische studie van de rechtspraak' is een vinding van mij. Ik zat in de curriculumcommissie ten tijde van de Contestatie, het verzet tegen de bestaande universiteit in de periode 1968-1970. Ik heb de Contestatie als positief ervaren, gezien vanuit de rechtsfaculteit. Het was als een zegen. Ik zal U zeggen waarom: omdat de contestantanten de beste studenten van toen waren, zeg maar de 'cum laudes' van toen. Ze hebben nooit lijfelijk of materieel geweld gebruikt, geen deuren ingeslagen, geen bibliotheken geroofd, geen brand gesticht. Ze hebben gewoon geprotesteerd, met megafoons de zalen toegesproken, maar ze zijn in die mate correct gebleven dat ze meer discussie voerden dan geweld gebruikten. En ik durf beweren dat ik nadien anders ben gaan lesgeven. Ik behoorde, denk ik, voordien tot de heel traditionele groep van professoren die, ik zal niet zeggen de cursus aflazen, maar toch vrij klassiek lesgeven. Nadien ben ik daar anders over gaan oordelen. In de Contestatie zat een stukje kritische benadering dat ik altijd gewaardeerd heb, waarvan ik durf beweren dat ze mijn lessen ten goede is gekomen.

Ik zat in die tijd dus in de curriculumcommissie, ik deed een beetje mee met l'air du temps, de tijdgeest, en zocht naar nieuwe benaderingen: niet de klassieke studie van de rechtspraak, maar de kritische. Niet de juridische context, maar de menselijke, maatschappelijke context van het hele verhaal wilde ik in mijn cursus centraal stellen. Een van de mooie voorbeelden vond ik de casus *Waiting for Godot*. Samuel Beckett had gezegd dat dit stuk nooit mocht worden opgevoerd door vrouwen. In Parijs en in Haarlem wilde men dat toch doen. De rechter in Haarlem zegt: 'Jawel, gij moogt dat doen, vrouwen mogen optreden als acteur in het spel van *Waiting for Godot*'. In Parijs zegt een uitsluitend door drie dames 'bemande' rechtbank: 'Nee, dat mag niet. Het is tegen de wil van de overleden auteur'. En dan daarover een debat voeren, niet gaan zoeken naar de juridische teksten die dat staven. Dat is een totaal andere benaderingswijze. Ik vind het de mooiste cursus die ik heb gegeven, bijna 25 jaar, tot 1995. Het aantal studenten varieerde van zes tot een maximum van vijftien of achttien. Er was geen examen, dat wisten ze, ze werden beoordeeld op wat ze in de loop van het jaar hadden gedaan. Ze waren zeer gemotiveerd en wisten dat ze elke week de twee of drie uitspraken moesten voorbereiden. Op de Cleveringa-leerstoel die ik te Leiden

mocht bezetten (1987-'88) vond men dat de 'belasting' te groot was! Niet leren, maar gewoon lezen en nadenken. En dan was de vraag: 'Voelt gij U voldaan met die uitspraak of niet?' (test van het onbehagen). De studenten hebben er, denk ik, veel aan gehad. Ik heb er ook zeer veel aan gehad. Ik heb daar van genoten, 25 jaar lang.

Zonder enige vorm van proces

We hadden een discussie, dat is me ook bijgebleven, met studenten over een pand dat hier was gekraakt op de Coupure in Gent. Ik vertelde daarover voor een auditorium van vierhonderd man in het vak Procesrecht. Ik vroeg hoe we dat nu moesten aanpakken; hoe moesten we die krakers eruit krijgen? Na een kwartier wordt het één van de studenten te machtig. Onder applaus van de hele zaal zegt hij: 'Professor, bel naar de burgemeester, dat hij de politie stuurt om die mensen eruit te gooien'. Waarop ik zeg: 'Dames en heren, dat nooit, hè!' En dan vertel ik hun elk jaar hetzelfde – ze waren er altijd toch enigszins van onder de indruk – over de joodse buurvrouw die verdween tijdens de oorlog en over Roemenië, waar ik na de oorlog mocht lesgeven. Roemenië, het ergste regime dat bestond met Ceauscescu. Mijn vrouw was mee, wij logeerden daar aan de rand van de stad en 's avonds werden wij uitgenodigd bij een van de professoren daar, een dame, die zegt: 'Als gij bij mij komt, neemt gij de lift tot het zevende verdiep en daalt dan langs de trap af tot het zesde, en Uw echtgenote neemt de lift tot het vijfde en gaat dan op tot het zesde. Daar vindt ge een kaart voor een half open deur en daar gaat ge dan naar binnen. Daar wonen wij'. Zij moesten toestemming vragen aan de politie, als zij een vreemde ontvingen. Zo gruwelijk. Des nachts hoorden wij schoten in het bos, en ik zei in mijn – daarover ben ik best beschaamd – grenzeloze naïveteit: 'Tja, wordt er hier 's nachts gejaagd?' De tolk van mij grimlacht. 'Maar collega,' zegt hij, het was een jonge prof, 'dat zijn dissidenten die neergeschoten worden'. Zo gewoon, zonder enige vorm van proces. Dat vertel je dan aan de studenten.

Kondratieff

Ik heb de studentenpopulatie steeds in een golfbeweging zien veranderen. In een auditorium van vier-, vijfhonderd mensen, zag ik steeds de nieuwe generatie aankomen. De Contestatie, de generatie met de jeansbroeken en de blote voeten. Dan, nadien, ik herinner het me nog zeer goed, heb ik de generatie van de ultra-conservatieven, zeer rechts georiënteerden, zien arriveren. Op het ogenblik dat ik het heb over frauderen, dat ik als zeer onmaatschappelijk en zeer onaanvaardbaar afschilder, zegt een van de studenten: 'Maar hoe zouden we het in België, met zo'n zware fiscaliteit, zonder frauderen moeten doen? De overheid verplicht ons te frauderen'. Onder applaus van het hele auditorium. Ik wist: Ja, de nieuwe generatie is uit. Dus van de '68-ers kom je daarin terecht. Het is een golfbeweging van zeven jaar toch zeker, een soort Kondratieff-cyclus, maar dan in korte golfbewegingen.

In de laatste jaren werd ik bijgepraat door mijn studenten. Die brachten mij termen aan die ik niet kende. Bepaalde kledingstukken en andere dingen: ‘Professor, weet ge niet wat dat betekent?’ Ik zeg: ‘Neen, wilt ge mij dat uitleggen?’ Het enige wat ik mis sinds mijn emeritaat zijn mijn studenten, voor de rest vind ik het heerlijk. Ik heb bijna veertig jaar mogen lesgeven voor jonge mensen van 20, 22 jaar, elk jaar weer. Uw kinderen worden groot, Uw kleinkinderen worden groot, wel, Uw studenten zijn altijd even jong. Een voorrecht van de docent. Elk jaar weer: jonge mannen en vrouwen.

Rijping

Toen ik aangezocht werd om de visitatie van het Nederlandse universitair rechtenonderwijs in 1996 te doen, wist ik niet eens wat visitatie was. Wij kenden dat toen niet. Wij kennen dat nu ook. Die gruwel. Men kwam mij opzoeken met de club van Utrecht, die het administratief moest begeleiden, en een van de dames zei mij: ‘Professor, de minister zou het wel bijzonder vinden, mocht de visitatiecommissie uitmonden in een rapport dat wijst op de mogelijke beperking van het aantal studiejaar tot drie’. Ik zeg: ‘Mevrouw, ik wens niet een zodanige commissie voor te zitten’. Desalniettemin heeft men mij tot voorzitter benoemd.

Nu vechten we in België met de BaMa-structuur voor het behoud van de vijf studiejaar. Je kunt het natuurlijk doen in vier jaar, evidentelijk, er is veel ballast, maar vijf jaar brengt ook een zekere rijping. Vroeger hadden wij een zeer rigide systeem van vijf jaar. Vijf jaar lang een vast programma; keuzevakken bestonden in mijn tijd niet of ternauwernood. Met het curriculum van 1968 hebben wij dat fundamenteel gewijzigd, te veel volgens mij. We hebben te veel basisvakken van metajuridische aard eruit gegooid. Spijtig, vind ik, spijtig. Latijn, goed tot daar. Maar ‘Letterkunde’... In Amerika is de grote hype *Law and Literature* en dat vind ik goed. Ik heb dat toegepast in Antwerpen en ook in Gent. Studenten moesten weer letterkunde lezen en vertellen welke juridische problemen daarin behandeld werden. Dat was een heel moeilijk verhaal voor die mensen, maar ze werden tenminste verplicht om een boek te lezen in andere talen dan in het Nederlands. Frans, Duits, Spaans of Engels, mochten ze kiezen.

Keukenweegschaal

In Nederland is het gebruikelijk, om het maar gekleurd te zeggen, om te vragen: is dit een Belgisch proefschrift of een Nederlands? Belgische zijn gewoon de dikste. Als het een dik proefschrift is, noemt men dat in Nederland een ‘Belgisch’ proefschrift. Ik had de slechte gewoonte om die proefschriften waarvan ik promotor of jurylid was in de keukenweegschaal van mijn vrouw te deponeren om dan te zien of het drie kilo was of zo. Drie kilo? Dat is veel te veel! Ik heb veel proefschriften vergeleken. Ik zal niet zeggen dat Belgische proefschriften beter zijn, dat durf ik niet te beweren. Ik denk niet dat wij betere juristen leveren,

zeker niet. Ik denk niet dat wij betere stukken maken, zeker niet, integendeel. Maar wel grondiger. Tot in het kleinste detail uitgewerkt. Soms te omslachtig en te uitvoerig.

Commissie-Storme en de harmonisering van het burgerlijk procesrecht

Ik denk dat het correct is om te zeggen dat ik het initiatief heb genomen tot oprichting van de Commissie die naar mij is genoemd: de Commissie-Storme. De idee hiervoor ontstond in Milaan in 1986. Tijdens een gastcollege bij collega Tarzia aldaar heb ik gepleit voor eenmaking van het procesrecht in Europa. Collega Habscheid uit Duitsland (destijds hoogleraar te Würzburg) was ook aanwezig. Zowel Tarzia als Habscheid vonden het een goed plan. Ik heb vervolgens contact opgenomen met een Europees ambtenaar, de Duitser Ehlermann, thans werkzaam bij het internationaal arbitraal college van Genève. Deze raadde mij aan vooral niet te veel in de schijnwerpers te treden in verband met mogelijke weerstanden.

De eerste vergadering van de Commissie vond te Gent plaats. Mijn Engelse collega Sir Jack Jacob (1908-2000) was zeer enthousiast. Zijn enthousiasme verleidde ons tot het plan een volledige *code* van burgerlijk procesrecht te schrijven. Spoedig bleek echter dat wij veel hooi op onze vork hadden genomen. Het was namelijk vrijwilligerswerk. Wij hadden slechts beperkte fondsen. Wij nodigden elkaar om beurten uit voor vergaderingen van de Commissie. Om de twee, drie jaar was een commissielid aan de beurt om als gastheer of gastvrouw op te treden. Steeds werd gedurende een periode van vier dagen vergaderd. Wij werden gevoed en gelogeerd op kosten van de uitnodigende collega. Vertalers ontbraken, dus we moesten zelf de teksten in het Frans en het Engels schrijven. De secretaris van de werkgroep verrichtte ook vrijwilligerswerk! De eerste secretaris was mevrouw Van den Bossche, thans professor in Nijmegen. Een uitstekende docente Europees recht.

Uiteindelijk kwamen wij tot de conclusie dat wij met de beperkte middelen die wij hadden geen complete codex konden schrijven. We besloten daarom onze aandacht te beperken tot vijftien topics. Sommige van deze topics waren goed gekozen, andere waren wat theoretisch van aard. In onze debatten bleek dat de tegenstelling *Civil Law* en *Common Law* minder onoverkomelijk was dan wij oorspronkelijk dachten. Dit was ook een gevolg van de opstelling van Sir Jack Jacob en zijn opvolger in de Commissie, Tony Jolowicz (toen hoogleraar te Cambridge). Sir Jack was heel coulant, Tony iets minder, maar toch ook heel sympathiek. Elk topic werd voorbereid door een commissielid, dat dan bij ieder van ons gegevens verzamelde. Er waren twaalf commissieleden, dus sommigen hadden meer dan één topic onder hun hoede. Elkeen van ons maakte eerst een vergelijkende studie om dan vervolgens de concepttekst van de respectieve artikelen op te stellen. Vervolgens hebben we de artikelsgewijze toelichting moeten 'bijplakken'. Dat was bedoeld om het geheel wat op te smukken. Het belangrijkste is de tekst van de artikelen. Het moeilijkste werk waren de vertalingen. Die vertalingen zijn niet letterlijk. Er zijn teksten die in de beide talen een licht verschillende draagwijdte hebben. Ik kan wijzen op het artikel over *discovery* (een pro-

cesrechtelijk instrument, oorspronkelijk afkomstig uit het Anglo-Amerikaanse procesrecht, waarmee partijen ten behoeve van hun zaak informatie kunnen verkrijgen van hun wederpartij). Dit artikel moest in de Engelse versie passen in het stelsel van de *Common Law*, terwijl de Franse tekst zich richt op de continentale systemen. Maar goed, dit is niet het geval met alle artikelen.⁷

Wat betreft het zeer kritische artikel van Lindblom (hoogleraar te Uppsala) in de *European Review of Private Law*⁸ kan ik kort zijn. Het is geschreven in alle vriendschap, maar toch is het zeer negatief van toonzetting. Lindblom schrijft vriendelijke woorden op het einde om mij te sussen. Lindbloms stelling is dat veel van de artikelen in ons voorstel zo voorzichtig zijn geformuleerd dat zij een achteruitgang zouden betekenen voor veel landen. Dat is natuurlijk een fundamentele kritiek die wij onderkennen en die we nu nog altijd onderkennen. Een oplossing zou zijn dat er naast een Europees procesrecht nationale procesrechten blijven gelden. Ik kom hierover nog te spreken.

In december 2002 werd zeer lovend gesproken over onze voorstellen in het *Green Paper* van de Europese Commissie.⁹ Dat is heel iets anders dan de ervaring die wij in 1992 hadden. Toen presenteerden wij ons rapport aan de Europese Commissie in aanwezigheid van een aantal leden van de Commissie-Storme. We werden toen ontvangen door een derde-rangs ambtenaar, een economist, die niet wist waar ons project over ging. Ik moet eerlijk zeggen, ik vond dat beschamend. Gedurende tien jaar is vervolgens niet over ons rapport gesproken, althans niet officieel. Wij hebben toen zelf de taak op ons genomen om ons rapport in Europa onder de aandacht te brengen, om overal als het ware de Blijde Boodschap te brengen. We zijn bijvoorbeeld afgereisd naar Lissabon, Parijs, Reims en Münster. In Münster kregen we uiterst scherpe kritiek van een Duitse professor. Ik zag hem een maand geleden terug in Regensburg, bij collega Gottwald. Tijdens de maaltijd vroeg hij mij: ‘Kollege Storme, sind Sie noch böse?’. Ik gebaarde van ‘Ahum, warum denn?’. ‘Wegen meine Kritik.’. ‘Oh’, zeg ik. Wat moet je daarop antwoorden?

Goed, ik kom terug op mijn uitgangspunt. In het Europese landschap van destijds was het ondenkbaar dat er gedacht – laat staan geschreven – werd over harmonisatie van het procesrecht. Vandaag is dat anders. Tijdens een door collega Markesinis uit Cambridge georganiseerd colloquium, twee jaar geleden, hoorde ik een Britse *Law Lord* zeggen: ‘We moeten niet alleen aan het materiële privaatrecht denken, maar ook aan *procedural law*. Dat is veel belangrijker’. Daarop voortgaande zeg ik: ‘We hebben de mensen overtuigd dat er iets gedaan moet worden’. In dat kader moeten we werken met brokstukken van het procesrecht. De droom van het grote Europese Wetboek van Burgerlijk Procesrecht is voorals-

7 M. Storme (ed.), *Rapprochement du Droit Judiciaire de l'Union européenne / Approximation of Judiciary Law in the European Union* (Dordrecht etc. 1994).

8 P.H. Lindblom, ‘Harmony of Legal Spheres. A Swedish view on the construction of a unified European procedural law’, in: *European Review of Private Law* 1997, p. 11-46.

9 Commission of the European Communities, ‘Green Paper on a European Order for Payment Procedure and on Measures to Simplify and Speed up Small Claims Litigation’, COM (2002) 746: http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/gpr/2002/com2002_0746en01.pdf.

nog niet haalbaar. We moeten een aantal onderwerpen weglaten: de rechterlijke organisatie, de bevoegdheid, dan zou de zaak in een honderdtal artikelen geklaard moeten kunnen worden. Overigens is een eerste stap reeds gezet door het *Green Paper* van de Europese Commissie uit december 2002. In het kader van bijzondere procedures dient daarin mijns inziens ook aandacht te worden geschonken aan het Kort Geding. Ik vind dit een van de luxe-instituten van het procesrecht. Het is uniek zoals dit instituut in Nederland en in België functioneert. Dat vind je nergens anders. Ook een Kort Geding dat *ex parte* kan worden gevoerd is mijns inziens een nuttig instrument. Men zou zich destijds veel moeite hebben kunnen besparen met een dergelijke aanpak in het kader van de ontruiming van kraakpanden. Ik heb dit kunnen zien bij het verwijderen van krakers hier op de Coupure in Gent. 's Morgens een verzoekschrift ingediend bij de Vrederechter en 's avonds werden de krakers al uitgedreven!

Hoe nu een Europees burgerlijk procesrecht vorm te geven? Ik geloof niet zo in verdragen en, anders dan collega Markesinis, ook niet in harmonisatie via de rechtspraak. *Regulations* zijn er op sommige terreinen al. Ik ben niet meer eenzijdig voor *regulations* of verordeningen. De teksten van de Commissie-Storme zitten ergens tussen een richtlijn en een verordening. Een *modelcode*, waaruit kan worden geput bij nationale codificaties, en een eenmaking van de rechtsleer, een beetje à la Zimmermann (thans directeur van het Max Planck Instituut voor buitenlands en internationaal privaatrecht te Hamburg), zijn ook heel wel denkbaar. Mijn beetje boosaardige voorstel is om eerst met een groep continentale processualisten een uniforme tekst te maken. Met de oude en nieuwe continentale lidstaten moet het mogelijk zijn tot overeenstemming te komen. We moeten dan geen artikelen maken, maar de procedure die we op het oog hebben beschrijven. Als we dan een rapport hebben, kunnen we tegen onze vrienden, de *common lawyers*, zeggen: 'Kijk eens, wat vinden jullie ervan?' Het is allemaal wel wat rauwelijks, maar mogelijkwijze werkt het.

In dit kader is het Nederlandse Interimrapport van het driemanschap Asser-Groen-Vranken uit 2003 een mooi voorbeeld.¹⁰ We zouden met een groep processualisten uit Europa moeten nadenken over de grondslagen van het procesrecht. Wanneer wij – met 'wij' bedoel ik de volgende generatie processualisten – erin slagen om met een twintigtal landen in drie à vier jaar een rapport te schrijven, lijkt mij dit een succes. De werkgroep die zich bezighoudt met het opstellen van dit rapport dient dan wel over een betere infrastructuur te beschikken dan de Commissie-Storme. Drie à vier jaar moet mogelijk zijn. Het Nederlandse Interimrapport kwam tot stand in een jaar! Het is natuurlijk wel zo dat het driemanschap bestaat uit geleerden uit één rechtscultuur. Zij hoefden elkaar niet te overtuigen. In Europees verband is dit anders.

Anders dan de groep onder leiding van Geoffrey Hazard (hoogleraar verbonden aan de University of Pennsylvania Law School), die beoogt om op wereldwijde schaal *Principles and*

¹⁰ W.D.H. Asser, H.A. Groen en J.B.M. Vranken, met medewerking van I.N. Tzankova, *Een nieuwe balans. Interimrapport Fundamentele herbezinning Nederlands burgerlijk procesrecht* (Den Haag 2003).

Rules of Transnational Civil Procedure tot stand te brengen,¹¹ ben ik in Europa voor een aanpak waarbij op harmonisatiegebied ook wordt ingezet op gemeenschappelijke regels wat betreft puur nationale procedures. Immers, de meerderheid van zaken is nog altijd nationaal van karakter. In mijn eigen kantoorpraktijk gaat het in de meerderheid van de gevallen om nationale geschillen. En zelfs wat betreft de grotere kantoren in Brussel, de mammoetkantoren in Brussel, ook daar hebben de nationale geschillen nog altijd de overhand. Wat betreft harmonisatie is de beste aanpak naar ik meen een stelsel waarin naast nationale stelsels van burgerlijk procesrecht bovendien een Europees stelsel bestaat, dat ook in puur nationale gevallen kan worden gevolgd. De keuze is aan de rechtspractici. Ik geloof thans in wat een Nederlandse auteur over procesrecht, ik ben vergeten wie, in een artikel opmerkte: 'Let the best practice win'. Daar geloof ik in. Dus een marktprincipe. Advocaten zullen elkaar wel vertellen: 'Dat is een gemakkelijke procedure, die kost veel minder, gaat veel sneller en is veel simpeler en veel doorzichtiger'.

Het Interimrapport¹²

Ik heb met belangstelling kennisgenomen van het door het driemanschap Asser-Groen-Vranken opgestelde Interimrapport Burgerlijke Rechtsvordering. De opstellers van het Nederlandse Interimrapport bepleiten een cultuuromslag wat betreft de burgerlijke procedure. Dat is een goede aanpak. Overigens is die cultuuromslag volgens mij minder moeilijk te bewerkstelligen dan men wel denkt. Sterker nog, die cultuuromslag vindt volgens mij reeds plaats. Dat zie je bij de echtscheidingsprocedure. Meer dan in het verleden denkbaar was, is in echtscheidingen bijvoorbeeld sprake van bemiddeling. Het aantal 'vechtscheidingen' neemt af. Ook is er een enorme toename van het aantal arbitrages. Vergis je niet! De officiële cijfers bewijzen dit, maar daarnaast zijn er veel *ad hoc* arbitrages die niet in de cijfers voorkomen. In het rapport van het driemanschap staan overigens dingen die tien jaar of zelfs vijf jaar geleden niet denkbaar zouden zijn geweest. Bijvoorbeeld wat betreft mediation, de verzoenende rol van de rechter, 'bemiddeling' zoals dat in goed Nederlands heet, niet 'mediation'. Mijn conclusie op basis van dit rapport is dat we hard zullen moeten werken, maar niet zozeer met procesrechtelijke regels. Het is de cultuuromslag waar het om draait.

Sommigen stellen dat het Interimrapport een wat theoretisch karakter heeft. Ik ben het daar niet mee eens. Het rapport is opgesteld door praktijkmensen. Het rapport geeft mijns inziens weer dat de opstellers inzicht hebben in de juridische werkelijkheid. Telkens wanneer wordt gezegd: 'Daarover moet worden nagedacht', dan is dat omdat de opstellers van het rapport voelen dat er op dat punt weerstanden bestaan. En die weerstand is er, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het advies van de President van en de Procureur-Generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden over het Interimrapport.¹³ Dat is naar mijn oordeel niet terecht. Mijn

¹¹ International Institute for the Unification of Private Law, 'Principles and Rules of Transnational Civil Procedure': <http://www.unidroit.org/english/workprogramme/studyo76/main.htm>.

¹² Zie hierboven, noot 10.

stelling is, en ik heb dat ook verwoord in een reeks artikelen van de jongste drie à vier jaar, dat we verkeerd bezig zijn. Lees daarover reeds De Damhouder!¹⁴ Wat we vandaag meemaken, staat reeds bij De Damhouder. Het ‘monsterdier van het proces’: De Damhouder gaf deze omschrijving reeds vijfhonderd jaar geleden. En in de periode erna hebben we nooit iets anders geprobeerd. We moeten het over een volledig andere boeg gooien.

De gebreken in het burgerlijk procesrecht

Ik heb gezeten in het Hof van Beroep te Gent als plaatsvervanger. Ik was een van de advocaten die gevraagd werd gedurende een maand een volle dag per week te zitten. Dat deed ik op vrijdag. Aan het einde van zo’n dag zei de voorzitter: ‘Storme, we hebben nu vijftien zaken aanhoord, wilt gij voor vijf ervan ontwerparresten maken?’ Ik zeg: ‘Ja voorzitter, dat is goed. Ik zal dat proberen’. Dat moest tussendoor, midden tussen de andere drukke werkzaamheden, in het weekeinde. Toen ik de eerste maal op maandagmorgen, na twee dagen hard werken, mijn vijf ontwerpen bij de griffier afleverde, keek hij wel op. Hij zei: ‘Jongens toch, dien is hier de stiel aan ’t verbrodden’. Na een maand zei de Eerste Voorzitter: ‘Storme, zoudt ge dat volgend jaar nog eens een maand willen doen?’ ‘Wij waarden Uw werk’, zegt hij, ‘want van de vijftien plaatsvervangers zullen we er volgend jaar maar vijf opnieuw vragen’. Ik zeg: ‘Voorzitter, ik zou dat graag nog eens willen doen, maar op één voorwaarde, dat ik eerst met U en al Uw kamervoorzitters een halve dag mag besteden aan de schabouwelijke manier waarop dit Hof werkt’. Ik hoefde meteen niet meer terug te komen.

Ik kom hiermee weer op mijn stokpaardje. We hebben honderden jaren op een schabouwelijke manier gewerkt. Laten we het daarom vanaf nu totaal anders doen, 180 graden draaien. Ik geef als voorbeeld de proceslast en de bewijslast. Laten we dat omdraaien: de eiser moet niet meer bewijzen. Dus, hij komt voor de rechter en zegt: ‘Het is zo en zo’. Wanneer de wederpartij nu zegt dat het niet zo is, moet die wederpartij in eerste instantie de bewijslast dragen. Dat is, lijkt mij, de juiste aanpak. Dan de proceslast. Waarom is het zo dat de man of de vrouw die de rechtsorde heeft gestoord door zijn contract niet na te leven, door een ongeluk te veroorzaken, door schade toe te brengen, gedagvaard moet worden voor zijn eigen rechtbank en niet voor de rechtbank van het slachtoffer? De man of vrouw die de orde heeft verstoord, wordt op een zilveren schotel gelegd voor zijn rechtbank. De gelaedeerde moet alles bewijzen, de gelaedeerde moet eerst de kosten voorschieten van bijvoorbeeld de dagvaarding. Dat kan toch niet! Daar leven wij nu al eeuwen mee, terwijl in de meerderheid van de gevallen de eis wordt toegewezen. Ook wat betreft hoger beroep: voer een stelsel van toestemming in! In de meeste gevallen wordt immers in hoger beroep het vonnis in eerste aanleg bekrachtigd. Hoger beroep is dus in veel gevallen overbodig.

¹³ Advies van de President van en de Procureur-Generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden over het Interimrapport Fundamentele herbezinning Nederlands burgerlijk procesrecht van W.D.H. Asser, H.A. Groen en J.B.M. Vranken, met medewerking van I.N. Tzankova: http://www.rechtspraak.nl/hoge\raad/Advies_President\Procureur.htm.

¹⁴ J. de Damhouder, *Practycke in civile saecken* ('s-Gravenhage 1626; facsimile Gent 1999, ter gelegenheid van 35 jaar Tijdschrift voor Privaatrecht).

Tijdschrift voor Privaatrecht

Na de Tweede Wereldoorlog waren er in België aan Nederlandstalige zijde het *Rechtskundig Weekblad*, waarin voornamelijk rechtspraak werd gepubliceerd, en daarnaast het *Rechtskundig Tijdschrift*. Dat was alles. Er was dus ruimte voor een nieuw tijdschrift. Het *Tijdschrift voor Privaatrecht*, dat wij in 1964 hebben opgericht, zou zich vooral moeten richten op uitvoerige, wetenschappelijk verantwoorde doctrine die nuttig kan zijn voor de rechtspraktijk. Dat was zo het idee. Goede, kloeke overzichten van rechtspraak en wetenschappelijke ‘Grundlagenforschung’, niet beperkt tot de theorie maar ook voor de praktijk van belang. Plus boekbesprekingen, die niet in de stijl zouden zijn van de beginnende Vlaamse rechtsliteratuur, met loftrompetten en klaroengeschal, maar echt kritisch van aard. Wij lieten ons hiervoor onder meer inspireren door het *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*.

De oprichters van het *Tijdschrift voor Privaatrecht* vormden een Gentse club. Ook de Gentse universiteit, de eerste Nederlandstalige universiteit in de geschiedenis van België, speelde een rol, alsmede het Gentse Hof van Beroep, dat wat betreft compositie voornamelijk uit Franstaligen bestond, terwijl de rechtspraak in het Nederlands geschiedde. Drie mensen kunnen als *founding fathers* van het *Tijdschrift voor Privaatrecht* worden gezien. Zij ontmoetten elkaar in het gerechtsgebouw. Dit waren Jacques Matthijs, de latere Procureur-Generaal (hij was toen nog Advocaat-Generaal), Willy Delva, advocaat te Gent en prof te Gent, alsmede Jan Ronse, advocaat te Gent en later prof te Leuven. Dit waren drie vrienden die elkaar gevonden hadden rond een eerste project: de *Algemene Praktische Rechtsverzameling*, een soort Asser-Serie, maar dan voor het hele recht en op trefwoord. APR werd meteen een succes. Na in 1952 gestart te zijn, werden in enige jaren enkele tientallen trefwoorden gepubliceerd. Allemaal geschreven door rechtspractici; magistraten en advocaten in hoofdzaak. Dan ontstaat op zeker moment de gedachte dat er eigenlijk ook een tijdschrift voor het privaatrecht zou moeten komen. De drie genoemde heren, die me kennen omdat ik als jongeling meteen al aan de APR heb mogen meewerken, besloten om mij te vragen zo’n tijdschrift op te zetten. Ik was opgetogen, was blij, maar wist niet wat me te wachten stond. Wel wist ik van het begin dat er ook Nederlanders moesten bijkomen, in een adviesraad, niet in de redactie. Dit waren Jim Polak, die ik reeds kende als secretaris van de Vereniging voor de Vergelijkende Studie van het Recht van België en Nederland, ook wel de Vereniging met de Lange Naam; Jan Ronse kende hem ook, uiteraard. Verder was er Haardt, mijn collega *proximus* procesrecht in Leiden. Via Jan Ronse kwamen we ook terecht bij Jef Maeijer, een persoonlijke vriend van Jan Ronse. En toen vroegen we aan de Nederlandse vrienden: ‘Wie zou er verder bij moeten zitten?’ Toen zei men: ‘Pitlo’. Pitlo (1901-1987, destijds hoogleraar te Amsterdam), van wie werd gezegd dat hij een buitenbeentje was in het Nederlandse juridische landschap. Pitlo had Vlaamse wortels, Antwerpse wortels. En dan was er ook nog Jan Drion [1915-1964], dé topman van het Nederlandse NBW, en Beekhuis [1903-1988], toen hoogleraar te Groningen. Kortom, wij stellen die adviesraad samen en wij beleggen een eerste vergadering hier bij mij thuis in Gent, in november 1963; ik herinner mij dat want het was de dag van de moord op Kennedy. Het was een regenachtige dag,

Bijeenkomst Vereniging voor de Vergelijkende Studie van het Recht van België en Nederland op vrijdag 29 november 1968, Stadhuis Amsterdam. Marcel Storme, links, tweede rij van achter (in gang)

het goot. Drion zag er zeer moe uit. Getekend, ook door de oorlog. Maar toch wel positief ingesteld en zeer open, en met zijn doorgesleten boekentas. Enerzijds een lid van het driemanschap van het NBW onwaardig, maar anderzijds ook mooi, een echte asceet. Hij had geen behoefte aan uiterlijk vertoon. Op die novemberdag hebben we de grondslagen voor het *Tijdschrift voor Privaatrecht* gelegd. Het eerste nummer zou door ons zelf worden gevuld. Jim Polak zou iets over voorkoop schrijven, Delva maakte het eerste overzicht van de rechtspraak op het terrein van het personen- en familierecht, en zo verder. Het eerste nummer was klaar op 13 maart 1964. Ik zal dat nooit vergeten. Het *Tijdschrift* werd toen gepresenteerd in het bovenzaaltje van uitgeverij Story-Scientia. Op diezelfde dag had mijn Gentse collega Gijsbrecht, psychiater, in dat zaaltje een boek voorgesteld met als titel *Dubbele Zelfmoord*, en de aankondiging van dat boek lag nog klaar op de tafels toen wij ons tijdschrift presenteerden. Geen goed voorteken! Bij de presentatie van het *Tijdschrift* waren zo'n dertig sympathisanten aanwezig; Drion was zojuist overleden.

Er vindt om het jaar een gezamenlijke vergadering plaats van de redactie en de adviesraad van het *Tijdschrift*. Wij doen dat vanaf het begin aan de vooravond van de vergadering van de Vereniging met de Lange Naam. Wij zorgden ervoor dat de leden van de redactie en de adviesraad tevens lid waren van – of minstens werden uitgenodigd voor – die Vereni-

25-jarig ambtsjubileum van professor Pitlo, Amsterdam 31 oktober 1970. Prof. Pitlo en zijn echtgenote te midden van een gezelschap grotendeels bestaande uit medewerkers (en hun partners) aan Plus est en vous. Opstellen over recht en cultuur aangeboden aan Prof.Mr. A. Pitlo ter gelegenheid van zijn 25-jarig hoogerleeraarschap (Haarlem 1970). Rechts van prof. Pitlo: Marcel Storme.

ging. Twee Nederlandse vrienden die bijzonder goed meewerkten waren Beekhuis en Pitlo. De Vereniging met de Lange Naam kwam in Amsterdam regelmatig bijeen in hotel Carlton, aan het Spui. Pitlo nodigde ons dan aan de vooravond van de vergadering van de Vereniging uit bij hem thuis, aan de Herengracht, de Prinsengracht, de Keizersgracht: hij verhuisde om de twee jaar. We hadden dan de meest bijzondere avond die je je kunt voorstellen. We moesten met z'n allen de trap op, terwijl we een koord vasthielden, zo naar boven, bijvoorbeeld de tweede verdieping, onder de zolder. Er stond dan een tafel klaar met daarop een groen kleed, een soort examenkleed. Een fles Bourgogne, mooie oude glazen, stukjes kaas, en dan vergaderen. Het oudste redactielid zat de vergadering voor.

Na de vergadering gingen we naar beneden, waar mevrouw Pitlo ons dan opwachtte. Dat was een bijzondere vrouw. Ze ving ons op met de woorden: 'Heren, U mag zelf Uw fles kiezen, ik heb alles'. Ieder kreeg zijn fles naast zich en dan zaten we daar tot twaalf uur, één uur in de nacht te praten, niet over het TPR, maar over andere zaken. Daar was ik wel blij mee, want, onder ons gezegd, het recht dat interesseert mij eigenlijk niet, althans, buiten mijn

beroepsuitoefening. Ik vind het ongezellig om over recht te praten. Aan de universiteit wel, of voor een cursus, voor congres, maar privé, nee! Er zijn zoveel belangrijker en aardiger dingen om over te spreken. Pitlo kwam tijdens deze avonden erg op dreef. Zo wist hij te vertellen – of het waar is weet ik niet: Pitlo fantaseerde wel eens, dat maakte hem zo leuk – dat hij ten tijde van de bezetting van het Maagdenhuis (1969) de enige was die van de studenten mocht lesgeven. Hij mocht alles vertellen wat hij wilde. Hij begon dan zijn college bijvoorbeeld op de volgende wijze: ‘Dames en Heren, bekijkt U mij eens goed! Ben ik niet mooi gebruikt? Een mooie teint, een mooie teint op het gelaat? Vanwaar zou dat komen? Ik kom uit Portugal, dames en heren. Uitstekend regime!’¹⁵ Pitlo daagde de studenten hiermee uit. Hij was de enige prof die dit op deze wijze durfde. Anderen zouden om zoiets worden gestenigd. Maar hij mocht het zeggen, Pitlo kon het zeggen. Hij was een fantastische man.

International Association of Procedural Law

Ik raakte bij de Association betrokken omdat ik graag dingen organiseer, ontmoetingen van juristen op allerlei niveaus, nationaal en internationaal. Men merkte in Gent wel eens smalend op: ‘Storme geeft geen seminarie [werkgroep] Procesrecht, maar een seminarie Congresrecht.’ Ik denk echter dat congressen en symposia belangrijk zijn. Het brengt je in contact met collega’s uit de hele wereld, en dat is nuttig bij de wetenschapsbeoefening. In 1976 bedacht ik dat het een goed moment was om in 1977 tien jaar Gerechtelijk Wetboek te vieren. Een internationale aanpak zou garanderen dat het buitenland te weten zou komen dat wij in België een goed Gerechtelijk Wetboek hebben. Ik leg dit voor aan mijn Italiaanse collega Mauro Cappelletti (destijds hoogleraar te Florence), en die raadt mij aan een congres te organiseren in het kader van de International Association of Procedural Law. Hij gaf mij tien of twaalf namen van mogelijke rapporteurs. Ook stelde hij dat ik contact moest opnemen met Vittorio Denti [overleden in 2001] in Pavia, die alle gegevens van de Association in zijn bezit had. In maart 1976 zijn wij dan met goede vrienden naar Italië getogen. Toen we Pavia passeerden, heb ik met Denti contact opgenomen. Ik kende de man niet. Het was een boezemvriend van Cappelletti. Denti was meer rechtssocioloog, rechtsfilosoof, dan processualist. We spraken af op de Piazza della Vittoria. Dat heb ik onthouden, want later heb ik gekscherend gezegd dat we afspraken op de Piazza di Vittorio. Ik zie Denti nog aankomen. Hij had een hoed op. Op dat plein heeft hij me toen de adreslijst van de Association overhandigd.

Thuis heb ik al de mensen op die lijst aangeschreven, in de eerste plaats de beoogde rapporteurs. Het thema waarover zij moesten schrijven was ‘Justice with a Human Face’. Mogelijkerwijze was die slogan wat slecht gekozen voor de Oost-Europeanen, want daar werd het Communisme verkocht met de slogan ‘Communism with a Human Face’. De berich-

¹⁵ Pas in 1974 werd Portugal een democratie als gevolg van de zogenoemde Anjerrevolutie. Tot 1974 was er een dictatuur met Salazar (1889-1970) en daarna Caetano (1906-1980) als premier en feitelijk hoogste machthebber.

ten van de rapporteurs waren positief. Echter, plots kreeg ik een brief uit Spanje, van de voorzitter van de Association. Deze stelde dat ik de ledenlijst van de Association niet mocht gebruiken. Het was een besloten club en bovendien was ik niet eens lid. Uiteindelijk is alles in der minne opgelost.

Ik herinner mij dat wij in verband met het congres te Gent ook naar China hebben geschreven. Ik kreeg toen een mooie brief terug met de mededeling: ‘Gij zult moeten weten dat in het Rode Boekje van Mao staat, dat China volwassen zal zijn wanneer de trappen van de gerechtsgebouwen overwoekerd zullen zijn met gras. De trappen van de scholen zullen dan uitgesleten zijn’. Mooi, maar aan de andere kant compleet idioot. Enfin, de Chinezen kwamen dus niet.

Er zijn ook andere interessante voorvallen te melden in het kader van de Association. Zo hadden wij ooit een colloquium te Lund in Zweden. Bob Vanheyst, de man van de Nederlandse Vereniging voor Procesrecht, kwam daar reclame maken voor de bijeenkomst van de Association te Utrecht. Hij had folders bij zich met klompen en tulpen; de klassieke Nederlandse folders. Vervolgens hield hij een zeer commercieel pleidooi: we zouden aan de bijeenkomst te Utrecht veel geld moeten verdienen om de Association verder uit te kunnen bouwen; er moesten veel mensen op afkomen. Hij had geen ongelijk, maar het deed allemaal wel erg goedkoop aan. Cappelletti zit naast mij en zegt boos: ‘We don’t go to Utrecht! We don’t go to Utrecht!’ Bart Punt, Bob Vanheyst en nog een derde Nederlander waren zeer verrast. Cappelletti, die zeer boosaardig kon zijn, zei: ‘Storme, we gaan over deze kwestie vergaderen met het presidium en we zeggen dat de Nederlanders pas om half twaalf in de avond bij ons mogen komen voor de uitslag’. Dat deden we dus. Om half twaalf zegt Cappelletti: ‘Laten we nog een beetje wachten’. Dan om twaalf uur komen de Nederlanders binnen. Cappelletti maakt ze uit voor rotte vis en zegt: ‘We are a club of scholars, not of merchants!’ Tot mijn verrassing zijn de Nederlanders gebleven en de bijeenkomst in Utrecht heeft doorgang gevonden, maar wel met enkele andere mensen aan het roer. Dat Utrechtse congres heeft overigens nog aan een zijden draadje gehangen, omdat de Zuid-Afrikanen niet mochten komen in verband met het apartheidsregime. Cappelletti vond dat schandalig, aangezien hij heel duidelijk een onderscheid maakte tussen wetenschap en politiek. Hij riep: ‘We cancel the conference! We cancel the conference!’ Ik zei toen dat dat onmogelijk was. In Utrecht heeft Cappelletti uiteindelijk als compensatie voorgesteld om tien goede wetenschappers uit Zuid-Afrika lid te maken van de Association. Henny Erasmus, destijds hoogleraar te Stellenbosch, en Wouter de Vos, thans hoogleraar te Stellenbosch, behoorden tot deze groep.

China

Door toevallige omstandigheden ben ik betrokken geraakt bij de samenwerking met China. Ik ben een tijd lang lid geweest van de Senaat [Eerste Kamer] en ik zat daar in de Commissies van Justitie en Buitenlandse Zaken. Op de eerste maandag na mijn eedsafleg-

ging in 1977 ga ik goedendag zeggen tegen mijn schoonouders en hun vertellen hoe het met mijn eerste dag in de Senaat verlopen was. Ik zeg: 'Papa, men heeft mij lid gemaakt van Justitie en Buitenlandse Zaken'. Hij bekeek mij ongelovig en zegt: 'Ik heb tien jaar moeten wachten lid te worden van de twee belangrijkste commissies! Hoe doet jij dat?' Ik zeg, dat zal wel te wijten zijn aan een gebrek aan goede mensen. Goed, in de Commissie van Buitenlandse Zaken kregen we in 1980 een uitnodiging om naar China te gaan. Ik heb van de gelegenheid gebruik gemaakt het pas opnieuw opgerichte Chinese ministerie van Justitie te bezoeken en vertelde daar over de kwaliteit van het Belgische recht. Twee jaar later, denk ik, kreeg ik een telegram van onze Belgische ambassadeur in China die zegt: 'Storme, het Chinese ministerie van Justitie nodigt U uit om de plannen die ge twee jaar geleden ontvouwd hebt te komen toelichten en te bezien op welke wijze ge bijstand kunt verlenen aan China'. Ik mocht toen een commissie van zes personen samenstellen, die op kosten van de Chinese regering werd uitgenodigd. Ik heb Gentse collega's gevraagd om mee te gaan. We hebben uiteindelijk een week in China gewerkt. We hebben ons vooral beziggehouden met *legal education* en besloten een contract te sluiten tussen China en de Gentse faculteit (ik was destijds decaan van de Gentse faculteit).

In 1983 zijn de Chinezen gekomen om het contract te tekenen. Wij zouden Chinese studenten in Gent ontvangen, en we zouden een aantal professoren sturen om onderwijs in China te geven. De professoren die wij stuurden waren niet louter Belgen, maar ook bijvoorbeeld Duitsers en Fransen. Ik heb dat tot in 1989 zelf gemanaged. In 1989 hield het allemaal op in verband met de gebeurtenissen op het Plein van de Hemelse Vrede in Peking. Naderhand vernam ik dat een aantal van mijn toenmalige studenten is vermoord, in de zijstraten van dat plein. Ik besloot toen: 'Daar ga ik nooit meer naartoe'. Ik heb dat ook aan de Chinezen laten weten. Het Gentse project stopte. Men heeft dit project tot mijn grote verontwaardiging vanuit Nederland overgenomen. Daar wogen de gebeurtenissen op het Plein van de Hemelse Vrede klaarblijkelijk minder. Intussen is overigens de uitwisseling tussen Gent en China weer op gang gekomen. De Gentse en Chinese vrienden zouden willen dat ik toch nog een keer naar China ga niettegenstaande mijn dure eden.

Lid van de Senaat

In de Senaat heb ik mij onder meer beijverd voor afschaffing van de doodstraf. In 1978 stelde ik een tekst op die mede werd ondertekend door enige collega-senatoren. Enkele weken nadat ik het voorstel had ingediend, kreeg ik een telefoontje van de journalist Jan Keuleers, die mij wilde interviewen over het wetsvoorstel. Hij kwam bij me langs en 's middags luisterden we samen naar de nieuwsberichten. Toen bleek dat men het lijk van baron Bracht, een belangrijke figuur in Antwerpse economische middens, gevonden had. Men was al sinds weken naar de man op zoek. Hij was vermoord. Keuleers vroeg of we het interview niet beter konden afgelasten. Ik vond van niet, maar later bleek dat ik niet voldoende rekening had gehouden met de begrijpelijke gevoeligheid van de familie van de

vermoorde baron. Ik kreeg een lang manifest, ondertekend door 37 familieleden. Met verontwaardiging hadden zij kennisgenomen van het feit dat ik onder de huidige omstandigheden een voorstel had gemaakt voor afschaffing van de doodstraf. Later werd een gelijkwaardig voorstel toch aanvaard.

Dan was er nog de kwestie rond de wapenproductie in België. Ik had een weddenschap gesloten met de secretaris-generaal van de Benelux-commissie. Hij was een Nederlander, gehuwd met een nichtje van een oud-leermeester van mij. We hadden gewed dat ik de Belgische wapenproductie aan banden kon laten leggen. In Nederlandse kranten kon namelijk worden gelezen dat België een van de grote wapenproducenten was. Het was de moeite van het proberen waard. Ik zie de secretaris-generaal nog voor me toen hij zei: ‘Storme, als U dat erdoor krijgt, dan zult U de weddenschap (champagne of wat dan ook) verdienen’. Dus ik denk aan die weddenschap en ik vraag als lid van de Commissie van Buitenlandse Zaken om deze kwestie, die al eens eerder op de agenda had gestaan, opnieuw op de agenda te plaatsen. Dat gebeurde. In die Commissie werd ik slechts gesteund door één van de 22 leden. Men vond dat het niet dringend was en dat het beter kon blijven liggen. Ik heb toen gevraagd of ik als verslaggever in deze zaak mocht optreden zodat er actief tegenaan kon worden geduwd. In die tijd, toen de Senaat nog iets voorstelde, had zo’n verslaggever zeker statuut. Tot mijn verrassing werd ik inderdaad als verslaggever aangeduid. Daar wordt dan melding van gemaakt in de media. Mijn dossier steekt vol met doodsbedreigingen van de wapenindustrie. Ik heb mij daar nooit zorgen om gemaakt. Uiteindelijk heb ik echter niet door kunnen duwen, niet omdat ik niet wilde of durfde, maar omdat men niet bereid was om mij te steunen. Men had mij dan wel verslaggever gemaakt, maar daarmee was het uit.

Ad hoc in Straatsburg

Artikel 6 van het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens is voor mij een uiterst belangrijk artikel. Het is ook daarom van belang, omdat wij in sommige Europese landen nog altijd geen echt onafhankelijke rechterlijke macht kennen. Ik denk aan Frankrijk. Daar is geen sprake van een *pouvoir judiciaire*, maar van een *autorité judiciaire*. De Franse rechterlijke macht verschilt van die in Nederland en België, ze is niet een macht die op gelijke voet staat met de wetgever en de executieve. In ons buurland Frankrijk, dat zich een rechtsstaat noemt, is de rechter tot op een zekere hoogte ondergeschikt aan de uitvoerende macht. Dat blijkt ook uit bepaalde rechterlijke uitspraken, waar geoordeeld wordt in functie van de *raison d’État*. Wanneer de rechters moeten kiezen tussen het toepassen van het recht en het voortbestaan van de Franse staat, dienen zij voor dit laatste te kiezen. In Straatsburg dient men hierop bedacht te zijn.

Ik heb tweemaal het voorrecht gehad als rechter in het Hof in Straatsburg te zetelen. Allereerst in 1991 in de zaak Borgers.¹⁶ De tweede keer in de Van Orshoven-zaak in 1997.¹⁷ In

¹⁶ EHRM 30 oktober 1991, NJ 1992/73 (CEDH serie A, vol. 214).

de Borgers-zaak heb ik samen met S.K. Martens [1930-2001], toen vice-president (later president) van de Hoge Raad der Nederlanden, een *dissenting opinion* geschreven, aangezien België ten onrechte is veroordeeld. De steun van Martens heb ik als uitzonderlijk ervaren. Ik deed dit in 1991 als plaatsvervanger voor de Belgische rechter Jan de Meyer. Als ik me niet vergis, moest hij een dossier behandelen waarin hij eerder als advocaat voor de Belgische overheid had moeten optreden. Hij was van mening dat hij zich toen beter kon laten vervangen. De toenmalige minister van Justitie, Wathélet, liet mij bellen, om te vragen of ik wilde zetelen als rechter *ad hoc* in Straatsburg. Ik vond dat een unieke ervaring. Eerder had ik een stukje wetgever mogen zijn, en ook een stukje uitvoerder in beheersorganen. Nu mocht ik tevens als rechter zetelen.

Gevoel van dankbaarheid

Ik heb het voorrecht gehad om in elk van de drie onderdelen van de triade Wetgeving-Uitvoering-Rechtspraak werkzaam te zijn geweest. Enkele hoogtepunten: als gecoöpteerd senator voor de (toenmalige) Christelijke Volkspartij heb ik wetgevend werk mogen verrichten; ik heb mogen meerechteren in het Hof van Beroep te Gent als plaatsvervanger, als *ad hoc* in Straatsburg en natuurlijk in vele nationale en internationale arbitrages. Uitvoerder was ik bijvoorbeeld als lid en ondervoorzitter van de Raad van Beheer van de toenmalige B.R.T. (de Belgische Radio en Televisie). De rechtswetenschap heeft mij mooie internationale contacten gebracht. Ik heb veel en graag met Nederland samengewerkt. Bovenal mag ik al meer dan een halve eeuw het meest creatieve vrije beroep, dat van advocaat, uitoefenen: een bestendige zoektocht naar de Gerechtigheid.

Het gevoel dat ik nu mag hebben, is één van dankbaarheid: dankbaar voor de vele dingen die ik heb mogen doen en nog steeds mag doen, vanuit mijn juristenloopbaan. Ik heb rechtswetenschap én rechtspraktijk mogen dienen, bedrijven en promoten. En dit alles kon omdat ik onafgebroken werd geruggensteund door mijn echtgenote en werd omringd door een groep van uitzonderlijke vrienden en door een schare van loyale *compañeros* aan de balie en schitterende medewerkers.

Bovenal ben ik gelukkig zowel professioneel als wetenschappelijk te hebben mogen arbeiden in het veld van het procesrecht, wat mij onwillekeurig terugvoert tot de schitterende uitspraak van Piero Calamandrei:¹⁸

‘Lo studio del processo è sterile astrazione, se non è anche lo studio dell’ uomo vivo.’

¹⁷ EHRM 25 juni 1997, NJ 1998/776 (ECHR Reports 1997-III, p. 1039).

¹⁸ Piero Calamandrei (1889-1956) was een der grootste Italiaanse processualisten. Hij was onder meer coauteur van de Italiaanse *Codice di Procedura Civile* (1940). Hij heeft in onze contreien vooral bekendheid verworven dankzij zijn sprankelende *Elogio dei Giudici* (‘Lof van de Rechter’). Dit werk werd voor de eerste maal, zij het in een door het regime gekuiste versie, vertaald door H.W.M.J. Keuls (1939), ongewijzigd herdrukt in 1963 en uitgegeven bij Boucher te Den Haag. Ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Tijdschrift voor Privaatrecht (1964-2004), geleid door Marcel Storme als directeur, is een nieuwe vertaling in het Nederlands aangeboden, doch ditmaal in de integrale versie. Helaas is deze uitgave uitsluitend beschikbaar voor de abonnees van het Tijdschrift.

Prof. Van Mourik als redenaar op een congres, Nijmegen 22 oktober 2004.

HET RECHT IS VOOR HET VOLK...

INTERVIEW MET MARTIN-JAN VAN MOURIK

‘Als je iets wilt bereiken dan kun je beter niet de hele tijd op zolder blijven zitten, de telefoon afzetten en af en toe eens naar buiten kijken of het mooi weer is. Neen, je moet er rekening mee houden dat ieder mens beïnvloedbaar is en dat je wel degelijk dingen kunt sturen.’

Hoe kun je ogenschijnlijk onverzoenbare dingen verzoenen: een complexe materie eenvoudig uitleggen, de ernst van het notariële ambt verduidelijken met speelse verzen, de hoekigheid van het juridisch taalgebruik in ronde termen gieten en vooral: de formele strengheid van de wet dienstbaar maken aan de billijkheid? Daarvoor is niet alleen kennis en kunde vereist, maar ook een stevige werklust en een gedreven overtuiging, maar bovenal: een Bourgondische levensernst. Een rondborstig gesprek met een nog lang niet rustend notaris en hoogleraar.

Martin-Jan Alexander van Mourik werd in 1943 geboren te Ravenstein. Hij studeerde van 1961 tot 1967 notarieel recht in Nijmegen en werkte daarna als kandidaat-notaris op de kantoren van prof. Luijten (1967-1968) en van zijn vader (1967-1975). Van 1968 tot 1975 was hij tevens parttime wetenschappelijk medewerker te Nijmegen, waar hij in 1970 ook promoveerde. Daarna was hij twaalfeneenhalf jaar hoogleraar notarieel recht te Leiden (1975-1987). Sinds 1987 combineert Van Mourik te Nijmegen een parttime hoogleraarschap met de beoefening van het notariaat.

Van Ravenstein naar Nijmegen: vaut le détour

Ik heb de studie notarieel recht in vijfeneenhalf jaar afgerond, aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en wel in de jaren 1961 tot begin 1967. Vervolgens ben ik direct in de praktijk terechtgekomen, aanvankelijk gedeeltelijk in Heerlen bij mijn leermeester prof. mr. E.A.A. Luijten,¹ alsmede bij mijn vader, die notaris was in Ravenstein. Dat betekent dat ik gedurende een jaar de langste tijd in Heerlen heb doorgebracht en het andere deel in Ravenstein. Na anderhalf jaar, in september 1968, werd ik door dezelfde Luijten uitgenodigd om wat toen nog heette ‘wetenschappelijk medewerker’ te worden. Het was in de tijd dat medewerkers nog heel zeldzaam waren aan de faculteiten. Wij waren, als ik mij goed her-

¹ Prof. Dr. E.A.A. Luijten (geb. 1919), was van 1959 tot 1961 lector in het huwelijksgoederen- en erfrecht, en vanaf 1961 lector en daarna buitengewoon hoogleraar (1963) notarieel recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen tot zijn emeritaat in 1987. Hij combineerde zijn hoogleraarschap met het ambt van notaris in Heerlen. Thans is hij advocaat en adviseur op het gebied van het notarieel recht. Zie J. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982* (Nijmegen 1994), p. 238-240.

inner, de eerste lichting: Cas Aubel, Teun Struycken,² Vincent van der Burg,³ Pierre Coehorst,⁴ Bert Leemreis, Jan Roes⁵... Jan Boeren⁶ was van oudere datum geloof ik, evenals Harry Beekman.⁷

Het was de taak van een wetenschappelijk medewerker de hoogleraar te assisteren. Nou dat heb ik dus gedaan vanaf september 1968. Dat betekent dus dat ik zo een beetje de dagelijkse leiding kreeg over de notariële sectie, parttime verbonden aan de Faculteit. Voor de andere helft bleef ik het notariaat beoefenen ten kantore van mijn vader. Ravenstein was gelukkig niet al te ver weg dus ik verloor niet zoveel tijd met reizen.

Toen ik afstudeerde was ik drieëntwintig en toen ik medewerker werd pas vierentwintig. Ik ben dus al zesendertig jaar aan een Universiteit verbonden. In het begin gaf ik wat colleges: erfrecht, notariswetgeving. Luijten gaf 's morgens twee uur college, altijd op dezelfde tijd, van elf tot een. Als medewerker werd je geacht ook de tas te dragen van de hoogleraar. Ik moest op de uitkijk staan of hij er aan kwam, want dan diende ik zijn tas en zijn jas aan te nemen. Dat was niet de meest aangename herinnering, omdat ik mij, achteraf bekeken, toen veel servieler heb gedragen dan ik in feite in elkaar zit; ik ben eerder het tegendeel, maar om een of andere reden was ik zo geïmponeerd toen, door het feit dat ik medewerker was geworden, dat ik mij dit soort zaken liet aanleunen. De oprechtheid gebiedt te zeggen dat de verhouding daarna, toen ik wat mondiger werd, in een hoog tempo verslechterde; en laat ik het ook maar heel eerlijk zeggen: het is nooit meer goed gekomen.

Na mijn afstuderen in maart 1967 ben ik ben meteen begonnen aan mijn proefschrift: *De onderneming in het nieuwe huwelijksvermogensrecht*. Dat was het nieuwe Huwelijksvermogensrecht van 1970. Met name vond ik het uiterst interessant dat het recht rekening ging houden met het verschijnsel 'ondernemer' en 'onderneming': was een van de echtgenoten ondernemer dan had dat speciale consequenties voor het huwelijksvermogensrecht. Het verbreedde ook een beetje het proefschriftonderwerp, omdat je zowel met de onderneming bezig bent als – zeg maar – met huwelijksvermogensrecht sec.

Op 26 november 1970 ben ik gepromoveerd. Ik had er toen dus iets meer dan 2 jaar opzitten. Ik was toen 26 jaar en achteraf begrijp ik nog steeds niet hoe ik dit voor elkaar heb

2 Prof. mr. A.V.M. Struycken (geb. 1936) was vanaf 1963 wetenschappelijk ambtenaar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid en werd in 1971 benoemd tot hoogleraar Internationaal Privaatrecht (en Burgerlijk Recht). Zie Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, p. 376-377 en 457.

3 V.A.M. van der Burg was wetenschappelijk medewerker aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van 1968 tot 1972. Zie Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, p. 363. Na een korte tijd in de advocatuur was hij van 1979 tot 1998 een van de gezichtsbepalende CDA-leden van de Tweede Kamer. Zie: <http://www.parlement.com/9291000/biof02641>

4 P.J.M.G. Coehorst was vanaf 1968 wetenschappelijk medewerker en later hoofdamtenaar (1971) aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen tot zijn pensionering in 1986. Zie Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, p. 387.

5 J.B.M. Roes (geb. 1939) was een der eersten die afstudeerde in de notariële studierichting aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij werd in 1963 kandidaat-notaris en part-time medewerker aan dezelfde faculteit. In 1976 nam hij het notariskantoor van zijn vader over en verplaatste hij het naar Beuningen. Zie T. Duffhues, O. Moorman van Kappen en J. Roes, *...verleden in het Land van Maas en Waal. Bijdragen over 125 jaar notariaat Roes (Zwolle 1993)*, p. 69-77.

6 J.A. Boeren (1919-1991) was repetitor en vanaf 1960 wetenschappelijk (hoofd)ambtenaar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zie Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, p. 247 en 387.

7 H.J.M. Beekman (geb. 1932) was repetitor en werd in 1967 wetenschappelijk medewerker en vanaf 1972 hoofdamtenaar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

gekregen. Het moet zo zijn dat ik erg hard kan werken. Als promotor had ik uiteraard prof. Luijten. Ik was zijn eerste promotus, dus hij glom ook van trots, evenals ik trouwens. In 1975 ben ik hoogleraar geworden in Leiden, gewoon hoogleraar Notarieel recht. Dat betekent dat ik toen ben gestopt met de notariële praktijk, in de verwachting dat ik nooit meer zou terugkeren naar het notariaat. In Leiden ben ik twaalfeneenhalf jaar hoogleraar geweest, met zeer veel genoegen moet ik zeggen. Ik was nog heel jong toen ik daar kwam, net 31. Het heeft overigens wel een tijdje geduurd voordat mijn benoeming officieel was, omdat men een salarisschaal voor hoogleraren ging invoeren. Er was destijds nog geen salarisschaal, er waren hoogleraren met een vast salaris. De toen zittende hoogleraren kregen nu alle het eindsalaris van de ingevoerde salarisschaal en een nieuweling als ik werd ergens aan het begin geplaatst, wat natuurlijk veel goedkoper was. Na verloop van tijd ben ik naar het Faculteitsbestuur gegaan en heb ik hun gezegd: 'Als jullie mij langer willen houden, zou ik jullie adviseren om mij ook maar het topsalaris van die schaal te geven, want anders ben ik meteen weer weg.' Ik stelde het voor alsof ik gewoon kon solliciteren op de vacature die enige tijd later zou ontstaan in Ravenstein – bij mijn vader. Dat was eerlijk gezegd gewoon bluf hoor, maar ze waren daar gevoelig voor en ze hebben mij toen ogenblikkelijk hetzelfde salaris gegeven als mijn oudere collega's – tot wederzijds genoegen.

In 1987 ben ik terug naar Nijmegen gekomen, omdat Luijten ging defungeren. Dat heeft nog heel wat voeten in de aarde gehad omdat de verhouding tussen Luijten en mij tot ver onder het vriespunt was gedaald. Met name prof. Maeijer⁸ heeft zich toen zeer ingespannen, want Luijten wilde iemand anders, maar Van der Grinten⁹ en Maeijer vonden zijn keuze toch niet acceptabel. Maeijer was decaan en die heeft ertoe bijgedragen dat ik kon aantreden als opvolger van Luijten.

Met Maeijer kon ik nogal goed overweg, vooral omdat hij van dezelfde sociëteit is als ik, te weten Carolus Magnus. Dat geeft een zekere band. Dus ben ik uit Leiden vertrokken en naar Nijmegen afgereisd. Ik woonde altijd nog in Ravenstein. Ik ben toen in Nijmegen als part-time-hoogleraar begonnen, voor vijf tienden zoals Luijten. Daarnaast ben ik in de praktijk gaan werken, niet meer in Ravenstein, want dat kantoor was inmiddels verloren voor mij. Hier in Nijmegen kwam ik Guus Rietter tegen die ik nog van de schoolbanken kende. Op kostschool zaten wij in dezelfde klas, in Venray bij de paters Franciscanen. Rietter nodigde mij uit om bij hem op kantoor te komen en op 1 november 1989 werd ik ook notaris in Nijmegen. Daarmede was eigenlijk de ideale situatie bereikt: hoogleraar in Nijmegen, notaris in Nijmegen en redelijk dicht bij Nijmegen wonend.

⁸ Prof. mr. J.M.M. Maeijer (geb. 1932) was van 1963 tot 1964 hoogleraar handelsrecht en internationaal privaatrecht en vanaf 1964 hoogleraar handelsrecht (en burgerlijk recht) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, tot zijn emeritaat in 1997. Hij was decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid als opvolger van Van der Grinten. Zie Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, p. 243-244.

⁹ Prof. mr. W.C.L. van der Grinten (1913-1994) was na zijn afstuderen kort werkzaam in het bedrijfsleven en in de lokale en nationale politiek. Hij was korte tijd staatssecretaris van Economische Zaken (1949-1950), waarna hij hoogleraar werd in Tilburg (1951) tot zijn benoeming als hoogleraar burgerlijk recht in Nijmegen (1957-1984). Hij was lange tijd decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Zie Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, p. 232-236.

Carnaval en andere zaken...

Ziedaar een schets van de carrière die ik tot op heden heb doorgemaakt. Naast dit harde werken heb ik nog tal van andere activiteiten ontplooid, tal van functies uitgeoefend. Ik heb me altijd uitgesloofd voor allerlei sociale aangelegenheden in Ravenstein. Ik ben daar voorzitter geweest van de tennisclub, van de Stichting Gemeenschapshuis Ravenstein, van allerlei comités en commissies. Al 35 jaar ben ik in Ravenstein president van de Stamtafel, dat is een heel bijzondere sociëteit, een gezelschap dat ook regelmatig de pers haalt wegens bijzondere acties. Ik was ook twaalfeneenhalf jaar voorzitter van de stichting *Carnaval Groot Ravenstein* – dat is ook een heel belangrijke functie bij ons.

Je zult zeggen wat heeft dat allemaal te betekenen? Natuurlijk niet zo heel veel, maar het geeft misschien wel aan, waarom ik me – als het gaat om de toepassing van het recht – heel goed thuis voel op de werkvloer. Dat wil zeggen, dat ik het recht ook bereikbaar probeer te maken voor het gewone volk. *Het recht is voor het volk en niet voor juristen*. Die uitdrukking staat me steeds meer aan. Ik heb haar ook zelf bedacht. Soms heb je het gevoel dat wij juristen voortdurend met elkaar corresponderen en dat dit hét recht is. Wij schrijven het *WPNR* (het *Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie*) vol, maar dat leest de gewone man niet. Vandaar dat ik mij in bepaalde boekjes tot het volk richt: over het erfrecht, het huwelijksvermogensrecht. Dan moet je ook een beetje weten wat onder de mensen leeft, wil je dat allemaal een beetje begrijpelijk kunnen maken in geschrifte, maar ook mondeling. Je moet dus een beetje met het volk overweg kunnen, met de mensen aan de bar gaan zitten en gezellig ouwehoeren, hun dialect spreken. Met name het Brabants dialect ligt mij erg goed. Dat ik vijfentwintig jaar lang columnist van *De Telegraaf* geweest ben, past hier ook mooi bij.

Daarnaast waren er wetenschappelijke bestuursactiviteiten. Ik ben heel lang voorzitter geweest van de Vereniging voor familie- en jeugdrecht, wel een jaar of tien. Een jaar of veertien ben ik voorzitter geweest van de Vereniging voor agrarisch recht. Je vraagt je af: wat komt een notaris daar in godsnaam toch doen? Nou ja, Ravenstein heeft ten slotte toch een agrarische omgeving. En ik heb altijd wel gevoel gehad voor de natuur en voor beesten en zo, voor al wat groeit en bloeit. Het agrarisch recht vond ik dus eigenlijk wel interessant, hoe het op het groene front allemaal ging en moest verlopen. Dus heb ik me daar met van alles en nog wat bezig gehouden, hetgeen ertoe heeft geleid dat ik ook nog een aantal jaren voorzitter ben geweest van de Afdeling Beroep van de Raad voor het kwekersrecht. Die raad gaat over de toepassing van de Zaaizaad – en de plantgoedwet. Dan denkt iedereen, wat is dat nou weer? Wel, bij Schuurman en Jordens zijn dat twee dikke delen. Als bijvoorbeeld morgen iemand een krop blauwe sla uitvindt, dan moet hij daar kwekersrecht voor krijgen. Daarbij gaat het om enorme bedragen, want wie het kwekersrecht heeft, heeft eigenlijk een octrooi voor die producten. Er moest dan ook een gerechtelijke instantie zijn die over de toewijzing van die kwekersrechten besliste. De Raad voor het kwekersrecht is zo een instantie, en als die een onwelgevallige beslissing nam, moest je in beroep kunnen gaan. Ik was voorzitter van die Raad van Beroep. Toch wist ik niets van sla, niets van komkommers, niets van Engels raigras. Geestig was dat, want dan kwamen er deskundigen

uit Wageningen hele verhalen vertellen over iets waar je niets van snapte; maar dat hoefde eigenlijk ook niet, want het ging alleen maar over de vraag of het product volgens de wet in het verkeer was gebracht of niet. Je kunt je voorstellen dat iemand een proefgewas op het land weghaalt en vermeerdert: is dat ‘in het verkeer brengen’ of niet? Of is in het verkeer brengen als je het aanbiedt in het blad *Boer en Tuinder*, zeggend: ‘Ik heb hier een heel leuk product voor jullie?’ Dat soort vragen vond ik altijd heel interessant... De laatste tijd is in dat kader het genetisch manipuleren veel populairder geworden. In de tijd dat ik voorzitter was kwam dat echter slechts heel incidenteel aan de orde.

Verder ben ik bij de Koninklijke Nederlandse Beroepsorganisatie (voorheen Broederschap) altijd actief geweest en in allerlei commissies. Maar de meeste vreugde beleef ik natuurlijk wel sinds 1986 aan het redactielidmaatschap van het befaamde WPNR.

Toegegeven, ik ben er niet helemaal vies van om een beetje in het centrum van de macht te vertoeven. Kijk, als je iets wilt bereiken dan kun je beter niet de hele tijd op zolder blijven zitten, de telefoon afzetten en af en toe eens naar buiten kijken of het mooi weer is. Neen, je moet er rekening mee houden dat ieder mens beïnvloedbaar is en dat je wel degelijk dingen kunt sturen. Dat heb je als je dertig jaar bent misschien niet zo goed in de gaten, maar als je wat ouder bent dan zie je in, dat je heel wat kunt sturen.

Redacties

Een duidelijke illustratie daarvan is hetgeen voorgevallen is met het nieuwe erfrecht, maar ook met de afschaffing van de algehele huwelijksgoederengemeenschap. De discussie daarover loopt nu heel hoog op. Als je als voorzitter in de redactie van WPNR zit, dan kun je wel een beetje richting geven aan het debat. Je kunt bijvoorbeeld een artikel eens een week langer laten liggen, als het even niet goed uitkomt. Ik geef het toe, ik ben daar heel eerlijk in, dat gebeurt. Normaal echter publiceren wij snel, als twee leden van de redactie het met de tekst eens zijn. Maar als een van beiden dwars ligt, dan moet het naar de volledige redactie. Dat betekent dus dat je door gewoon te zeggen ‘ik heb ernstig bezwaar tegen dat artikel’, of ‘ik vind dat er nog eens naar gekeken moet worden’, er zo twee maanden verloren gaan. Dat kan soms heel goed uitkomen, hoewel je daar natuurlijk geen vast gebruik van mag maken.

Een tweede voordeel is dat ik bij wijze van spreken al een reactie op een artikel kan maken als het nog niet eens geplaatst is, en dat kan ik dan twee weken na het artikel al in het WPNR hebben. Dat lukt me wel, want ik ben voorzitter van de redactie, en wie waagt het dan om te zeggen: ‘Voorzitter, wacht ook maar even, sluit maar achter aan’? Zo werkt dat niet.

In die WPNR-redactie zitten ook coryfeeën zoals Hartkamp, Procureur-Generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden, en tot voor kort ook een groot rechtstheoreticus als Jan Vranken,¹⁰ ook een man van portuur. Je begrijpt dat ik het een eer vind om in die redactie te zit-

¹⁰ Prof. mr. J.B.M. Vranken, hoogleraar methodologie van het privaatrecht aan de Universiteit van Tilburg.

ten. Het voorzitterschap van de redactie gaat een beetje anciënniteitsgewijs. Op een gegeven moment drijf je boven als voorzitter. Meestal zijn andere mensen er ook geschikt voor maar toch wordt er niet over gevochten. Die redactie is een heel vrolijk gezelschap, een heel prettige club. Met een gelukje ben ik voorzitter geworden. Eigenlijk kwam mw. Joppe in aanmerking, maar zij liet het voorzitterschap aan zich voorbijgaan. Nou ja, toen schoof ik dus op. Meestal is een voorzitter ook niet langer in functie dan een jaar of drie of vier, omdat hij dan 65 wordt en hij eruit moet. Ik ben toevallig wat langer voorzitter omdat ik jong was toen ik lid van de redactie werd. Ik heb dus nu nog vijf jaar voor de boeg. Overigens is het een prettige club, er is een aangename sfeer, je hoort wel eens wat. De Nederlandse juridische wereld is heel klein en de redacteuren hebben overal hun tentakels, hetgeen soms tot heel vrolijke discussies leidt.

Naast deze activiteiten was ik ook lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* en het *Tijdschrift voor Agrarisch recht*. Daarnaast ben ik al lang redacteur van de *Modellen voor de Rechtspraak*: daar zit ik al sinds mensenheugenis in, vanaf 1976 of zoiets.

Het nieuwe erfrecht

Als je mij vraagt wat het grootste succes uit mijn carrière is, dan is het antwoord buiten enige twijfel: het nieuwe erfrecht. Daaraan heb ik met grote gedrevenheid gewerkt. Iets dergelijks speelt nu met het nieuwe huwelijksvermogensrecht, maar hier houd ik mij wat in, want mijn promotus Verstappen is daar bij betrokken.

Sommigen vragen wel eens wat mij zo sterk drijft. Die gedrevenheid komt eigenlijk vooral doordat ik op een gegeven moment in de gaten kreeg dat je het recht niet alleen kunt beoefenen als iemand die er van buitenaf naar kijkt, het leest, het bestudeert. Je kunt ook als het ware ‘in het recht kruipen’. Ik weet niet of het helder is wat ik bedoel, maar het is niet zo dat je hier het ‘ik’ hebt en daar ‘het recht’. Integendeel, ik ben onderdeel van het recht. Ik word dus door recht omringd. Zoals Jan Leijten zegt: ‘Er is geen rechtsvrije ruimte rond mij...’ Dat heeft zich op een gegeven moment meester van mij gemaakt. Ik ben dus altijd met recht bezig, van ’s ochtends vroeg tot ’s avonds laat. Recht is in feite mijn wereld, mijn leven – alhoewel ik ook vaak in het café zit en aan andere dingen denk en heel graag sport. Maar voor mezelf heb ik op een gegeven moment gemerkt dat ik geen afstand van het recht kon nemen, zelfs niet op vakantie in Zwitserland.

Dat besef tot het recht te behoren is geleidelijk gekomen. De helaas veel te vroeg gestorven Harrie Honée,¹¹ een goede vriend, heeft hier een belangrijke rol in gespeeld. Al tijdens onze studie hebben wij ellenlange discussies gevoerd, in de trant van: je zit op een terras, er komt

¹¹ Prof. mr. H.J.M.N. Honée (1938-2002) studeerde rechten aan de KU Nijmegen (Notariële studierichting). Hij was tot 1988 werkzaam bij het Van der Heijden Instituut, het onderzoekscentrum voor rechtspersonen- en vennootschapsrecht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de KUN, aanvankelijk als wetenschappelijk (hoofd-)medewerker, vanaf 1982 als hoogleraar Handelsrecht. Later werd hij juridisch adviseur van Unilever en in 1996 hoogleraar Ondernemingsrecht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de EUR. Zie <http://www2.eur.nl/archief/1995/19benoe.html>.

een konijn van de burens voorbij, want daar hebben ze een konijnenhok en zij hebben het deurtje open laten staan. Het konijn komt bij jou de tuin in en jij denkt: ‘Hé, wij hebben wel zin in konijn’. Je vangt het, je slacht het en je braadt het in de pan. Daarover hebben wij dus samen hele discussies gevoerd. Dat deden wij permanent, wij gingen terug naar de basis: mag ik dat konijn vangen; zo ja, mag ik het dan ook in de pan leggen, het braden en opeten?

In mijn studententijd zag ik een wetenschappelijke carrière aanvankelijk niet zo zitten. Ik wilde gewoon een degelijke notaris worden, net zoals mijn vader. Maar uiteindelijk is het heel snel gegaan, ook omdat ik vrijstelling kreeg van militaire dienst wegens ‘onmisbaarheid’ – dat kon toen nog – omdat ik wetenschappelijk medewerker werd. Bovendien kreeg je ook uitstel van dienst als je ging promoveren.

De indruk bestaat dat wetgeving zich afspeelt in een ivoren toren, op grote afstand van het volk. Toch moet het recht zijn werking vinden in het volk. Dat ben ik steeds meer gaan beseffen. Hoe gaat het immers? Iemand maakt een wetsvoorstel, daarover wordt wat gepalaverd, een wetenschapper schrijft daar een artikeltje over in het WPNR en dat is het. Maar kamerleden lezen dat blad helemaal niet, die hebben hélemaal geen tijd om iets te lezen, die kúnnen het überhaupt niet lezen, want er zitten nauwelijks nog juristen in de Kamer. De ambtenaren op het ministerie lezen het natuurlijk wel, maar die leggen het naast zich neer of zij geven een onbehoorlijk antwoord en zeggen: ‘Dat is allemaal flauwekul’. Iedereen laat het verder maar zitten en zo gaat een wet er gewoon doorheen.

Op een gegeven moment dacht ik: ‘Het is toch eigenlijk van de gekke dat dit zo gaat, vooral met het erfrecht’. Reeds tijdens mijn studie speelde het nieuwe erfrecht, althans in de vorm van een wetsvoorstel. Ik heb altijd gedacht: als later mijn zoon zal vragen ‘What did you do in the succession-war, dad?’ dat ik dan niet tegen hem zou moeten zeggen ‘Ja, ik heb ernaar gekeken en ik heb gedacht het is wel goed’, en ‘Ik heb er een paar leuke wetenschappelijke artikeltjes over geschreven, een paar komma’s laten rechtzetten, en het woord *indien* laten veranderen in: *voor zover*’. Zo gaat dat een beetje in die juridische discussies, dit soort mierenneukerij.

Dat mocht mijn antwoord nooit worden. Al in 1970, neen, al in 1969, had ik een artikel geschreven over het erfrecht en de praktijk. Het vruchtgebruik van de langstlevende (wat ik het ‘vruchtgebruikvoorstel’ zal noemen) is pas later (1981) gekomen, en ik dacht: dat kan gewoon niet, wat ze hier aan het bakken zijn. Dit wil het volk helemaal niet. In een normaal huwelijk wil de langstlevende gewoon alles en geen gezeur. Dat er ook gecompliceerde verhoudingen zijn, weet ik wel: mensen die gescheiden zijn, mensen die met de tweede en de derde leg bezig zijn; tref daar dan bijzondere voorzieningen voor.

Wat ze echter wilden doen met het erfrecht was alles afstemmen op het geval van het tweede huwelijk. Nou, dat vind ik een onjuiste benadering. Uiteindelijk heeft mij dat zó opgeslokt! In 1990-1991 ben ik echt pas boos geworden, maar toen had ik inmiddels ook al meer aanzien gekregen. Die boosheid ontstond vooral doordat de notariële Commissie Erfrecht¹² met een

¹² De Commissie Erfrecht werd in 1959 door de (toenmalige) Koninklijke Notariële Broederschap en de Broederschap van Candidaat-Notarissen ingesteld. Haar eerste rapport verscheen reeds in maart 1960. De eerste samenstelling van de Commissie was als

wetsvoorstel op zak de ringvergaderingen van het notariaat afreide. Zij ging peilingen houden en die peilingen moesten ertoe leiden dat iedereen even enthousiast zou zijn over het nieuwe regeringsvoorstel, dat 'vruchtgebruikvoorstel'. Alleen in Arnhem was de toestand anders. Bij stemming bleek – na mijn verhaal – dat slechts één stem van de bijna honderd aanwezigen vóór het regeringsvoorstel was. Dat was – meen ik – de stem van de dochter van Wim Heuff, voorzitter van de commissie Erfrecht van de KNB – overigens een buitengewoon hartelijke man. Toen dacht ik: 'Ben ik nou gek of de anderen? Hier klopt iets niet, het kan niet zo zijn dat iedereen hier voor Van Mourik stemt en dat men elders met 60/40 vóór de commissie is'. Natuurlijk ging de commissie met die resultaten aan de haal om tegen de ambtenaren op het ministerie te zeggen: ga uw gang, zo is het goed. Nu gaat het fout, dacht ik, maar het enige waar de mensen gevoelig voor zijn is de knoet. Dan moet je niet alleen meer in het WPNR gaan schrijven, maar moet je ook andere middelen gaan hanteren.

Daarom heb ik alle Kamerfracties maar eens even bezocht, althans vele daarvan: ik denk aan Wolffensperger van D66¹³ en de Kamerleden van het CDA en de SGP, ik ben zelfs naar de PvdA gegaan. En die lui heb ik toen wat vragen gesteld, zoals: 'U gaat binnenkort beslissen over het nieuwe erfrecht? Zou u het erg vinden als ik u nu een vraag zou stellen?' Toen stelde ik mijn vraag en op dat moment bleek mij dat die mensen van niets wisten. Die mensen lezen niks, die horen wat of vangen hier of daar wat op van een fractiemedewerker en dat is dan hun standpunt. Een enkeling daargelaten hoor, bijvoorbeeld Wolffensperger, die is namelijk jurist, en iemand die er wel wat van afwist, althans daar kon ik nog mee praten. En je had ook nog mevrouw Swildens,¹⁴ van de PvdA, dat ging ook nog wel. Maar helaas, bij mijn eigen partij, het CDA, was het huilen met de pet op. Daar hoorde ik nogal wat flauwekul. Toen heb ik dus echt actie ondernomen. Ik heb ze zo'n beetje voor rotte vis uitgemaakt.

In *De Telegraaf* had ik namelijk een column, al vanaf 1978 en als politici ergens gevoelig voor zijn dan is het voor wat in de krant wordt gezegd. Ik heb toen *De Telegraaf* achter mij gekregen, die alles publiceerde wat ik over het nieuwe erfrecht kwijt wilde. Maar ook Hirsch Ballin¹⁵ heeft een hele pagina gekregen om zich te verzetten tegen de onzin die Van Mourik uitkraamde. Maar Van Mourik kraamde geen onzin uit, het ministerie moest gewoon zijn eigen hachje verdedigen. Dat bevestigt wat ik eerder zei, namelijk dat je in het recht moet staan en niet (alleen) moet proberen vanuit het WPNR dingen te realiseren. Het is uiteindelijk een groot succes geworden, maar niet dan nadat de KNB om ging. Ik heb daarvoor alle ringen, die aanvankelijk in grote meerderheid voor het wetsvoorstel waren dat op tafel lag, bezocht samen met mijn medewerkers. Tenslotte zijn al die rin-

volgt: P.W. van der Ploeg (voorzitter), H.P.J.M. Coebergh, W.C. Treurniet, W. Heuff, G.L. Meuwissen en G. Meijling. Zie H.M. Karstens-van Halsema, 'Historische ontwikkeling in de positie van de langstlevende echtgenoot', in: *Erfrecht, een kwestie van politiek?* (Deventer 1990), p. 19 (Ars Notariatus nr. 48) en E.O.H.P. Florijn, *Ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe Burgerlijk Wetboek* (Maas-tricht 1994), p. 269-270. De Commissie is nog steeds actief, in een gewijzigde samenstelling.

13 Gerrit Jan Wolffensperger was van 1986 tot 1997 lid Tweede Kamer voor D66 en van 1994 tot 1997 fractievoorzitter. <http://www.parlement.com/>

14 Willie Swildens-Rozendaal (geb. 1945) was van 3 juni 1986 tot 23 mei 2002 (met een korte onderbreking in 1994) Tweede-Kamerlid voor de PvdA. Mevrouw Swildens was voorzitter van de vaste commissie voor Justitie en tevens ondervoorzitter van de vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport. <http://www.parlement.com/>

15 Toenmalig minister van Justitie.

gen, op één na, – daar mochten wij niet komen – op hun standpunt teruggekomen.

Ik heb de broeders en zusters gezegd dat in plaats van het voorgestelde vruchtgebruik voor de langstlevende, de ouderlijke boedelverdeling als basisidee in de wet moest komen. Stel je voor: mijn vrouw gaat dood en dan krijg ik het vruchtgebruik en de kinderen worden eigenaar! Ben je nou helemaal bedonderd? Wie heeft dat vermogen opgebouwd? Mijn vrouw en ik, de kinderen in ieder geval niet. En zo redeneert toch ieder gezin? Als er sprake is van geërfd vermogen uit een ver verleden kan ik mij nog voorstellen dat je zegt ‘het naaste bloed erft het goed’, maar dat is natuurlijk achter de rug. Dat erfrecht stamt nog uit de tijd dat er inderdaad familievermogens moesten worden doorgegeven aan volgende generaties, zoals een kasteel of een buitenplaats. Wat er tegenwoordig te vererven valt is het product – de vrucht moet ik zeggen – van de gezamenlijke inspanning van de ouders. En als één van beiden dood gaat dan is dat al erg genoeg en moet je dat verdriet niet gaan vergroten door te zeggen: dan krijgt u vervolgens de kinderen naast u. Ik heb nooit begrepen dat men dat niet helder voor ogen kreeg, en dat de KNB zelfs via die ringvergaderingen goede sier bij het ministerie maakte met het verdedigen van het regeringsvoorstel. Maar dat gebeurde omdat het notariaat groot belang had bij de invoering van de verplichte notariële aandelenoverdracht. Bovendien waren ze op het departement toen al bezig met de nieuwe Notariswet. De KNB wilde het ministerie gunstig stemmen door voor te stellen om het erfrecht (waar men al vanaf 1947 mee bezig was) maar eens als voltooid te beschouwen. Maar toen kwam ik met mijn actie en moest het bestuur om. Uiteindelijk heeft de KNB samen met Luijten en mijzelf een nieuw wetsvoorstel gemaakt en daarop is vervolgens door het ministerie voortgebouwd.

Toen het eenmaal zover was, werd het zoals ik het ongeveer wilde. Ik wilde ook de legitieme portie afschaffen want die is een grote belemmering voor de testeervrijheid. Zij kan historisch wel goede papieren hebben, maar in deze tijd vraag je je natuurlijk wel af of het zo voor de hand ligt dat je met je geld niet kan doen wat je wil. De legitieme portie is nu alleen nog maar een geldvordering én de breuk is verkleind. Daardoor is de vrijheid zeer sterk toegenomen. Dat is ook pas te elfder ure gebeurd, mede naar aanleiding van mijn commentaar. Terwijl het nieuwe erfrecht in kannen en kruiken was herinnerde ik mij het zojuist geciteerde ‘what did you do in the succession war, dad?’ Die oorlog is nu over en ik ben niet ontevreden met de uitkomst, dat geeft een zeer grote voldoening. Het maakt het mij een stuk makkelijker om dood te gaan. Ik moet zeggen dat ik ook veel steun van mijn medewerkers heb gehad, daar ben ik dankbaar voor. En ik heb geluk gehad minister Sorgdrager te treffen die met mijn plan een programmapunt van haar partij, D66, kon realiseren. Maar toch, de KNB moest om, het ministerie moest om, én Luijten moest om, want die had zich ook gecommitteerd aan het nieuwe wetsvoorstel. Gezien onze moeilijke verhouding was ik bang grote tegenstand te krijgen. Die heb ik aanvankelijk wel gehad, maar toen hij zag dat hij het verloor, heeft hij ingebonden. Dat was eigenlijk logisch omdat hij naar eigen mening in 1957 de uitvinder van de ouderlijke boedelverdeling was geweest. En feitelijk is het nieuwe stelsel daarop gebaseerd. Bovendien zag hij zelf ook nog enige lauweren op zijn weg.

Een nieuw fenomeen: Estate Planning

Naast de problematiek van het erfrecht ben ik op een gegeven moment ook geconfronteerd met de zogenaamde Estate Planning. Niet dat dit overigens rechtstreeks verband houdt met die nieuwe wetgeving en niet dat dit op zichzelf nieuw is. Het notariaat heeft altijd gedaan aan een vorm van nalatenschapsplanning, zoals het adviseren over vermogensoverheveling vóór overlijden, bijvoorbeeld door middel van schenkingen. Maar de vakgebieden van erfrecht, huwelijksvermogensrecht en belastingrecht leefden eigenlijk een beetje langs elkaar heen en werden niet op nadrukkelijke wijze met elkaar gecombineerd. Estate Planning veranderde dat.

Overigens toen een meneer van de ABN-AMRO-bank mij in 1993 benaderde om samen met de bank iets te gaan doen aan Estate Planning, dacht ik te maken te hebben met een Zuid-Afrikaans wijngebied want daar heb je – ik was er toen net geweest – Estate Wine. Ik heb maar een wat afwachtende houding aangenomen in het vertrouwen er wel achter te komen wat de man precies bedoelde. En dat was dus de planning van je nalatenschap, op twee manieren: (a) er moet geen ruzie komen en (b) er moet zo weinig mogelijk belasting worden betaald. Je krijgt dan te maken met niet alleen erfrecht en huwelijksvermogensrecht, maar ook met bijvoorbeeld vennootschapsrecht, kortom allemaal typisch notariële vakgebieden. Waarop die meneer van ABN-Amro mij vroeg om voor hun mensen die zich met financieel advies bezighouden een verhaal te komen houden, en dat heb ik toen gedaan. Er was eerst een inleiding van Barry Hughes¹⁶ over groepsteamgeest, toen een ballet van dames, waarvan ik op de eerste rij heb zitten smullen, en toen kwam ik, met mijn verhaal over Estate Planning. Financiële stervensbegeleiding heb ik het genoemd. De pastoor is ten slotte op de terugtocht.

Het is een groot succes geworden. Uiteindelijk is er een samenwerkingsverband gekomen tussen de sectie Notarieel Recht van de rechtenfaculteit van de Nijmeegse universiteit en de bank. Wij geven onze know-how aan de bank, en de bank betaalt ons daarvoor. En het verstrekken van die kennis loopt ook nog via een derde partij, mijn kantoor Hekkelman, advocaten en notarissen te Arnhem en Nijmegen. Daar is een mooie overeenkomst over gemaakt en het hele project loopt al tien jaar. Om daar bij stil te staan organiseren wij dit najaar een congres, dat met name zal gaan over het bevoordelen van goede doelen. Zo'n onderwerp, het schenken of legateren aan bijvoorbeeld culturele instellingen zoals musea, heb je wel nodig om meer dan een handvol mensen bij elkaar te krijgen. De bank zal deze herfst dus haar relaties uitnodigen en ik zal voor dat publiek optreden.

Een professorale en professionele buutredenaar

En dat zal niet voor de eerste keer zijn. Sinds mijn afstuderen heb ik dat 1123 keer gedaan, tegen betaling en zonder. Voor het Katholieke Vrouwengilde en voor vrouwen van pro-

¹⁶ Barry Hughes was voetbalcoach van onder meer Haarlem, Sparta en Go Ahead. Hij verzorgt motivatiespeeches voor bedrijven en instellingen.

fessoren. Voor hele schouwburgen vol assurantie-tussenpersonen of makelaars. Het leuke daarvan is dat je het recht daar brengt waar het thuis hoort. Al moet je bij die voordrachten geen juridische begrippen gebruiken. Een term als erfstelling of legaat kan je niet gebruiken, laat staan dat ik het woord fideïcommis in de mond durf te nemen, want dan wil iedereen onmiddellijk naar huis! Je moet het eenvoudig en duidelijk houden en dat heb ik, realiseer ik me nu, geleerd op de kostschool bij de paters Franciscanen in Venray. Op de zondagmiddagen, die verder verschrikkelijk saai waren, werd er een rederijkerskamer georganiseerd onder leiding van een pater. Onder meer waren er improvisatiewedstrijden, waarbij je met een opgegeven onderwerp tien minuten in een kamer werd opgesloten om er daarna een kwartier lang voor de groep over te praten. Ik kan me herinneren dat ik eens het onderwerp 'lampetkan' kreeg. Dan begin je dus met een recente opgraving in Rome van een voorwerp waarvan men aanvankelijk niet wist wat het voorstelde. En dan klets je maar een eind vrolijk verder, tot groot vermaak van je toehoorders. Dat ik die wedstrijden altijd won, met een boek van de pater als prijs, is iets waarbij ik toen nauwelijks heb stilgestaan. Eigenlijk ging ik veel liever kogelstoten. Daarin was ik namelijk schoolkampioen.

Die ervaring kwam mij van pas als buitredenaar op het Ravensteinse carnaval. En toen bedacht ik dat ik me ook bij mijn voordrachten niet conformistisch moest opstellen. Zo sta ik, met alle respect voor de mensen die dit wel doen, nooit meer achter een kathedraal. Ook spreek ik nooit meer van papier behalve wanneer het te technisch wordt en je een overheadprojector of, tegenwoordig, powerpoint nodig hebt. Je zult me dus niet achter een kathedraal aantreffen of met papieren in de hand zien staan zoals Jerry Springer; het risico dat ik dan wel eens iets vergeet neem ik op de koop toe. Ik zorg ervoor dat het hele verhaal goed in mijn hoofd zit en dan spreek ik drie kwartier aan één stuk, inderdaad zo'n beetje als een buitredenaar. Dat is wel eens een schok voor de zaal die tenslotte een hoogleraar krijgt aangekondigd. Bovendien verluchtig ik het geheel soms met wat gedichtjes die ik heb ingestudeerd en die op het betreffende onderwerp van toepassing zijn. In het nieuwe erfrecht bijvoorbeeld heb je, als je trouwt met een weduwe die kinderen heeft uit haar eerste huwelijk, te maken met de zogenaamde wilsrechten van die kinderen. Die kunnen namelijk bepaalde goederen claimen in die zin dat bij het overlijden van hun moeder deze niet naar hun stiefvader gaan. En dan vertel ik dat ook een dichter zich al bezig heeft gehouden met die problematiek. Ik citeer dan het bekende vers: 'wie worsten coopt of weduwen trouwt weet nooit wat daar is ingedouwd'. Wat ze ook van me mogen denken, niet dat ik een viezerik ben: het vers staat tenslotte in iedere dichtbundel.

Deze week moest ik in Breda spreken over het ongehuwd samenwonen. Ik had een heel nieuw verhaal gemaakt, heel basaal: twee mensen gaan samenwonen met elkaar. Wat gebeurt er allemaal? De mensen in de zaal zijn nog nooit met die vraag geconfronteerd. De ene zit in de ICT-sector, een andere is verpleegkundige. Dan vertel ik hun een heel verhaal over het samenlevingscontract, over het verschil tussen samenwonen en het huwelijk. Sommige mensen hebben het dan over een boterbriefje, zonder te weten waar dat woord

Foto: Jet Budelman.

vandaan komt. Daarom herinner ik hen aan de vijftiende eeuw, toen het gebruik van zuivelproducten in de vasten verboden was voor de katholieken. En dan vraag ik hun: ‘Weet je wel dat je met een huwelijk een bijna eeuwige lotsverbondenheid op de nek krijgt? Dat je alimentatieplicht aan je broek krijgt? Je moet bedenken: in zo een relatie is het altijd lief en leed.’ Dat maak ik dan duidelijk met een versje. De dichter zegt het volgende:

‘Teder kuste hij haar lippen
zij bloosde, niet op haar gemak,
en drukte haar knieën samen
waardoor hij zijn brilletje brak.’

Zo onthouden die mensen dat het best. Ze luisteren met open mond. Dan volgt de vraag: ‘Je krijgt plotseling een kindje, wie is dan de vader, mevrouw? Is uw vriend dan automatisch de vader? Het kan gauw gebeuren hoor, denk maar aan de bekende versregel:

‘Te laat, te laat, zegt Winnetou,
het zaad is reeds naar binnen toe.’

Ook dat is een bekend versje, te vinden in degelijke dichtbundels.

Dat begrijpen ze meteen... Het gaat er mij maar om dat ze weten – als er een kind komt – dat de man ogenblikkelijk naar de burgerlijke stand moet om dat kind te erkennen, want als hij morgen dood gaat en zijn vrouw is zwanger, dan is erkenning niet meer mogelijk.

Nu ben ik nog wel niet dood, maar als men aan mij een herinnering zal hebben, dan zou het deze kunnen zijn: ‘Hij heeft het recht bij het volk gebracht’. Dat is een diepgaande behoefte van me. Ik wil niet alleen maar discussiëren in het WPNR. Dat geeft mij geen volledige bevrediging, dan ben ik gewoon voor mijn vak bezig, maar ben ik niet in het recht. Als ik in het recht wil zitten, dan moet ik inderdaad ook helemaal ondergaan in de wereld waarin het recht speelt. Ik heb daar twee hele leuke boekjes over geschreven. Het ene boekje heet *Het Nieuwe Erfrecht*,¹⁷ het ander gaat over *Trouwen en scheiden: hoe leed te voorkomen en vreugde te vergroten*.¹⁸ Beide boekjes zijn uitgegeven door BZZTÔH. Al die boekjes zijn gelardeerd met versjes, ook mijn eigen versjes, ik heb er zelf ook nogal wat gemaakt, dat allemaal om de mensen het lezen te veraangemen.

Daarom geef je ook leuke verhaaltjes, bijvoorbeeld over Yves Montand die werd opgegraven omdat een vrouw beweerde dat hij haar vader was, want zij wilde van Yves Montand erven.¹⁹ Vóór 1958 kon dat in Nederland niet, de gerechtelijke vaststelling van het vaderschap, maar tegenwoordig, met het DNA... Daarom wijs ik de mannen er op dat ze tegenwoordig erg moeten oppassen, om niet later voor verrassingen te staan. Anders komt er wellicht na je dood plots iemand opdagen: ‘Hij was mijn vader, ik wil dat dit gerechtelijk wordt vastgesteld, want ik wil mee erven!’

Dat is helemaal niet zo uitzonderlijk: ik ken een geval waarbij een man zevenhonderd miljoen gulden naliet. Welnu, hij had in zijn studententijd een kind verwekt bij de dochter van zijn hospita. Dat was schandalig in die tijd, het was nog vóór de oorlog. Dat kind werd dus doodgezwegen voor iedereen, maar die familie was schatrijk en heeft ervoor gezorgd dat de moeder en het kind niets te kort kwamen. Zij hebben een prima leven gehad met z'n tweeën. Nu was de moeder later getrouwd met een andere man, die het kind ‘wettigde’. De natuurlijke vader echter bleef zijn verplichtingen nakomen. Hij betaalde de studie van zijn natuurlijk kind, ook nadat hij keurig was getrouwd en drie wettige kinderen had. Zijn vrouw en de drie kinderen waren er wel van op de hoogte dat hij een voorkind had. Zijn kinderen had hij ook gemeld dat hij zijn natuurlijk kind bij testament gelijk zou behandelen. Maar ja, hoe zit dat dan met het successierecht? Dat eerste kind was wettelijk gezien een wildvreemde, want door de tweede vader ‘gewettigd’. Kunnen wij het nu laten aankomen op een gerechtelijke vaststelling van vaderschap? Dat moet echter binnen een bepaalde tijd

17 M.J.A. van Mourik, *Het nieuwe erfrecht*, Den Haag 2000.

18 M.J.A. van Mourik, *Trouwen en scheiden: hoe leed te voorkomen en vreugde te vergroten*, Den Haag 2002.

19 Zie B.V.M. Crul, ‘Veronderstelde toestemming’, in: *Medisch Contact*, 55 (2000), nr. 33/34.

gebeuren en die tijd was verstreken. Het vaderschap van de tweede man kon dus ook niet meer ontkend worden.

Formeel gesproken kon het dus allemaal niet meer. Nu had de betrokkene in het westen van het land alle grote advocatenkantoren bezocht. Daar weten ze altijd alles, maar dat viel hem bitter tegen. Die advocaten zeiden hem: ‘Mijnheer, alle termijnen zijn verstreken, er valt niets meer aan te doen’. Het bleek bovendien dat de juridische vader al overleden was, zodat het ontkennen van het vaderschap ook helemaal niet meer kon. Uiteindelijk is de man bij mij gekomen en ik heb hem mijn standpunt uiteengezet. Dat hield in, dat je wel in de wet kunt lezen dat er termijnen zijn gesteld, maar dat het naar mijn oordeel in strijd met de rechten van de mens is wanneer aan iemand de eigen, biologische vader wordt onthouden. De termijnen staan wel in de Nederlandse wet, maar er zijn hogere regels dan die wet. Iedereen was het in deze zaak eens, iedereen: de man en zijn vrouw, de moeder en het kind. De juridische vader was dood, hij kon dus geen bezwaar meer maken. Waarom was het dan niet mogelijk dat het kind de biologische vader als juridische vader zou krijgen?

Ten slotte is dat toch gelukt. Ik had een akte gemaakt van ontkenning en erkenning. De ambtenaar weigerde die akte in te schrijven in de registers van de Burgerlijke stand. We zijn tegen die beslissing van de ambtenaar in beroep gegaan en uiteindelijk heeft het Hof opdracht gegeven de akte in te schrijven, het vaderschap van de juridische vader te ontkennen en de natuurlijke vader als juridische vader te doen erkennen.

Zo zie je dat je blik op het recht wel verandert als je daar lang mee bezig bent. Aanvankelijk neem je recht als iets waar je mee moet werken. Maar dat is helemaal niet zo! Ik ben het met Jan Leijten en Herman Schoordijk op dit punt eens: neem het recht nooit als een fait accompli. Als ik echt vind dat iets niet rechtvaardig is, dan vind ik altijd wel een argument om daar tegen in te gaan: redelijkheid en billijkheid, de rechten van de mens of wat al meer. Toegegeven, dat klinkt allemaal wat zweverig, maar toch vind ik dat je je uiterste best moet doen om voor de mensen een rechtvaardige oplossing te vinden. Als de redelijkheid geschonden dreigt te worden door de toepassing van het recht, houdt het recht op recht te zijn. Natuurlijk – ik geef dat toe – moet je wel rekening houden met de rechtszekerheid.

Het notariaat

Ook in het notariaat is mijn benadering van het recht van belang geworden. Als ik op mijn carrière terugkijk, dan constateer ik dat aanvankelijk de notaris lijdelijk moest zijn: het grote achteroverzitten. Die lijdelijkheid is in belangrijke mate verdwenen. Nu zie je heel duidelijk dat het notariaat veel meer heeft leren werken met redelijkheid en billijkheid, iets wat de notarissen aanvankelijk helemaal niet konden, omdat ze te zeer vast zaten aan de rechtszekerheid en aan het positivistisch denken.

Het notariaat was inderdaad legistisch, zeker toen de oude opleiding nog leidde naar het staatsexamen (vóór 1957). Die opleiding heeft mijn vader ook nog gevolgd. De notarissen

van toen waren allemaal legisten. Ook als ik terugkijk op mijn eigen opleiding, dan werd die beheerst door het positivisme. Daarin schuilt een zekere afkeer van redelijkheid en billijkheid. Vandaar ook dat Luijten altijd een zekere afkeer had van Schoordijk. Hij vond Schoordijk – juridisch gezien – een vervelende man, want die spotte met de rechtszekerheid, doordat hij altijd maar riep: ‘Recht dat maken wij zelf, recht maakt eigenlijk niet de wetgever, het recht is in ons allemaal...’ Schoordijk was duidelijk Angelsaksisch geïnspireerd.

Wanneer we het nu hebben over de ontwikkeling van het notariaat, dan constateren wij dus dat de lijdelijkheid, mede onder invloed van de jurisprudentie, is verdwenen. De notaris heeft nu veel meer de verplichting om te onderzoeken, hij heeft veel meer de verplichting om mee te delen. Hij is van ambachtsman ook duidelijk een actieve jurist geworden. Dat komt ook doordat men sedert 1958 een academische opleiding moet volgen. Zoiets betekent ook dat je het recht minder positivistisch benadert, dat je meer denkt in termen van redelijkheid en billijkheid.

Toch is de ontwikkeling van het moderne notariaat daarmee niet volledig gekenschetst. Er vindt momenteel namelijk een zeer beangstigende ontwikkeling plaats. Dat kan ik eigenlijk het beste uitleggen aan de hand van het onderscheid tussen de notaris als ambachtsman en de notaris als jurist. De ambachtsman heeft een bepaalde handigheid, bijvoorbeeld in het maken van aktes. Hij weet hoe je een akte maakt, hoe je die inschrijft bij het kadaster, hoe je informatie moet geven over het handelsregister, hoe het testamentenregister in elkaar zit. Dat is de ambachtsman, ja, die doet dat keurig, die maakt mooie aktes. Daarnaast is de ambachtsman ook jurist. Dat juridische is echter, zeker in het verleden, van ondergeschikte betekenis geweest. Als je ziet hoe transportaktes van vroeger er uit zagen: anderhalve pagina. Verder hoefde er blijkbaar niets geregeld te worden. Als je ziet hoe de huwelijksvoorwaarden er uit zagen twintig jaar geleden, met de koude uitsluiting;²⁰ als je ziet hoe testamenten er uit zagen in het verleden, wel twee pagina’s misschien! En als je dat vandaag vergelijkt... Nu zijn transportaktes, huwelijksvoorwaarden en testamenten drie maal zo lang, niet omdat tekstverwerkers handiger zijn, neen, ook omdat er meer juristerij in die aktes terecht is gekomen. Het is niet meer een puur ambachtelijke bezigheid, dat notariaat. Wat je dus constateert is een ontwikkeling van ambachtsman naar jurist, toegegeven: met behoud van het ambachtelijke, want dat is natuurlijk heel belangrijk. De notaris blijft natuurlijk in principe een aktenmaker, maar daarnaast heeft hij nu ook de rol van adviseur en daarbij komt het recht om de hoek kijken. De notaris moet adviseren op het terrein van het personen- en familierecht en het vennootschapsrecht. Ook op het terrein van het onroerend goed is advisering natuurlijk sterk in belang toegenomen. Ik had dus hoop dat daardoor de ambachtsman wat minder centraal zou komen te staan en dat de notaris zich meer als jurist zou profileren.

Maar wat ik nu de laatste tijd een beetje aan het vrezen ben is dat de notaris als jurist het

20 Zie hierboven, het interview met Schoordijk, noot 46.

weer aan het afleggen is tegen de ambachtsman. Sinds de nieuwe notariswet in werking trad op 1 oktober 1999 is er binnen het notariaat een concurrentiestrijd losgebarsten die z'n weerga niet kent. Nu hebben de notarissen een monopoliepositie ten aanzien van het opmaken van authentieke aktes. Zij vervullen dus als het ware een staatstaak. Dat tussen de notarissen nu een concurrentiestrijd is losgebarsten is dus niet alleen heel merkwaardig, maar ook heel beangstigend. Het betekent namelijk dat notarissen bijna worden gedwongen op de eerste plaats naar het geld te kijken in plaats van naar de ambtsuitoefening. Dat verwacht je niet van een overheidsdienaar. Een rechter bijvoorbeeld kijkt primair naar de goede uitoefening van zijn ambt. Dat mag je trouwens verwachten van iedereen die dienstbaar is aan de samenleving en daar allerlei voorrechten aan ontleent, zoals bijvoorbeeld een monopoliepositie. Nu zie je dat veel notarissen door de tarieven gedwongen worden zich op de onroerend goed-akten te concentreren. Er zijn nogal wat collega's – je zou hen prijsstunters, prijsvechters, ja zelfs minimumlijders kunnen noemen – die het hoofd alleen nog maar boven water kunnen houden door te zorgen dat ze in ieder geval nog wat onroerend goed in huis halen. Die hebben voor zichzelf besloten dat zij geen tijd meer willen verliezen aan testamenten en huwelijkse voorwaarden: aan dat soort zaken kunnen zij geen geld verdienen. Goede advisering in de sfeer van huwelijkse voorwaarden, testamenten, samenlevingscontracten en het hele personen- en familierecht vergt namelijk tijd. Wil je dat zakelijk doen, dan moet je erkennen dat je niet altijd kunt rekenen wat je zou moeten rekenen op basis van de gependeerde tijd. Bovendien is de oude cross-subsidiëring eigenlijk verdwenen. Je kunt niet meer zeggen: onroerend goed moet dan maar wat steviger betalen. De tarieven voor onroerend goed staan stevig onder druk.

Merkwaardigerwijze is dat ook de houding van sommige grote kantoren in het westen des lands. Dat vind ik een grote schande. (Ik heb overigens wel meer redenen om schande te spreken over de grote kantoren in het westen van het land, sta me toe dat ik dit hier even uitspreek, want dat mag wel worden vastgelegd voor het nageslacht.) Voor de directeur-aandeelhouder maken ze nog wel een testamentje, maar verder kan de eenvoudige man maar beter naar een andere notaris gaan.

Zelfs bij kleine jongens hier in Nijmegen wordt de gewone man nu al weggestuurd met de opmerking: wij doen hier alleen onroerend goed. Let wel, een kleine notaris zegt dat. Het is zelfs nog erger: zij doen alleen het gemakkelijke onroerend goed, want de moeilijke zaken zoals de splitsing van een winkelcentrum of wooncomplex komen daar toch niet. Er wordt trouwens ook op het web gestunt met: 'Welkom bij DeGoedkoopsteNotaris.NL'. Dergelijke websites bieden akten aan voor een appel en een ei en als ze dan al een testamentje maken is het een standaardtestamentje zonder enige toelichting. De klant kan zelfs zijn eigen akte opmaken, die dan door de notaris via internet wordt getekend. Ik vind het ook vreselijk als een notariskantoor afspraken maakt met de Postbank. Het komt er gewoon op neer dat je dan een soort doorgeefluik van de Postbank wordt. Ik constateer dezelfde ontwikkeling met de Vereniging Eigen Huis. Die vereniging: is, geloof ik, ook op weg om afspraken te maken met bepaalde notarissen... Ik lees dat er kantoren zijn die de

klant een korting geven als hij niet op kantoor verschijnt voor het verlijden van een akte, maar alleen per volmacht optreedt.

Dat alles brengt mee dat de jurist in de notaris verarmt en verschaalt, want het enige dat hem bezighoudt is geld verdienen. Aangezien veel werk in verband met transporten en hypotheken geautomatiseerd kan worden, doet de notaris dat nog, maar dat betekent dan wel dat hij puur commercieel bezig is. Hij wordt dan ook een instrument van de makelaardij. Er is altijd wel een bijzondere verhouding geweest met de makelaardij, maar nu wordt de afhankelijkheid van de toeleveranciers onaanvaardbaar groot. De onpartijdigheid en de onafhankelijkheid van de ambtsdrager dreigen te verdwijnen.

Notarissen in de grote kantoren van het westen zijn eigenlijk geen notarissen meer. De advocaat-notariskantoren hebben die notarissen vaak alleen nog maar nodig voor hun handtekening. Zij zijn dus stempelaars geworden.

Zelf werk ik ook samen met advocaten, maar niet dan nadat ik een Chinese muur gebouwd heb tussen het notariaat en die advocaten. Ik heb financieel niets te maken met advocaten en zij niets met ons. We hebben samen wel een kantoor natuurlijk en we hebben samen een klusjesman rondlopen en misschien ook iemand voor de koffie, maar we hebben financieel niets met elkaar te maken. Aangezien de advocaten in de juridische maatschappen altijd in de meerderheid zijn, moet je de beslissingsbevoegdheid in maatschapsaangelegenheden nooit leggen bij de meerderheid. Niemand zal toch denken dat Guus Rieter en ik ons door advocaten laten ondersneeuwen. Ik heb niets tegen advocaten, maar het is een volstrekt ander slag mensen dan notarissen. Die mensen hebben een volstrekt andere instelling in hun denken over juridische zaken. Zij liegen er nogal eens op los – dat mag je gerust opschrijven – als het hun maar uitkomt, het maakt hun niets uit. Een notaris zal zich hopelijk tweemaal bedenken voordat hij liegt, de *Belehrungspflicht* en de *Beratungspflicht* en zijn onafhankelijkheid gebieden dat hij goudeerlijk is. Bij advocaten heb ik daar ernstige twijfel over. Er zijn een hoop nobele lieden hoor, bij ons op kantoor zeer zeker, maar de essentie van het vak van advocaat is er een van ‘blaf er maar op los’.

Hier in Nijmegen willen wij de notariële wereld helder houden. Wij voeren soms gezamenlijk actie tegen een notaris die over de schreef gaat. Wij pruimen het zeker niet, als wij zien dat er iemand overduidelijk naast de pot pist. Dan gaat hij eraan. Je kunt nu wel zeggen dat wij een achterhoedegevecht voeren, maar ik wijs er wel op dat wij nog steeds een fantastisch kantoor hebben: een achterhoedegevecht is dit dus zeker niet. Maar ook al zou het een achterhoedegevecht zijn, toch kun je niet zeggen dat het de bedoeling van de wetgever is dat het notariaat aan de leiband van de makelaardij en de projectontwikkelaars gaat lopen. Bij een goede ambtsuitoefening gaat het er niet om dat ik alleen onroerend goed doe, maar dat je direct ten dienste staat van de mensen in hun dagelijks leven. Anders loopt het notariaat gevaar het loodje te leggen. Die opvatting heb ik van mijn vader overgenomen en wil ik ook doorgeven aan mijn zoon en hij zal het dan weer aan zijn zoon of dochter doorgeven.

Hoe komen wij hier uit, hoe stoppen wij een ontwikkeling die al een tijd gaande is? Dat

is een belangrijke vraag: het is een kwestie van beroepsethiek. De notariswet is wat dat betreft een ramp. Ik geef toe, er moest wel iets gebeuren, er moest wat meer creativiteit komen, vernieuwend denken. Ik ben niet in alle opzichten een tegenstander van de nieuwe situatie. Zo ben ik blij dat het reservaat is afgeschaft, dat je nu buiten je arrondissement mag komen, dat de getuigen zijn afgeschaft, dat je zoon of dochter je gemakkelijker kan opvolgen, dat vind ik allemaal prima. Maar zeg mij niet dat het verder allemaal een zegen is hoor, ik geloof er niets van. Bij een ambtelijke status hoort niet dat ik op deze manier moet gaan concurreren, dat ik mijn huik naar de wind moet hangen, naar de wind van de commercie.

Het notariaat heeft in principe een ambtelijke status. Wij danken ons bestaan enkel en alleen aan het feit dat de wetgever zegt: jullie moeten naar de notaris toe. Daar proberen wij dan iets méér van te maken door iets extra's te geven, adviezen, om de mensen het gevoel te geven dat voor hen gezorgd wordt. In vergelijking met andere landen zijn wij nog heilig hoor, want hoe het notariaat in België functioneert, daar wil ik het nog niet eens over hebben, om het maar helemaal niet te hebben over Spanje en Frankrijk. Vergeleken daarmee is het hier heilig. Maar iedereen ziet zijn eigen problemen en tekorten, en hoe dichter je bij die problemen zit, hoe beter je ze ook ziet.

In een ver verleden heb ik er ooit eens voor gepleit om het notariaat op te nemen in de rechterlijke macht. Daar hoort het eigenlijk ook thuis. Geef de notaris dan het salaris van bijvoorbeeld de kantonrechter in Haarlem, zorg dat er een goede tuchtregeling is, dat de notaris niet achterover gaat leunen. Neem van mij aan dat ook kantonrechters hard werken.

Ik heb daar vroeger voor gepleit, dertig jaar geleden, en achteraf denk ik: misschien moet het alsnog wel die kant op gaan als dat nog te realiseren is. De commercie is evenwel nu zover doorgeschoten dat menigeen roept dat het laat is. Het is natuurlijk niet té laat. In principe kun je dat morgen al realiseren, het hoeft ook helemaal niets te kosten, want wat de notaris opbrengt kan naar de staatskas gaan.

Veel zou echter al gewonnen zijn als de tarieven in de sfeer van het consumenten-onroerend goed door de overheid zouden worden vastgesteld. Daar zou ik al heel tevreden over zijn. Kortom: ik vecht nog even door.

EEN VLAAMSE SCOUT OP DE BRES VOOR SOCIALE GELIJKBERECHTING: INTERVIEW MET ROGER BLANPAIN

‘Ik heb nooit gearzeld om in het strijdperk te treden om bepaalde wantoestanden aan te klagen. Arbeidsverhoudingen zijn inderdaad machtsverhoudingen en daar wordt dikwijls misbruik van gemaakt.’

In de namiddag van 6 februari 2004 werden wij hartelijk ontvangen ten huize Blanpain in Winksele bij Leuven. De gastheer leidde ons rond in de kantoren, waar hij zelf dagelijks achter de schrijftafel zit en waar twee secretaresses de jonge emeritus administratief bijstaan (in het kader van enerzijds de Vereniging van Educatieve en Wetenschappelijke Auteurs en anderzijds de International Encyclopaedia of Laws). In zijn eigen bureau toonde Roger Blanpain de koperen gravure van het Valklied¹ en vervolgens nodigde hij ons uit in de stemmige woonkamer. Vragen stellen was eigenlijk overbodig.² Emeritus hoogleraar Blanpain is een gedreven man en een enthousiast verteller, die zijn grote visies graag ondersteunt met kleurrijke anekdotes. In de geschreven versie van dit interview kunnen we helaas de bij wijlen exuberante vertelstijl, de stemverheffingen en de frequente schaterlachjes niet levensecht weergeven. Hierna volgt een niet door vragen onderbroken relaas over een wetenschappelijke carrière en een persoonlijke kijk op de ontwikkeling van het arbeidsrecht.

Roger Blanpain (in 1932 geboren in een arbeidersgezin in Geraardsbergen) studeerde rechten in Leuven (1951-1956) en in Amerika (1956-1957). Hij was hoogleraar arbeidsrecht aan de vervlaamste Katholieke Universiteit Leuven (1967-1998) en doceert sinds zijn emeritaat in Leuven aan de Universiteit van Tilburg en het Limburgs Universitair Centrum in Diepenbeek. Prof. Blanpain vervulde verschillende universitaire bestuursfuncties en was, als adviseur en korte tijd als senator, ook politiek actief. Hij was bestuurder van zowel nationale als internationale verenigingen met betrekking tot arbeidsrecht en arbeidsverhoudingen. Zijn wetenschappelijke oeuvre telt honderden titels en een aantal van zijn werken werd in verschillende talen vertaald. Ook buiten de sector van het arbeidsrecht neemt prof. Blanpain graag publieke standpunten in.

1 Het Valklied is het lied van de Leuvense rechtsfaculteit. Het werd in maart 1987 tijdens het decanaat van Roger Blanpain verkozen uit een aantal inzendingen van studenten en personeelsleden. Het winnende lied ‘Collegium Falconis’ werd geschreven door Kristof Macours en Georges Martyn, beiden in 1987 student eerste licentie rechten, www.law.kuleuven.ac.be/alumni/valklied.html, d.c. 24.04.2004. ‘De Valk’ is de aloude benaming van het gebouw aan de Tiensestraat 41 te Leuven, waar de Rechtsfaculteit gehuisvest is. Naast het historische gebouw met classicistische gevel (de ‘Oude Valk’) is in de jaren 1970 een modern kantoren- en leslokalenblok opgetrokken (de ‘Nieuwe Valk’).

2 ‘Stellen jullie maar de vragen. Ik heb weliswaar het een en het ander voorbereid, maar laat ons eerst maar wat babbelen. Ik zal dan wel achteraf even overlopen wat jullie allemaal vergeten zijn.’ (Lacht.) ‘Ik heb er verdorie een dag aan gewerkt!’

Prof. em. Roger Blanpain in zijn werkkamer thuis op de dag van het interview (6 februari 2004). Foto Georges Martyn

De familiale achtergrond en de kindertijd

Zoals jullie op mijn website³ wellicht al gelezen hebben, ben ik geboren op 5 november 1932. In tegenstelling tot wat velen denken, ben ik geen Brabander, maar een Oost-Vlaaming. Mijn wieg stond toevallig in Geraardsbergen, een klein stadje aan de grens met Wallonië.⁴ Mijn vader was namelijk rijkswachter⁵ en dit betekende dat ons gezin geregeld moest verhuizen. Geraardsbergen was evenwel de laatste standplaats van vader, want toen hij er twintig jaren dienst had op zitten (1942), heeft hij ontslag genomen, vooral uit schrik dat hij opgepakt zou worden door de Duitse bezetter, zoals dit gebeurd was in de Eerste Wereldoorlog toen de Duitse troepen terugtrokken. Hij is dan als conciërge in de ‘stekjesfabriek’ [Lucifersfabriek] in Overboelare⁶ gaan werken. Mijn moeder kookte geregeld voor de fabrieksdirecteur, die daar een appartement had. De eigenaars waren Zweden.

Wij woonden in de fabriek. Ik leerde aan den lijve wat arbeid en de arbeidende klasse zijn. Het bedrijfsmanagement was Franssprekend en voor een stuk Nederlandsonkundig. Wel waren de Zweden vriendelijk voor de kinderen van hun personeel. Zo werden we gedurende de grote vakanties royaal opgevangen in vakantiecentra, onder meer in La Hulpe

³ www.cer-leuven.be/Blanpain/home.htm

⁴ Geraardsbergen behoorde tijdens het Ancien Régime tot het graafschap Vlaanderen en meer bepaald het Land van Aalst, het oude Rijksvlaanderen. In de Franse periode werd het onder het departement van de Schelde gebracht. Vandaag behoort de stad tot de provincie Oost-Vlaanderen en het arrondissement Aalst. Kerkrechtelijk valt Geraardsbergen onder het bisdom Gent.

⁵ Vandaag is dat een ‘agent van de federale politie’.

⁶ Deelgemeente van Geraardsbergen.

en Spa, waar ik mijn eerste Frans leerde. Ik behoud een aantal markante herinneringen aan die kindertijd, onder meer aan de oorlogstijd. Geraardsbergen werd verschillende malen gebombardeerd. Tijdens de Nieuwjaarsnacht van 1945 viel een Duitse bom (tijdens het von Rundstedt-offensief) op enkele meters van ons huis. Een vriendje kwam om, samen met zijn ouders. Er was ook het bombardement op Kortrijk, waar meer dan drieduizend doden vielen (1943), waaronder familie van mijn moeder. Ik herinner me letterlijk dat de directeur toen denigrerend zei 'oh, ce ne sont que des flamands'. Nooit meer oorlog!! Toch hadden we alles tezamen nog een toffe jeugd.

Niet alleen de plaats, maar überhaupt ook het feit dat ik ter wereld ben gekomen, is eigenlijk toevallig. Dat komt namelijk omdat mijn pa eens te biecht was gegaan en de pastoor vroeg hoeveel kinderen hij had. Twee vond de zielenherder nogal weinig en hij raadde mijn vader aan voor een derde te zorgen. Zodoende heb ik dus eigenlijk mijn leven te danken aan die pastoor, een zekere Eerwaarde Heer Charita. Mijn grootmoeder aan vaderszijde was de natuurlijke dochter van een Duitse gravin en een Poolse muzikant. Zij had overigens nog een zus, die net als zij geplaatst was bij een Belgisch gezin. Die gravin kwam geregeld in Brussel bij mijn (toekomstige) grootmoeder op bezoek en had dan cadeautjes mee. Toen die dame evenwel overleed, bleef mijn grootmoeder bij dat gezin en trad er in dienst als een soort dienstmeid. Pogingen van mijn vader om tot die adellijke familie door te stoten, zijn nooit gelukt. Hij werd altijd afgescheept. Deze familiale antecedenten vind ik eigenlijk belangrijk, omdat je zo toch maar ziet waar we, zogezegd als 'Vlaming van het zuivere ras', vandaan komen. Een van mijn grootvaders was dan weer van Franse afkomst, van een soldaat die met Napoleon meegekomen was. Vandaar de naam Blanpain, een nickname ('Blanc pain': 'Wittebrood'), die aan de bakkers van het Franse Hof gegeven werd.

Mijn grootmoeder huwde met een rijzige politiemannet met wie ze vijf kinderen kreeg. Mijn vader was de oudste. Toen grootvader vroegtijdig overleed aan maagkanker, weigerde mijn grootmoeder elke hulp van de openbare onderstand. Mijn vader was toen elf jaar en de weg naar de fabriek stond open. Zes dagen per week, twaalf uren per dag. Mijn grootmoeder hield daarbij nog een groentewinkel. Gemakkelijk heeft mijn vader het dus niet gehad. Het gezin dat hij met mijn moeder stichtte, heeft ook altijd zuinig geleefd. Maar het was thuis warm en iedereen ging vriendelijk met elkaar om. Mijn ouders stuurden me naar het Sint-Catharinacollege, de beste school in Geraardsbergen. Ik volgde er de lagere school en vervolgens de oude humaniora, bisschoppelijk en streng, tucht en orde, missen en vespers, van 's morgens tot 's avonds. We hebben er veel geleerd en we werden er gedruild, maar voor mij was het te streng. Ik paste niet in dat gareel. Gelukkig waren er de scouts!

In 1942 werd ik lid van het VVKS,⁷ de Vlaamse Scouts. Ik heb het allemaal doorlopen: van wolfje, over jong-verkenner, verkenner, patrouilleleider, vaandrig en hopman tot en met groepsleider. De scoutbijeenvkomsten lieten ons toe onszelf te zijn en zelf dingen te onder-

7 Vlaams Verbond van Katholieke Scouts.

nemen, vergaderingen voor te bereiden en te leiden. Het kamp was vrijheid, vreugde, zingen, spelen, koken, kampvuur en natuur. We maakten vrienden voor het leven! De goede daad was geen ijdel woord. Eens scout altijd scout! Ik kan zeggen dat ik inderdaad mijn hele leven scout gebleven ben. Eigenlijk ben ik in de scoutbeweging opgebloeid en daarvoor ben ik het VVKS zeer dankbaar.

De studies

Vanuit mijn familiale situatie lag een keuze voor een juridische loopbaan niet voor de hand. Er waren geen juristen in de kring van onze familie en kennissen. Dat ik überhaupt naar de universiteit mocht, is voor een belangrijk stuk te danken aan mijn broer Jan, die een uitzonderlijk goede student was. Hij is later professor in de geneeskunde (ziekenhuis-geneeskunde) geworden. Omdat hij *primus perpetuus* was, zorgde het college ervoor dat hij dankzij een beurs van het 'Fonds voor de meest begaafden' naar de universiteit kon. Mijn ouders konden als bescheiden mensen die hogere studies anders niet betalen. De keuze voor Leuven was daarbij in die tijd, op basis van onze katholieke opvoeding, een evidentie. Toen het twee jaren later mijn beurt was,⁸ ben ik ook naar Leuven mogen trekken, omdat mijn ouders mij gelijke kansen wilden geven. Ik zou dan later niet kunnen klagen dat ik geen kans had gekregen. In het college was ik zelf eerlijk gezegd maar zus en zo. Ik heb meer strafwerk geschreven dan wat anders. Het was, zoals ik reeds zei, te streng voor mij. Ik was een 'wakkere kwikstaart', zoals overigens mijn totem bij de scouts luidde. De verrassing in Geraardsbergen was dan ook bijzonder groot toen ik in Leuven inderdaad met 'graden' slaagde. Een van mijn collegeleraars vroeg of ik 'gezeurd' had. *Quod non*, natuurlijk! Het was eigenlijk ook tot mijn eigen verbazing, dat ik in Leuven meteen fantastische uitslagen behaalde in de partiële examens. Ik had er trouwens hard voor gestudeerd! En ik heb dan in mijn tweede kandidatuur, mede dankzij de professoren Vandeputte⁹ en Caes,¹⁰ een beurs gekregen om naar Ierland te gaan voor een *summer course*. Een man van de studentenclub was ik niet.

In het eerste doctoraat heeft professor Jan De Meyer¹¹ mij dan aangesproken om deel te

⁸ Roger Blanpain haalde zijn diploma middelbaar onderwijs in 1951.

⁹ Robert Vandeputte (1908-1997) was doctor in de rechten en in de politieke en sociale wetenschappen (proefschrift over het begrip politiek misdrijf). In 1933 werd hij docent aan de Leuvense universiteit. Hij onderwees voornamelijk algemeen verbintenissenrecht, verzekeringsrecht en vergelijkend burgerlijk recht. In 1939 werd hij kabinetschef van de minister van Economische Zaken Gustave Sap en daarna van diens opvolger August De Schryver. In 1940 werd hij op uitnodiging van Fernand Collin voorzitter van de Belgische Vereniging van Banken, het begin van een carrière in de banksector die hem tot gouverneur van de Nationale Bank bracht. Tussen april en december 1981, op drieënzeventigjarige leeftijd, was hij eventjes minister van Financiën op uitnodiging van de christen-democraat Mark Eyskens. Over zijn ervaring in deze periode publiceerde hij het boekje *Een machteloos minister* (Antwerpen 1982); zie M. Eyskens, 'Vandeputte, Robert', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XVI, kol. 770-776.

¹⁰ Lucien Caes (1908-1977) was doctor in de rechten en in de klassieke filologie. Na een korte periode (1936-1938) Latijn onderwezen te hebben aan het Atheneum van Koekelberg (Brussel) doceerde hij Romeins recht in Leuven, waar hij Hermesdorf opvolgde. Voor de romanistische rechtswetenschap is hij vooral van belang omwille van zijn bibliografisch werk *Collectio bibliographica operum ad ius romanum pertinentium*; zie R. Feenstra, 'In memoriam Lucien Caes, 1908-1977', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XLVI (1978), p. 92-94.

¹¹ Jan De Meyer (1921-2002) was doctor in de rechten en behaalde ook een licentie in de politieke en administratieve wetenschappen en in de geschiedenis. Hij was advocaat (vanaf 1948), docent te Leuven vanaf 1952, gewoon hoogleraar vanaf 1956, lid van

nemen aan de interuniversitaire wedstrijd voor de rechten. Men diende daarvoor een scriptie te maken over een vrij te kiezen onderwerp. Professor De Meyer bracht me daarvoor in contact met de toenmalige decaan, de Franstalige hoogleraar Piret,¹² een zeer beminnelijk man, die mij *un bon sujet* aan de hand deed, 'het recht van de begrafenis en de grafplaats'. Over dat tamelijk luguber onderwerp ben ik met enthousiasme aan het werk getogen. In onze tijd bestonden nog geen seminaries of oefeningen, die daarop voorbereidden. We hadden enkel hoorcolleges, waar we nota's namen, die we van buiten blokten en op het examen afdreunden. Maar ik ben gelukkig geholpen door een leraar geschiedenis van het college, priester Flor Adriaens,¹³ die ik zeer dankbaar ben. Hij leerde me hoe ik fiches moest maken, dat een tekst een inleiding, een midden en een besluit had, enz. Hij las mijn teksten na en verbeterde ze.

Piret raadde mij dan aan professor Zeger Van Hee,¹⁴ 'un peu bohémien', aan te spreken. Professor Van Hee heeft mij effectief verder begeleid. Concreet ging het voor mij om vakantiewerk. In de bibliotheek maakte ik zoveel mogelijk microfiches en thuis projecteerde ik die op de muur. Zeger Van Hee mocht ik geregeld bellen. Daarvoor moest ik dan 's morgens om halfzeven naar het station, want thuis hadden we geen telefoon. En als hij er tijd voor had, zei hij 'kom maar af', en dan mocht ik onmiddellijk de trein nemen om tot bij hem in Herent te gaan. Veel heeft hij van mijn teksten nooit gelezen, maar de man was enorm erudiet en hij gaf mij antwoord op de problemen die ik voorlegde. 'Rogers', zei hij dan tegen mij, 'neem uw pennenstok' en ik noteerde zijn bedenkingen. Een fantastisch man was dat! Hij was niet alleen alomvattend en welbespraakt, maar hij stelde ook alles in vraag. De juridische oplossingen, zo stelde hij, dienden maatschappelijk verantwoord te zijn. Van Hee bracht me de eerbied voor de mensenrechten bij, evenals de zin voor de academische vrijheid. *Omnia pro omnino* ('alles voor elkeen') was zijn lijfspreuk. Hij keek altijd in alle omstandigheden wat hij voor anderen kon doen en was daarbij rechttoe rechtaan. Dat is voor mij een fundamentele boodschap geweest. Van Hee heeft in Leuven enorme kansen gegeven aan jonge mensen als Dillemans,¹⁵ Van Gerven,¹⁶

het Coördinatiebureau van de Raad van State (1949-1952) en senator (1980-1981). Hij doceerde en publiceerde hoofdzakelijk in verband met staatsrecht; zie R. Decan, *Wie is wie in Vlaanderen, 1985-1989* (Brussel 1985), p. 361.

¹² René Piret (geb. 1899) was professor aan de Leuvense universiteit vanaf 1933 en doorliep ook een carrière in de magistratuur, van adjunct-referendaris bij de Brusselse Rechtbank van Koophandel (1927), via het Hof van Beroep (1945) tot het Hof van Cassatie (1952). Hij doceerde en publiceerde in verband met burgerlijk en handelsrecht; zie F. Koller e.a. (ed.), *Who's who in Belgium* (Brussel 1959), p. 502.

¹³ Flor Adriaens was de auteur van c.q. medewerker aan een aantal leerboeken (over oude geschiedenis en kunstgeschiedenis) voor het middelbaar onderwijs. Hij werd later 'principaal' van het Sint-Catharinacollege.

¹⁴ Zeger Van Hee (†1971) was hoogleraar te Leuven en de eerste decaan van de Vlaamse rechtsfaculteit na de splitsing in 1968. Naar hem werd een auditorium genoemd in De Valk, het gebouw van de Leuvense rechtsfaculteit; zie R. Blanpain (ed.), *Inhoudiging auditorium Zeger van Hee, 16 oktober 1986*, Leuven 1986 (video beschikbaar bij de Leuvense audiovisuele dienst).

¹⁵ Roger Dillemans (geb. 1932), emeritus hoogleraar sociaal en familiaal vermogensrecht, was decaan van de rechtsfaculteit en rector van de K.U. Leuven; zie W. Pintens e.a. (ed.), *Liber amicorum Roger Dillemans, 2 dln.*, (Antwerpen 1997); *Op de vleugelen der inspiratie. Uit 1.000 toespraken van rector Roger Dillemans (1985-1995)* (Leuven 1996).

¹⁶ Walter Van Gerven (geb. 1935) is emeritus hoogleraar van de Leuvense rechtsfaculteit en hoogleraar aan de Maastrichtse Ius Communeschool, hij was onder meer ook advocaat-generaal bij het Europees Hof van Justitie (1988-1994); zie H. Cousy en S. Stijns (ed.), *Liber amicorum Walter Van Gerven* (Deurne 2000).

Suetens,¹⁷ Suy,¹⁸ enz. Wij zouden de ‘jonge professoren’ worden, die op dertigjarige leeftijd de rechtsfaculteit van Leuven mee op de (wereld)kaart konden zetten. Ik ben Van Hee eeuwig dankbaar.

Mijn scriptie over begrafenissen moest ik in Brussel verdedigen voor een centrale examenjury. Het was tijdens de zomermaanden. Ik zie mezelf nog steeds als ‘recipiëndaris’ aankomen in Brussel, met de trein tot het Centraal Station en vandaar te voet naar het ministerie van Onderwijs in de Wetstraat, met mijn valies vol boeken, in schuim en zweet. Van Hee had mij verwittigd dat hij daar ongeveer de enige was die Nederlands sprak (ik herinner mij dat onder meer ook Dekkers¹⁹ in de commissie zetelde) en dat hij een vraag zou stellen. Hij had mij meteen ook het antwoord al meegedeeld, wat ik vlijtig genoteerd had. Ik vond dat eigenaardig... Nu wat doet hij op het moment zelf? Hij stelt de bewuste vraag en zegt meteen erbij: ‘u zou natuurlijk daarop dat en dat kunnen antwoorden’ (en hij geeft dus het eerder meegedeelde antwoord), ‘maar iedereen weet dat dit eigenlijk niet kan...’ en hij breekt het voorbereid antwoord af. Ik stond perplex en dacht ‘Wat doet die nu? Wat heb ik hem misdaan? Waarom lokt hij me zo in de val?’ Maar ik heb dan toch een antwoord geformuleerd, zo goed als ik kon. Ik werd eerste laureaat met 80 procent en nam de prijs van 6.000 Belgische franken (ongeveer 150 euro) mee naar huis.

Amerika

Ik ben na mijn rechtenstudie²⁰ een jaar naar de Verenigde Staten gegaan. Dat was een heel belangrijke ervaring. De CRB (*Commission for Relief of Belgium*) loofde sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog beurzen uit (zowel de commissie als de beurzen bestaan nog steeds). Die commissie was tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstaan, met de bedoeling voedsel, kleding en andere hulp te verstrekken aan de noodlijdende bevolking van het door de Duitsers bezette België. De latere Amerikaanse president Herbert Hoover was daar een leidende figuur in. Om nu voor zo’n beurs in aanmerking te komen, moest men kandideren. Ik had een affiche gezien die deze beurzen aankondigde en deed mee. Achthonderd gegadigden waren er! Na een eerste selectie waren er tachtig over, die uitgenodigd werden naar de Universitaire Stichting voor een ‘interview’, met als jury de rectoren van de Belgische Universiteiten. We moesten het onderwerp dat we in de VS wensten te bestuderen

17 Louis-Paul Suetens (1936-1996) was buitengewoon hoogleraar staats- en administratief recht, actief christen-democratisch politicus (gemeenteraadslid en schepen van Holsbeek en ministerieel kabinetschef), vervolgens staatsraad en rechter in het Arbitragehof; zie A. Alen (ed.), *Prof. Dr. Louis Paul baron Suetens. Op de grens van het ideaal denkbare en het praktisch haalbare* (Brugge 1997).

18 Erik Suy (geb. 1933) is emeritus hoogleraar internationaal recht en voormalig adjunct-secretaris generaal van de Verenigde Naties. Als Vlaams-nationalist kwam hij onder meer aan het hoofd van de Vlaamse Automobilistenbond; zie K. Wellens (ed.), *International law: theory and practice. Essays in honour of Eric Suy* (Den Haag 1998).

19 René Dekkers (1909-1976) bezorgde de rechtshistorici van de Lage Landen een onmisbaar werkinstrument met zijn *Bibliotheca belgica juridica* (Brussel 1951). Zijn interesse beperkte zich evenwel niet tot de rechtsgeschiedenis. Hij was romanist en civilist en publiceerde ook over Sovjet-, Chinees en Congolees recht. Een klassieker is zijn *Droit privé des peuples* (Brussel 1953). Hij was hoogleraar in Brussel, Gent en Lubumbashi; zie J. Gilissen, ‘In memoriam René Dekkers, 1909-1976’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XLV (1977), p. 220-222; D. Heirbaut, ‘René Dekkers, rechtshistoricus – civilist – comparatist’, *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 2001, p. 101-110.

20 Roger Blanpain behaalde het doctoraatsdiploma na vijf jaren studie in 1956.

voorstellen. Ik heb dan een voorstel gemaakt over het Amerikaanse tweepartijstelsel en de samenwerking van Republikeinen en Democraten bij de aanpak van belangrijke buitenlandse problemen, *Bipartisan foreign policy*.

Na het interview werd ik geroepen bij rector van Waeyenbergh²¹ om mij te feliciteren dat ik het als een zo jonge kandidaat goed had gedaan, maar dat ik helaas pas de dertiende was en alleen de eerste twaalf naar Amerika konden. Zucht! 'Typisch Blanpain', dacht ik. Maar het geluk was uiteindelijk toch aan mijn kant. Het toeval wilde dat een geselecteerde kandidaat ziek werd en vervolgens trok zelfs ook een tweede zich nog terug, zodat ik uiteindelijk toch kon vertrekken. We hebben daar met zijn twaalf een fantastische, onvoorstelbare ervaring gehad.²² We vertrokken vanuit Rotterdam met 'De Maasdam' naar New York. Naar Columbia University, de top, één van de grote Amerikaanse universiteiten! Een totaal andere aanpak, veel persoonlijk werk, een enorme *readinglist*, voorbereiden van colleges, interactieve methode... De bibliotheek was er ook de zaterdag en de zondag open. We hebben er hard gewerkt en veel geleerd.²³

Na de plechtige uitreiking van het diploma van *master of arts*, hebben we met vier vrienden met de auto een grote Amerikaanse toer gemaakt van twee maanden. Mark Eyskens²⁴ was daarbij, alsook de latere UIA-rector Fernand Nédée²⁵ en de latere minister van Economische Zaken en Europees parlementslid Fernand Herman.²⁶ Van New York via de Niagara Falls naar California, Las Vegas, Mexico, Texas en Washington terug naar New York. Onvoorstelbaar! En oneindige discussies hebben we er gevoerd! Extra interessant was dat onze Waalse vriend Fernand Herman quasi geen Nederlands verstond en dus was dit jaar meteen een leerschool voor zowel het Engels als het Frans.

21 De in Brussel geboren Vlaamsgezinde Monseigneur Honoré van Waeyenbergh (1891-1971) was doctor in de klassieke filologie en lesgever en directeur van verschillende colleges. In 1936 werd hij tot vice-rector van de Leuvense universiteit benoemd. Na het plotse overlijden van Monseigneur Ladeuze in 1940, werd hij rector en maakte in die functie dus onder meer de Duitse bezetting mee. Na de oorlog was hij één van de grote motoren achter *Lovanium*, de universiteit in Belgisch Congo. In 1968 werd hij ere-rector toen de Leuvense universiteit gesplitst werd; zie J. Aerts, 'Waeyenbergh, Honoré Marie Louis van', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, VII, kol. 1043-1061.

22 Roger Blanpain was CRB-fellow 1956-1957. In 1960 was hij ook fellow of the British Council.

23 Roger Blanpain behaalde in 1957 het diploma *Master of Arts* aan de Columbia University in New York.

24 Mark Eyskens (geb. 1933) is doctor in de rechten, baccalaureus in de wijsbegeerte en licentiaat en doctor in de economische wetenschappen. Hij combineerde zijn wetenschappelijke en universitaire bezigheden steeds met de politiek, die hem onder meer tot een kortstondig Belgisch premierschap bracht in het jaar 1981; zie A. van de Voorde, Mark Eyskens, *politicus-professor tussen woord en daad* (Tielt 2003).

25 Fernand Nédée (geb. 1930) behaalde het doctoraat in de rechten en licentiediploma's in het notariaat, in de wijsbegeerte en in de economische wetenschappen. Na zijn stage aan de Leuvense balie (1954-1956) werd hij adviseur bij de Bank van Antwerpen (1957-1960) en vervolgens bij het kabinet van de Eerste Minister (1960-1964). Hij was voorzitter van de Universitaire Faculteiten Sint Ignatius in Antwerpen (1970-1971) en van de Universitaire Instelling Antwerpen (1971-1976), waar hij ook docent werd. Hij is bestuurder in verschillende nationale en internationale bedrijven; zie R. Decan, *Wie is wie in Vlaanderen 1980* (Brussel 1980), p. 684.

26 Fernand Herman (geb. 1932) is doctor in de rechten, licentiaat in de economische wetenschappen en kandidaat in de letteren en wijsbegeerte. Hij was minister van Economische Zaken in 1975-1977, Franstalig Brussels christen-democratisch senator in 1977-1978, volksvertegenwoordiger in de Kamer in 1978-1979 en trok daarna twintig jaren lang naar het Europees Parlement, www.newropeans.org/bio/2000/fernand_herman.htm, d.c. 24.04.2004.

De assistententijd en het aggregaat: de keuze voor het arbeidsrecht

Omdat ik in Amerika vooral internationaal recht had gevolgd, wou ik bij mijn terugkomst een proefschrift over internationaal recht beginnen. Daarvoor moest ik een beurs weten te bemachtigen of als assistent benoemd worden. Het lukte.²⁷ Ik werd met name de eerste monitor (al had die functie²⁸ toen een ietwat andere invulling dan nu; eigenlijk was ik de eerste assistent in de Rechtsfaculteit). Professor Gaston Eyskens²⁹ heeft daarvoor nog een woordje gedaan. Er waren dan zes seminaries en ik heb die begeleid. Ik stond ook in voor het secretariaat van het pas opgerichte Centrum voor Rechtsvergelijking, dat onder de leiding stond van Georges Van Hecke.³⁰ Onze burelen waren in de Blijde Inkomststraat 5.

Met het oog op een internationaal gerichte thesis stapte ik naar de ter zake pas benoemde hoogleraar. Dit gesprek was ontgoochelend. Gedurende een uur werd mij verweten dat ik naar Amerika was getrokken ‘in zijn domein, in zijn vakgebied, zonder daarover met hem eerst overlegd te hebben’. Bekrompen! De bruggen waren evenwel duidelijk opgeblazen en dus heb ik maar afgezien van een internationaal proefschrift. Professor Fernand van Goethem stelde mij dan voor over het adagium *nemo censetur ignorare legem* (‘ieder wordt geacht de wet te kennen’) iets te doen. Dat vond ik maar niets. Professor Van Hecke heeft me dan het onderwerp van de obligatoire bepalingen van de collectieve arbeidsovereenkomsten aan de hand gedaan. En zo ben ik in het arbeidsrecht terecht gekomen. Niet zonder hindernissen evenwel! In de jury zetelde namelijk ook een prof, die ik nu niet nader wil noemen, die zelf arbeidsrecht (en sociaal recht) wou doceren aan de faculteit en die mij dus ook veel zaken in de weg heeft gelegd. Ik had de persoon in kwestie slechts één keer geciteerd en in een voetnoot vermeld dat hij ‘ten onrechte’ tot een bepaald besluit was gekomen. De reactie hierop was niet van de poes... Enfin, dankzij Van Hee en de toenmalige Franstalige decaan Liénard,³¹ is dat allemaal goed afgelopen: ‘laisse le défendeur sa thèse’.³² Uit dat alles heb ik evenwel geleerd – en sindsdien steeds toegepast – dat bij het begeleiden van een thesis de samenstelling van de jury cruciaal is. Het vermijden van persoonlijke belangenconflicten. Het is op basis van deze ervaringen dat ik zeg dat een doctoraat halen eigenlijk vijftig procent wetenschap en vijftig procent diplomatie is. Alles tezamen heb ik een twaalfstal doctoraten als promotor kunnen begeleiden en tot een goed einde brengen.

27 Roger Blanpain werd assistent in 1958, vervolgens aangesteld navorser bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (1959-1961) en docent in 1961. Hij was gewoon hoogleraar van 1967 tot 1998.

28 Aan de Leuvense universiteit kunnen de eerstejaarsstudenten monitoraatsoefeningen volgen, een vorm van studiebegeleiding in kleine groepjes.

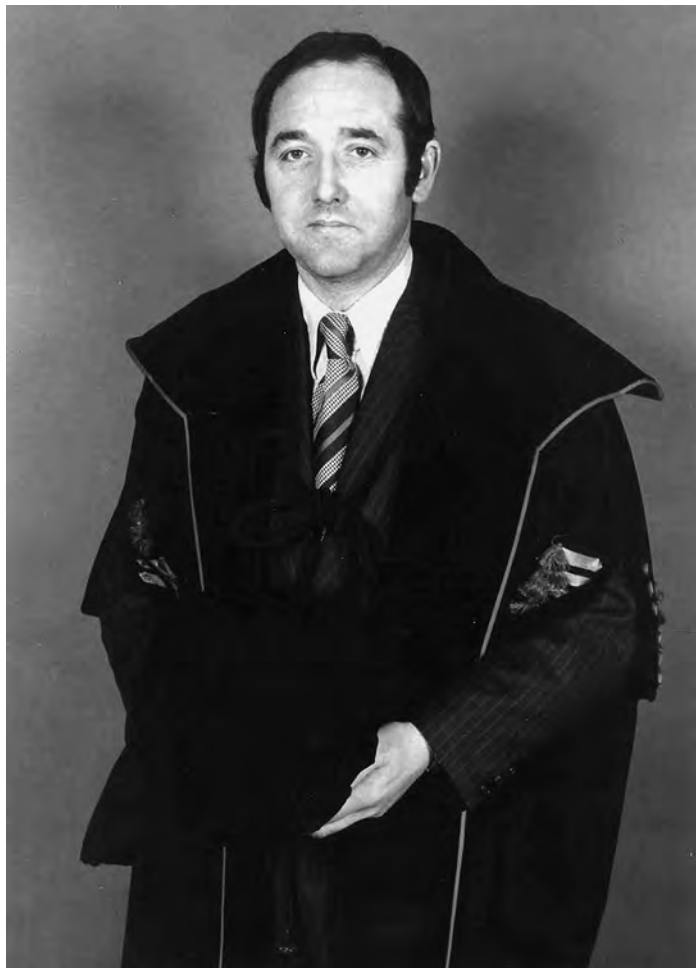
29 Burggraaf Gaston Eyskens (1905-1988) speelde als hoogleraar economie te Leuven, parlements lid, minister en eerste minister en minister van staat een belangrijke rol in de Belgische geschiedenis van de twintigste eeuw, J. Smits, ‘Eyskens, Gaston’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XV, kol. 223-244; J. Smits (ed.), *Gaston Eyskens: de memoires* (Tielt 1993).

30 Georges Van Hecke (geb. 1915) studeerde rechten, wijsbegeerte en economie in Leuven en Harvard, was advocaat (en stafhouder) bij het Hof van Cassatie en assessor in de Afdeling Wetgeving van de Raad van State. Hij was hoogleraar burgerlijk, economisch en internationaal privaatrecht en decaan van de Leuvense rechtsfaculteit in de jaren 1968-1971; zie *Miscellanea Georges Van Hecke: verzamelde geschriften* (Antwerpen 1985), p. XIII.

31 Robert Liénard was hoogleraar verzekeringsrecht, M. Libon en P. Delforge, ‘Liénard Robert’, in: *Encyclopédie de la Wallonie et du Mouvement Wallon* (Mons 2001).

32 Roger Blanpain behaalde de titel van geaggregeerde voor het hoger onderwijs in 1961.

1970

Professor

Ik heb het altijd, en nu nog, een bijzonder voorrecht gevonden college te mogen geven. Studenten inleiden in een bepaalde materie, krachtlijnen uittekenen, jonge mensen enthousiast maken voor het vak en het maatschappelijk belang ervan in de verf te zetten. Het is een unieke opdracht. Zo heb ik van mijn seminaries altijd gebruik gemaakt om jongeren kansen te geven, hen te helpen bij hun wetenschappelijk werk, contacten voor hen te leggen, aanbevelingen te formuleren voor het behalen van studiebeurzen, hen voor te stellen aan buitenlandse collega's... Ik heb die kansen zelf ook gekregen! Daarenboven krijg je ook steeds heel veel terug! Die jonge mensen trekken je mee in hun enthousiasme. Op honderd is er misschien wel één die brutaal ondankbaar is, maar de negenennegentig andere schenken je enorm veel voldoening en dankbaarheid. En als ik dan zie dat vele van 'mijn oud-studenten' intussen op allerlei hoge posities zitten, dan vind ik dat schitterend.

Toen ik benoemd werd, ben ik eerst aangesteld voor vakken van notarieel recht. Ik had echter nooit notariaat gedaan! Ik moest onder meer oefeningen over schenkingen en zo geven, ook aan de Franstalige studenten. Ik was veelal maar net één oefening voor op de studenten. Ook notarieel administratief recht behoorde tot mijn opdracht. Van Hee was de grote man in het notariaat en ik was zijn assistent. Het lag me echter niet. Marc Boes³³ heeft dan het notarieel administratief recht overgenomen en ik ben benoemd op arbeidsrecht. Dat was eigenlijk niet eenvoudig, omdat dit vroeger één geheel vormde met sociaal zekerheidsrecht onder de benaming sociaal recht. Roger Dillemans was eigenlijk de *poulain* van professor Van Goethem, die dat vak gaf. Van Goethem nu had mij op een bepaald ogenblik gevraagd of ik zijn boek wou herschrijven. Ik heb toen gezegd (en ik zou dat eerlijk gezegd nu misschien niet meer aandurven): ‘Professor, ik zal mijn boeken schrijven, schrijft u die van u’. Dat was stout natuurlijk en zo’n uitspraak bevordert de verhoudingen niet. Uiteindelijk hebben we dan het vak in tweeën gedeeld, enerzijds sociale zekerheid en anderzijds arbeidsrecht. Roger Dillemans en ik hebben de zaken eigenlijk onder elkaar verdeeld en dit laten vastleggen door de universitaire overheid. In 1953 was sociaal recht in het curriculum ingevoegd. Vroeger behoorde dat tot het zogenaamde *droit industriel*. Door de onderlinge afspraken met Dillemans is arbeidsrecht daaruit als het ware afgesplitst. Ik meen overigens te hebben gezien dat de twee in het kader van de BaMa-hervormingen weer samen komen. En in feite hangen ze natuurlijk nauw samen.

Arbeidsrecht

Uit mijn verhaal zal nu misschien opvallen dat het echt wel door een aantal toevalligheden is dat ik in het arbeidsrecht terecht gekomen ben. Van een soort roeping kan ik niet spreken. Maar het arbeidsrecht is natuurlijk wel bijzonder interessant. Overigens, is dat niet met alles zo? Hoe beter je de zaken leert kennen, hoe interessanter ze worden. Het arbeidsrecht is evenwel ook een speciale rechtstak, niet zoals de andere. In het ‘gemeen recht’ gaat men uit van de (valse!) veronderstelling van de gelijkheid van de partijen. In het arbeidsrecht is de principiële zwakheid van de werknemer een hoeksteen. De zeer scherpe kanten van de markteconomie worden door het arbeidsrecht gerond. Het drama daarbij is dat wij nog in een nationaal keurslijf blijven steken. Er is te weinig Europees arbeidsrecht (dat is nog eens bevestigd in de verdragen van Amsterdam en van Nice) en nochtans hebben wij daar dringend behoefte aan.

Eén Europese economische markt vraagt vanzelfsprekend om Europese sociale afspraken. Ten gevolge van gemelde verdragen is Europa niet bevoegd voor onderwerpen zoals beloning, vrijheid van vereniging, staking en uitsluiting. Voor onderwerpen als sociale zekerheid, vastheid van betrekking, medebeheer en collectieve arbeidsovereenkomsten is

³³ Marc Boes (geb. 1946) is doctor in de rechten en licentiaat in het notariaat. Hij is gewoon hoogleraar administratief, milieu- en sportrecht en plaatsvervangend raadsheer in het Hof van Beroep te Brussel.

unanimiteit nodig in de Europese Ministerraad. Als aan de nationale overheden toebehorende materies, moeten beslissingen daarover inderdaad bij algemeenheid van stemmen genomen worden... en straks zijn we met vijftientig! Dat wordt dus niets en nochtans zou er minstens een minimale basis van *European labour law* moeten zijn. Ik heb dat ook uitgeschreeuwd en onder meer tegen mijn vriend Luc Van den Brande,³⁴ toenmalig Vlaams minister-president, gezegd dat Amsterdam niet mocht geratificeerd worden. Maar het is toch gebeurd... *Hard law* inzake arbeidsrecht is daardoor dus uitgesloten. Het enige mogelijke antwoord is nu een globale aanpak door middel van *soft law*: de OESO-gedragscode voor multinationale ondernemingen, de IAO-gedragscode, de *global compact* (VN) ...

Thema's: in dienst van...

Ik heb nooit gearzeld om in het strijdperk te treden om bepaalde wantoestanden aan te klagen. Arbeidsverhoudingen zijn inderdaad machtsverhoudingen en daar wordt dikwijls misbruik van gemaakt. Zo heb ik me ingezet:

- voor het afschaffen van het onderscheid werkman/bediende,
- tegen de mensenhandel in de sport en meer in het bijzonder de transfersystemen waarbij voetballers verkocht worden als vee.³⁵ De *Bosman-case* was daar een logisch gevolg van.
- voor de vernederlandsing van het bedrijfsleven. Het taaldecreet van 1973 is inderdaad van mijn hand, een schot in de roos.
- voor de verantwoordelijkheid van multinationale ondernemingen voor de schulden van hun dochters, wat leidde tot de fameuze *Badger-case*.
- voor het statuut van de onthaalmoeders,
- voor Vlaamse collectieve arbeidsovereenkomsten,
- voor de bescherming van passieve rokers,
- voor de gelijke behandeling van mannen en vrouwen, vreemdelingen, oudere werknemers...
- voor een socialer Europa...

Ik heb altijd mijn stem verheven wanneer mensen geen stem hadden. Als ik vaststel dat de machtsbalans verstoord is, dan wil ik die in evenwicht brengen. Een mooie realisatie op dat vlak was de *Badger-case*.³⁶ In de jaren zeventig heb ik voor de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) een studie gemaakt over *the locus of decision making in multinationals*. De vraag was waar in internationale ondernemingen de cruciale beslissingen genomen worden en

³⁴ Luc Van den Brande (geb. 1945) is doctor in de rechten, licentiaat in het notariaat en baccalaureus in het canoniek recht. Hij was advocaat aan de balie van Mechelen en minister-president van de Vlaamse regering (1992-1999) en is nu Vlaams volksvertegenwoordiger en gemeenschapssenator, www.cdenv-vlaamsparlement.be/leden/fractielid\15\18.php, d.c. 25.04.2004.

³⁵ R. Blanpain, *Het juridisch statuut van de voetballer* (Leuven 1965), 33 p.

³⁶ R. Blanpain, *The Badger case and the OECD guidelines for multinational enterprises* (Deventer 1977), 210 p.

waar de onderneming daarvoor kan aangesproken worden, zonder op het antwoord 'we hebben daar niets mee te maken' te botsen. Ook in de voorbereiding van de OESO-gedragscode voor multinationale ondernemingen werd ik betrokken. Samen met een Engelse diplomaat heb ik daarover een studie gemaakt, waarvoor ik veel heb rondgereisd. De OESO-gedragscode dateert van 1976 en bevat richtlijnen voor multinationale ondernemingen. En in 1977 is dan de *Badger-case* gekomen. *Badger* was een afdeling van een Amerikaanse multinational. Die afdeling gaat failliet en is dus niet in staat haar werknemers te betalen. Nu bleek dat dit bedrijf dat ook elders al had gedaan, terwijl in andere landen wel nog bloeiende afdelingen behouden werden. Mark Eyskens was op dat ogenblik staatssecretaris voor streekeconomie, ruimtelijke ordening en sociale huisvesting. Hij had het dossier naar zich toe getrokken en heeft mij dan gevraagd als expert in deze zaak op te treden. We zijn bij de OESO in Parijs onze stelling gaan bepleiten. De vraag was of de structuur van een multinational kon doorbroken worden in die zin dat het moederbedrijf aansprakelijk kon worden gesteld voor de sociale schulden van de dochter. En we zijn daarin geslaagd! De betaling is overeengekomen met vertegenwoordigers van de moedermaatschappij op het bureau van Eyskens. Het resultaat was ophefmakend en wordt nu nog als een schoolvoorbeeld van internationale diplomatie aangehaald.

Zoals al gezegd, is een ander stokpaardje van mij het onderscheid tussen arbeider en bediende. Dat dit onderscheid gemaakt wordt, is ronduit een schande. Mensen worden nog altijd in een aparte 'klasse' gestopt. Dat kan dus niet. Maar helaas is dit onderscheid zodanig verankerd in ons systeem, zodat ook de vakbonden op dergelijke wijze gestructureerd zijn. Hun structuren gaan voor. De arbeiders komen op de tweede plaats.

Het is met diezelfde gedrevenheid dat ik naar de tabaksrook kijk. Honderdduizenden mensen moeten passief meeroken en worden dus gedwongen de negatieve invloed van de rokers te ondergaan en dat kan niet. Neem nu mensen die werken in horecazaken waar gerookt wordt en die dus in de rook hun job moeten uitoefenen. Met het rookprobleem ben ik al jaren bezig. In de jaren tachtig heb ik het probleem onder mijn decanaat aangepakt. Het ging toen alstublieft om 3000 peuken per dag in de Valk! Het betekende een reële personeelsbesparing dat niet meer te moeten opruimen. Ik was voorheen wel zelf een verstokte roker geweest. Ik rookte zelfs in de les! Van Hee deed dat ook. Maar ik ben dan naar Amerika (Michigan) gegaan en daar ben ik gestopt. Er werd daar niet gerookt in de gebouwen en op TV liepen afschrikwekkende ontradingscampagnes. Als decaan heb ik dan het rookverbod in de facultaire gebouwen ingevoerd en ook als senator heb ik dienaangaande initiatieven genomen (persconferenties en zo). En dan, vorig jaar, moest ik naar een feest van het gouden huwelijksjubileum van tante Marie-Rose in Wallonië. De receptie was in een schuur en het diner in een hoevegebouw met laag plafond. Naast mij werd verschrikkelijk gerookt en dus ben ik naar de disc-jockey gestapt om te vragen om geen rookwaren aan te steken. En ik stap naar een gast, die wel nog aan het roken is en vraag om zijn sigaret te doven en die zegt mij 'chacun fait ce qu'il veut'. Ik heb dan onmiddellijk het feest verlaten. 's Anderendaags, de zondag dus, hoor ik op de radio dat er in Noorwegen een wet is

aangenomen, die het roken in de horeca verbiedt: er vallen immers 500 doden per jaar in die sector ten gevolge van passief roken. We vertrokken toen echter net met enkele kameraden voor een week naar de Provence. Ik heb mij snel voorzien van wat documentatie via internet en in Frankrijk een motie geschreven om bij terugkeer een persconferentie te houden. Dat gebeurde in de Koninklijke Academie in Brussel, samen met de Academie voor Geneeskunde. Wij hebben daar dan ongelooflijk veel reactie op gekregen. De motie stond ook op mijn website en de respons was enorm. En het heeft dus blijkbaar ook veel in gang gezet: de Belgische spoorwegen zijn rookvrij, ook de K.U. Leuven, de Europese Unie, het Limburgs Universitair Centrum, het rookverbod in de horeca wordt bediscussieerd, enzovoorts. Op alle plaatsen waar ik kom, zoals bij Repobel³⁷ bijvoorbeeld, wordt niet meer gerookt. Ik wijs daarbij vaak ook op de arbeidsrechtelijke kant van de zaak. De werkgever is burgerrechtelijk en strafrechtelijk aansprakelijk voor schade aan de gezondheid van zijn werknemer, als die lijdt onder een ongezonde werkomgeving!

Wat mij ook bijzonder geïnteresseerd heeft, is het taaldecreet. Ook hier gaat het om mensen in de verdrukking. De taal is gans het volk! In mijn eigen kindertijd heb ik beleefd hoe de kleine Vlaamse man in Geraardsbergen moest luisteren naar de fabrieksleiding, die volledig Franstalig was. Maar dan onderging ik de invloed van het college, de Vlaamse Scouts, Zeger Van Hee, enzovoorts. Ik heb dan ook geprobeerd mijn steentje bij te dragen aan de Vlaamse ontvoogding. Toen Vlaanderen bevoegd geworden was voor taalaangelegenheden, heb ik in het ontwerp van taaldecreet geschreven dat de regeling van openbare orde is, dat anderstalige stukken absoluut nietig zijn en dat ook de stukken die reeds overeenkomstig de wetgeving van 1966 in het Nederlands moesten zijn gesteld, maar dat niet zijn, nietig zijn. Er is daar van Waalse zijde veel reactie op gekomen.

Een ander belangrijk punt was de uitzendarbeid. Op zich is dat een goede vorm van tewerkstelling. Maar dat was niet interessant voor de vakbonden, want die vonden die arbeidsvorm te precair en ze leven precies van vaste relaties. Ik vond nochtans dat het moest kunnen. Deze manier van tewerkstellen schept bijkomende werkgelegenheid en flexibiliteit. Nu was het zo dat er een internationale arbeidsconventie was aanvaard over de plaatsing van werknemers en dit laatste was een overheidstaak in handen van de VDAB.³⁸ Plaatsing van werknemers, zeker tegen betaling, in privé-handen werd gezien als een doodzonde. Uitzendarbeid was, zo werd gezegd, plaatsing door de privé-sector en dus verboden. Wat hebben we daarop gevonden? Ik heb een nieuwe theorie voorgesteld. De werknemer wordt niet geplaatst bij een andere werkgever. Hij blijft in dienst van het uitzendkantoor en dit delegeert een stuk van zijn bevoegdheden aan het bedrijf dat handen tekort komt. Onder meer het Europees Hof (in een zaak van een Frans uitzendkantoor en een

37 Repobel is een in 1994 opgerichte coöperatieve vennootschap, die vijftien Belgische beheersvennootschappen van auteurs en uitgevers vertegenwoordigt. Die groeperen schrijvers, journalisten, fotografen, illustratoren, auteurs van educatief-wetenschappelijke teksten, drama-auteurs, componisten en de uitgevers van kranten, tijdschriften, boeken en muziekpartituren. In het Koninklijk Besluit van 15 oktober 1997 kreeg Repobel de opdracht de kopieerrechten te innen en te verdelen. Repobel is de enige vennootschap die deze kopieerrechten mag en moet beheren, www.repobel.be, d.c. 24.04.2004.

38 Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding, www.vdab.be.

Duitse gebruiker) heeft de theorie inmiddels aanvaard. En *voilà*, uitzendarbeid is nu aanvaard. Wel blijven nog enkele problemen onopgelost, vooral op het Europese vlak. De uitzendkracht moet in het bedrijf van tewerkstelling hetzelfde loon en dezelfde arbeidsvoorwaarden krijgen als de vaste werknemers van dat bedrijf, die men dus vervangt. Men noemt dat de *user's pay*. In Nederland ziet men dat niet goed zitten, want dan wordt het systeem te duur. En het is ook vaak moeilijk uitvoerbaar. Vandaag wordt iemand uitgestuurd naar de petroleumsector en verdient er een hoog loon en morgen wordt men aan het werk gezet in de textielsector en verdient, misschien zelfs voor hetzelfde werk, stukken minder. Men wil dus liever één loon, dat de uitzendkantoren negotiëren. Vandaag is er ook een hele discussie in verband met de uitzendarbeid in de dienstensector. Men wil zwart werk wit maken langs dienstencheques en langs uitzendkantoren. Uitzendarbeid krijgt langzamerhand maar zeker de plaats die hem toekomt.

Voeling met de realiteit

Wat aan mij kan knagen, is dat ik vind dat we te juridisch zijn gevormd. En dan ben je dus eigenlijk een slechte jurist! Ik geef een voorbeeld in verband met de recente discussie over het gebruik door werknemers van computerinfrastructuur van de werkgever en dus e-mail voor private doeleinden. Het boekje dat ik daarover vorig jaar geschreven heb,³⁹ is ontstaan als reactie tegen stellingen van bepaalde collega's, die de bescherming van de privacy te hoog in het vaandel voeren. Dat soort mensen zijn als het ware de 'ayatollahs van de privacy'. Volgens hun visie zou er door de werkgever nooit kennis mogen worden genomen van de mails van de werknemers. Maar als je de concrete problemen op de werkvloer niet kent, dan kan je daar eigenlijk weinig zinnigs over vertellen. De werkgever is verantwoordelijk voor het gebruik van het ter beschikking gestelde materiaal, maar hoe kan hij verantwoordelijk zijn als hij niet mag controleren welk gebruik ervan gemaakt wordt? Dat kan toch niet! Stel u een grote bankinstelling voor met enkele duizenden werknemers! En die zou niet mogen controleren wat die allemaal langs e-mail binnenkrijgen en versturen? Moet ik dan als werkgever zomaar alles toelaten of alles verbieden? Nee, beter dan zomaar nieuwe algemene regels te creëren vanuit een pure juridische deductie, is de aanpak die vanuit de praktijk vertrekt. Dit deden wij door van een dertigtal bedrijven, groot en klein, hun gedragscode inzake het gebruik van e-mail en internet op te vragen en op basis van die ervaring een genuanceerd beeld te krijgen van de problematiek. Zo heb ik vastgesteld dat bij een grote bank – waarvan ik de naam niet zal noemen – van de mensen, die op de diensten van de internationale geldtransfers zitten, niet alleen de telefoons worden afgetapt, maar dat er ook video's worden genomen met hun medeweten. Dat is nu eenmaal vaak het

³⁹ R. Blanpain en M. Van Gestel, *Gebruik en controle van e-mail, intranet en internet in de onderneming. Praktijk en recht* (Brugge 2003), 264 p.

enige bewijsmiddel in dit soort zaken! In enkele seconden worden via de telefoon gigantische bedragen verhandeld! Recht en praktijk dienen op elkaar afgestemd te worden.

Zo is mij ooit nog advies gevraagd in verband met de privacybescherming van de piloten bij Sabena. Ook in zo'n geval moet men belangen durven afwegen. Als je weet dat de veiligheid van honderd of meer passagiers volledig afhangt van de alertheid van de piloot, dan is het geen inbreuk op de privacy van deze man of vrouw om hem/haar te testen op het gebruik van alcohol, drugs of wat dan ook. Frank Hendrickx⁴⁰ is bij mij gedoctoreerd over privacy in de arbeidswetgeving en ik heb hem daarbij op het hart gedrukt: Frank, kijk goed of jouw theorieën toepasselijk zijn in de praktijk, ga op de werkvloer kijken hoe de zaken eraan toe gaan. Ik pleit dus voor een gewogen aanpak.

Zoals gezegd, is mijn eerste bekommernis de zwakken en dus neem ik het vaak op tegen de instellingen, maar anderzijds moet men steeds de praktische haalbaarheid voor ogen blijven houden. Men bezondigt zich zo gemakkelijk aan contraproductieve overbescherming. Wanneer men bijvoorbeeld vandaag vaststelt dat iemand die 80 procent werkt in bepaalde situaties (dankzij premies voor werktijdverkortening en kinderlast bijvoorbeeld) meer kan verdienen dan iemand die de volle honderd procent werkt, dan is daar iets mis! Als ik zie dat arbeiders bij Ford Motors reeds op 48-jarige leeftijd op brugpensioen⁴¹ kunnen, dan heb ik vragen! Mogen oudere werknemers niet langer deelnemen aan het arbeidsproces? We leven langer en beter. Wie gaat opdraaien voor de pensioenen en de stijgende kosten van de gezondheid? Allemaal vragen waar men niet omheen kan.

Academische vrijheid

Bij de gijzeling van kaderleden door de vakbonden bij Sigma in Manage,⁴² heb ik fel geprotesteerd tegen die handelwijze en in de media uitgeschreeuwd dat dit niet kan. Ik was de enige academicus die durfde een standpunt innemen. Die publieke standpunten nu vind ik eigenlijk essentieel aan onze job. De academische vrijheid om onbevangen kritiek te kunnen geven, moeten we koesteren.

Dat probleem heb ik van in den beginne ervaren. Eén van de eerste vragen die mij werden voorgelegd, ging uit van Caritas Catholica, de koepel van de katholieke ziekenhuizen, die de grote meerderheid (ongeveer 70 procent) van de ziekenhuizen in België omvat. Pro-

⁴⁰ F. Hendrickx, *Privacy en arbeidsrecht: een analyse van een grondrecht in arbeidsverhoudingen* (Leuven K.U. Leuven), Rechtsfaculteit, Doctoraatsproefschrift, 1999, 419 p. Frank Hendrickx (geb. 1968) is Leuvens licentiaat (1992) en doctor (1999) in de rechten en baccalaureus in de wijsbegeerte. Sinds 2000 is hij docent Europees en vergelijkend arbeidsrecht aan de Universiteit van Tilburg, www.law.kuleuven.ac.be/arbrecht/hendrickx.htm, d.c. 24.04.2004.

⁴¹ Brugpensioen is niet zozeer een echt pensioen als wel een ontslagregeling met een gunstigere werkloosheidsuitkering voor oudere werknemers (in principe vanaf 58 jaar). De werkgever betaalt namelijk een supplement bovenop de werkloosheidsuitkering (tot aan het bereiken van de eigenlijke pensioenleeftijd, die in België 65 jaar is). Akkoorden hierover worden meestal per bedrijfstak afgesloten.

⁴² In november 2003 gijzelden arbeiders van het bedrijf Sigma Coatings in Manage een aantal leden van de directie, nadat deze zware saneringsplannen had aangekondigd. Het ging niet om een vakbondsinitiatief, maar om een spontane actie. De gegijzelden konden gedurende een week het bedrijf niet verlaten. In de Belgische media werd hevige gedebatteerd over het al dan niet geoorloofd zijn van zulke verregaande drukingsmiddelen.

bleem was of ook in ziekenhuizen een ondernemingsraad moest worden opgericht (op basis van de wet van 1948).⁴³ Dit was niet alleen van belang voor de verplichting op zich om een ondernemingsraad op te richten, maar ook omdat dan bijdragen moesten betaald worden aan het Fonds voor de sluiting van ondernemingen. Het is evident dat Caritas hoopte dat een prof uit Leuven met veel overtuiging ging verkondigen: ‘Neen, vanzelfsprekend, de non-profit sector valt niet onder deze wetgeving!’ Voor mij evenwel was de problematiek heel simpel en duidelijk. Of je nu poetsvrouw bent in een ziekenhuis of in een fabriek, *what’s the difference?* Ik vroeg dus aan Van Hee wat hij hiervan vond en of ik dan die vraag om informatie vanwege Caritas moest weigeren. Ik wist namelijk wel dat ze van mij een bepaald antwoord verwachtten. Precies dat antwoord nu wou ik niet geven. ‘Rogers’, zei mijn leermeester dan, ‘ge moet zeggen wat ge denkt! Als ge een hondje zijt dat altijd de hielen likt, dan krijgt ge uiteindelijk ooit eens een stamp. Neem zelf standpunt in.’ En dus verdedigde ik de stelling dat ook ziekenhuizen een ondernemingsraad moesten hebben. De monseigneur, die de vergadering voorzat waar ik mijn opinie uit de doeken deed, heeft mij prompt de laan uit gestuurd. Ik ben nooit meer geraadpleegd door Caritas Catholica. Maar goed, er zijn nu wel degelijk ondernemingsraden in ziekenhuizen en andere non-profit instellingen.

Aan deze leefregel heb ik me gehouden. Denken wat ge zegt en zeggen wat ge denkt! Dit is het voorrecht en de plicht van de hoogleeraar, die niet op de loonlijst staat van een of andere belanghebbende organisatie. Te weinig professoren maken van die plicht van duiding gebruik.

De internationale contacten

Ik was assistent toen in 1958, naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling, in België het internationaal congres van arbeidsrecht en sociale zekerheid plaatsvond. Eén dag werd vergaderd in Leuven en ik was daar als nieuwsgierige toeschouwer aanwezig. Paul Durand, de grote naam in Frankrijk (*Traité de droit de travail*), was daar, evenals de professoren Van Goethem, Paul Horion (Luik), Madeleine Gevers (ULB)...

Zoals reeds gezegd, alles loopt *by way of accident*. Dit geldt ook voor mijn functies op internationaal vlak.⁴⁴ In 1963 vond in Lyon het tweede Europees congres arbeidsrecht plaats.

⁴³ Wet houdende organisatie van het bedrijfsleven van 20 september 1948.

⁴⁴ Naast de in het gesprek aan bod komende internationale carrièreaspecten in verband met algemeen arbeidsrecht, heeft Roger Blanpain ook meer algemeenrechtelijke initiatieven genomen (zoals het eerste wereldcongres voor juristen ‘Law in motion’ in Brussel in 1996) en is hij, nationaal en internationaal, in theorie en praktijk bezig geweest met sportrecht. Hij was van 1965 tot 1975 voorzitter van de *International Federation of Professional Soccer Players* en van 1992 tot 1998 voorzitter van de *Belgische Vereniging voor Sportrecht*. Hij kwam bijzonder vaak in het nieuws naar aanleiding van de zaak Bosman, de belangrijke uitspraak van het Europees Hof in verband met de transfer van voetballers. Enkele van zijn publicaties dienaangaande: *Sportwetgeving* (Gent 1966); ‘Het statuut van de niet-betaalde sportbeoefenaar’, in: *Rechtskundig Weekblad*, 1976, p. 1730-1746; ‘De arbeidsovereenkomst van de betaalde sportbeoefenaar’, in: *Verzamelerwerk Arbeidsrecht* (Leuven 1984), II-9ter; ‘De sportponsorovereenkomst. Een juridische terreinverkenning’, in: *Droit des Affaires – Ondernemingsrecht*, 1987, p. 319-327; *De gladiatoren van de sport* (Brugge 1992), 200 p. (Franse versie 1993 bij dezelfde uitgever); *Sport en recht. De Bosman case. Einde van het transfertijdperk?* (Leuven 1995), X + 400 p. (Engelse vertaling 1994 bij dezelfde uitgever); *De organisatie van de sport* (Leuven 1997), X + 132 p; *De betaalde sportbeoefenaar* (Mechelen 2002), 78 p.

Met studenten op studiebezoek in de zetel van de I.A.O. in Genève (1995)

Omwille van de kosten deelde ik er de kamer met mijn goede vriend Roger Dillemans en om die reden werden wij als een koppeltje aangezien. Roger kreeg bloemen aangeboden! Nu, alle gekheid op een stokje, ik heb daar een betoog over de positieve en negatieve syndicale vrijheid gehouden. Na mijn voordracht nam iemand van de Internationale Arbeidsorganisatie het woord om te zeggen dat ik het eigenlijk niet goed door had, wat de IAO betrof. Volgens hem stond de IAO in haar internationale verdragen enkel voor de positieve syndicale vrijheid. De negatieve kon daar niet bijkomen, zo bleek uit zijn uiteenzetting zonder dat hij het met zoveel woorden zei, omdat in de communistische landen de vakbondsplicht bestond. Naderhand ben ik met De Givry van de IAO gaan praten. En ik heb hem gevraagd of ik niet eens de IAO mocht bezoeken. En zo ben ik, sinds 1965, praktisch elk jaar naar Genève gegaan met studenten. Dit jaar (2004) waren we met 53 studenten, 22 uit Limburg, 20 uit Tilburg en 11 uit Leuven.⁴⁵ Dat bezoek is een soort privilege, want die ontvangst wordt enkel voor ons georganiseerd, niet voor anderen. Zo heb ik de gelegenheid gehad honderden studenten in te leiden in de internationale wereld, hen een mondiale dimensie bij te brengen. Velen vonden daar een roeping en werden internationaal ambtenaar of diplomaat. (Zelf heb ik binnen de IAO geen bestuursmandaten bekleed, maar ik ben vaak als expert opgetreden voor studies.)

Ten tweede was er in Lyon ook een Amerikaanse prof, die later hier een eredoctoraat ge-

⁴⁵ Voor een voorbeeld van een reisprogramma naar Genève, zie <http://www.uvt.nl/faculteiten/frw/departementen/sociaal-recht/onderwijs/algemeen-geneve.html>, d.p. 07.04.2004, d.c. 09.04.2004.

kregen heeft, Clyde W. Summers.⁴⁶ Hij was *visiting professor* in België, maar hij gaf hier geen les, omdat hij dacht in het Frans les te moeten geven. Dat was de idee van de *Fullbright commission*. We zijn dat gezamenlijk gaan rechtzetten bij de Amerikaanse ambassade. Sindsdien hebben we geregeld *Fullbright*-hoogleraren op bezoek gehad, die hier doceren in het Engels. Dat vind ik eigenlijk belangrijk. Die man nu is inmiddels 84 en is mijn opvolger als voorzitter van de Internationale Vereniging voor Arbeidsrecht en Sociale Zekerheid. Het secretariaat daarvan wordt gerund door de IAO.

Wat later ben ik ook expert voor België bij de Europese Commissie geweest. De schaalverhouding in vergelijking met nu is enorm. Stel u voor, er was één expert arbeidsrecht voor de Europese Commissie, een zekere Heinz, en die zette allerhande projecten op in verband met arbeidsrecht. Ik was nationaal rapporteur. Bij het totstandkomen van de richtlijn Collectief ontslag (1975) en de richtlijn Overname van ondernemingen (1977) heb ik het Belgische verslag geschreven en inzake overname zelfs het Europese. In die periode heb ik dan ook veel geleerd, als het ware met vallen en opstaan. Vanuit het Belgische recht leer je immers geleidelijk het recht van andere Europese landen kennen.

Het zojuist genoemde congres in Lyon is mijn eerste internationale congres geweest, maar het was de start van een lange rij. In 1967 ben ik naar Stockholm gegaan. Het thema was er het onderscheid werklieden-bedienden, één van mijn stokpaardjes. Ik heb daar toen 'mijn nummerke opgevoerd'. Na die voordracht komt de Amerikaanse professor Alvin Kamin naar mij en vraagt: 'my boy, did you ever come to America?' Het was alweer zo'n toevallige ontmoeting, die het begin was van een mooi verhaal. In 1966 was ik namelijk net begonnen met *seminars for Americans*. Gedurende een week gaven we een inleiding tot België voor Amerikaanse investeerders. We hadden in dit kader ook goede contacten met de ambassade. Vandaaruit kwam de vraag 'do you want a leaders grant?' Graag natuurlijk! We zijn daarvoor dan naar Washington gegaan en op die manier had ik dus al de Amerikaanse aanpak nog beter leren kennen. Maar dankzij die toevallige ontmoeting konden we daarin nu een stap verder gaan. Kamin was *practician* in Chicago en gaf les aan de Loyola Universiteit. Ik ben daar dan een paar weken naartoe gegaan en ik heb er enorm veel geleerd. Hij is ook komen spreken op mijn seminarie in België en hij heeft zelf een seminarie *American investment in Europe* in Chicago georganiseerd, waar ik dan gesproken heb. Een heel eigenaardige ervaring was dat ik eigenlijk meer leerde over België door er in het buitenland over te spreken en het met het buitenland te vergelijken. In Stockholm werd dan de oprichting van de *International Industrial Relations Association (IIRA)* aangekondigd. Niet het recht, maar de arbeidsverhoudingen staan daar centraal. In functie hiervan hebben we de Belgische Vereniging voor Arbeidsverhoudingen opgericht in 1967. Ik ben er dertig jaren voorzitter van geweest, van de start tot 1997. Van daaruit ben ik dan in 1973 lid geworden van het Uitvoerend Comité van de Internationale Vereniging voor Arbeidsrecht en Sociale Zekerheid.

In 1979 werd ik lid van het *Executive Committee* van de IIRA. En uiteindelijk ben ik voorzit-

ter geweest van de twee wereldorganisaties, zowel van *Industrial relations* (1986-1989) als van *Labour and Social Security Law* (2001-2003), wat wel een unicum is. Wij hebben dan ook heel wat internationale congressen georganiseerd, voor de IIRA in 1986 en voor de Internationale Vereniging Arbeidsrecht en Sociale Zekerheid in 1993.

Met de Nederlandse collega's heb ik ook geregeld contact gehad, onder meer met Veldkamp.⁴⁷ Ook Max Rood⁴⁸ is op internationaal vlak een belangrijk man geweest. In Nederland wordt de delegatie voor een conferentie van de IAO altijd voorgezeten door een prof. Gerard Veldkamp en Max Rood zijn dat geweest en nu is dat Paul van der Heijden.⁴⁹ Er waren ook zeer veel contacten met Albeda⁵⁰ en Asscher-Vonk,⁵¹ die penningmeester is van de Internationale Vereniging. En nu ben ik hoogleraar in Tilburg,⁵² waar ik natuurlijk goede collega's heb leren kennen, zoals Antoine Jacobs en Frans Pennings.

Uit de internationale contacten zijn enkele mooie gastprofessoraten gesproten.⁵³ Naar Parijs ben ik graag geweest, omwille van de stad in de eerste plaats. Maar de Sorbonne zelf was eigenlijk ten zeerste ontgoochelend. Om te beginnen kennen de studenten (laatstejaars economie, aan wie ik *Comparative industrial relations* moest doceren) er nagenoeg geen talen. Het gebouw van de Sorbonne, waar overigens vijf faculteiten door elkaar lopen, is mooi van buiten, maar is totaal verkommerd binnenin, muren zitten onder affiches en graffiti, enzovoorts. Ik wilde bepaalde zaken projecteren, maar mijn collega vertelde mij dat dat niet kon, want er is geen projector, geen scherm, zelfs geen stopcontact. Ik was ook gasthoogleraar aan de Universiteiten van Michigan State, Kentucky, Georgia, Florida, To-

47 Gerard M.J. Veldkamp (1921-1990) studeerde in Tilburg economische en sociologische wetenschappen. Hij werd in 1950 op het ministerie van Sociale Zaken aangesteld als adviseur voor de herziening van de sociale verzekering. Van 1952 tot 1961 was hij staatssecretaris van Economische Zaken. Veldkamp was minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 1961 tot 1967. Hij was onder meer verantwoordelijk voor de totstandkoming van de Ziekenfondswet, de Algemene Kinderbijslagwet en de Wet Sociale Werkvoorziening. Veldkamp was internationaal actief in de IAO en de Europese Unie. Hij is hoogleraar geweest in Leiden en in Tilburg.

48 Max G. Rood (1927-2001) is van 1978 tot 1997 hoogleraar aan de Universiteit van Leiden geweest. Daarvoor was hij 25 jaar advocaat en van 1977 tot 1979 Deken van de Nederlandse Orde van Advocaten. In 1982 heeft hij gedurende korte tijd het land gediend als minister van Binnenlandse Zaken. Hij is lid geweest van het Europees Sociaal Comité en voorzitter van de *International Labour Organisation-Committee on Freedom of Association*. Gedurende acht jaren was hij voorzitter van de Nederlandse regeringsdelegatie bij de jaarlijkse conferentie van de IAO te Genève. Daarnaast was hij vice-president van de *International Society for Labour Law and Social Security*.

49 P.F. van der Heijden (geb. 1949) is hoogleraar arbeidsrecht aan de Universiteit van Amsterdam, thans tevens rector magnificus van deze universiteit. Hij is op internationaal gebied in de voetsporen van zijn promotor Max Rood getreden.

50 W. Albeda (1925) was van 1966 tot 1977 hoogleraar sociaal-economisch beleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van 1977 tot 1981 was hij minister van Sociale Zaken in het eerste kabinet-Van Agt. In die hoedanigheid bracht hij onder meer de Arbeidsomstandighedenwet tot stand. Nadat hij de actieve politiek had verlaten, was hij van 1983 tot 1995 bijzonder hoogleraar sociaal-economisch beleid aan de Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht. Blanpain, Albeda en Veldkamp werkten onder meer samen voor: W. Albeda, R. Blanpain en G. Veldkamp (ed.), *Temporary Work in Modern Society. Part I. Temporary Work and Law* (Deventer 1978), 544 P.

51 Irene Asscher-Vonk (geb. 1944) is hoogleraar sociaal recht te Nijmegen. Zij is lid van de Sociaal-Economische Raad en van de Advies- en Arbitragecommissie Rijksdienst.

52 Roger Blanpain doceert aan de Universiteit van Tilburg in de master sociaal recht het opleidingsonderdeel '*International labour law and globalisation*', enkele onderdelen van '*Sociaal recht en sociale politiek*' in de opleiding Internationaal en Europees recht (samen met A. Jacobs en F. Hendrickx) en (samen met F. Hendrickx) de Engelse cursus '*European labour law and social policy*'.

53 Roger Blanpain was gasthoogleraar aan de universiteiten van Michigan (1970), Kentucky (1976), Fontainebleau (Insead, 1981-1995), Brussel (V.U.B. 1983), Georgia (1983), Sofia (1987), Tokio (1987), Florida (1989), Trier (1990-1991), Parijs (Sorbonne, 1993-1996) en Illinois (2001). Hij is gasthoogleraar aan de Universiteit van Tilburg sinds zijn emeritaat aan de K.U. Leuven (1998) en aan de Vlerick School voor Management sinds 2000. In 1997 ontving hij een ere-doctoraat van de Universiteit van Szeged (Hongarije). Sinds 1992 is hij lid van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België.

kio, Illinois en andere. Er kwamen ook heel wat gastprofessoren naar Leuven, dat voor een tijd het Mekka van het vergelijkend arbeidsrecht werd.

International Encyclopaedias

Een en ander zou leiden tot de *International Encyclopaedia for Labour Law and Industrial Relations*. Daarmee werd gestart in 1975. De reeks telt heden niet minder dan 32 volumes of zowat 20.000 bladzijden. De basisidee is dat er een monografie komt per land, in het Engels geschreven door een hoogleraar van dat land. De IELL telt meer dan 110 auteurs, 66 nationale monografieën, een aantal internationale en Europese monografieën, *case law*, *codex*... In 1989, toen ik in Florida les gaf, viel het mij bij een bezoek aan de rechtsbibliotheek aldaar op dat er voor andere rechtstakken geen gelijkaardig wereldwijd standaard werk bestond. Dit leidde tot de idee van de *International Encyclopaedia of Laws*, waarin de meest belangrijke rechtstakken aan bod komen. Editors van de encyclopedieën zijn bij voorkeur collega's van de eigen faculteit. Vandaag zijn er niet minder dan 21 encyclopedieën. De laatste betreffen *Cyber Law* en *Sports Law*. Eén exemplaar staat centraal in de Leuvense Rechtsbibliotheek. Jaarlijks wordt er een zeventigtal monografieën of zowat 15.000 bladzijden gepubliceerd. Dat is een hele onderneming. De IELL heeft meegeholpen om Leuven op de juridische wereldkaart te zetten.

Universitaire bestuursfuncties

Aan de K.U. Leuven heb ik ook enkele mandaten bekleed, andermaal een toevallig gebeuren. Eerst ben ik voorzitter geworden van de Groep Gedragswetenschappen en ondervoorzitter van de Humane Wetenschappen (1982-1987). Het bureau waarin deze mensen zetelen, werd verkozen door de academische raad. Piet De Somer⁵⁴ had – zonder mijn medeweten – mijn naam opgegeven, maar met de idee 'hij wordt niet verkozen', want hij had zijn eigen man in gedachten, Karel Dobbelaere.⁵⁵ Maar de studenten en het wetenschappelijk personeel hebben samengespannen en zo raakte ik toch verkozen. Zo werd ik lid van de raad van beheer van de Leuvense universiteit. Mijn inzet in deze universitaire organen is steeds dezelfde geweest als in de andere organisaties waarin ik gewerkt heb. Het is mijn motto dat, als je ergens bij betrokken bent, je dan ook een rol moet spelen. Naar vergaderingen gaan om daar louter te zitten, dat heeft geen zin. Het is overigens de reden geweest waarom mijn politieke carrière van korte duur is geweest.

Hoewel ik voor een tweede termijn was verkozen, heb ik mijn decanaat van de Rechtsfaculteit (1984-1988) afgebroken voor de politiek. Dat is eigenlijk een verkeerde beslissing

⁵⁴ Pieter De Somer (1917-1985) was microbioloog en hoogleraar aan de K.U. Leuven, waarvan hij de eerste niet-geestelijke rector werd bij de splitsing in 1968; zie A. Gyselen, 'Somer, Pieter de', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XVI, kol. 707-711.

⁵⁵ Karel Dobbelaere (geb. 1933) is emeritus hoogleraar sociologie van godsdienst en cultuur (K.U. Leuven en Universiteit Antwerpen).

geweest. Als decaan had ik al een en ander gerealiseerd, maar er waren nog plannen. Enfin, ik heb hoe dan ook mijn stempel nagelaten, denk ik. De seminaries werden geoptimaliseerd en er werden werkcolleges nieuwe stijl met maximum 20 studenten ingevoerd. Niet minder dan 20 praktijklectoren werden benoemd om voor de studenten een brug naar de praktijk te slaan. Een nieuwe bibliotheek werd ingehuldigd, evenals het auditorium Zeger Van Hee. De faculteit werd geïnformatiseerd en computers deden op grote schaal hun in-trede.

De cafetaria, die we gemaakt hebben in de Nieuwe Valk⁵⁶, heet nog altijd *Café Roger*. Zo'n soort trefpunt in de facultaire gebouwen had ik aan andere universiteiten gezien en ik vond dat echt wel een goed idee. Eerst wilden de studenten dat uitbaten, om een graantje te kunnen meepikken. Ik zag dat evenwel niet zitten, want dan zou dat 's morgens niet tijdig open gaan. En dus heb ik met de Alma⁵⁷ de afspraak gemaakt om elk 500.000 frank (ongeveer 12.500 euro) daarin te investeren. En dat marcheert perfect! En dan hadden we de valktrui, het valktrainingpak, de valkdas, de valkbeker, het valk lied! Aan promotionele artikelen ontbrak het niet tijdens mijn decanaat. Studenten hebben daar wel eens de draak mee gestoken in de revue.

De 'grote' politiek

Politiek had mij altijd al geïnteresseerd. Vooral tijdens de schoolstrijd⁵⁸ had ik actief deelgenomen aan manifestaties, alsook ter gelegenheid van Leuven Vlaams, toen Van Hee overigens voorzitter van de Vereniging van Vlaamse Professoren was en ik secretaris. Op een bepaald ogenblik werd geopperd dat we als protest tegen het mandement van de bisschoppen⁵⁹ massaal ontslag moesten nemen, maar ik repliceerde dat men dat kon aanvaarden en dat we dan gebroodroofd waren. We hebben op de vergadering van de Vereniging van Vlaamse Professoren dan beslist veertien dagen te staken.

Zo had ik mij nogal geprofileerd en de CVP (de Christelijke Volkspartij) heeft me dan gevraagd of ik als eerste opvolger⁶⁰ op de lijst wilde kandideren. Opvolger vond ik echter

56 Het 'moderne' gebouw van de rechtsfaculteit aan de Tiensestraat in Leuven.

57 De restaurant- en cateringservice van de K.U. Leuven.

58 Het betreft met name de 'tweede Schoolstrijd' in de Belgische geschiedenis, in de jaren 1950 (de 'eerste schoolstrijd' is rond 1880 te situeren). Nadat de christen-democraten in 1954 de regeringsmeerderheid verloren hadden, vaardigde de liberaal-socialistische coalitie de zogenaamde Wet-Collard (1955) uit. Deze voorzag in minder subsidies voor het vrije (lees: katholieke) onderwijs, strengere subsidiëeringsvoorwaarden en de oprichting van een groot aantal rijksscholen. De reacties van katholieke zijde waren hevig (betogingen, massale handtekeningenacties, protestbrieven van het episcopaat) en leidden ertoe dat in 1958 op initiatief van een christen-democratische minderheidsregering het Schoolpact tot stand kwam, waarmee de schoolvrede hersteld werd.

59 Het mandement van de bisschoppen van 15 mei 1966 was een gezamenlijk standpunt van de Belgische bisschoppen in verband met de splitsing van de Leuvense universiteit. Volgens dit standpunt, dat aanleiding gaf tot heel wat politieke agitatie, konden de Franstaligen wel degelijk in Leuven blijven, maar kwam er een administratieve opdeling, die in de loop van een paar decennia geleidelijk zou uitgevoerd worden.

60 Bij Belgische parlementsverkiezingen legt elke politieke partij eigenlijk twee kandidatenlijsten voor aan de kiezers, namelijk een lijst met effectieven en een lijst met opvolgers. Als een effectief verkozen parlements lid zijn zijte in het halfroond niet opneemt (omdat hij/zij bijvoorbeeld regeringslid wordt), dan wordt de vacante plaats niet ingenomen door de kandidaat van de effectieve lijst, die op basis van het aantal stemmen de volgende effectieve verkozenen zou zijn, maar door de kandidaat van de opvolgerslijst met het meeste aantal stemmen.

maar niets en dus weigerde ik. Ik had toen (1968) evenwel ook al een vraag gekregen van de Volksunie (partij van de Vlaamse belangen), maar ook die had ik geweigerd. In 1987 werd de vraag echter opnieuw gesteld door Willy Kuijpers⁶¹ van de Volksunie. Ik zou eventueel gecoöpteerd senator⁶² worden, maar dat was niet nodig, want ik was meteen rechtstreeks verkozen (1987-1989). Mezelf over de gemaakte keuze beklagen doe ik niet, maar ik zou het toch niet meer herbeginnen. Ik vind politiek wel degelijk heel belangrijk, maar als je enkel en alleen senator bent, dan kan je veel te weinig realiseren. Ik heb wel heel wat wetsvoorstellen ingediend, voornamelijk in mijn vakgebied van het arbeidsrecht, en hier en daar is er iets van terechtgekomen, maar het is ook heel veel vergeefse moeite geweest. Om iets te realiseren, moet je een politieke bestuursfunctie hebben. Als parlementair stem je over 99 procent van de onderwerpen op basis van de richtlijnen van de fractieleider, zonder ook maar iets te kennen van het dossier. Wat mij enorm stoorde, was de principiële strijd tussen de partijen, los van de inhoud van de behandelde materies. Er is een storend gebrek aan collegialiteit. En ik heb ook elders, ik bedoel buiten de politiek, een heel zware prijs betaald, want ik ben op veel plaatsen eruit gevlogen. Ik was vertegenwoordiger voor België in de OESO,⁶³ ik was expert voor de EEG, enzovoorts. Alles weg! Na achttien maanden heb ik ontslag genomen uit het Parlement. Ik heb in die tijd wel enorm veel geleerd. Ik weet nu hoe het eraan toe gaat bij de totstandkoming van een wet, ik weet wat commissiewerk is.

Anderzijds was dat ook niet mijn enige ervaring in de politieke wereld. Ik ben ook nog negen maanden adjunct-kabinetschef geweest bij minister Albert Declerck⁶⁴ (de vader van Stefaan),⁶⁵ toen hij in 1965 minister van Vlaamse Cultuur was (binnen de nationale regering). Dat was niet onbelangrijk omdat ik daar voor het eerst in mijn leven heb leren werken met een secretariaat. Thuis had ik dat nooit gezien en in de rechtsfaculteit was er, behalve een secretaris van de faculteit, ook nog geen administratief personeel. Toen ik dan ook, na die korte regeerperiode, naar Leuven terugkeerde – het was de tijd dat de rechtsfaculteit onder decaan Van Hee net verhuisde naar de Valk – heb ik meteen een bureau ge-

61 Willy Kuijpers (geb. 1937) was lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor de Volksunie van 1971 tot 1984 en is nu burgemeester van Herent.

62 De Belgische Senaat telt naast 40 rechtstreeks verkozen leden en 21 gemeenschapssenatoren (telkens 10 afgevaardigden van het Vlaamse en van het Franstalige parlement en 1 afgevaardigde van de raad van de Duitstalige gemeenschap) ook nog 10 gecoöpteerde senatoren. Deze worden door de reeds genoemde senatoren aangewezen. Dit systeem maakt het de partijen mogelijk om waardevolle politici, die niet verkozen zijn, alsnog als het ware op te vissen. De Senaat wordt zo samengesteld sinds de grondwetswijziging 1993-1994, maar het systeem van coöptatie bestond ook daarvoor al.

63 Roger Blanpain was lid en voorzitter van de Belgische delegatie in het Comité voor Internationale Investerings- en Multinationale Ondernemingen van 1977 tot 1987.

64 Albert Declerck (1914-1974), advocaat aan de balie van Kortrijk (1938-1974), was christen-democratisch gemeenteraadslid (1947-1964) en schepen (1948-1950 en 1959-1961) van de stad Kortrijk, lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers (1946-1958) en van de Senaat (1958-1971) en twee keren lid van de federale regering (minister van Middenstand in de regering Lefèvre-Spaak, 1961-1965, en staatssecretaris voor Nederlandse cultuur onder Harmel-Spinoy, 1965-1966); zie H. Gaus (ed.), *Politiek biografisch lexicon. Belgische ministers en staatssecretarissen, 1960-1980* (Antwerpen 1989), p. 209-215; zie *Albert De Clerck gedenkboek* (Tielt 1975).

65 Stefaan Declerck (geb. 1951) is licentiaat in de rechten en was advocaat aan de balie van Kortrijk van 1975 tot 2000. Hij was van 1990 tot 1995 en van 1998 tot 2001 christen-democratisch lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. In de periode 1995-1998 was hij minister van Justitie. In 2003 werd hij rechtstreeks verkozen senator. Van 1999 tot 2003 was hij voorzitter van de christen-democratische partij (CVP, sinds 2001 CD&V: Christen-Democratisch en Vlaams). Hij is sinds 2001 burgemeester van Kortrijk; zie *Belgische Senaat. Biografisch handboek 2003* (Brussel 2003), p. 67-69; www.stef-kortrijk.com/start.htm, d.c. 24.04.2004.

vraagd en een secretaresse. Ik heb toen eigenlijk wat meubelen ‘gepikt’ van een monseigneur. Ik herinner mij nog dat de Franstalige decaan De Visscher⁶⁶ eens binnenkwam en vroeg ‘est-ce que vous campez ici?’ Ik had de eerste secretaresse in de faculteit en dat is dus eigenlijk het begin van het Instituut voor Arbeidsrecht. In 1966 of 1967 moet ik dan ook mijn eerste assistent gekregen hebben. We zaten dan nog wel in de Oude Valk. Ik had een kantoor links boven de poort. Wanneer dan even later de Nieuwe Valk klaar was, zijn we verhuisd naar de vierde verdieping.

Bedenkingen over de arbeidsverhoudingen in de toekomst

De zeer grote uitdaging waar we nu voor staan, is het probleem van de lokalisatie van de tewerkstelling. De hele economie wordt steeds meer globaal. De concurrentie is enorm toegenomen en de productiviteit is opgedreven. Om tot dezelfde of zelfs meer productie te komen, zijn steeds minder mensen nodig. Er werken dan ook steeds minder mensen in de industrie. Anderzijds wordt de kwaliteit van het leven steeds beter. We leven langer en dit betekent dat er steeds meer zorgverstrekkers nodig zijn. Het gaat hier om persoonsgebonden zorgen zoals ziekenhuizen, scholen en restaurants. In deze sectoren stijgt het aantal jobs, maar de productiviteit kan er niet stijgen. Je kan nu eenmaal maar persoon per persoon verzorgen. De zorgen worden dus duurder. Denk aan de witte woede.⁶⁷ De vraag is hoe we dat probleem gaan aanpakken. Eerlijk gezegd zie ik een oplossing hiervoor op dit ogenblik helemaal niet zitten. Persoonlijke zorgen kan je niet via internet verstrekken (denk aan de explosie van ingenieurjobs in landen als India) en dus kan je het aanbod van de arbeid niet gelijk waar lokaliseren. Die zorgen moeten hier verstrekt worden en kosten geld, maar het probleem is dat de jobs die veel toegevoegde waarde creëren niet meer hier zitten. We zullen daarom moeten proberen de *brains* hier te houden om creatieve jobs te blijven genereren die toegevoegde waarde creëren. Ik heb het dan ook uiterst moeilijk met de massale uittocht van onze meest begaafde en creatieve geesten naar Amerika en elders. En we moeten flexibel zijn! Ik heb daarom mijn bedenkingen bij de slogan die het ACV⁶⁸ nu gebruikt in het kader van de sociale verkiezingen: ‘Uw vaste job, ons werk’. Dit getuigt niet van flexibiliteit. Van de werknemer van de toekomst wordt meer soepelheid verwacht.

Met betrekking tot het probleem van de arbeidskosten heb ik mij meer dan eens moe gemaakt om uiteen te zetten dat de sociale bijdragen zouden moeten afgeschaft worden en vervangen door een belasting op de toegevoegde waarde. Een orkaan aan reacties heb ik gekregen. Natuurlijk! De sociale partners bestaan bij de gratie van de sociale bijdragen. Zij

66 Fernand de Visscher (1885-1964) is onder rechtshistorici bekend van de *Société Internationale pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité*, die naar hem werd genoemd. Samen met J. Pirenne stichtte hij ook de *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*. Na zijn carrière gestart te zijn in Gent, verliet hij deze universiteit omwille van de vernederlandsing, om hoogleraar te worden in Leuven. Van 1945 tot 1949 was hij ook voorzitter van de *Academia Belgica* in Rome; zie R. Feenstra, ‘In memoriam Fernand de Visscher, 1885-1964’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXXIII (1965), p. 159-161.

67 De ‘witte woede’ is de term waarmee in België sinds de jaren 1980 het geregeld oplaaierende protest van het verplegend personeel wordt aangeduid.

68 Algemeen Christelijk Vakverbond, www.acv-online.be, d.c. 24.04.2004.

zijn de beheerders van de sociale zekerheid. Als voorzitter van de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid⁶⁹ heb ik de machtsverhoudingen op dit vlak meer dan voldoende leren kennen. Het systeem van de sociale zekerheid zelf staat garant voor duizenden jobs. Dus staat niemand te popelen om de lonen goedkoper te maken! Nochtans moet dat!

De bezigheden en passies van een emeritus

Vooreerst geef ik nog les. Aan de Universiteit van Tilburg doceer ik Internationaal en Europees Arbeidsrecht, samen met de collega's Jacobs en Hendrickx. Sedert 2003 leid ik ook aan het Limburgs Universitair Centrum de studenten Toegepaste Economie in het Belgische arbeidsrecht in. Ik doe het dolgraag en ben dankbaar dat ik dat nog mag en kan.

Er zijn ook nog enkele andere terreinen waarop ik bijna dagelijks actief ben, de belangenbehartiging van de rechten van de educatieve en wetenschappelijke auteurs bijvoorbeeld. Mijn voorzitterschap van VEWA⁷⁰ is eens te meer een toeval. Alles is toeval! Waarom ben ik voorzitter van VRG-alumni⁷¹? Toeval! Gewoon omdat ze het mij hebben gevraagd! Ook zo met VEWA. Karel Tavernier was baas van Economica, de op dat ogenblik best draaiende oud-studentenkring van Leuven, en VRG-alumni draaide op dat ogenblik niet goed. En dus zaten we samen om een aantal dingen te bespreken. Karel vroeg onder meer ook wat info in verband met de VZW-wetgeving, omdat hij probleempjes had bij een vereniging waarvan hij lid of bestuurder was. Enige tijd later belde hij mij op om te zeggen dat hij met enkele mensen bezig was een VZW⁷² op te richten in verband met auteursrechten (hij was toen als vertegenwoordiger van de K.U. Leuven lid van de VLIR⁷³ en daarbinnen belast met de problematiek van de reprografie) en hij vroeg mij om de statuten even te bekijken. Ik heb hem daarop simpelweg geantwoord: 'O.K. Karel, op voorwaarde dat ik voorzitter mag worden'. Zo gezegd zo gedaan. En van het ene komt dan weer het andere, want intussen ben ik ook voorzitter van Reprobel.

De problematiek van het auteursrecht vind ik wel bijzonder boeiend. Daar heb je de strijd tussen enerzijds de creatieve geest (en in onze kennismaatschappij moeten we die in ere houden), die zijn scheppingen zo goed mogelijk wil te gelde maken, en anderzijds de uitgever die commerciële winsten wil maken. Er is ook het gevecht van de *right owners* tegen de algemene roep van onze maatschappij om cultuur en kennis in de meest brede zin gratis, minstens democratisch, toegankelijk te maken. Die wensdroom is natuurlijk prachtig,

69 De Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid coördineert een elektronisch netwerk, dat de verschillende instellingen van sociale zekerheid met elkaar verbindt. Iedere instelling is verantwoordelijk voor de opslag en het bijwerken van de informatie in haar eigen gegevensbank, maar op basis van strikte machtigingen kunnen andere instellingen van sociale zekerheid via het netwerk de informatie uit de verschillende gegevensbanken raadplegen. Hierdoor vermijdt men veelvuldige inzamelingen van identieke gegevens. Roger Blanpain was voorzitter van 1991 tot 1996, www.ksz-bcss.fgov.be, d.c. 24.04.2004.

70 Vereniging van Educatieve en Wetenschappelijke Auteurs, www.cer-leuven.be/Vewa/index.htm.

71 VRG-alumni is de vereniging van afgestudeerden van de Leuvense rechtsfaculteit (VRG staat voor Vlaams Rechtsgenootschap). Roger Blanpain is voorzitter sinds 1993, www.law.kuleuven.ac.be/alumni, d.c. 24.04.2004.

72 Vereniging zonder winstoogmerk.

73 Vlaamse Interuniversitaire Raad, www.vlir.be, d.c. 24.04.2004.

maar wie gaat investeren in databanken, onderzoek en dat soort zaken, als een ander zo maar met de vruchten gaat lopen? Er moeten dus afspraken gemaakt worden. Vandaar het belang van het onlangs eindelijk goedgekeurde leenrecht.⁷⁴ Al is het behaalde resultaat nog zeer mager! Eén euro is werkelijk nog schandelijk weinig. We moeten dus zeker nog verder onderhandelen. En onderhandelen doe ik graag! Dat is geen probleem.

Voor VEWA ben ik nu de voorbereidingen aan het treffen voor een boek in verband met de rechten van de auteur. Het moet een soort vademecum worden en dus heb ik een rondvraag gericht aan alle leden om te weten wat hun noden en problemen zijn (fiscaliteit, sociale zekerheid, enzovoorts). Ik heb meteen ook alle uitgevercontracten opgevraagd, zodat we kunnen vergelijken. Ik vrees dat daarin misbruiken schuilen. Eigenlijk is men immers beter af zonder contract, want wie niets ondertekend heeft, heeft ook niets overgedragen. Als men al wel iets op papier zet, dan raad ik iedereen toch aan alles goed na te lezen. Wat ik er bijvoorbeeld systematisch uit haal, zijn de vertaalrechten. Zo is een boek van mij in het Chinees vertaald door een assistente uit Taiwan. En met mijn Japanse⁷⁵ collega Fumito heb ik de afspraak gemaakt dat hij mijn boek over Europees arbeidsrecht zou vertalen en dat we er beiden onze naam op zetten, maar dat hij de auteursrechten erop zou hebben. Zo heb ik dat ook gedaan voor het Duits, het Frans, het Grieks en het Fins. In totaal is mijn werk in vijftien talen vertaald.

Ik haal nu en dan wel eens de media, bijvoorbeeld recent in verband met de rookproblematiek, maar eigenlijk ben ik meest bezig met zaken waarvoor ik minst bekend ben. In de eerste plaats zijn dat mijn lessen (heel belangrijk, de studenten komen eerst en dat heb ik altijd echt graag gedaan). Het moeilijkste onderwijs vond ik dat voor managers. Die mannen moeten geen gezever horen. Lesgeven is steeds een uitdaging, maar ze is in zo'n geval groter dan elders. Ik vind dat je je als docent ook moet laten uitdagen. Je moet het publiek weten te boeien. Ik weet niet of het om die reden is, dat ik ook vaste klant was in de revue. Dit satirische studententoneel heb ik overigens altijd een fantastisch iets gevonden. *Chapeau* voor die studenten! Het is ook leuk om vast te stellen hoe de studenten u zien. Als je als prof niet verschijnt in de revue en zegt dat je dat niets kan schelen, dan zevert je volgens mij. Ach, eigenlijk besef ik nu pas echt goed dat prof zijn een voorrecht is. Het enthousiasmeren van jonge mensen en zo. Daarom vond ik ook mondelinge examens altijd belangrijk. Ik betreurt het dat steeds meer examens enkel nog schriftelijk zijn. Mondelinge vaardigheden zijn voor juristen van heel groot belang.

Wat mij evenwel verontrust is een latent gebrek aan interesse bij onze Westerse studenten. Mijn zoon die ingenieurstudies gedaan heeft, zegt ook dat Oosterse studenten veel meer geïnteresseerd zijn. Probeer maar eens bij ons respons te krijgen als je bijvoorbeeld op voorhand gevraagd hebt een bepaalde case in te studeren. Wat stel je vast? Niet gelezen! Vele studenten gaan twintig uren per week werken en hebben gewoon geen tijd om serieus

74 De Vlaamse Overheid besliste begin 2004 om één euro per jaar per boek in een openbare bibliotheek als leenvergoeding voor de auteur uit te betalen.

75 Roger Blanpain is sinds 1990 directeur van het Euro-Japan Institute for Business and Law.

met hun studies bezig te zijn. Nochtans is voor mij het persoonlijke werk zeer belangrijk. Daarom is onder mijn decanaat veel aandacht naar werkcolleges gegaan en zijn praktijklectoren ingezet.

Behalve met doceren en met de VEWA, ben ik veel bezig met de uitgave van de *International Encyclopaedia of Laws*. De combinatie van les geven, research en administratie vind ik bijzonder aangenaam, maar uiteindelijk, als ik 's avonds thuis kom, heb ik pas het gevoel 'gewerkt' te hebben als ik die dag heb kunnen schrijven. Pennen is dus wel mijn belangrijkste passie.⁷⁶

In elk geval, mocht ik opnieuw moeten beginnen, ik koos voor dezelfde loopbaan. Mijn generatie heeft natuurlijk wel de vruchten kunnen trekken van een steeds expanderende universiteit. Ik heb bijvoorbeeld in de loop van mijn carrière heel wat benoemingen kunnen doen, heel goede (Geens,⁷⁷ Lenaerts,⁷⁸ Alen,⁷⁹ Vanhoutte,⁸⁰ Lemmens,⁸¹ Van Orshoven,⁸² Cousy),⁸³ maar ook wel enkele slechte. Namen? Die geef ik dan wel als je dat bandje afzet!

Zoals gezegd, apprecieer ik vooral aan de professorenjob dat je standpunten kan innemen en met verve verdedigen, los van elke pressiegroep. Daarom nam ik ontslag als parlements lid, want daar kon ik dat veel minder. De academische vrijheid is belangrijk en te weinig collega's, vind ik, maken daarvan gebruik. Als hoogleraar kan je ook de zaken met een zekere autoriteit verkondigen. Als de mensen zien dat het van een prof komt, dan aanvaarden ze het als correct. Al moet ik op dit punt toch toegeven dat ik minstens één keer wat teruggefloten ben. Op een bepaald ogenblik kreeg ik er schoon genoeg van dat de Paus maar bleef de vrouwenrechten negeren. Ik was het gezaag over de vrouw in de Kerk beu en ik heb dan in de pers verkondigd dat de Paus (of de Kerk eigenlijk) vervolgbaar was wegens discriminatie en dat zijn handelwijze inging tegen het Europees recht inzake gelijke behandeling van mannen en vrouwen. Ik vond dat een belediging voor mijn vrouw en voor mijn dochter. Dit kon volgens mij niet meer in onze tijd. Ik heb dan een telefoontje gekre-

⁷⁶ Voor een volledige bibliografie wordt verwezen naar de website van Roger Blanpain <http://www.cer-leuven.be/Blanpain/home.htm> en de reeds in voetnoot vermelde werken. Herhaaldelijk heruitgegeven standaardwerken zijn de *Codex Arbeidsrecht*, de *Schets van het Belgisch arbeidsrecht* en *Europees arbeidsrecht*, die gebruikt werden bij het onderwijs in Leuven en elders. Enkele belangrijke reeksen waarvan Roger Blanpain editor is, zijn: *Reeks Arbeidsrecht*, *Reeks Sociaal recht*, *Reeks Europees recht*, *Bulletin for Comparative Labour Relations* en vooral de reeds besproken *International Encyclopaedias*.

⁷⁷ Koen Geens (geb. 1958), advocaat en buitengewoon hoogleraar K.U. Leuven, Directeur van het Jan Ronse Instituut, is gespecialiseerd in vennootschaps- en financieel recht, www.law.kuleuven.ac.be/venrecht/ronse/koengeens.html, d.c. 24.04.2004.

⁷⁸ Koen Lenaerts (geb. 1954) is buitengewoon hoogleraar en rechter in het Europese Hof van Justitie, [www.law.kuleuven.ac.be/int/europees/English/Institute/Staff/Teachers/Lenaerts/lenaerts\(us\)eng.htm](http://www.law.kuleuven.ac.be/int/europees/English/Institute/Staff/Teachers/Lenaerts/lenaerts(us)eng.htm), d.c. 24.04.2004.

⁷⁹ André Alen (geb. 1950) is buitengewoon hoogleraar en rechter in het Arbitragehof, [www.arbitrage.be/nl/voorstelling/voorstelling\(us\)\inrichting\(us\)\alen.htm](http://www.arbitrage.be/nl/voorstelling/voorstelling(us)\inrichting(us)\alen.htm), d.c. 24.04.2004.

⁸⁰ Hans (Johannes) Vanhoutte (geb. 1947) is gewoon hoogleraar internationaal recht en lid van tal van internationale organisaties, www.legal500.com/l500/formex/pps/ukp53858.htm, d.c. 24.04.2004 en www.law.kuleuven.ac.be/ipr/eng/institute/hvheng.html, d.c. 24.04.2004.

⁸¹ Paul Lemmens (geb. 1954) is buitengewoon hoogleraar, directeur van het Instituut voor Mensenrechten en lid van de Raad van State, www.law.kuleuven.ac.be/humanrights/lemmens.html, d.c. 24.04.2004.

⁸² Paul Van Orshoven (geb. 1951) is gewoon hoogleraar, directeur van het Instituut voor Gerechtelijk Recht en advocaat aan de Brusselse balie, www.law.kuleuven.ac.be/pubrecht/gerecht/LEDEN/PVO.htm#biografie, d.c. 24.04.2004.

⁸³ Herman Cousy (geb. 1946) is gewoon hoogleraar, directeur van het Instituut voor Handels- en verzekeringsrecht en van het Centrum voor Verzekeringswetenschap, www.law.kuleuven.ac.be/ihvr/cv.html?id=HCO, d.p. 09.2003, d.c. 24.04.2004.

gen van het rectoraat met de vraag 'of ik nog iets te zeggen had' en ik heb mij daarover dan niet verder uitgelaten. Maar, voor alle duidelijkheid, ik beklag mij niet over het incident.

Behalve aan het maatschappelijke debat en wat doceren, besteed ik tenslotte natuurlijk nog tijd aan mijn familie en aan ontspanning. Ik heb vijf kinderen (mijn vrouw heeft ook twee eigen kinderen) en vijftien kleinkinderen. Drie kinderen zijn jurist geworden. Wat ik fantastisch vind, is wanneer we samen op vakantie gaan. Geregeld mag ik van een vriend een villa in de Provence gebruiken voor deze familiereis. Dat is zaaaalig! Mijn hobby's zijn fietsen en tennissen (een tennisterrein ligt voor de deur). Als kind heb ik de muur van Geaardsbergen natuurlijk beklommen met de fiets, maar dat zou nu niet meer gaan. En als er nog tijd over is, dan lees ik een boek. Charles Handy vind ik een prachtig auteur. Hij heeft zeker een tiental boeken geschreven, waaronder *The Hungry Spirit*, *The Empty Raincoat*, *The Future of Work*. Een man die ook bijzonder veel invloed op mij heeft gehad, is Robert Reich,⁸⁴ die minister van Arbeid geweest is onder Clinton.

Ik heb veel gekregen. Hopelijk ben ik er in geslaagd iets terug te geven.

84 Bekende werken van hem zijn *I'll be short. Essentials for a Decent Working Society*, *The future of success*, *Women in the new Economy*, *The Work of Nations* en *The Power of Public Ideas*.

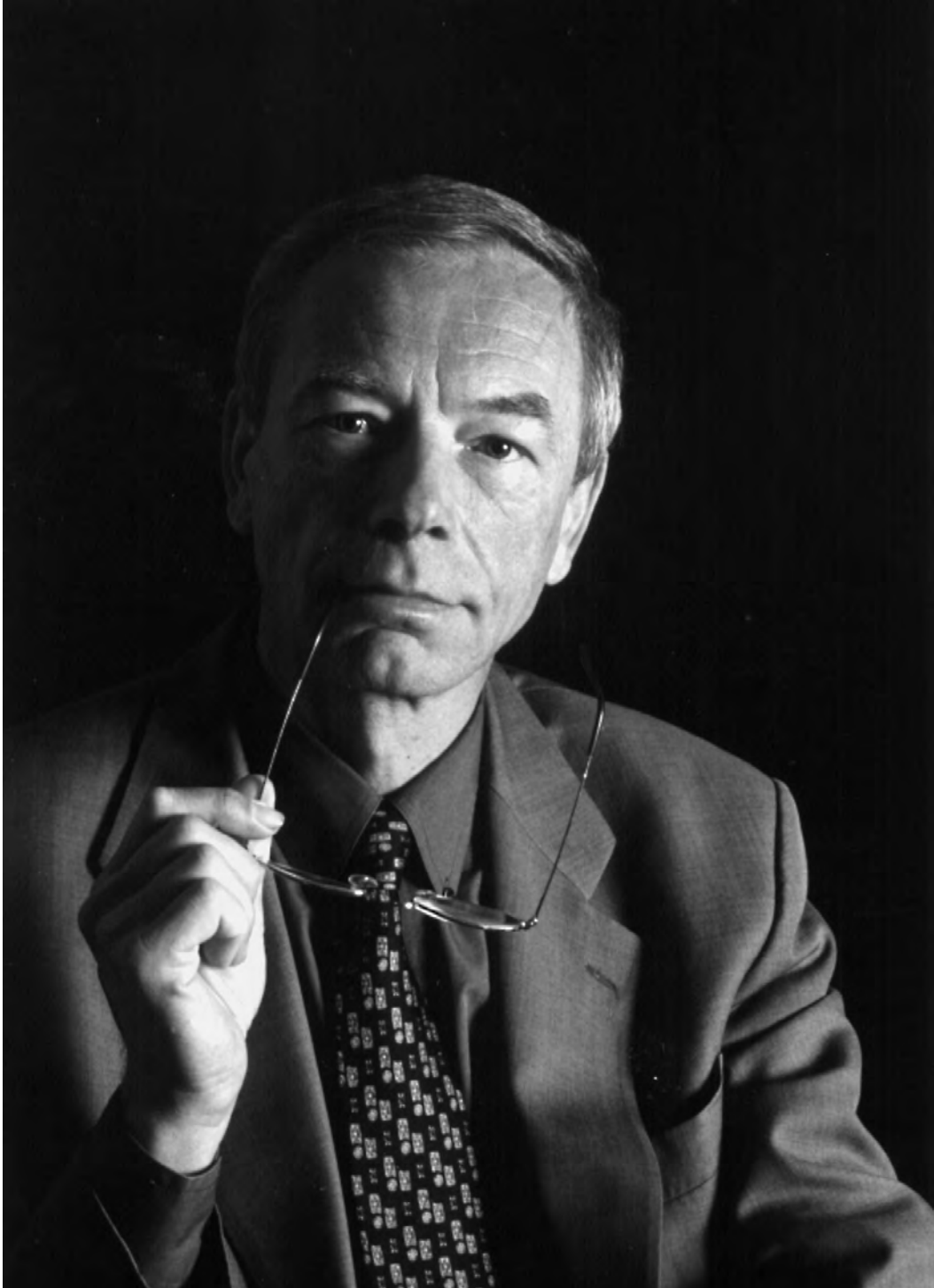

Foto: de Fotostudio, Leuven

EEN CRIMINOLOOG IN EEN JURISTENVACHT: INTERVIEW MET L. DUPONT

‘Het is zo eenvoudig dat ge er bijna moet over nadenken!’

We zijn op weg van het restaurant, waar we door professor Dupont zijn onthaald, naar het Instituut voor Strafrecht aan het Leuvense Hooverplein. De korte afstand die beide punten met elkaar verbindt, wordt door hem overbrugd met uitingen van verknochtheid aan de studentenstad waarover hij zich, naar eigen zeggen, alleen maar kan uitdrukken in lyrische bewoordingen. De lunch was er om kennis te maken en het interview voor te bereiden. Natuurlijk ook om allerlei soorten van evenwicht te bereiken. Bij zulke gelegenheden is het voor Nederlanders een kunst uit te komen op het consumeren van zodanige hoeveelheden voedsel en drank dat ook de rest van de dag als geslaagd kan worden aangemerkt, terwijl iemand die geïnterviewd gaat worden dan juist heel andere preoccupaties aan zijn hoofd heeft. Dat geldt zeker voor de hoofdpersoon van deze dag, die niet dol is op interviews, maar wel graag bereid is tot praten en discussiëren, die openhartig en toch ook weer voorzichtig is, en die steeds beducht is voor wat hij enkele malen ‘dikkenekkerij’ noemt. Het liefst voert Dupont zelf de regie, gebaseerd op een degelijke voorbereiding, maar tegelijkertijd heeft hij volop oog voor de wensen en belangen van zijn gesprekspartners. Ook tijdens het interview zullen we af en toe getuige zijn van pogingen van zijn kant deze soms om voorrang strijdende elementen met elkaar te verzoenen.

Eerst geven we een biografisch overzicht in grote lijnen, eigenlijk meer een academische positiebepaling. Lieven Dupont, in 1945 geboren te Roeselare, studeerde vanaf 1965 onder andere rechten en criminologie aan de Katholieke Universiteit Leuven. In zijn studietijd was hij tevens actief op het terrein van het (forensisch) maatschappelijk werk en de jeugdzorg. Na zijn afstuderen in 1970 werd hij in 1971 assistent voor strafrecht aan diezelfde universiteit, in 1977 docent en in 1985 gewoon hoogleraar strafrecht.

In 1979 werd zijn twee jaar daarvoor verdedigde proefschrift *Beginselen van behoorlijke strafrechtsbedeling* gepubliceerd. Aan dit ‘doctoraat’ waren al enkele al dan niet met het onderwerp van het proefschrift samenhangende publicaties voorafgegaan. Evenals in deze eerste publicaties zijn in de latere twee categorieën te onderscheiden: (technisch-)juridische en metajuridische. Straks zal blijken dat het zinvol is dit onderscheid te maken. Ook zal ruimschoots aandacht worden besteed aan activiteiten naast (maar zeker niet los van) de universitaire taken.

Onderwijs geven doet Dupont graag. Dat bleek ons onder andere bij kennisneming van studentenblaadjes. Daaruit zijn karakterisering en destilleren als: ‘actief’, ‘bewegelijk’, ‘fascinerend’, ‘betrokken’, maar ook – en dat ziet men graag – ‘intrigerend’, iemand van wie niet gemakkelijk hoogte is te krijgen.

Wij laten wij hem nu zelf aan het woord.

Ouderlijk huis en middelbare school

Ja – dicht gaat de map waarin Dupont de afgelopen weken van alles op een rij heeft gezet – ik zal dat uit het hoofd vertellen. Mijn middelbaar onderwijs heb ik geheel doorgebracht in het Onze-Lieve-Vrouwecollege (van de jezuïeten) in Antwerpen. De evaluatie van de opleiding in de jezuïetencolleges van die tijd is al dikwijls en door velen gemaakt. Wat mij betreft: ik hou er alleen restanten aan over van een bijzonder gelukkige jeugd. Ik was zeer dorstig naar kennis – 't klinkt misschien protserig, hopelijk kan dat ergens in uw tekst geneutraliseerd worden – en heb als een spons opgezogen wat werd aangeboden, zowel op het vlak van de literatuur, de poëzie, als op het niveau van de wetenschappen. Op een jezuïetencollege van toen was dat heel wat. Achteraf heb ik wel eens gedacht dat ik op het college een principiële aandacht voor kansarme groepen heb gemist. Maar misschien zie ik dat nu verkeerd. Het was eigenlijk, al was het niet zo bedoeld, een tamelijk selectief gezelschap. De grenzen tussen moeten en mogen en tussen goed en kwaad waren er bijna dogmatisch scherp getrokken. Over de daarmee verbonden gedragslijnen kon niet onderhandeld worden. Daaruit heb ik een fascinatie overgehouden voor wat er lag aan de overzijde van de grens van wat verboden was, of, anticiperend op later: voor delict en delinquent.

Ik kom uit een West-Vlaams gezin van eenvoudige afkomst dat – toen ik vijf jaar oud was – van De Haan aan Zee naar Kontich is geëmigreerd, toen nog een relatief klein dorp in de buurt van Antwerpen. Mijn vader was huisarts, wat hem in die tijd in de kringen bracht van de notabelen van het dorp. Voor ons hingen daar fatsoenlijkheidsnormen aan vast waaraan kinderen van notabelen zich te onderwerpen hadden. Vader was een uiterst schrandere, gevoelige en veelzijdige begaafde man. Zijn huisartsenpraktijk bood hem de ideale gelegenheid om deze talenten voluit te laten renderen. Toch was hij ook bijna stug beginselvast, zeker als het om morele waarden ging. In dat opzicht was hij en liet hij zich graag een 'conservatief' noemen, wat hem niet belet heeft om zich in tal van levenssituaties verrassend onconventioneel op te stellen. Mijn moeder was een zachtzinnige, gulhartige en onbaatzuchtige vrouw, die waakte aan de haard, zoals in vele dorpsdoktergezinnen van toen de gewoonte was. Om het kort te houden: samen met mijn oudere zus en jongere broer ben ik opgegroeid in klein burgergezin vol nestwarmte, goed beschermd tegen stoorzenders uit andere werelden. Ook toen al was er de gebiologeerdheid voor normatiek, de spanning tussen wat het gewone bourgeoisgezin als normen aanvaardde en het simpele bestaan van de dorpsjongen. Dat had ik aanvankelijk leren kennen in de dorpschool en daarna in de jeugdbeweging in het dorp. Ook van op het thuisfront was er dus nieuwsgierigheid naar wat er ligt over de grenzen van wat mag.

Windekind

Toen ik uiteindelijk in de retorica¹ voor de studiekeuze stond, bleek ik zo geraakt te zijn door de spiritualiteit van de jezuïeten dat ik een door religie geconditioneerde keuze heb

¹ Het laatste jaar van het (Latijns-Grieks) middelbaar onderwijs.

gemaakt. Dat was niet zo uitzonderlijk in die tijd, want wat dat betreft ben ik in het goed gezelschap van meerdere collega's aan deze universiteit. Ik dacht: als je moet kiezen wat je in je leven gaat doen, kun je er dan fout aan doen om aan het begin van de rest van je leven te kiezen voor een bestaan waarin centraal staat wat je op dat ogenblik als het meest essentiële ervaart? Zo ben ik regelrecht van het college het klooster van de jezuiten binnengestapt. De twee jaar noviciaat daar in Drongen zijn voor mij tot op vandaag een onuitputtelijke bron van inspiratie geweest. Kijk, dat kan ik nu niet meer uitleggen, wat dat allemaal betekent. Nog maar enkele jaren geleden confronteerden rechtsstudenten mij in een interview voor hun tijdschrift *Balans* met op het eerste gezicht haast brutaal klinkende maar niettemin argeloos gestelde vragen als: 'Naar het schijnt bent u ooit seminarist geweest. Klopt dat? Waarom bent u er niet mee doorgegaan?' En ook nog: 'Welke plaats neemt het geloof nog in uw leven?'. Ik zou het nu ook wijselijk kunnen laten bij mijn omzwachteld antwoord van toen,² maar uiteindelijk heb ik er geen problemen mee er iets explicieter op in te gaan. Je moet je voorstellen: een jongen van achttien jaar, die in zo'n noviciaat, waar in de regel de wet van het stilzwijgen gold, geïnitieerd wordt in de spiritualiteit van Ignatius van Loyola³ en zijn geestelijke oefeningen, en die uitgenodigd wordt dagelijks uren te mediteren en te reflecteren. Het noviciaat was ingeplant in een aandoenlijk mooi groen kader. Ik heb daar dag na dag de loop van de seizoenen meegemaakt en gevoeld. Elke bladknop die openging kon je als het ware volgen tot het blad van de boom viel. Dat is één dimensie, een onbevangen manier van in het leven staan, nog niet bezwaard met de harde informatie die over de wereld te verwerven is. Maar terzelfder tijd was er de dresuur, als ik dat zo mag zeggen, die in dat noviciaat gegeven werd. Dat gaf me toen de kans tot ziekenzorg, stervensbegeleiding en zelfs dodenwaak, ervaringen die niet meer weg te branden zijn uit mijn geheugen. Er waren ook andere projecten, die verband hielden met een heroriëntatie in het noviciaat, die een openheid wilden creëren op de sociale realiteit. Niet minder dan twee maanden tijdens die twee jaar heb ik als ongeschoolde arbeider gewerkt in een fabriek waar men landbouwmachines maakte (Zedelgem) en in een fabriek van autobussen, waar ik in de spuiterij stond, waar de karkassen van die bussen moesten ontvet worden vooraleer ze geschilderd werden (Roeselare).

Dat noviciaat is een uitzonderlijke confrontatie geweest met intrigerende dimensies van leven en dood. Het was een beetje de voortzetting van mijn Kleine Johannesbestaan, waarover we het bij de maaltijd al hebben gehad, eigenlijk mijn fase met Windekind.

2 'Uw vraag roept in mij de warme herinnering op aan zes wonderlijke jaren waarin ik, niet als seminarist, maar wel als would-be kloosterling (Jezuiet) in opleiding tegen de dingen van het leven aankeek. Ongeveer halverwege (na twee jaar noviciaat en vier jaar rechten) is gebleken dat ik weliswaar manifest geroepen was, maar voor iets anders was uitverkoren'. Zie: B. Delepierre en P. Van Rompuy, 'Interview prof. Dupont: De pijn van het strafrecht', in: *Balans*. Het tijdschrift van de Leuvense rechtsstudent, april 2001, p. 4-8.

3 Ignacio de Loyola (1493-1556) was de stichter van de orde van de jezuiten en auteur van strenge 'Ejercicios Espirituales'.

Naar de universiteit

In die tijd vond er een hele reorganisatie plaats bij de jezuïeten. De reorganisatie hield in dat een groep van mijn lichte van novicen, na de eerste twee jaar, niet onmiddellijk de normaal voorziene filosofie jaren moest aanvatten, maar naar de universiteit werd verwezen. Dit is wat mij betreft na onderling overleg, maar in gehoorzaamheid gebeurd. Met andere woorden, van bovenaf werd gedicteerd dat ik rechten moest gaan studeren, wat ik overigens zelf had gesuggereerd. De suggestie was mee geïnspireerd door mijn reeds eerder ter sprake gebrachte fascinatie voor de wereld van en achter de normen.

Ondanks mijn kleding van aankomend geestelijke was ik als nieuwe eerstejaars in het algemeen gesproken geen opvallende verschijning. Allerlei restanten van religieuze orden behoorden toen, in 1965, nog tot het stadsbeeld, maar binnen de eigen groep was je toch eerder een rariteit. Ik meen mij te herinneren dat er bij de eerstejaars rechtsstudenten nauwelijks vier of vijf geestelijken waren.

Idyllische kandidaatsjaren

Het studieaanbod in de kandidaatsjaren is nog nauwelijks te vergelijken met wat de rechtsstudenten vandaag te verwerken krijgen. De kandidaturen in de rechten maakten toen deel uit van kandidaatsprogramma's in het kader van de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Deze programma's hadden een 'truncus communis' van algemene vakken zoals wijsbegeerte, psychologie, geschiedenis, en vooral ook literatuur. Zij werden verder gedifferentieerd naargelang zij voorbereidden op de graad van doctor in de rechten, licentiaat in de filologie, licentiaat in de wijsbegeerte of in de geschiedenis. De eigenlijke rechtenopleiding werd door de Faculteit der Rechtsgeleerdheid pas aangeboden in drie doctoraatsjaren,⁴ waarin vrijwel exclusief juridische vakken geprogrammeerd waren. In het programma van de eerste kandidatuur was een vak 'Verklaring van een Latijns schrijver' opgenomen, waarvoor men uiteraard Latijn moest kennen. Ik kan mij niet van de indruk ontdoen dat dit vak enige domper heeft gezet op de democratisering van die studierichting.

Als ik omkijk naar deze kandidaatsjaren drijven in de selectiviteit van mijn geheugen alleen herinneringen boven aan een vrijwel ongeremde studiedrift. Deze werd aangewakkerd door de verlokkenende universaliteit van de te verwerken materies. Enkele professoren hebben, door de combinatie van eruditie en de gepassioneerde vertolking ervan in hun lessen, diepe sporen in mij achter gelaten. Ik denk hier bijzonder aan prof. Albert Westerlinck,⁵ die een vak 'Inleiding tot de geschiedenis van moderne letterkenden' gaf, aan prof. Herman Verdin,⁶ die ons rondleidde in de Griekse oudheid als was hij er zelf geboren en

⁴ In die tijd werd het doctoraat in de rechten toegekend zonder proefschrift.

⁵ Albert Westerlinck is de schuilnaam van José Aerts (1914-1984), priester-dichter en een ook in Nederland bekende essayist en literatuurwetenschapper. Hij behaalde vele literaire prijzen zoals de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor kritiek en essay (1962) en de Driejaarlijkse Oeuvreprijs van de Vlaamse Gemeenschap (1981).

⁶ Herman Verdin (*1925), classicus en historograaf van de Grieks-Romeinse oudheid. Emeritus sinds 1990.

niet in de laatste plaats ook aan prof. Emile Lousse,⁷ die ons in zijn lessen over de hedendaagse geschiedenis zijn visionaire lijfspreuk meegaf, dat wij geboren zijn: ‘ad majora, ad superiora, ad astra’, althans aan wie voor dergelijke dromen open stond.

Ontmoeting met een zielsverwant en extra-universitaire activiteiten

Tijdens de vakantie na mijn eerste kandidatuur werd ik geconfronteerd met een zekere Remi Van Beeck,⁸ iemand die criminologie deed terwijl hij sociaal assistent was in de gevangenis. Omdat zijn vrouw pas was bevallen had hij nog niet eens de kans gehad de bijzonder omvangrijke cursus over Europese letterkunde van Westerlinck open te doen, alhoewel hij daarover enkele dagen later examen moest afleggen. En toen is er iets wonderlijks gebeurd. Ik ben nooit iemand tegengekomen die ...

Hier stopt het relaas even. Dupont vraagt: Wordt het niet veel te uitvoerig? Ik ben mijn leven aan het vertellen en dat kan nu niet de bedoeling zijn. Maar we gaan door.

Omdat die cursus nog integraal in mijn hart en mijn hoofd zat, heb ik gezegd: ‘Ge hebt nog drie dagen, ga naar huis, kom mij morgenochtend om zes uur ophalen, op drie dagen breng ik U die cursus bij’. Remi had zo’n levensintuïtie en ervaring, en blijkbaar had ik – als U mij permitteert om dit zomaar onverbloemd te zeggen – een zodanig inlevings- en expressievermogen, dat ik hem het hele verhaal heb kunnen vertellen: van Dante en zijn *Divina Commedia*, van de *Decamerone* van Boccaccio waarvan ik pas veel later het verband met het *Symposion* van Plato zag; van Calderón de la Barca die school had gelopen bij de jezuïeten te Madrid en na vele omzwervingen op 51-jarige ouderdom priester-monnik was geworden, van de geschiedenis van de Franse, de Engelse, de Spaanse, en de Italiaanse literatuur. In drie dagen tijd had hij die cursus helemaal geassimileerd, vrijwel zonder enige aantekening te maken, want de truc bestond erin het verhaal van het leven van de auteur zo te vertellen, dat al de titels van de werken die gekend moesten zijn, daar perfect in pasten. Zelf had ik altijd op deze wijze gestudeerd, door associaties en zo, waarbij wij dikwijls hebben plat gelegen van door tragiek opgedrongen slappe lach. Dat ging vanzelf. Zo is hij er in geslaagd om een 16 op 20 te halen voor dat vak, alleen maar op grond van zijn stimulerende ontvankelijkheid voor menselijke tragiek en lyriek. Voor mij was het een nog niet eerder opgedane ervaring in zielsverwantschap.

Vanaf dat moment werd het duidelijk in welke richting mijn loopbaan zou moeten gaan. Nadat ik Remi van Beeck had ontmoet, leerde ik de wereld van reële delinquenten kennen. De beloning van Remi voor mijn kleine prestatie was dat ik de kans kreeg ...

7 Emile Lousse (1905-1986) was hoogleraar geschiedenis en rechtsgeschiedenis aan de K.U.Leuven.

8 Remi Van Beeck overleed in 1989 op eenenvijftigjarige leeftijd.

Kant A van het bandje (45 minuten) is vol, en we verzekeren Dupont dat het gebruikelijk is in dit soort materiaal te schrappen, daartoe uitgelokt door zijn karakterisering van de omvang van wat hij verteld heeft als 'overdadig'. Hij benadrukt ook dat het hem er om te doen is te laten zien dat er een lijn in zijn verhaal zit die hij niet zelf getrokken heeft.

Dus ik kom Remi tegen. Dat was een geniale man, met een voor mij nooit eerder ontmoet charisma. Er ging een enorme, vaak overweldigende en enthousiasmerende kracht van hem uit. Als geen ander had hij de capaciteit mensen te raken en te mobiliseren. Hij had een aangeboren allergie voor vastliggende structuren en wetten, onaantastbare bevindingen en stellige prognoses. Hulpverlening moest volgens hem worden opgetild uit de sfeer van de formules. Toen ik hem leerde kennen werkte hij in Leuven Centraal, een gevangenis met veroordeelden tot de zwaarste straffen: veroordeelden tot de doodstraf, levenslange opsluiting of gevangenisstraf van tien jaar en meer. Hij bracht mij op het spoor van een aantal gedetineerden die geen bezoek ontvingen. Zo heb ik tijdens mijn rechtenstudies heel wat tijd besteed aan het bezoeken van gedetineerden. Ook nodigde hij mij uit om in zijn kleine Volkswagen mee te rijden als hij op bezoek ging bij voorwaardelijk in vrijheid gestelde delinquenten. Hij vertelde naar wie hij ging – namen noemde hij niet, hij stelde strenge eisen aan de beroepsdeontologie – en welke de feiten waren. Als hij terugkwam – ik wachtte in de auto en studeerde dan een beetje – hoorde ik wat er gebeurd was. Op die manier werd ik geïncultureerd in heel die complexe wereld van de criminaliteit, de beleving van detentie, de vervroegde invrijheidstelling, etc. Dit alles bracht mij ertoe om ook zelf criminologie te gaan studeren.

De kritische geest van die tijd, eind jaren zestig, heb ik in de marge meegemaakt, dat wil zeggen niet in de termen van maatschappijkritiek. Weliswaar was ik als kind van die tijd min of meer opgenomen in de kritische beweging tegen het bestaande, zij het dat ik eerder georiënteerd was op marginalen binnen de samenleving, op wier emancipatie de revolutie van toen niet gericht was. Eigenlijk heb ik me nooit tegen iets moeten afzetten, maar altijd voor iets moeten inzetten, inderdaad misschien ook omdat die modernisering van de opleiding bij de jezuiten de noodzaak van dat afzetten wegnam. Dit zat er echter altijd al in: het mij onbehaaglijk voelen over het scheiden van de bokken en de schapen, alhoewel ik nu inzie dat ik zelf aan de kant stond van diegenen die deze scheiding aanbrachten.

Vanaf de eerste licentie heb ik vele weekends en vakanties besteed aan activiteiten voor en met jeugdige delinquenten: in Zuid-Frankrijk een tentenkamp met jonge delinquenten uit jeugdgevangenissen, en vooral in C.I.D.A.R., een observatiecentrum voor jonge delinquenten opgericht door prof. René Dellaert.⁹ Dellaert, die zich geestverwant voelde met Carl Gustav Jung, heeft velen binnen de toenmalige generatie van criminologen op beklivende wijze beïnvloed. Als geen ander kon hij geloofwaardig maken hoe belangrijk het

⁹ C.I.D.A.R. staat voor: Centrum voor Interdisciplinair Antropologische Research. Prof. René Dellaert (1906-1979), forensisch psychiater en kinderpsychiater, was jarenlang de bezieler van de Leuvense School voor Criminologie.

was om een geëxpliciteerd mens- en wereldbeeld te hebben als garantie om in de omgang met delinquentie het menselijke te blijven zien. Een van zijn leidmotieven was dat het niet hoort om van de misdadige mens te spreken, omdat deze niet bestaat, maar wel van mensen die misdadig gedrag vertonen.

Op weg naar huis; van huis weg

Na mijn tweede licentie rechten, hebben wij met een groepje van vijf jezuïeten onze intrek genomen in een rijhuis in de stad, weg uit de vertrouwde, door een opzettelijke ideologie gearchitecturaliseerde gebouwen. Dat kaderde toen in de kritische beweging binnen de religieuze genootschappen en hield verband met de seculariseringstendens van die dagen. Remi van Beeck kwam mij daar uiteraard herhaaldelijk opzoeken. Al lang droomde hij ervan om een nieuw initiatief te nemen in het kader van de reclassering van gedetineerden. Voorwaardelijk in vrijheid gestelde gedetineerden of ex-gedetineerden zonder familiale achterban waren in die tijd – in België althans – nog aangewezen op tamelijk grootschalige opvangtehuizen waarvan de benamingen, hoe goed ook bedoeld, verraadden dat ze voor ex-gedetineerden bestemd waren en die hen eerder in de marginaliteit hielden dan hen in de samenleving te reintegreren. Onze overstap van de grote institutie naar de kleinschalige leefgemeenschap inspireerde Remi tot een organisatorische vormgeving aan een concept dat hij reeds eerder voor ogen had. Hij heeft trouwens nooit meer dan een vonk nodig gehad om zijn creatieve verbeelding in lichtelaaie te zetten en zijn organisatorische talenten te stimuleren, waardoor hij de fundamenteen heeft gelegd voor tal van nieuwe initiatieven in de (forensische) welzijnszorg in Vlaanderen.¹⁰ Hij haatte pudding ... want 'uit pudding kunt ge geen vonken slaan'. De koele techniek van de hulpverlening moest voor hem plaats ruimen voor het gebeuren, het incident. De confrontatie met onze kleine anonieme communauteit was voor hem de vonk die Oikonde tot leven heeft gebracht: een nieuwe organisatie voor de opvang van ex-gedetineerden en andere marginalen, zoals thuisloze ex-psychiatrische patiënten en mentaal gehandicapten. Oikonde is het Griekse equivalent voor 'Op weg naar huis'. Degenen die – begeleid – in een huis van Oikonde woonden mochten niet alleen al door hun woonplaats herkenbaar zijn als ex-gedetineerden. Ze woonden niet in een grote instelling, maar met vier of vijf in een rijhuis gehuurd door een organisatie met een verhullende naam die niemand stigmatiseert. Uiteindelijk is iedereen op zoek naar de weg naar huis, of zoals C.G. Jung het heeft uitgedrukt, en zoals het ons door R. Dellaert was overgebracht, op weg naar het 'zelf'. De Griekse uitdrukking 'Oikonde' is een benaming die ik heb aangereikt, een kwetsbaar woord uit de Odyssea van Homerus, waarvan ik de betekenis heb mogen uitschrijven in de eerste folder tot bekendmaking van de v.z.w.¹¹ Oikonde en waarvan ik ook de statuten heb mogen redigeren. Deze

¹⁰ Remi Van Beeck was onder meer een van de grondleggers van de vluchthuizen voor mishandelde vrouwen in Vlaanderen en van hierna nog ter sprake gebrachte nieuwe initiatieven binnen de bijzondere jeugdzorg in het kader van Oikoten.

¹¹ Vereniging zonder winstoogmerk.

organisatie heeft door toedoen van Remi in Vlaanderen verschillende ankerplaatsen gekregen. In de beginjaren draaide de ganse werking op vrijwilligers. Vanaf 1972 werden de eerste beroepskrachten aangeworven.

Het huis waar wij woonden stond vanzelfsprekend ook open voor medestudenten. Ik heb daar mijn vrouw leren kennen. In haar trof ik de roos aan waarover Antoine de Saint-Exupéry in zijn *Kleine Prins* in alle ernst vertelde,¹² en zij is dit vandaag nog steeds gebleven, mijn professionele afwezigheden ten spijt. Hoe verknocht ik ook was aan het ideaal van de ‘contemplatio in actione’¹³ en aan de daarmee samenhangende ascese, het celibaat was manifest een brug te ver. Zo ben ik dus die eerder genomen brug terug overgestapt naar een oever die op dat punt anders dwingend was.

Later, in de jaren tachtig, was ik in verschillende bestuursfuncties betrokken bij Oikoten, een organisatie, in 1982 in het leven geroepen, die zich – onder de oorspronkelijk bezielende inspiratie van Remi van Beeck – met allerlei projecten van bijzondere jeugdzorg bezighoudt. Het begon met maandenlange voettochten voor jongeren met onaangepast gedrag, een instellingsverleden, beginnende criminaliteit en zo meer, naar Santiago de Compostela. Zeilkampen, werkadressen en gastgezinnen in Frankrijk, Spanje en Portugal kwamen erbij. Bij Oikoten gaat het niet om het bieden van een thuis, op weg naar huis (Oikonde), maar juist om ‘ontheming’, op eigen kracht, weg van huis in die gevallen waarin de levensomgeving geen thuis meer biedt.¹⁴

Afstuderen en het begin van de loopbaan

Met docenten was er in die tijd, althans wat mij betreft, weinig contact. Als u mij vraagt welke professoren die recht onderwezen in die vijf jaar tijd indruk op mij hebben gemaakt ...? Vermoedelijk was ik juridisch te weinig matuur om de coryfeeën die hier doceerden op hun waarde te schatten. Over mijn bevoegenheid in de kandidaturen heb ik het reeds gehad.

Voor mij waren er twee werelden: die van de studie en die van de buitenuniversitaire activiteiten. Beide gaven ze mij echter het perspectief op een werkterrein in of rond gevangnissen, en in zoverre vormden ze wel een eenheid. Het contact met die jongeren bracht een nieuwe ambitie, zeker het laatste jaar, toen ik uitgetreden was, namelijk jeugdrechter worden. Mijn thesis voor criminologie ging over de figuur van de jeugdrechter. Toen is mijn belangstelling dus, met terugwerkende kracht, meer bij het recht komen te liggen, dat ook aan de basis lag van mijn studiekeuze.

Aan het einde van mijn vijfde studiejaar, in 1970, ben ik afgestudeerd met het behalen van vier diploma's – het klinkt nu naar dikkenekkerij, maar dat was in die tijd mogelijk:

¹² Frans auteur (1900-1944) van wie vooral het boekje *Le Petit Prince* (1943) de wereld veroverde. Zie: <http://www.saint-exupery.org> (8 augustus 2004).

¹³ Kan vertaald worden als: 'beschouwelijkheid binnen de actie'. Deze uitdrukking verwijst naar een grondhouding die door Ignatius van Loyola aan zijn volgelingen werd voorgeschreven.

¹⁴ Gegevens deels ontleend aan <http://www.oikoten.be>. Vgl. <http://www.oikonde.be>. (Beide 21 juli 2004.)

rechten, criminologie, wijsbegeerte (baccalaureaat) en notariaat. Dat laatste licentiaat kon je er zo bij doen, voor mij was het diplomajagerij. Een perspectief op een academische loopbaan was er op dat moment niet. De weg naar de magistratuur liep via de advocatuur. Om mijn jeugdrechttersdroom te verwezenlijken heb ik me in oktober 1970 bij de balie ingeschreven.

Eerst kwam nog een jaar legerdienst (november 1970 tot en met oktober 1971). Tijdens mijn legerdienst ben ik getrouwd. Daarna moest ik voor de kost gaan werken. De balie leverde onvoldoende inkomen voor een jong gezin. Daarom heb ik me kandidaat gesteld voor een plaats bij het monitoraat rechten in Leuven,¹⁵ een ander echter werd benoemd. En toen kwam een unieke kans. Voor het eerst sinds jaren – en je kunt je afvragen: is dat nu toeval of niet – kwam er een vacature voor een assistent bij strafrecht. Dat is eigenlijk het begin van mijn professionele loopbaan.

Paard van Troje

De keuze van het onderwerp van mijn proefschrift vindt zijn oorsprong in een mislukking. Ik heb willen doctoreren op een puur rechtsdogmatisch leerstuk, de wederrechtelijkheid. Waarom? Weliswaar heb ik mijn juristenopleiding nooit verloochend, maar die wel, na verloop van tijd, gezien als een paard van Troje. Het verwerven van een reputatie als jurist zou mij recht van spreken geven – zo dacht ik toen – over de zaken die mij echt aanbelangen en die ik onder meer had aangetroffen in de opleiding criminologie. Dat zou mij een plaats geven in het ‘ernstig debat’,¹⁶ waarvan criminologen in die tijd enigszins waren uitgesloten, zodat andere verhalen en dimensies van de problematiek van het strafrecht aan de orde zouden kunnen komen, dan deze die door de juristen als dominant werden aangebracht.

Om aan te geven waarom het toen ging leest Dupont nu een passage voor uit een artikel, in 1979 verschenen in het tijdschrift *Res Publica*, getiteld ‘Justitiebeleid in de jaren zeventig’ en geschreven door Huysse,¹⁷ Fijnaut,¹⁸ Peters¹⁹ en Dupont. In dit gedeelte, dat hij aan Luc Huysse toeschrijft, wordt het Bel-

15 Voor een (hedendaags) kijkje in deze nog steeds bestaande Studiebegeleidingsdienst zie onder andere <http://www.law.kuleuven.ac.be/mon/> (21 juli 2004).

16 Een uitdrukking die men op tal van Vlaamse websites tegenkomt.

17 Zie het interview met hem in dit boek.

18 Cyrille Fijnaut (*1946), studeerde criminologie en filosofie aan de K.U. Leuven. Gewezen hoogleraar strafrecht, strafprocesrecht en criminologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (1986-1989) en gewezen gewoon (sinds 1989) en buitengewoon (sinds 2000) hoogleraar (vergelijkend) strafrecht en criminologie K.U. Leuven (1989-2004) Sinds 2001 hoogleraar rechtsvergelijking Universiteit Tilburg. In mei 2004 nam hij afscheid als (buitengewoon) hoogleraar te Leuven (zie <http://www.law.kuleuven.ac.be/strafrecht/CFAcadZitting.html> en <http://www.law.kuleuven.ac.be/strafrecht/CFAcadZittingreceptie.html>). Als visiting professor (sinds 1996) verbonden aan de New York University School of Law. Fijnaut is auteur van een uitzonderlijk omvangrijk en gedifferentieerd wetenschappelijk oeuvre over Europees strafrecht, georganiseerde misdaad, justitie, politie, rechtsvergelijking en strafrecht.

19 Tony Peters (*1941), gewoon hoogleraar (sinds 1984) criminologie, victimologie en penologie K.U. Leuven. Sinds oktober 2001 bijzonder emeritus. Voor een bio-bibliografie, zie: J. Goethals, ‘Laudatio’, in: L. Dupont en F. Hutsebaut (eds.), *Herstelrecht tusen toekomst en verleden. Liber Amicorum Tony Peters* (Leuven 2001), p. 9-31.

gische justitiebeleid getypeerd als een gesloten boek, niet alleen voor buitenstaanders, maar ook voor de wetenschap. Statistische gegevens zijn er niet of worden niet vrijgegeven. Rapportage blijft achterwege of is niet toegankelijk. Delicate punten en kernvragen worden verhuld. Misschien zijn er wel vragen, maar dan worden ze verdrongen.

De School voor Criminologie in Leuven heeft zich ervoor ingezet die sfeer van taboe te doorbreken. Interessant om hier te vermelden is dat ik bij mijn benoeming tot docent strafrecht, na mijn doctoraat – straks ga ik natuurlijk op uw vraag over dat onderwerp ingaan – aan de Nederlandstalige Universiteiten de enige niet-magistraat was die strafrecht doceerde. Aan de Franstalige Universiteiten, was het, op één of twee uitzonderingen na, niet anders. De teneur van het strafrecht werd bepaald, en de problematiek daarvan werd, zonder dat dit nu gestuurd was, dus stuurloos, onbewust beheerst door de probleemperceptie van de zittende en de staande magistratuur. Mijn voorganger (substantieel strafrecht) bijvoorbeeld was een militaire magistraat, zijn collega (procedureel strafrecht) een parketmagistraat en hun beider voorganger een strafrechter.

Die leerstoel kwam dus in 1977 op een niet vanzelfsprekende wijze bij een niet-magistraat terecht, bij iemand die zich in de voorafgaande jaren op een zeer kritische manier over het strafrecht had uitgelaten, maar zich tevens als jurist op het publieke forum had gemanifesteerd, door het schrijven onder meer van een juridische monografie over *Verlating van familie*, een heel technisch onderwerp, en van een basisstudie in het Nederlandse taalgebied, samen met mijn voorganger op de leerstoel voor strafrecht, Jacques Vanhalewijn,²⁰ over *Valsheid in geschriften*.²¹ Dus enerzijds heb ik mij in mijn assistentenjaren geprofileerd als een volbloed penalist, anderzijds in de marge een aantal metajuridische en systeemkritische beschouwingen gepubliceerd.

Nu, mijn benoeming tot docent strafrecht was in zoverre niet gepland dat mijn voorganger J. Vanhalewijn al te jong, op 50-jarige leeftijd is overleden. Daarmee ben ik weer terug bij mijn doctoraat. Zojuist heb ik uiteengezet waarom ik een rechtsdogmatisch onderwerp wilde aanpakken. Door gemis aan coaching – er was in mijn beleving in die tijd niemand in Leuven die mij met betrekking tot de problemen waarop ik stootte bij de uitwerking van de thematiek, oordeelkundig kon begeleiden – heb ik dat onderwerp moeten opgeven. Toen was er nog weinig tijd, nog tweeënehalf jaar over voor iets anders. Na enig zoeken in zijn notities: Op 5 januari 1975 heb ik een nieuwe aanvraag ingediend, niet meer voor een doctoraat in de rechten, maar voor een doctoraat in de criminologie. Eén van de redenen voor die koerswijziging was dat, zo er zich toen al een perspectief aanbood op een academische loopbaan, dit zich situeerde – gelet op nakende emeritaten – in de studieopleiding criminologie. Het nieuwe onderwerp was ‘Beginselen van een behoorlijke strafrechtsbedeling’, waarop ik in juni 1977 ben gepromoveerd.

²⁰ Jacques Vanhalewijn, 1927-1977. Zie over zijn levensloop: P. Simon, Eerste voorzitter Militair Gerechtshof van België, ‘Jacques Vanhalewijn 1927-1977’, Terechzitting van 27 april 1977, 19 p.

²¹ Beide monografieën gepubliceerd in de ‘Algemene Practische Rechtsverzameling’, Gent, in 1975.

Ja, dat is inderdaad heel snel, maar dat heeft veel te maken met de historische contextualiteit. Aan de keuze van het nieuwe onderwerp was een congres voorafgegaan van de Belgische vereniging voor criminologie, waarin ik een preadvies heb uitgebracht over 'het Belgisch strafrechtsbedelingsstelsel in het licht van een behoorlijke strafrechtsbedeling'. Dat was in Luik in oktober 1974. Op die studiedagen was aanwezig de gewezen hoogleraar strafrecht in Luik, emeritus procureur-generaal Jean Constant, een zeer bekende, erudiete penalist, en die heeft toen geweigerd, omdat hij mijn tekst op voorhand had gezien, aan dezelfde tafel te zitten als die jonge, zich over het strafrechtssysteem van toen kritisch uitlatende assistent uit Leuven. Eigenlijk zit het wezen van mijn thesis, maar toen nog zonder enige historisch-empirische onderbouw, reeds in dat kleine stukje, want het was een doorlichting van het strafrechtssysteem in het licht van de spanning tussen rechtmatigheid en doelmatigheid en tussen de gepretendeerde en de reële gang van zaken. Toen ik dat geschreven had stelde prof. Lode van Outrive,²² toenmalig voorzitter van de Belgische vereniging voor criminologie, mij de vraag waar ik al die beginselen eigenlijk vandaan haalde, en dat is de stimulans geweest voor mijn onderzoek.

Maar wat is nu de tragedie geweest? Veel tijd had ik al niet, het einde van mijn assistentschap (oktober 1977) kwam in zicht. En toen werd in het begin van het studiejaar '76-'77 Jacques Vanhalewijn, aan wie ik affectief sterk gehecht was, dodelijk ziek. Vanaf oktober '76 moest ik hem een heel jaar voor al zijn lessen vervangen, een jaar dat moest voorbehouden zijn aan het schrijven van mijn thesis. U kunt zich voorstellen in welke pijnlijke omstandigheden dat doctoraat moest worden geschreven.

De inhoud van het proefschrift

In dit proefschrift, dat voor het mislukte deel van zijn paard van Troje-project in de plaats kwam, behandelt Dupont de beginselen van een behoorlijke strafrechtsbedeling die in het achttiende-eeuwse Frankrijk voor en na de revolutie werden geformuleerd in het debat over strafrechtshervorming: legaliteit, gelijkheid, proportionaliteit, personaliteit, publiciteit en subsidiariteit (deel I). Het zijn beginselen die hij aantroef bij vele thans vergeten auteurs, die hij uit de rijke bibliotheek van Leuven opdiepte, 'constanten [...] die ook thans weer aan de orde zijn',²³ maar die in de loop der tijd een selectieve uitleg en realisering hebben ondergaan. Dat laatste behandelt de auteur vanuit het perspectief van achtereenvolgens de liberale rechtsstaat (deel II) en de sociale rechtsstaat (deel III). Tijdens de lunch heeft hij al verteld dat het boek noch in Nederland, noch in eigen land, bij het verschijnen althans, veel aandacht heeft gekregen, waarop wij in dit geval met recht op de troost konden wijzen die dit soort werken nog jaren later kunnen bieden. Bij onderwijs aan criminologiestudenten is het door een van ons (SvR) jarenlang gebruikt, en er zijn allerlei tekenen en bewijzen dat het in Nederland op allerlei plaatsen niet alleen is aangeschaft, maar wel

22 L. Van Outrive (*1932), gewoon hoogleraar onder meer in de criminologische sociologie en de politionele en gerechtelijke organisatie in de opleiding criminologie aan de K.U. Leuven. Emeritus sinds 1997.

23 L. Dupont, *Beginselen van behoorlijke Strafrechtsbedeling. Bijdragen tot het grondslagenonderzoek van het strafrecht*, diss. Leuven 1977 (In-universitaire reeks Criminologie en Strafrechtswetenschappen, 1; Antwerpen en Arnhem 1979), p. 7.

degelijk gebruikt. Onze woorden helpen Dupont klaarblijkelijk om zijn schroom te overwinnen om zelf, zoals hij dat noemt, 'valoriserende' uitspraken te doen over zijn werk. Zo wijst hij er onder meer op dat zijn proefschrift prominent aanwezig is in de grondslagentheoretische studie van het strafrecht van de hand van Foqué en 't Hart, waarvan hij het belang hoog aanslaat.²⁴

Bij de bespreking van dit en ander werk komen we op tal van inhoudelijke aspecten terecht. Aan wetenschapsfilosofische vragen – zoals: 'op welke gronden kun je tot normatieve uitspraken komen' – heeft Dupont tijdens zijn assistentschap veel aandacht besteed. Van het vele dat hij daarover op papier zette is als gevolg van de 'miserie' in 1977 'geen letter' in zijn proefschrift terecht gekomen, al worden daarin bekende auteurs aangehaald als Max Weber en Jurgen Habermas. Veel belang hecht hij ook aan het werk van Sandweg over de filosofie van de Aufklärung,²⁵ al komt dit in zijn proefschrift 'maar bijna homeopathisch' aan de orde. In dit deel van het gesprek weidt hij in verband met zijn proefschrift in het bijzonder uit over de kwestie dat mensen in verschillende tijden dezelfde woorden kunnen gebruiken om iets heel anders te benoemen, over de emancipatorische functie van het recht, en over de praxis als pervertering van de theorie. Af en toe biedt Dupont door middel van een kwinkslag of paradox de mogelijkheid onderbroken te worden:

Dat is eigenlijk heel eenvoudig. Het is zo eenvoudig dat ge er bijna over moet nadenken! Of, later: Ik houd maar monologen, ge gunt me er te veel!

Dit laatste quasi-verwijt nemen we nu, achteraf, ter harte om de draad – een eindje verder – weer op te kunnen pakken.

Strafrechtshervorming en Panopticon

Was het na het proefschrift afgelopen met de buitenuniversitaire activiteiten? Het antwoord op deze vraag is kort, want alvorens daarop verder in te gaan wil Dupont eerst naar het eerder uitgezette pad terug:

Nee, maar ik ga nu mijn eigen chronologie na om uw werk een beetje beter te ordenen. Het docentschap, waarmee ik de mij toegewezen onderwijsopdrachten in '77-'78 aanvatte bracht een zware onderwijsbelasting met zich: acht uren per week gedurende twee semesters. Dat hele eerste jaar is eigenlijk opgeslokt geweest door deze onderwijstaken. In het tweede jaar heb ik de kans gehad om naar Polen te gaan. De Poolse oud-minister van Justitie die jeugdsanctierecht en penitentiair recht doceerde aan de universiteit van Warschau, was hier uitgenodigd door collega Lode Walgrave²⁶ om te spreken over jeugdbeschermingsrecht. Hij was tevens de auteur van de Poolse Beginselenwet gevangeniswezen. Vanwege mijn belangstelling voor het penitentiaire kwam ik met hem in contact en kreeg ik

²⁴ R. Foqué en A.C. 't Hart, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming. Grondslagen van een strafrechtelijke waardendiscussie* (Arnhem 1990).

²⁵ Jürgen Sandweg, *Rationales Naturrecht als revolutionäre Praxis. Untersuchungen zur Erklärung der 'Menschen- und Bürgerrechte'* von 1789 (Berlin 1972).

²⁶ L. Walgrave, emeritus hoogleraar criminologie K.U. Leuven

een uitnodiging om naar Polen te komen, daar gevangenen te bezoeken en aan de universiteit van Warschau enkele lessen te geven.

In datzelfde jaar is onder Leuvense impuls de Interuniversitaire Reeks Criminologie en Strafrechtswetenschappen ontstaan. Het eerste boek in die reeks was mijn doctoraat (1979). Ik wilde dat zelf niet publiceren, maar er werd toen gezegd: 'Het komt u niet toe te beoordelen wat er de betekenis kan van zijn, dus laat dat maar aan anderen over'. In deze reeks zijn in totaal 29 studies verschenen.²⁷

Ik heb er jullie reeds op gewezen dat er tussen Cyrille Fijnaut, Tony Peters en mij een uitstekende verstandhouding bestond, die onder meer voortvloeide uit op elkaar aansluitende inzichten over de relatie tussen wetenschap en praktijk, een grote waardering voor ervaringsdeskundigen, en een gemeenschappelijke ideële gedrevenheid. Die verstandhouding is de humuslaag geweest van waaruit discussies groeiden die aanleiding hebben gegeven tot de creatie in 1980 van *Panopticon*. Tijdschrift voor strafrecht, criminologie en forensisch welzijnswerk. Als eerste voorzitter van de redactieraad heb ik de pen vastgehouden waarmee de hele filosofie achter dat nieuwe tijdschrift is neergeschreven en die is vandaag nog altijd de moeite waard. De rechtstreekse aanleiding was een grote onvrede over de toenmalige pogingen tot hervorming van het Belgisch strafrecht en strafprocesrecht. Dat was een geschiedenis vol absurde feiten. In 1962 was prof. H. Bekaert benoemd tot Koninklijk Commissaris, belast met de hervorming van de rechtspleging in strafzaken. Eind 1976 kwam hij met een voorontwerp van een nieuw Wetboek van Strafvordering. In plaats van de voorstellen van H. Bekaert in de openbaarheid te brengen, vond de toenmalige minister van Justitie het wenselijker om een Commissie te installeren voor de Herziening van het Strafwetboek, op grond van het argument dat eerst moest worden overgegaan tot de hervorming van het materiële strafrecht vooraleer men de discussie over de hervorming van de strafrechtspleging kon aanvangen. Zo werd de hervorming van het strafprocesrecht voor jaren op een dood spoor gezet.²⁸ De ontgoocheling over het eerste rapport dat in 1978 door de Commissie voor Herziening van het Strafwetboek werd uitgebracht was groot, vooral in kringen van niet-juristen. Het was een kluif voor juristen maar er bleef een gapende kloof bestaan tussen enerzijds de omvang en de complexiteit van de problemen die zich in en rond de strafrechtsbedeling afspeelden, en anderzijds de schraalheid van de vrijwel exclusief juridische probleemduidingen en voorstellen tot probleemoplossingen van de Commissie. In die situatie moest het nieuwe *Panopticon*, zoals ik bij de persconferentie ter gelegenheid van de presentatie ervan heb gezegd, geen tijdschrift maar een strijdschrift worden tegen de maatschappelijke dominantie van probleempercepties door juristen.²⁹ Het moest ook ruimte bieden voor anderen, inzonderheid voor ervaringsdeskundigen op

27 In 1993 kwam hiervoor een Leuvense reeks in de plaats (Samenleving, Criminaliteit en Strafrechtspleging), waarin reeds eenzelfde aantal studies is verschenen.

28 Uitvoerder: L. Dupont, 'Waarover men niet (meer) spreekt. Een eentonig verhaal over strafrechtelijke hervormingspogingen in België', in: *Panopticon* 1/6 (1980), p. 445-449.

29 Zie 'Persconferentie *Panopticon*', in: *Panopticon* 1/1 (1980), p. 102-106.

alle niveaus van de strafrechtsbedeling, vanaf de politionele fase tot in de fase waar de ervaring van gevangenisbewaarders en hulpverleners voor de strafrechtshervorming gevaloriseerd kan worden. In Nederlandstalig België ontbrak het aan een dergelijk forum voor uitwisseling van informatie. Een tijdschrift als *Delikt en Delinkwent* (sinds 1970) hadden wij niet.³⁰ De geschiedenis heeft bewezen dat het initiatief tot het oprichten van *Panopticon* aan een blijvende nood beantwoordde. Op dit ogenblik is dat tijdschrift niet meer weg te denken. Het heeft de brug gelegd tussen alle actorengroepen die in en rond de strafrechtsbedeling bedrijvig zijn.

Ja, ik stond dus bekend als een kritische volger van wat er op dit vlak gebeurde, zij het in al mijn ambivalentie. Men wist me niet goed te plaatsen. Hij kent het positieve strafrecht, is solidair met de juristen ..., alleen raakt hij ook heel andere thema's aan. Het paard van Troje wierp zijn vruchten af.

Bronnen van inspiratie

Al vroeg, tijdens mijn jaren als assistent, ben ik bekoord geweest door tal van Nederlandse criminologen en juristen. Andere invloeden uit het buitenland, en dan denk ik inzonderheid aan de strafrechtsdogmatiek, waarin ik vooral Duitse rechtsgeleerden op de handen droeg, laat ik nu buiten beschouwing. Op het domein van het strafrecht en de criminologie werd ik getroffen door de Utrechtse school.³¹ Ik noem vooral latere vertegenwoordigers ervan die ik persoonlijk in Utrecht heb ontmoet, zoals Toon Peters,³² die mij in 1981/1982 had uitgenodigd om over mijn doctoraatsproefschrift te komen praten, en Constantijn Kelk,³³ met wie ik doorheen de jaren contacten ben blijven onderhouden. Zijn talloze werken over penitentiair recht hebben mij bijzonder veel inspiratie gegeven bij het opstellen van mijn hierna nog te bespreken Voorontwerp van Beginselenwet Gevangeniswezen. Ik ben ook bijzonder gegrepen geweest door de abolitionistische denkbeelden, niet zozeer zoals ze door H. Bianchi³⁴ werden uitgedragen, van wie ik nog herhaaldelijk zijn ouder werk *Ethiek van het Straffen* herlees, maar zoals ze in de geschriften van Louk Hulsman³⁵ werden ver-

30 Wel was er, sinds 1907, de *Revue de droit pénal et de criminologie*. Vgl. 'Wat ons beweegt', in: *Delikt en Delinkwent* 1/1 (1970), p. 1-4 (de voortzetting van het *Tijdschrift voor Strafrecht*). Het *Tijdschrift voor Strafrecht* verscheen voor het eerst in september 1886, toen het nieuwe Nederlandse Wetboek van Strafrecht van kracht werd.

31 Als zodanig bekend geworden door de samenwerking vanaf de jaren vijftig tussen de Utrechtse hoogleraar-jurist W.P.J. Pompe (doceerde van 1928 tot 1963), de psychiater P.A.H. Baan (doceerde van 1952 tot 1957) en de criminoloog G.Th. Kempe (doceerde van 1950 tot 1976). Zie hierover: P. Moedikdo, 'De Utrechtse School van Pompe, Baan en Kempe', in: C. Kelk e.a. (ed.), *Recht, macht en manipulatie* (Antwerpen 1976), p. 90-154.

32 Prof. A.A.G. Peters (1936-1994) was gewoon hoogleraar in het strafrecht, het strafprocesrecht en de criminologie te Utrecht van 1972-1975, en doceerde vanaf 1975 rechtssociologie aan diezelfde universiteit. In 1990 aanvaarde hij aan de Rijksuniversiteit te Leiden een deeltijd hoogleraarschap in het Centrum voor Japanse en Koreaanse studies. Zie onder meer C. Kelk, 'In memoriam prof. mr. A.A.G. Peters', in: *Nederlands Juristenblad* 69 (1994), p. 1305-1307.

33 Prof. Constantijn Kelk (*1943) is sedert 1980 hoogleraar straf(proces)recht en penitentiair recht aan de Universiteit Utrecht en is aldaar sinds 1969 verbonden aan het Willem Pompe Instituut.

34 H. Bianchi (*1924), emeritus hoogleraar criminologie Vrije Universiteit Amsterdam.

35 L.H.C. Hulsman (*1923), emeritus hoogleraar, doceerde strafrecht en strafprocesrecht aan de Erasmus Universiteit Rotterdam van 1963 tot 1986.

woord en waarover prof. Rummelink schreef dat hij zich met dat abstract utopisme buiten de serieuze discussie plaatste.³⁶ Hulsman was trouwens lid geweest van mijn doctoraatsjury. Daarna hebben wij nog schriftelijk gecommuniceerd over de publicatie van dit proefschrift in het Frans, waartoe hij in samenspraak met L. Van Otrive het initiatief had genomen en waarvan een eerste vertaling is gemaakt voor de reeks van monografieën van het Franse tijdschrift *Déviance et Société*. Ik betreur nog altijd dat ik toen, vermoedelijk door de herinnering aan de erbarmelijke omstandigheden waarin dit proefschrift moest worden afgewerkt, niet meer de kracht heb kunnen opbrengen om de ondersteuning van die vertaling tot een goed einde te brengen. De aanvangszinnen van de inaugurale rede van Louk Hulsman van 1965, *Handhaving van recht*, waarin het abolitionisme a posteriori gezien hoogstens potentieel aanwezig was, zijn voor mij tot op vandaag, in de spaarzaamheid van de woorden, nog altijd een van de meest indrukwekkende introducties tot de strafrechtsproblematiek. Ik heb ze zo dikwijls herlezen, dat ik ze nu uit het hoofd kan citeren. ‘Alle recht trekt grenzen, grenzen tussen wat mensen van elkaar verwachten mogen, wat zij van elkaar verdragen moeten en wat zij niet van elkaar behoeven te dulden. Grenzen tussen moeten, mogen en niet mogen en daarmee trekt het recht dan tevens een grens tussen recht en onrecht’.³⁷ Dat is een thematiek die, dat moet nu stilaan uit dit vraaggesprek duidelijk worden, mij altijd heeft aangesproken, meer bepaald de vraagstellingen die deze zinnen uitlokken: de problematiek van het grenzen trekken, in zoveel uiteenlopende gebieden: dat van de moraal, dat van het recht en niet het minst ook dat van het strafrecht. Als het om recht gaat: wie is in staat om in onze samenleving beslissende wetgevingsimpulsen te geven die een onderscheid indiceren tussen recht en onrecht, en wie niet en waarom niet?

Adviseur, ontwerper, advocaat

Na de oprichting van *Panopticon*, en ook omwille van het feit dat er in die tijd in de opleiding criminologie te Leuven stages werden gerealiseerd, had ik heel wat contacten in de justitiële welzijnssector. Heel belangrijk zijn in die context de grote staatshervorming, de federalisering die België heeft doorgemaakt, en – in het kader daarvan – vooral ook de Bijzondere Wet tot hervorming van de instellingen van 1980. Daarin werden tal van bevoegdheden van de centrale overheid overgeheveld naar de nieuwe gemeenschappen. Zo werden ook vele aspecten van het justitiële welzijnswerk – in Nederland zou men zeggen de reclassering – gemeenschapsmateries. Dat bracht grote problemen met zich mee voor de organisaties die op dit terrein actief waren. Hun oude broodheer (de federale Justitie) betaalde alleen nog voor

³⁶ J. Rummelink, *Actuele stromingen in het Nederlandse strafrecht* (Arnhem 1982), p.14. Prof. Jan Rummelink (1922-2003) doceerde strafrecht en strafvordering, van 1963 tot 1968 aan de Rijksuniversiteit Groningen en van 1974 tot 1989 aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij was vele jaren Advocaat-Generaal (1968-1988) en Procureur-Generaal (1988-1992) bij de Hoge Raad der Nederlanden. Zie C. Kelk, ‘In memoriam Jan Rummelink (1922-2003)’, in: *Delikt en Delinkwent* 2003, p. 551-559.

³⁷ L.H.C. Hulsman, *Handhaving van recht*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het strafrecht, de strafvordering en de criminologie aan de Nederlandse Economische Hogeschool, Hogeschool voor Maatschappijwetenschappen, te Rotterdam op donderdag 28 januari 1965 (Deventer 1965), p. 3.

de controles die verband hielden met de voorwaardelijke invrijheidstelling. Maar wat het echte justitiële welzijnswerk betreft was er een vacuüm. Dat bleek bijvoorbeeld heel duidelijk in Antwerpen, waar men was gaan experimenteren met vroeghulp en detentiebegeleiding. Dat kenden wij, anders dan in Nederland, toen nog niet.

Bij de toenmalige Vlaamse Gemeenschapsminister van Gezin en Welzijnzorg, die onder meer verantwoordelijk was voor de forensische welzijnzorg, heb ik in 1984, mij tolk voelend van deze sector, mijn verontwaardiging uitgesproken over het feit dat er sedert die wet van 1980 in die sector vrijwel nog niets was gebeurd binnen de Vlaamse Gemeenschap. De minister, Rika Steyaert – ik heb zelden een zo gedreven politicus ontmoet – was daar zo van aangeslagen dat ze gezegd heeft: doe maar, schrijf mij een ontwerp van besluit van de Vlaamse executieve over het forensisch welzijnswerk. Zo ben ik toen, uiteraard deeltijds, verbonden geweest aan dat kabinet. Daar gaf men echter op dat moment nog een hogere prioriteit aan de jeugdbescherming. Deze materie was eveneens grotendeels gecommunautariseerd. Er was al wel een ontwerp van decreet, maar in het licht van een eerder advies van de Raad van State moest het grondig worden bewerkt. Eerst heb ik met een stafmedewerker meegeschreven aan het Decreet van de Vlaamse Gemeenschap van 27 juni 1985 inzake bijzondere jeugdbijstand.³⁸ Daarna – nu moet ik even mijn aantekeningen raadplegen – heb ik ook het besluit van de Vlaamse Executieve van 24 juli 1985, houdende de voorwaarden inzake erkenning en subsidiëring van diensten voor forensische welzijnzorg mede geredigeerd. Met dit besluit is de basis gelegd voor een forensische welzijnzorg die onafhankelijk is van de minister van Justitie, zonder de dwang van het moeten. Het budget dat naar de Vlaamse gemeenschap werd overgeheveld bedroeg toen 20 miljoen BEF; nu heeft men plannen voor een begroting die, als de kruissnelheid bereikt wordt in het jaar 2006, – geloof ik – een half miljard BEF³⁹ zal bedragen. Meer hierover, en over alle discussies in verband hiermee, zult u vinden in *Panopticon* en in een rede die ik in 1985 heb uitgesproken ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het Werk der Wederaanpassing Antwerpen: ‘Welzijnswerk in de schaduw van het strafrecht’.

In diezelfde tijd was Oikoten⁴⁰ helemaal in de miserie geraakt. Ik had toen het vertrouwen van het kabinet van welzijnswerk, wat mij toegelaten heeft om voor Oikoten, waarvan ik tijdens de crisisjaren voorzitter was, de overlevingssubsidiëring te verkrijgen waardoor deze organisatie is kunnen blijven bestaan. Over de inspirerende werking van Nederland voor mijn denkbeelden heb ik al het een en ander gezegd; omgekeerd is Oikoten, als experiment op het terrein van de jeugdbescherming, heel inspirerend geweest voor Nederland en vele andere landen. Deze nieuwe extra-universitaire werkzaamheden hebben mijn werkjaar 1984/’85 bijzonder zwaar gemaakt. Er ontstonden daarna nog enorme commu-

38 Zie: L. Dupont en C. Vander Auwera, *Het nieuwe jeugdrecht van de Vlaamse Gemeenschap. Teksten met inleidend commentaar* (Leuven 1988). 155 p.

39 €12,4 miljoen.

40 De al eerder, onder het kopje ‘Op weg naar huis; van huis weg’ ter sprake gekomen organisatie.

nautaire problemen: het decreet op de bijzondere jeugdbijstand is pas drie jaar later in werking getreden, omdat de Belgische Staat het bij het Arbitragehof⁴¹ had aangevochten.

De advocatuur was een andere dimensie van mijn extra-universitaire bezigheden.⁴² Daarin heb ik uitzonderlijk boeiende strafzaken kunnen pleiten zoals bijvoorbeeld de beroemde Transnuclear-zaak. Die hield verband met het centrum voor kernenergie in Mol, waar ge heel die onvermijdelijke rotzooi krijgt van kernafval. In het dossier dat ik moest verdedigen ging het om een botsing tussen een gelijktijdig lopend gerechtelijk en parlementair onderzoek. De zaak eindigde in cassatie, in 1993, op een niet-ontvankelijkheid van de strafvordering, met als gevolg dat men de Wet op het parlementaire onderzoek heeft moeten wijzigen om nieuwe problemen te voorkomen. Maar ik heb ook vele kleine strafzaakjes gedaan. Dit was bijzonder voedend voor mijn onderwijsopdrachten. Er zijn studenten die de technicité voor 100 procent kennen, een *conditio sine qua non*, maar dan hebt ge nog niks, want daarbovenop moet ge nog de juiste attitude hebben, het invoeingsvermogen, de zin voor de ondersteuning van de cliënt, enzovoort. Voor mij is de advocatuur bijzonder inspirerend geweest voor mijn taak als docent.

Een dergelijke combinatie van taken is in België geheel niet ongewoon. Wel ben ik met de advocatuur heel zuinig omgegaan, namelijk zodanig dat mijn hoofdopdracht hier nooit in gevaar is gebracht. Het ging erom voldoende voeling te blijven houden met de rechtspraktijk. Maatschappelijke en wetenschappelijke dienstverlening en het onderwijs zijn altijd de belangrijkste pijlers geweest van mijn werk. Alhoewel ik heel wat wetenschappelijk onderzoek heb kunnen verrichten, vooral in interdisciplinair verband, kan men bezwaarlijk spreken van een indrukwekkend oeuvre. Dit neemt niet weg dat er tal van publicaties zijn waarop ik met enige tevredenheid terugkijk, ook al zou ik ze nu geheel anders schrijven. En dan denk ik onder meer aan het *Handboek Belgisch Strafrecht* dat ik in 1990 met medewerking van mijn toenmalige assistent, inmiddels buitengewoon hoogleraar strafprocesrecht, Raf Verstraeten schreef.⁴³ Op het ogenblik van de publicatie ervan was dit als referentiewerk over het Belgisch strafrecht het meest up to date. Het was toen vrijwel vijftien jaar geleden dat er nog een Nederlandstalig handboek over Belgisch strafrecht was verschenen. Het is toen bijzonder goed onthaald geweest in de rechtspraktijk, maar aangezien het tot op heden niet meer werd bewerkt, is het thans, gelet op de talloze vernieuwingen in het strafrecht, in tal van onderdelen volstrekt achterhaald. Mijn onderwijsbelasting heb ik de laatste tijd om gezondheidsredenen, die mij zullen dwingen vervroegd in het emeritaat te stappen, geleidelijk aan moeten beperken.

Naar een combinatie professoraat en magistratuur heb ik nooit gestreefd. Ook de ambitie jeugdrechter te worden was verdwenen toen ik hier ineens in volle zee mocht zwemmen. Maar dan zie je hoe alles samenkomt: ik ben jeugdrechter willen worden, en later heb

41 Het Arbitragehof is een constitutioneel hof. Het kan wetten en decreten vernietigen, onder andere wegens onbevoegdheid van, bijvoorbeeld, het Belgische (federale) of het Vlaamse parlement. Deze uitleg is ontleend aan een bijdrage van Ludo Permentier aan de taalkalender van het 'Genootschap Onze Taal', 22 februari 2004 (rubriek: 'dagje België').

42 Tot en met het jaar 2000.

43 L. Dupont en R. Verstraeten, *Handboek Belgisch strafrecht* (Leuven 1990). 913 p.

Prof. Dupont, na het interview op 25 juni 2004. Foto: S. Faber

ik aan dat decreet op de jeugdbescherming mogen werken; ik ben de gevangenis willen binnenstappen als hulpverlener, en lig nu mee aan de basis van een Voorontwerp van Beginselenwet gevangeniswezen.

Opnieuw: beginselen

Op 5 juli 2000 werd in de Belgische Kamer het rapport van de Commissie-Dupont overhandigd. Deze commissie 'Basiswet gevangeniswezen en (interne) rechtspositie van gedetineerden' leverde bij die gelegenheid een voorontwerp van wet in (met een memorie van toelichting en een bespreking van de 172 ontworpen artikelen), met daaraan toegevoegd een conceptnota externe rechtspositie van veroordeelde gedetineerden en instelling van penitentiaire rechtbanken. De toenmalige minister van Justitie Verwilghen gaf het ontwerp onmiddellijk door aan de Kamer, niet als een soort hete aardappel, maar om duidelijk te maken dat met betrekking tot wat hij noemde 'een ethische kwestie over de impact van de zwaarste sanctie die onze maatschappij heeft op normovertredend gedrag', het volle gezag van het parlement moet kunnen spelen.⁴⁴ 'Daarmee', zo heb ik het geformuleerd in een tijdschrift van het gevangeniswezen,⁴⁵ 'werd een eerste formele stap gezet in

⁴⁴ Zie de uiteenzetting door de minister van Justitie, in: 'Eindverslag van de commissie basiswet gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden', Verslag namens de Commissie voor de Justitie uitgebracht door de heren Vincent Decroly en Tony Van Parys, Parlementaire Stukken, Kamer, 2000-2001, Doc. 50-1076/001, p. 9-12.

⁴⁵ Antenne, Driemaandelijks tijdschrift van het Directoraat-Generaal Straffinrichtingen, 1/4 (2000), p. 12-16.

een parlementair wetgevingsproces dat er uiteindelijk zou moeten toe leiden dat er, na méér dan 150 jaar stilzwijgen van de parlementaire wetgever, uitsluitel wordt gebracht over de rechtspositie van de gedetineerden’.

In 2000 ontving Dupont onder meer voor dit geesteskind de jaarlijkse prijs van de Liga voor Mensenrechten. Eind vorig jaar sprak hij, in een vraagsprek met de Juristenkrant, de hoop uit dat de inmiddels nieuwe minister van Justitie (sinds juli 2003), Laurette Onkelinckx, door deze en andere op tafel liggende voorstellen en ontwerpen van wetgeving te steunen ‘de historische kans’ zou grijpen toe te treden ‘tot de beperkte galerij van de grote ministers van Justitie van België’.⁴⁶ Dit onderwerp kwam eerder al enkele malen ter sprake, ook al bij de lunch. Geen wonder, de zaak is nog in volle gang. Dupont vertelt hoe het in 1996 begon.

Twee kabinetsmedewerkers van de toenmalige minister van Justitie Stefaan De Clerck komen bij mij om een aantal ideeën te bespreken voor een uitvoerige oriëntatienota over het gevangeniswezen die de minister aan het voorbereiden was. ‘Ja maar’, zeg ik, ‘er zou heel dringend moeten werk gemaakt worden van een regeling van de rechtspositie van gedetineerden. Laten we Nederland als voorbeeld nemen: daar hebben ze een beginselenwet’.⁴⁷ En in een moment van zelfoverschatting vervolg ik: ‘Vraag mij dat, en ik schrijf dat op een jaar’. Zij gaan daarmee naar de minister en pakken mij op mijn woord.

Zo kreeg ik een contract om op een jaar tijd zo’n ontwerp Beginselenwet te schrijven. Dat is gelukt, zij het ten koste van bijzonder grote inspanningen. Gelet op de complexiteit van de problematiek had ik de moeilijkheidsgraad daarvan ruim onderschat. De filosofie van Panopticon indachtig, noemde ik het toen liever een ‘Proeve van ...’, dan ‘een voorontwerp van Beginselenwet’, onder meer omdat het nog moest onderworpen worden aan het kritisch oordeel van de verschillende maatschappelijke geledingen en belangengroepen die bij de problematiek van de strafuitvoering zijn betrokken.⁴⁸ Daarna is mijn proeve in een commissie, waarvan ik voorzitter was, verder uitgewerkt en verfijnd. Het Verslag van deze Commissie, dat inmiddels het statuut van wetsvoorstel had verkregen, kon om allerlei technische redenen tijdens de vorige parlementaire zitting niet worden afgewerkt. Met de ontbinding van de Kamers op 10 april 2003 in het vooruitzicht, werd in maart 2003 in plenaire vergadering een resolutie goedgekeurd waarbij gewezen werd op de noodzaak om het eindverslag van de Commissie Basiswet en het voorstel van basiswet prioritair te bespreken.⁴⁹ Alles wijst erop dat over het project, uiteraard grondig geamendeerd, nog dit

46 Luk Van Eylen, ‘Principes rechtsstaat niet van tel in Belgische gevangnissen’ (interview met Lieven Dupont), in: De Juristenkrant. Een actuele kijk op het recht 5 (2003), nr 80, p. 10-11.

47 De Beginselenwet gevangeniswezen van 21 december 1951, Stbl. 596, op 1 januari 1999 grotendeels vervangen door de Penitentiaire beginselenwet van 18 juni 1998, Stbl. 430.

48 De proeve werd aan het publiek voorgesteld te Leuven op een studiedag (17 februari 1998). Zie: L. Dupont (ed.), *Op weg naar een beginselenwet gevangeniswezen* (Leuven 1998).

49 Parl. St. Kamer 2002-2003, 20 maart 2003, stuk nr. 2317.

jaar door de Kamer zal worden gestemd. De besprekingen in de Commissie voor de Justitie van de Kamer zijn thans vrijwel gefinaliseerd.⁵⁰

Een wettelijk vastgelegde rechtspositie hebben gedetineerden in België niet, en ook een formeel beklagrecht bestaat bij ons niet. Het actuele interne gevangenisregime is gebaseerd op een systeem van gunsten, en is hoegenaamd niet geconcipeerd vanuit een rechtspositionele benadering. Overigens heeft het een uitermate zwakke wettelijke verankering en wordt het dominant gereguleerd door een onsamenhangend geheel van ministeriële omzendbrieven. Uiteraard is een rechtspositieregeling voor gedetineerden een politiek zeer gevoelige aangelegenheid. Die gevoeligheid blijkt uit de selectieve wijze waarop in kranten op de voorstellen werd gereageerd, maar bijvoorbeeld ook uit de reacties van een politieke partij als het Vlaams Blok, zoals:⁵¹

‘Natuurlijk hebben gevangenen recht op een menswaardige behandeling. De gevangenen moeten een elementair comfort bieden, maar het kan toch niet de bedoeling zijn ze om te vormen tot één of ander kuuroord, want dan verliezen ze natuurlijk hun afschrikwekkend karakter. De fameuze wet-Dupont, die het gevangeniswezen herleidt tot een soort internaat (met eigen kledij en dokters, met een loon of werkloosheidsvergoeding, met een ruimte voor intieme ontmoetingen en ga zo maar door) is voor ons van het goede teveel.’

‘Het Vlaams Blok veroordeelt met klem het wetsvoorstel-Dupont dat de gevangenen wil omvormen tot kuuroorden waar enkel het “komen en gaan” geregeld wordt. De gevangenisstraf moet zijn afschrikwekkend karakter behouden.’

Dit soort teksten zijn, alhoewel zij een vertekening geven van de inhoud van het project, bijzonder significant, omdat zij de uiting zijn van hetgeen in de buik van vele burgers ten opzichte van gedetineerden leeft. Dat houdt eigenlijk het mechanisme in stand van de bokken en de schapen.

En Nederland? Dat ging bepaald niet (meer) voorop. In die tijd was men daar bezig met de Penitentiaire beginselenwet⁵² die in de plaats zou komen van de Beginselenwet gevangeniswezen. Ik zag in de grote macht en de omvang van de bevoegdheden die in die nieuwe wet aan de directeur werden gegeven zeker geen na te volgen voorbeeld. Wij zijn op een totaal andere manier gestart, en wel op een beginselmatige manier, waarbij ik overigens – ik er heb er reeds op gewezen – mij in het bijzonder heb laten leiden door de publicaties van Constantijn Kelk en ook een beroep gedaan heb op de wijze adviezen van prof. J.J.J. Tul-

50 Zie voor de actuele stand van zaken www.dekamer.be/kvcr/index.cfm?language=nl (vervolgens: ‘Recente documenten’ en ‘0231’). (9-8-2004.)

51 Respectievelijk www.vlaamsblokberingen.org/vlaams_blok_programma_7.html en www.vlaamsblok.be/activiteiten_manifestaties_verhofstadtliegt_resoluties.shtml (beide 30-7-2004).

52 Wet van 18 juni 1998 (Stbl. 430) tot vaststelling van een Penitentiaire beginselenwet en daarmee verband houdende intrekking [grotendeels] van de Beginselenwet gevangeniswezen [enz.]

kens, emeritus hoogleraar penologie te Groningen en gewezen hoofd van het Nederlands gevangeniswezen. Dus ik knoopte eigenlijk aan bij mijn oude cultuur van het denken in termen van beginselen. U gaat een aantal van dezelfde beginselen terugvinden in het doctoraat, maar nu toegespitst op het gevangeniswezen. Waar wij wél vrijwel letterdief geweest zijn, is op het vlak van het beklagrecht. We hebben het beklagrecht van vele landen bestudeerd en uiteindelijk vastgesteld dat het Nederlandse systeem de meeste garanties geeft aan de gedetineerden en dat hebben we meer dan alleen in de hoofdlijnen in ons ontwerp overgenomen.

België en Nederland

Op dit punt aangekomen vragen we naar een verklaring voor onze indruk dat er in België de laatste jaren zo'n grote activiteit en ideeënrijkdom is op het gebied van wetgeving, of het nu gaat om genocide, recht op huisvesting of het recht op omgang met kleinkinderen. België gidsland? In feite blijven we hiermee op het terrein van de (rechts)vergelijking.

Zou dit iets te maken kunnen hebben met een nieuw complex van de Nederlanders? Een perceptieprobleem dat overgedetermineerd is door de eigen geschiedenis? Het kan ook iets zijn in de trant van het gras van de buurman dat altijd groener is. Jarenlang heeft men vanuit een superioriteitsgevoel nooit de behoefte gehad over het muurtje te kijken, maar sinds de Nederlandse samenleving een aantal serieuze deuken heeft opgelopen lijkt er een behoefte aan relativering te zijn ontstaan die aanleiding geeft tot een overwaardering van hetgeen in het buitenland geschiedt. Maar 't kan zijn dat mijn duiding nergens op slaat. Het lijkt mij voer te zijn voor rechtssociologen en politicologen en dan bent U bij Luc Huyse aan het betere adres. De Belgische wetgeving is evenmin als een andere wetgeving in alle opzichten voorbeeldig. Bovendien moeten we rekening gehouden met optisch bedrog. Behalve verschillen die voor België positief uitvallen kun je op andere terreinen zien hoe ver België achter staat vergeleken bij andere landen. De rechtspositieregeling van gedetineerden is daar een manifest voorbeeld van.

Hoe is het te verklaren dat wij vanuit een gemeenschappelijk verleden, met een gemeenschappelijke regelgeving in 1821 vertrokken,⁵³ zo totaal uiteenlopend konden evolueren? Dat men in België, om nu een positief voorbeeld te noemen, vooralsnog niet naar een forse uitbreiding van de gevangenscapaciteit streeft, en de alternatieven voor de vrijheidsbenaming wil maximaliseren, terwijl men in Nederland op grond van prognostische studies voortdurend aan capaciteitsuitbreiding heeft gewerkt? Door die prognoses normerend te maken voor de overheidsbegroting komt er als het ware automatisch een zelfvullende profetie tot stand. Eerder, namelijk sedert 1980, heeft zich bij ons inzake de druk tot het verhogen van de gevangenscapaciteit dezelfde ontwikkeling voorgedaan, een stijging van

53 Het Koninklijk Besluit van 4 november 1821, 'houdende Organisatie der Gevangenen [...]'.

de populatie gedetineerden met 50 procent, maar infrastructureel hebben wij het Nederlandse voorbeeld niet gevolgd en blijven wij nog altijd op een capaciteit die nog niet in de buurt komt van 9.000. Daarmee zitten wij natuurlijk met een probleem van overbevolking en alle nare gevolgen van dien. Maar voor de oplossing daarvan bestaan andere technieken dan capaciteitsuitbreiding. *(We nemen een hoop cijfers mee naar huis en moeten de verdere ontwikkelingen maar eens een tijd goed in de gaten houden.)*⁵⁴

De achterstand die in België in vele dossiers met betrekking tot de justitie bestaat of bestond, heeft veel te maken met het feit dat België jaren lang getiranniseerd is geweest door institutionele problematiek. Op Justitie is sinds enkele jaren een groot inhaalmanoeuvre in werking gesteld. Zo is bijvoorbeeld de zaak-Dutroux – we hebben er nog niet over gesproken – een sterke katalysator en versneller geweest van vernieuwingsprocessen die daarvoor totaal ondenkbaar waren. Natuurlijk is dat alles in historische zin al voorbereid geweest. Zo is ook, om eens een nieuwe materie aan te raken, de Europeanisering van het strafrecht een gevolg van en een stimulans tot verandering.

Afronding

*Beginnen met een interview is niet moeilijk. Er een hele tijd mee doorgaan evenmin. Tot een afronding daarvan komen wel. Dupont lost dat probleem binnen tien minuten op elegante wijze voor ons op. Hij trekt nog enige grote lijnen en denkt met ons hardop na over levenswijsheden en geveugelde woorden die we misschien kunnen gebruiken. Daarbij brengt hij ook enkele staaltjes van de door hem zozeer bewonderde formuleerkunst van Cornelis Verhoeven*⁵⁵ te berde:

Ik denk aan: ‘Niets is vanzelfsprekend, gewoon of eenvoudig. Gewoon zijn alleen de dingen waarover wij besloten hebben niet meer na te denken.’ Of deze: ‘Intimiteit is de plaats waar ge niet ontmaskerd kunt worden omdat je er geen masker draagt.’ En als ik terugkijk op mijn loopbaan: ‘Wat laat je toe dat de geschiedenis met u doet?’

Zelf zegt hij tenslotte nog: Er mag niet te veel van de jezuiten in uw verhaal voorkomen, maar paradoxaal genoeg leg ik er nogmaals de nadruk op dat mijn wijze van leven nog steeds in het teken staat van wat ik in die sfeer als basisattitude heb geleerd: een zin voor beschouwelijheid temidden van de activiteit.

Waaraan hij nog toevoegt: Had ik heel mijn verhaal kunnen vertellen, dan zou je zien dat er een onwaarschijnlijke eenheid in zit die ik niet toevallig kan noemen.

⁵⁴ Via www.prisonstudies.org (van het International Centre for Prison Studies, King's College, Londen).

⁵⁵ Cornelis Verhoeven (1928-2001), Nederlands filosoof met uitzonderlijk omvangrijk oeuvre. Was hoogleraar in de antieke wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werd in 1980 bekroond met de P.C. Hooftprijs voor essay. De thematiek van de spanning tussen activiteit en beschouwelijheid loopt als een rode draad door zijn werk. Voor een overzicht van zijn leven en werk, inclusief een volledige bibliografie, zie: B. Schomakers (red.), *Op het tweede oog. Over het denken van Cornelis Verhoeven* (s. l. 2003). 444 p. Zie ook: <http://www.cornelisverhoeven.nl/> (9-08-2004).

ONAFHANKELIJK JOURNALIST EN DOCENT VOL OVERTUIGING: INTERVIEW MET TH. W. VAN VEEN

‘Al wroetende kom ik er door’.¹

Verdwaasd stonden we dinsdag 3 februari 2004 om 14.00 uur op het perron van het Groningse Zuidbroek, op tijd voor het interview met professor Van Veen, maar in het verkeerde dorp. Hoewel we de treinreis twee weken eerder al hadden voorbereid, hadden we bij het overstappen in Leeuwarden toch nog Zuidbroek en Zuidhorn, de plaats waar Van Veen woont, door elkaar gehaald. De spijt over deze ongelukkige start viel anderhalf uur later van ons af, op het moment dat het gesprek begon met een man die als hoogleraar strafrecht en daarvóór als hoofdredacteur van *Het Vrije Volk*² grote invloed heeft gehad en ‘een voorbeeld voor velen’ is geweest.³ Bovendien werden we nota bene door de heer en mevrouw Van Veen voor onze misstap nog eens met extra gastvrijheid beloond.

Het werd een uitvoerig gesprek, dat dankzij de nuchtere én humorvolle verteltrant van Van Veen voorbijvloog. Eerst vertelde hij over zijn lange carrière, over angstige oorlogservaringen en spannende politieke gebeurtenissen. Daarna ging hij dieper in op onderwerpen als de functie van het strafrecht, de taak van de rechter, de reclassering en het gevangeniswezen.

We zouden het Voskuil sr. – in de autobiografische romancyclus *Het Bureau van de hand van Voskuil jr.* – na willen zeggen dat Gijs van den Akker (=Thijs van Veen) ‘een prima jongen’ is.⁴ Maar nog afgezien van het amicale karakter van het citaat en van het feit dat ‘jongen’ niet meer opgaat, horen we het Van Veen al zeggen: ‘Doe maar gewoon, van grote woorden houd ik niet’.

Boedel of smoelwerk

In 1931 werd mijn vader, een boerenzoon uit het Overijsselse Blankenham, directeur van de Rijks H.B.S.⁵ te Hoorn. Daarvoor was hij verspreid over het land onderwijzer (twee jaar) en leraar staathuishoudkunde en geschiedenis geweest.⁶ Zo werd ik in Heerenveen geboren (in 1920). Op mijn twaalfde kwam ik bij hem in Hoorn op school en bleef dat mijn hele

1 Zie onder het kopje ‘Promotie-onderzoek’.

2 *Het Vrije Volk* was de naoorlogse voortzetting van *Het Volk* en verscheen voor het eerst op 5 mei 1945; sociaal-democratisch dagblad gedrukt door de Arbeiderspers.

3 Zie J.P. Balkema e.a. (red.), *Liber Amicorum Th.W. van Veen*. Opstellen aangeboden aan Th.W. van Veen ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag (Arnhem 1985), p. IX en 317.

4 J.J. Voskuil, *Het bureau*. Dl. 1: *Meneer Beerta* (13e dr. Amsterdam 1998), p. 481.

5 Hogereburgerschool (nieuwe spelling), vroeger een school voor middelbaar onderwijs.

6 M. van Veen (1893-1970) was, na een loopbaan in het onderwijs, chef redactie van *Het Vrije Volk* te Groningen (1945), burgemeester van Enschedé (1946-1958), waarnemend burgemeester van Doetinchem (1958) en staatssecretaris van Oorlog (17 oktober 1958 tot 22 december 1958). Bron: www.parlement.com (16-08-2004).

Th.W. van Veen (geboren 1920) studeerde rechten in de jaren 1938-1944 (kandidaatsexamen in 1939 te Utrecht, doctoraallexamen in 1944 te Groningen). Daarna was hij medewerker van de Groningse hoogleraar strafrecht M.P. Vrij 1945-1947. Als waarnemer van de opvolger van Vrij, B.V.A. Röling, gaf hij doctoraal colleges strafrecht (1947-1949). In 1949 volgde zijn promotie bij Röling. Intussen was hij in Groningen zijn journalistieke loopbaan begonnen bij Het Vrije Volk (chef van de redactie 1947-1950). In Amsterdam was hij vervolgens van 1950-1953 'assistent' van hoofdredacteur Voskuil, adjunct-hoofdredacteur (1953-1961) en hoofdredacteur (1961-1968). In 1968 keerde hij naar Groningen terug om er hoogleraar straf- en strafprocesrecht te worden, tot 1988. (Foto ontleend aan het Liber amicorum dat hem in 1985 werd aangeboden)

schooltijd, ook nadat wij naar Zwolle waren verhuisd, waar mijn vader een zelfde functie had gekregen. Het was een harmonieuze periode, waarin het feit dat mijn vader directeur was mij voor- noch nadeel bracht. Vervolgens heb ik een jaar privé-les in Latijn en Grieks gehad en ben ik aansluitend in 1938 geslaagd voor het staatsexamen gymnasium.

Ik wist precies wat ik niet wilde, namelijk exacte vakken studeren, maar wat ik wel wilde, wist ik niet. Iets als geschiedenis, letteren, rechten, die kant op. Hoewel ik geen idee had

wat het voorstelde, koos ik om twee redenen voor rechten. Het was de kortste studie. De tijd drong, want ik was ervan overtuigd dat we oorlog zouden krijgen. Dat hadden we thuis al van '33 af gedacht. Bovendien was het een studie die het dichtst aanlag tegen wat nu politicologie is. Belangstelling voor de politiek kreeg ik van huis uit mee. Mijn vader, die altijd politiek actief is geweest, werd op 21-jarige leeftijd lid van de SDAP.⁷ Mijn moeder en hij leerden elkaar tijdens hun onderwijzersopleiding kennen bij de Kweekelingen Geheelonthoudersbond (KGOB).⁸ Wij zelf zijn nog steeds geheelonthouder, de kinderen niet meer.

Het lag het meest voor de hand naar de universiteit in Utrecht te gaan, omdat deze het dichtst bij Zwolle lag en ik spoorstudent was. Heel snel al, nog in 1939, deed ik kandidaats. In de maanden september en oktober auditeerde ik bij de kandidaatsexamens, die openbaar waren. Toen dacht ik: 'Ik ken het wel'. Daarna heb ik nog zes weken gewerkt en in december examen gedaan. Ik vond de hele studie interessant, liep dus alle vakken die ik maar lopen kon. Het meest typisch was Rengers Hora Siccama.⁹ Ook Verrijn Stuart,¹⁰ de econoom, zat er.

Op het kandidaatsexamen vuurde de hoogleraar inleiding en rechtsgeschiedenis Rengers Hora Siccama deze eerste vraag op mij af: 'Als ik nu zeg dat een vrouw een mooie boedel heeft en een lelijk smoelwerk, welk onderwerp zullen we dan behandelen?' Ik greep meteen de boedel aan, want ik dacht: 'Dat smoelwerk leidt niet tot juridische problemen'. Nu, dat was het goede antwoord.

Sociaal-Democratische Studentenclub; Olympische Spelen Berlijn 1936

Na het kandidaats verruilde ik in januari 1940 de universiteit van Utrecht voor die van Groningen, omdat mijn vader daar directeur van de gemeentelijke H.B.S.-A was geworden en ik als spoorstudent met ons gezin was meeverhuisd. De overgang was groot. Ik viel, 20 jaar oud, midden in het derde jaar en moest hard aanpoten. Ook was de universiteit veel kleiner. We liepen maar met 20 man college. Als het er 25 waren was het veel. In het geheel waren er hooguit 100 rechtenstudenten. Veel later, toen ik er als hoogleraar terugkwam, bleek hun aantal enorm toegenomen te zijn, tot zo'n 300 à 400 studenten en dat groeide snel verder.

7 Sociaal-Democratische Arbeiderspartij. De SDAP werd in 1894 opgericht en kan als opvolger van de revolutionair-socialistische Socialistenbond worden beschouwd. Op 8 februari 1946 was het opheffingscongres van de SDAP en een dag later werd de Partij van de Arbeid (PvdA) opgericht.

8 De KGOB was een jeugdbeweging met verder strekkende idealen dan alleen de drankbestrijding; de geheelonthouding maakte deel uit van een algeheel streven naar vernieuwing van de persoonlijkheid en verwerping van de burgerlijke cultuur en haar waarden. In 1921 fuseerde de KGOB met de Nederlandsche Bond van Abstinente Studeerenden (NBAS). Deze bond ontstond in 1919 uit een fusie van de Gymnasiasten Geheelonthoudersbond en de H.B.S.-Geheelonthoudersbond. Bron: de biografie van J.J. Vorrink in BWN, 2. (Van het Biografisch Woordenboek van Nederland zijn in de jaren 1979-2001 vijf delen gepubliceerd. Sedert 2001 zijn de gepubliceerde en nog niet gepubliceerde biografieën online te raadplegen: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN.)

9 D.G. Rengers Hora Siccama (1876-1962). Zie BWN, 1.

10 G.M. Verrijn Stuart (1893-1969), hoogleraar economie Rotterdam 1925-1933. Hij was een van de eersten die werkcolleges gaf, en onderwees in 1928/1929 prinses Juliana in de economie. Vijf jaar later volgde hij zijn vader, C.A. Verrijn Stuart, op als hoogleraar

De colleges van Beekhuis,¹¹ Van Goudoever,¹² Van der Pot¹³ en Vrij¹⁴ vond ik alle zeer de moeite waard, hoewel mijn speciale belangstelling voor het strafrecht toen al begon op te komen. Ik was namelijk actief lid van de Sociaal-Democratische Studentenclub (SDSC). In deze kleine groep van socialistische studenten had je groepjes van niks: in Utrecht 30 of 40 en in Groningen 15 of 16. In Groningen waren het bijna allemaal jongens die een beurs hadden en natuur-, schei- of wiskunde deden, heel knappe jongens uit arbeidersgezinnen. Wie rechten studeerde was een buitenbeentje. Behalve ik was er geloof ik nog één, die later mijn zwager zou worden.

Mijn lidmaatschap van de SDSC had niets te maken met een of ander geloof in de heilsstaat. Daar heb ik natuurlijk nooit in geloofd. Wel hielden we ons intensief bezig met de problematiek van de werkloosheid, die de kern vormde van het in 1935 door de SDAP gelanceerde Plan van de Arbeid. Mij interesseerde in hoge mate de vraag van de wets- en ordehandhaving, een vraag die mij mijn hele leven heeft bezig gehouden. Hoe handhaaf je de wet? Hoe kun je, als je wilt ordenen, die orde handhaven. Regelingen die in theorie mooi zijn, maar in wezen niet werken, die slechts tot overtredingen leiden, die door de massaliteit ervan niet vervolgbaar zijn, zijn meer gevaarlijk dan nuttig. Er gebeuren dan vreemde dingen: men komt in een eigenaardige vorm van anarchie terecht. Het Plan van de Arbeid nu zweefde niet theoretisch boven de werkelijkheid, maar was praktisch, nuchter en constructief. Het was het eerste Plan dat concreet iets probeerde te doen. Het wilde via overheidsinvesteringen de werkloosheid bestrijden met meer openbare werken en het bewust aanvaarden van een begrotingstekort, en zo de economie weer op gang helpen.

Verder voelden wij ons binnen de SDSC natuurlijk heel erg betrokken bij de politiek in Europa, in het bijzonder bij de rampen vlak over de grens in Duitsland. Al in 1933 hoorde ik bij ons thuis de eerste mishandelde Duitsers erover vertellen. De concentratiekamp-verhalen zijn mij dus al vanaf mijn dertiende bekend. Wij gingen ook nooit naar Duitsland. ‘Over de grens kun je niet komen’, zei mijn vader, ‘want daar begint de hel’. Tot mijn grote verbijstering werden de Olympische Spelen in 1936 in Duitsland (in Berlijn) gehouden. Mijn vader bleef herhalen: ‘Nu mag er niet meer aan Duitse eisen worden toegegeven [naar aanleiding van het feit dat het Saarland teruggegeven werd], want Hitler is op oorlog uit en hij wordt door toegeven steeds sterker. De herbewapening is in Duitsland in volle gang’. Die tijd vóór de oorlog is voor mij heel tekenend geweest, ontvankelijk voor indrukken als ik was in die gevoelige leeftijdsfase vanaf dertien jaar. Dat men zo het recht in Europa liet

economie aan de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zie BWN, 2.

¹¹ J.H. Beekhuis (1903-1988), hoogleraar burgerlijk recht (en andere vakken) aan de RU Groningen (1938-1967) en lid van de Raad van State (1967-1978). Bron: www.parlement.com (1-09-2004).

¹² H. van Goudoever (1876-1945), hoogleraar burgerlijk recht, handelsrecht en internationaal privaatrecht te Groningen, 1917-1945. Zie BWN, 2.

¹³ C.W. van der Pot (1880-1960), hoogleraar staatsrecht, administratief recht, staatkundige geschiedenis en volkenrecht, 1921-1950. Zie BWN, 1.

¹⁴ M.P. Vrij (1895-1955), hoogleraar straf(proces)recht, later ook rechtsfilosofie en criminologie, te Groningen, 1928-1947; daarna, tot zijn dood, raadsheer Hoge Raad. Artikelen van Van Veen in verband met de opvattingen van Vrij: ‘De betekenis van het “subsociale” voor het straffen en het strafrecht’, in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 1952, p. 122-138; ‘Het subsociale, element van het delict of voorwaarde voor straf?’, in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 1957, p. 31-52; ‘Vrij’s subsocialiteit: Het functioneren van de straf’, in: *Specu-*

verloederen. Dat men toegaf, toegaf en weer toegaf. Dat er mensen werden opgepakt en joden vervolgd. Frankrijk en Engeland die Hitler de vrije hand gaven in Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen. En Rusland dat tot overmaat van ramp in 1939 ook nog een niet-aanvalsact met Duitsland sloot. Heel absurd allemaal.

Het is vrij tragisch afgelopen met de socialistische studentengroepjes in Groningen, Utrecht, Leiden en Amsterdam. Heel wat mensen zijn in het verzet omgekomen.

Doortrapfietsen

Hoewel ik pas in maart 1940 mijn oproep voor militaire dienst zou krijgen, ging ik een half jaar eerder naar de kazerne in Groningen, hier aan de Herenweg, om me te melden. Ik zei dat ik nu al in dienst wilde en dat zij alle mensen die op dit moment opgeroepen werden, naar Engeland moesten sturen. Ik wist wel dat dat niet kon, omdat Engeland neutraal was. Ze keken of ze het in Keulen hoorden donderen, dachten dat ik gek geworden was. ‘Waarom moeten we ze naar Engeland sturen?’ werd mij gevraagd. ‘Als u de mensen hier laat, dan worden ze over zes maanden door de Duitsers gevangen genomen’, luidde mijn antwoord. Men stuurde mij weg, maar mijn woorden zijn uitgekomen.

In maart 1940 kreeg ik de verwachte oproep en werd ingedeeld bij het Tweede Regiment Rijwielen, pardon: Doortrapfietsen (‘anders zou je maar remmen’), te Gouda. Het moest een regiment voor pantserwagens worden. Deze waren al besteld in Tsjecho-Slowakije, maar na de annexatie van dat land door Duitsland kwamen er geen nieuwe pantserwagens meer naar Nederland toe. Vandaar dat er slechts een stuk of tien van die wagens ter beschikking stonden, toen de Duitsers op 10 mei ons land binnenvielen. De jongens die erop zaten hadden de opdracht gekregen hen in Brabant tegen te houden. Ze hebben gevochten en zijn, naar mij verteld is, bijna allemaal gesneuveld.

Na de capitulatie kon ik gewoon weer naar Groningen teruggaan, zonder in dienst ook maar iets te hebben uitgevoerd. Ik hervatte mijn studie en nam contact op met de oude vriendjes. In de zomer kwam de universiteit weer op gang. De jurist Vrij had met een collega, de chemicus prof. Bakker, in het Groningse Ter Apel een conferentie georganiseerd, waarvoor zij alleen maar studenten die zij vertrouwden bij elkaar hadden gehaald. De week dat we daar waren kwamen we weer een beetje tot onszelf. Wij worstelden met de vraag wat we aan moesten met onze Nederlandse identiteit in deze tijd van Duitse bezetting, en wat er moest gebeuren. In meeslepende discussies bliezen onze leermeesters ons weer wat moed in. Het was nog niet uit. Als de Engelsen het hielden, dan was het nog in geen jaren uit. Toen besloot ik mij aan te sluiten bij het Groningse Studentencorps ‘Vindicat’. Niet dat ik daar als geheelonthouder de grootste verwachtingen van had, maar meer vanuit de gedachte dat het de enige studentenvereniging was die door de Duitsers nog even ongemoeid zou worden gelaten, en ook om contacten te krijgen. In september begonnen de colleges weer, alsof er niets gebeurd was!

Vóór mijn arrestatie in het voorjaar van 1941 maakte ik voor prof. H. Plessner, socioloog

en filosoof, een scriptie over Macchiavelli, een politiek onderwerp, hetgeen voor mij mooi meegenomen was. *Il Principe / Der Fürst* heb ik helemaal gespeld, in het Duits want Italiaans kon ik niet lezen.

‘Illegale’ nieuwjaarsvoordracht

Een van de eerste illegale kranten, *De Geus*, werd mede in elkaar gezet door mijn socialistische vriendjes uit de SDSC in Leiden en Amsterdam. Deze krant werd ook in Groningen verspreid en de verspreiders werden opgepakt. Onder hen bevonden zich enkele studenten van ons clubje. Bij een van hen vonden ze een voordracht, die ik als informele voorzitter op 1 januari 1941 voor de club gehouden had. Naar aanleiding daarvan werd ik gearresteerd. Want wat was het geval? Voor die voordracht had *De bruiloft van Kloris en Roosje* model gestaan, omdat dit kluchtspel volop gelegenheid gaf puntige (nieuwjaars)wensen in te voegen om het publiek te laten lachen of te ontroeren, bijvoorbeeld in het zevende toneel als de bruiloftsgasten Krelis en Elsie het bruidspaar toewensen:

(Krelis)

‘k Wensch je t’zaem de zeegen.

(Elsje)

Ik ook, daer hebje nou niet teegen,
Ik wensch zo veul ik wenschen mag,
Dat zy te zaemen al den dag,
In vreugd en vrolykheid mag leeven.

Ook de bruiloftsdis bood alle ruimte voor eigen inbreng.¹⁵ Helaas beschik ik niet meer over een exemplaar van mijn eigen voordracht, maar ik herinner me nog heel goed dat de nieuwjaarsgrappen die ik mijn personages in de mond legde, niet een politiek pamflet vormden. Niettemin vonden de Duitsers het opruiende taal. Ze begrepen bepaalde grappen eenvoudig niet, bestemd als ze waren voor insiders. Nederlandse rechercheurs bij de Sicherheitsdienst kregen het bevel bij ons thuis huiszoeking te doen en toen zij daar ook nog wat aantekeningen over de Engelse radio vonden, was de maat vol: ik werd meegenomen. Zo kwam ik voorjaar 1941 in de strafgevangenis van Scheveningen (het ‘Oranjehotel’) terecht. Je kunt dus niet bepaald zeggen dat ik heldendaden heb verricht. Ik was niet wat je noemt een verzetsstrijder, mijn ‘verzetsdaden’ waren meer een kwestie van onnozelheid. Intussen werd mijn vader wel ontslagen als directeur van de school als gevolg van mijn ar-

lum Langemeijer (Zwolle 1973), p. 485-499.

¹⁵ Zo rijmde op of omstreeks 1 januari 1814 de acteur die Thomasvaer (de vader van bruidegom Kloris) speelde, buiten de tekst om: ‘Toen vreemde dwinglandij het recht der volken schond, Werd elke bete broods verbitterd in den mond; Is al ’t geleden leed nog niet geheel vergeten, Wij winnen ’t weer met vreugd, en mogen ’t vrolijk eten; En met een dankbaar hart bidt elk, zoo klein als groot, Voor ’t Vaderland, Oranje, en voor het daaglijksch brood’. De toekomstige koning Willem I was aanwezig bij de voorstelling waarin deze woorden werden uitgesproken, en werd enorm toegejuicht. Het vrolijke ‘Kloris en Roosje’ volgde in Amsterdam tra-

restitutie. De gemeente Groningen heeft hem een wachtgeld toegekend zolang de oorlog heeft geduurd.

Vier op een cel

Mijn verblijf in Scheveningen duurde negen maanden. Eerst zat ik in 'Einzelfhaft', zonder te mogen luchten, aangezien men mij als een zwaar geval beschouwde, behorende bij de groep verdachten van illegale propaganda. Het protest dat ik aantekende liep natuurlijk op niets uit. Op een gegeven moment kon je boeken krijgen, een mogelijkheid die ik met beide handen aangreep. 'Geef mij maar Homerus', zei ik gretig, 'én een Grieks-Nederlands woordenboek'. Het lezen van stukken uit de *Ilias* en *Odyssee* leidde mijn gedachten af in deze beangstigende omstandigheden.

Na een poos kreeg ik een celgenoot, Reint Grave, een communistische arbeider uit Bellingwolde in het oosten van Groningen. Hij was een maand voor de Duitse inval in Rusland op 22 juni 1941 opgepakt. Omstreeks die tijd gingen ze namelijk communisten op grotere schaal arresteren. Nadat ik overgebracht was naar de oude gevangenis van Scheveningen, kwam ik op één cel terecht met een caféhouder uit Den Haag, een matroos op de Rijnvaart en een beeldhouwer. Met z'n vieren op een eenpersoonscel dus. Al die verhalen tegenwoordig dat twee op een cel niet kan! Ik weet uit eigen ervaring dat zelfs vier op een cel nog kan, maar wel erg primitief is als die cel voor één persoon is bedoeld en gebouwd.

Afen toe drong het gegil van gevangenen die mishandeld werden tot mij door. De mensen naast mijn eerste cel zijn, vrees ik, voor het grootste deel ter dood gebracht. Later heb ik bij het luchten ook nog een poosje achter een ter dood veroordeelde gelopen, die zijn vonnis volstrekt onredelijk vond omdat hij naar eigen zeggen slechts wapens in bezit had om de orde te handhaven bij de aftocht van de verslagen vijand. Die man heb ik een beetje proberen te troosten. Hoewel mijn anti-Duitse daden niets voorstelden, verloor ik de hoop er ooit weer levend uit te komen. Ik behoorde immers tot 'de groep'. Wie schetst echter mijn verbazing toen op een dag plotseling op mijn celdeur werd geklopt, de bewaker mij naar buiten riep en naar de directeur bracht. Deze zei: 'Sie gehen wieder frei die Niederlande ein'. Ik stond perplex. Vreemd genoeg flitste door mij heen: 'Verdomd, wat zonde eigenlijk, nu heb ik vanmorgen voor de tweede keer in negen maanden net schoon goed gehad en nu moet ik eruit'.

Sondergericht

De directeur deed mij uitgeleide. Ik had geen cent op zak. Tot mijn grote verrassing echter stond buiten bij de poort Voskuil¹⁶ me op te wachten, een oude vriend van mijn ouders. Zij

ditiegetrouw op het treurspel 'Gijsbrecht van Aemstel', een traditie die tot ver in de twintigste eeuw is blijven voortbestaan.

¹⁶ K. Voskuil (1895-1975), journalist. Begin 1942 benoemd tot waarnemend hoofdredacteur van *Het Volk* en vanaf 1943 bezig met de voorbereiding van de herleving daarvan na de oorlog. Hoofdredacteur *Het Vrije Volk*, 1945-1961. Zie: www.iisg.nl/bwsa/bios/vos

waren gewaarschuwd door een advocaat die zij in de arm hadden genomen. Ik liep nog dizzy van de donkerte in de gevangenis met Voskuil mee en het eerste dat me opviel was een groentewagen met een op hol geslagen paard ervoor dat recht op me afkwam. Ik maakte dat ik wegkwam en sprong achter een boom, nauwelijks aan de dood ontsnapt!

Zo was ik vrijgelaten voordat mijn zaak voorkwam voor het Duitse Obergericht, tezamen met een reeks andere zaken van mensen die een begin met het verzet hadden gemaakt. Dit Obergericht trad op als Sondergericht in eerste aanleg, in het gebouw van de Hoge Raad te Den Haag.¹⁷ De groep verdachten van illegale propaganda, ik dacht zo'n veertig man, stond daar terecht in groepjes van acht, verspreid over een aantal zittingsdagen. De dagvaarding lag al op mij te wachten. Ik liet het wel uit mijn hoofd verstek te laten gaan. Als ik niet zou komen opdagen, zouden ze me wel weten te vinden. De aanklager eiste dertien maanden gevangenisstraf met aftrek, negen maanden voor het luisteren naar de Engelse radio en vier maanden voor de anti-Duitse grappen in mijn nieuwjaarsvoordracht, die geheel in het Duits was vertaald. De president las enkele passages voor en vroeg: 'Vindt u dat geestig?' 'Nee', verloochende ik mijn eigen werk, 'ik vind er niks aan'. De president vond er ook niets aan. Dat klopte ook wel, want door de vertaling waren alle grappen eruit geraakt. In een statig Duits stond er alleen nog maar onzin in. De inside-grappen waren natuurlijk vaak alleen tussen de regels door te lezen.

Het Sondergericht veroordeelde mij tot negen maanden gevangenisstraf (met aftrek van de negen maanden die ik in preventieve hechtenis had gezeten) wegens het luisteren naar de Engelse radio, en sprak mij vrij van het schrijven van een anti-Duits geschrift, de nieuwjaarsvoordracht, dat voor verspreiding bestemd zou zijn geweest. Bijkomende straf was dat ik voor altijd werd uitgesloten van het volgen van hoger onderwijs. Ik bleef op vrije voeten en kon naar huis.

Ondergedoken

Na een week of zes stonden leden van de Gestapo (Duitse politie) al weer voor de deur in Groningen. Zij waren verbaasd dat zij mij om half acht nog op bed zagen liggen, maar toen ik mijn ontslagbrief uit de gevangenis in Den Haag kon tonen, gingen ze terug naar het Scholtenshuis, hun hoofdkwartier op de Grote Markt in Groningen. Tien minuten later ben ik, voor het geval ze terug zouden komen, op de fiets gestapt en weggereden naar Blankenham, naar de boerderij van één van mijn ooms, vlakbij mijn grootouders van vaderskant, waar ik ook onderdak had. Ik hielp met hooien en koeien melken. Honger had je daar niet. Als je koeien melkt heb je geen honger.

kuil.html (Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, II, p. 249-254).

¹⁷ Het niet-militaire Obergericht kon drie gedaantes aannemen: het kon rechtspreken a. in eerste en enige aanleg in zware strafzaken (met drie rechters), b. als appèlrechter in beroepszaken van het Landesgericht (alleensprekende rechter) en c. als Sondergericht in eerste en enige aanleg in zware politieke zaken, vooral feiten door verzetsgroepen gepleegd (met drie rechters). Het Sondergericht velde veel doodvonnissen. Zie G. von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet*

In de loop van 1943 was ik weer vrij veel thuis, want we kregen het bericht dat de twee Duitse politieagenten die toen in Groningen mijn ‘Sachbereiter’ waren geweest, tijdens de meistaking tegen een boom waren gereden en verongelukt. Dat gaf ons weer wat veiligheid. Mijn vader stond op de lijst van potentiële gijzelaars. Als er weer een incident in Groningen was geweest, ging hij een paar huizen verderop slapen. Het was een angstige tijd, maar ‘ze’ zijn nooit meer geweest. Ik heb me verder koest gehouden. Aangezien we met rust werden gelaten, konden wij de laatste oorlogsjaren weer mensen bij ons laten onderduiken. Zo zijn we de oorlog doorgekomen.

‘Illegaal’ doctoraal, tentamen Vrij

De bijkomende straf van uitsluiting van hoger onderwijs werd openbaar gemaakt bij de universiteiten, dus ook in Groningen. Aan een zuil voor de universiteit heeft maandenlang een affiche opgeplakt gehangen waarop met grote letters stond te lezen dat een aantal studenten, waaronder ik, voor altijd van het volgen van hoger onderwijs waren uitgesloten. Dat weerhield mij echter niet mijn studie ‘illegaal’ op te pakken. Ik ging naar de hoogleraren toe – zij kenden me wel, het was zo klein allemaal – en zei eerlijk: ‘Zo en zo, als u mij niettemin tentamens zou willen afnemen, stel ik dat zeer op prijs’. Niemand maakte bezwaren. Een ieder vertelde me wat ik moest bestuderen en nam me tentamen af. Zij hebben dat mooi nooit ergens genoteerd, maar in het hoofd bewaard, want opschrijven was te gevaarlijk. Toen ik bij Beekhuis thuis kwam – ik had de Asser-serie bestudeerd – vroeg hij: ‘Als je als advocaat moest optreden, wat dan?’ Ik antwoordde: ‘Dan zou ik met de handen in het haar zitten’. ‘Heb je wel eens een arrest gelezen?’ Dat had ik niet. ‘Kom dan maar een keer of zes bij me, dan zal ik je les geven.’ Dat deed ik. Na afloop van deze serie privé-colleges zei hij: ‘Nu kan het wel’, en ik slaagde voor burgerlijk recht en burgerlijk procesrecht.

Voor het tentamen strafrecht moest ik naar Amersfoort, waar Vrij ondergedoken zat. Wim Nagel,¹⁸ met wie ik bevriend was, had mij zijn adres gegeven. Ik reed er met de trein heen. In Groningen stapten twee S.S.-ers in met twee lui die ze geboeid hadden. Zij gingen naar het concentratiekamp Amersfoort. Dat was het gezelschap dat ik tot Amersfoort had. Vanzelfsprekend had ik een vals persoonsbewijs, waarop als beroep ‘hulpprediker’ stond vermeld, hetgeen op aanraden van de dominee in Blankenham was gebeurd: ‘Je moet zeggen dat je bij mij hulpprediker bent’. Met dat beroep kon je namelijk niet naar Duitsland weggevoerd worden om daar te werken.

Vrij was erg blij om mij te zien. Hij ging meteen over tot het afnemen van het tentamen, waarvoor ik een paar Duitse boeken over de grondslagen van het strafrecht had bestudeerd, te weten *Tat und Schuld* (Zürich 1933) van Hermann U. Kantorowicz en *Die allgemeinen Lehren vom Verbrechen in ihrer entwicklung durch die Wissenschaft des Gemeines Strafrechts* (Ber-

Nederland (Amsterdam 1999), onder andere p. 137, en Van Veens recensie van dit boek in: *RM Themis* 2000, p. 157-159.

¹⁸ W.H. Nagel (1910-1983), onder meer hoogleraar strafrecht, strafprocesrecht en criminologie te Leiden in de jaren 1956-1976.

lin 1930) van Friedrich Schaffstein. Het ging vooral over de strafrechtstheorieën van die twee Duitse juristen en wat ik ervan vond. Dat is blijkbaar goed uitgekapt; achteraf gezien heeft het mijn verdere loopbaan bepaald. Vooralsnog leidde het tot mijn (tweede) scriptie, die handelde over het schuldbegrip bij Kantorowicz en Schaffstein. Na twee en een half uur (om een uur of twee) vroeg hij: 'Zou je misschien een kopje koffie willen?' 'Nou', zei ik, 'dat zou ik wel lusten'. Het tentamen heeft al bij al zo'n vier uur geduurd. Vrij was tevreden. Ik vond het ook wel leuk, maar het duurde wel heel erg lang! Ik ben weer veilig thuisgekomen en heb gedurende de oorlog contact met hem gehouden.

Boze brieven

Zoals gezegd waren de studieboeken die Vrij mij opgaf Duitse boeken. Het Duits heeft mij nooit tegengestaan, ondanks alles wat ik in de oorlog heb meegemaakt. We hadden immers voor de oorlog mishandelde slachtoffers uit Duitsland in huis gehad. Hitler c.s. vonden wij een stelletje boeven, maar ik had geen haatgevoelens tegen de Duitser an sich. Na de oorlog heeft Vrij contact gelegd met Duitse juristen en mij, zijn assistent, meegenomen. En in 1946 heeft mijn vader, toen hij burgemeester van Enschedé werd, meteen contact gelegd met 'goede' burgemeesters van over de grens.

Later heb ik als hoofdredacteur van het dagblad *Het Vrije Volk* een heleboel boze brieven gekregen vanwege mijn standpunt met betrekking tot verloving en huwelijk van Claus von Amsberg met toen nog prinses Beatrix. Wij hadden de primeur.¹⁹ Eén van onze verslaggevers had goede relaties aan het hof. Toen hij met het verhaal bij mij aankwam, vroeg ik: 'Is het waar of is het niet waar? Wij kunnen niet per ongeluk de krant openen met een verhaal over de relatie van de prinses met een Duitser en dan de plank misslaan'. 'Ik zweer je dat het waar is', zei hij. We hebben het in de krant gezet en ik heb in het hoofdartikel geschreven dat het er niets toe deed dat Claus een Duitser was. Ook deed niet ter zake of hij van adel was. Het enige dat telde was of hij een bekwaam, betrouwbaar mens was. Dit standpunt werd niet door iedereen ingenomen. Hoeveel kwaaië brieven van lezers ik wel niet over mij heen heb gekregen! Ook uit de Partij van de Arbeid. Ik zei: 'Wat willen jullie dan? Wat doet het er nu toe?' Achteraf is mijn inzicht juist gebleken. Claus is immers heel populair geworden en als een uitnemende Nederlander gestorven. Je moet in dit soort kwesties uitgaan van beginselen en niet van sentimenten.

Bevrijding; assistent bij Vrij

Toen de invasie kwam had ik al mijn tentamens gedaan en op die manier mijn doctoraal gehaald. Dat is in 1945 met een officiële bul bevestigd op grond van een verklaring van de

Als schrijver publiceerde hij onder het pseudoniem J.B. Charles. Zie BWN, 4 (auteur Th.W. van Veen).

¹⁹ Vóór deze 'inhoudelijke' primeur had *De Telegraaf* de 'foto'-primeur: journalist Eelco de Jong en fotograaf John de Rooij hadden op 1 mei 1965 prinses Beatrix zien wandelen in de tuin van kasteel 'Drakesteyn' met een onbekende jongeman, een tafereel dat

hoogleraren die erbij betrokken waren geweest. Maar eerst moesten we nog bevrijd worden. Het begon rot. Wij woonden op de Petrus Campersingel aan de oostkant van Groningen. Je zag de hele stad vlak voor je neus branden. De toren verdween in de rook en de vlammen sloegen boven alle daken uit. Nee, dat was geen feest. Maar tegelijk hoorde je het gejuich van de mensen in het Zuiden van de stad. Zij waren bevrijd. Wij zaten nog met de rug tegen de muur, want de Canadezen schoten op bruggen over het kanaal achter ons. De kogels en granaten gierden over onze wijk heen. Oorlog en vrede, feest en verschrikking, het liep allemaal door elkaar heen. Toen kwam de bevrijding. Mensen wilden het huis naast ons plunderen, waarin een Duitse militaire tandarts met zijn instrumentarium gevestigd was geweest. We zijn in dat huis op een rijtje voor de ramen gaan staan zodat niemand naar binnen durfde te komen. Het Militair Gezag, dat door ons gewaarschuwd was, nam passende maatregelen en redde de inventaris. We hebben ook nog gevallen van eigenrichting gezien, vrouwen die kaal geschoren en NSB-ers die opgepakt werden. Maar er hebben in Groningen geloof ik geen dodelijke afrekeningen plaats gehad.

Tijdens en vlak na de bevrijding heb ik mijn vader nog geholpen *Het Vrije Volk* in Groningen op poten te zetten. Hij was korte tijd chef van de redactie (april tot oktober 1945). Het was nog een hele toer om bij het gebouw van de Arbeiderspers te komen. Mijn vader had de sleutel van het gebouw en ook een pasje waarmee hij in die gebieden van de stad mocht komen die nog gevaarlijk waren. Ik ging met hem mee. Toen we er kwamen bleek het gebouw één rokende puinhoop te zijn. Daar stonden we dan, met een sleutel, maar zonder gebouw. Er zat niets anders op dan de krant ergens anders te drukken en wel bij een katholieke krant, een straat verderop. Zij hadden een pers van communisten uit Hamburg weten te kopen in de tijd dat Hitler aan de macht kwam. Ik nam de coördinatie van de bezorging op me. Het was een hele klus die te organiseren. Er kwamen bijvoorbeeld veel klachten binnen van mensen die boven woonden. De bezorger vond trappen lopen zo'n gedoe.

In diezelfde tijd werd ik door Vrij benaderd met het verzoek of ik assistent bij hem wilde worden. Zijn wens assistentie te krijgen was ontstaan, toen hij in Utrecht het instituut van Pompe zag opbloeien. 'Dat zouden we in Groningen ook moeten hebben', dacht hij, 'interessant, die samenwerking met criminologen'. Nu waren die er in Groningen niet, dus dat was geen zwaar argument. Maar toch, hij vond het mooi. Hij wist het college van curatoren in '42 of '43 zo ver te krijgen dat hij een assistent mocht aanstellen. De naam van de 'gelukkige' weet ik niet meer. Nagel, die wel een – heel vernieuwend – proefschrift schreef onder begeleiding van Vrij, was het in ieder geval niet.²⁰ Ten tijde van zijn aanstelling zat de bewuste persoon ondergedoken. In 1945 liet hij Vrij echter weten dat hij ervan afzag, omdat hij een baan bij een Boerenleenbank kon krijgen, wat hem interessanter leek. Vervolgens vroeg Vrij aan mij of ik het wilde doen. 'Ja, ik wil het graag', antwoordde ik, 'maar ik heb me eigenlijk al aan Voskuil verkocht'. Deze reisde stad en land af om mensen te wer-

ven voor *Het Volk*, omdat veel medewerkers de oorlog niet hadden overleefd.²¹ Ook was hoofdredacteur Wiardi Beckman opgepakt en in een concentratiekamp overleden.²² In zijn plaats werd Voskuil, chef van de redactie in Den Haag, als hoofdredacteur aangewezen. Hij was via mijn vader bij mij terechtgekomen. Zij waren bevriend sinds zij elkaar bij de NBAS²³ hadden leren kennen.

Toen er weer treinen reden, ben ik naar hem toegegaan en heb hem verteld dat ik graag eerst assistent van Vrij wilde worden, omdat ik nooit meer zo'n kans zou krijgen. Ik zou daarna bij hem kunnen komen. Vrij's aanbod was namelijk voor twee jaar (1945-1947) met de mogelijkheid te promoveren. Voskuil stemde er mee in en zei: 'Ik zie je daarna dan wel'. Zodoende was de weg vrijgekomen voor mijn benoeming tot assistent in juni 1945.²⁴

Aanschouwelijk onderwijs

Naast het doen van promotie-onderzoek gaf ik college in strafrecht en strafprocesrecht. Ik wist iets meer dan de studenten, maar niet veel. De bekende dag vooruit dus. En uitleggen natuurlijk, uitleggen wat Vrij bedoelde, wat geen overbodige luxe was. Om te laten zien hoe het strafrecht in de praktijk werkte, organiseerde ik voor de studenten bezoeken aan de rechtbank en de gevangenis. Vrij was heel enthousiast over dit soort aanschouwelijk onderwijs, dat in die tijd uniek was. Dat hij mij 'zijn krachtige assistent' noemde, heeft hij nooit tegen mij persoonlijk gezegd, maar ik moet toegeven dat hij het heeft opgemerkt in zijn afscheidsrede *Ter effening* (1947).

Omdat ik maar honderd gulden per maand kreeg, moest ik er wat bij gaan verdienen. Ik was inmiddels getrouwd met mijn buurmeisje van drie huizen verderop en mijn vrouw had haar baan als onderwijzeres in Zwolle moeten opgeven. (*Mevrouw Van Veen hierover: 'Dat ontslag maakte op mij niet zoveel indruk, want dat overkwam iedere vrouw die ging trouwen. Bovendien was ik niet zo'n verschrikkelijk overtuigd onderwijzeres dat ik het erg vond, en dat nieuwe leven lokte mij wel erg aan.'*) Voor acht uur in de week vond ik een baan als leraar economie en staatsinrichting in Winschoten. Wat ik met de studenten deed, deed ik ook met de leerlingen uit hoogste klassen: erop uitgaan om met eigen ogen te zien hoe in casu de staat was ingericht. We bezochten de burgemeester en de gemeenteraad, gingen naar Provinciale Staten, woonden een zitting van de rechtbank Groningen bij. Zulke dingen. Vooral staatsinrichting aan meisjes geven was geen veelbelovend werk. Ik kon ze alleen warm krijgen met het vertellen van verhalen over het koninklijk huis en de prinsessen, en de koningen die we gehad hadden. Daar knoopte ik dan de erfopvolging aan vast.

20 W.H. Nagel, *De criminaliteit van Oss*, diss. Groningen (Den Haag 1949).

21 Zie noot 16.

22 H.B. Wiardi Beckman (1904-1945). Zie BWN, 1.

23 Nederlandsche Bond van Abstinente Studeerenden (zie noot 8).

Promotie-onderzoek

Zoals ik al eerder opmerkte, was mijn belangrijkste drijfveer om assistent van Vrij te worden, de mogelijkheid om te promoveren. Het onderwerp ‘Generale preventie’ bedacht ik zelf en Vrij vond het een goed idee. Om er achter te komen wat daarover allemaal in Nederland geschreven was, dook ik de bibliotheek in, keek waar er iets over te vinden was vanaf ongeveer 1865 (het jaar waarin de discussie over afschaffing van de doodstraf in ons gewone strafrecht op gang kwam), zocht uit welke onderwerpen een rol speelden en veegde dat bij elkaar. Het bleek veel en verrassend materiaal te zijn. Bij wijze van gunst had ik toegang gekregen tot het magazijn van de bibliotheek, een recht dat alleen aan hoogleeraren toekwam. Heel wat avonden heb ik doorgebracht op de roosters van de derde verdieping in het matig verlichte en nauwelijks verwarmde gebouw, tijdschriften en dissertaties raadplegend, waarvan verschillende nooit meer uit de dozen waren gehaald sinds ze daar in de negentiende eeuw waren ingedaan, jaar bij jaar, ongeacht het onderwerp. Al lezend kwam ik tot de slotsom dat de generale preventie geen doel van de straf was, maar een functie. Daarom heb ik tenslotte dit begrip gedefinieerd als een werking van de straf op anderen dan de dader. Daartegenover werd de speciale preventie de werking van de straf op de dader zelf. En mijn conclusie was dat elke bestraffing in beginsel beide werkingen heeft, of men wil of niet. Als dat zo is, dan ligt het voor de hand dat ieder die straft dat beter kan beseffen dan vergeten, opdat men weet wat men doet.

Ik heb twee jaar aan mijn proefschrift gewerkt, wat niet meeviel naast het college en les geven, maar toen was het wel klaar. Vrij heeft er al die tijd nooit een woord aan gewijd of het van tevoren ingekeken. Geen wonder dat één van mijn lijfspreuken is geworden: ‘Al wroetende kom ik er door’, een citaat dat ik ontleend heb aan de tekst bij de afbeelding van een mol met zijn molshoop, in een oud café aan de weg van Zwolle naar Raalte.

Vrij had meer promovendi, maar de meesten haakten af bij zijn onverwachte vertrek naar de Hoge Raad in 1947. Hij had een kring van ruim twintig mensen om zich heen die geboeid waren door zijn werk. Hij was een heel knappe man. We vonden zijn theorieën heel interessant, geobsedeerd als hij was door de vraag: ‘Hoe werkt dat strafrecht uit, hoe functioneert het sociaal?’ Met die groep kwamen we samen bij hem thuis. Dat zijn we blijven doen toen hij naar Den Haag ging en ook toen hij overleden was (1955). Het colloquium van Vrij functioneert nog steeds. De laatste leden komen nog altijd twee keer per jaar bij elkaar.

Het vertrek van Vrij naar de Hoge Raad was voor mij een complete verrassing. Ik zei tegen hem: ‘Goh wat jammer, want bij de Hoge Raad bent u gebonden, dan maakt u alleen nog maar arresten’. Hijzelf dacht juist meer tijd te krijgen om te schrijven, omdat hij dan van zijn zware onderwijstaak bevrijd zou zijn. Zijn wens is niet uitgekomen. Hij heeft haast niets meer gepubliceerd. Dat kon ook nooit.

Toen mijn proefschrift klaar was, moest ik het dus naar Den Haag sturen. Ik kreeg een bedankje, maar het heeft wel een jaar op zijn bureau gelegen. Hem ontbrak helaas de tijd er een blik in te werpen. Daarna is hij het gaan lezen en ben ik nog twee keer bij hem in Den

Haag geweest. Hij heeft enkele suggesties voor wijziging gedaan, die ik heb opgevolgd. Toen was het rond. De promotie vond pas in 1949 plaats. Aangezien Vrij het ius promovendi had verloren, promoveerde ik formeel bij zijn opvolger Röling, terwijl Vrij als opponent optrad. Voordat ik de uitslag te horen kreeg moest ik ontzettend lang in het zweetkamertje wachten. Wel een uur, anderhalf uur, discussieerden ze over cum laude ja of nee. Ik kreeg het niet.²⁵

De opvolging van Vrij had heel wat voeten in de aarde. De keuze viel tenslotte op Röling, die echter pas in 1949 het ambt kon aanvaarden.²⁶ Op verzoek van de faculteit heb ik, terwijl ik chef van de redactie van *Het Vrije Volk* in Groningen was [zie hierna], de doctoraalcolleges in straf- en strafprocesrecht gegeven. Tentamens, onder vier ogen, wilde ik niet afnemen, wel examens in aanwezigheid van hoogleraren. Dit om elk misverstand te voorkomen (met een aantal kandidaten had ik nog in het corps gezeten).

Van 'assistent' tot hoofdredacteur

In dezelfde tijd dat Vrij raadsheer bij de Hoge Raad werd, liep de termijn van twee jaar van mijn assistentschap af. Ik meldde mij bij Voskuil. Deze vroeg: 'Waar wil je je eerste stomiteiten uithalen, bij mij in Amsterdam of in Groningen. Daar hebben we een chef nodig'. Het werd Groningen. 'Dan kan ik daar die stomiteiten begaan', dacht ik, 'en de kneepjes van het vak leren'. Ik kende een paar mensen op de redactie goed, die me heel veel hebben geholpen. Zij wisten precies wat ik moest doen. Mijn taak was het schrijven van regionale commentaren en het onderhouden van contacten, met name met de PvdA ter plaatse.

Na drie jaar (in 1950) zei Voskuil: 'Kom nu maar naar Amsterdam, dan word je mijn assistent'. Daarmee is nog de spot gedreven op het afscheidsfeest van Voskuil, die in 1961 met pensioen ging. Er werd een parodie op *My fair lady* opgevoerd. Voskuils oudste zoon schrijft hierover in *Het bureau*,²⁷ dat zijn vader en diens opvolger 'Gijs van den Akker' (ik dus) met een paar honderd medewerkers 'in een pijnlijke, wat geneerde stilte' naar de parodie keken, waarin professor King zijn jeugdige opvolger Thijs op een cynische autoritaire toon de kneepjes van het vak probeerde bij te brengen. Diep uit mijn herinnering puttend, vond niet alleen ik, maar iedereen het juist erg aardig, en Voskuil vond het zelfs prachtig. Hij hoefde mij in werkelijkheid natuurlijk niet veel meer bij te brengen. Ik had immers het vak in Groningen geleerd. En de samenwerking met Voskuil verliep heel soepel. Zelf stond ik later als hoofdredacteur dicht bij de redacteurs, ik had jaren tussen hen in gezeten en kende die hele club. Ik schermde me wel af voor te vriendschappelijke verhoudingen, omdat het bij mijn functie hoorde ook impopulaire beslissingen te nemen.

²⁴ Later zou de functie-aanduiding 'assistent' omgedoopt worden in 'medewerker'.

²⁵ Het proefschrift van Van Veen werd met lof in de kring van strafrechtbeoefenaars ontvangen. Prof. mr. D. Hazewinkel-Suringa heeft het bijvoorbeeld in haar bespreking in het *Tijdschrift voor Strafrecht* (1950) op p. 159 over 'de rijkdom van het materiaal, dat de schrijver vergaarde, [...] de rijkdom van juridische vraagstukken, die hij aanroerde, [...] de breedheid en objectiviteit, waarmee hij zijn onderwerp behandeld heeft'.

²⁶ B.V.A. Röling (1906-1985). *BWN*, 4.

De scheidende en de komende hoofdredacteur van Het Vrije Volk: (v.r.n.l.) K. Voskuil en Van Veen op het afscheidsfeest van eerstgenoemde (1961)

Maar je betaalt daar wel een prijs voor. Buiten de kantooruren had ik weinig contact met hen.

Eigenlijk heb ik in m'n begintijd bij de krant meer als een soort secretaris voor Voskuil gefunctioneerd dan als assistent. Mijn taak bestond in het beantwoorden van een groot deel van zijn post. Bovendien begon ik vooral juridische hoofdartikelen te schrijven en zocht materiaal op voor hoofdartikelen die hij schreef. Heel plezierig allemaal.

Opnieuw na drie jaar, in 1953, werd ik adjunct-hoofddirecteur, wat onder meer inhield dat ik Voskuil verving als hij afwezig was, bijvoorbeeld in geval van vakantie. Ook moest hij vrij veel tijd besteden aan representatie, contacten met ambassades, het Socialistisch Commentaar wekelijks voor de VARA-radio, dat veel luisteraars trok. Dat maakte dat ik geleidelijk meer werk van hem overnam, vooral het schrijven van hoofdartikelen. Niettemin ben ik daarnaast op het terrein van het straf- en strafprocesrecht actief gebleven. Behalve dat ik wetenschappelijke artikelen schreef, werd ik lid van de criminologenclub en bleef dat van de groep van oud-leerlingen van Vrij.

In 1961 werd ik als opvolger van Voskuil door het congres van de PvdA gekozen tot

hoofredacteur. Er was geen tegenkandidaat. Doordat het congres de hoofredacteur koos, was hij ook aan dat congres verantwoording verschuldigd voor zijn politiek beleid en niet aan de directie van de Arbeiderspers of aan de aandeelhouders, te weten de PvdA en het NVV.²⁸ De besturen van deze organisaties lieten zich dan ook niet in met het politiek beleid van de hoofredacteur en respecteerden zijn zelfstandigheid. Uiteraard rekenden ze wel op zijn begrip voor hun beleid.

Roetkap-affaire

In een drukke baan als die van hoofredacteur moet je snel kunnen schrijven en kunnen inspelen op de actualiteit. En kunnen gokken. Je moet je mening geven terwijl je eigenlijk nog te weinig weet. Ik heb heel wat hoofdartikelen geschreven. Die konden niet langer dan 700, 730 woorden zijn. Dus je bent er helemaal in getraind dat te doen. Je schrijft ze als volgt: eerst heb je redactieraad, 's morgens van kwart voor negen tot kwart over negen, met de economisch redacteur, sociaal redacteur, buitenland-redacteur en de chef van de redactie – soms is er nog contact met rayon-redacties –,²⁹ en dan moet de zaak geregeld zijn. Daar wordt afgesproken waar de commentaren over zullen gaan en wie die zal schrijven: de hoofredacteur, zijn plaatsvervanger of een van de andere redacteurs. Dan heb je je van 10 tot 11 te oriënteren en tussen 11 en 12 uur moet het geschreven worden. En om 12 uur gaat het naar de zetterij. Klaar. Nou ja klaar ... Het is heel verantwoordelijk werk. Dingen die je niet weet, laat je dus gewoon weg. Vaak moet je behoedzaam te werk gaan, maar soms moet je ook heel spontaan schrijven.

Neem nu zo'n roetkap-affaire.³⁰ Daar komt een reuze deining van, dus moet er meteen een hoofdartikel over geschreven worden. Ik schreef: 'Het is geen moord, het is geen doodslag, het is een ongeluk. Punt uit. Al dat geschreeuw om hoge straffen is onzin. Het is wel schuld, maar het heeft niks te maken met moord of doodslag en dus niets met straffen boven een jaar. Dat weet ik toevallig omdat ik een strafrechtjurist ben.' Daar krijg je dan een boel rotbrieven over – die krijg je wel meer – en daar hebben we een standaard-antwoordbrief voor gemaakt, die hierop neerkwam: 'Stelt u zich nu voor dat de dader uw zoon was, hoe zou u er dan tegenover staan? U moet niet alleen aan het slachtoffer denken, maar ook aan de dader'. We hebben er een verschuiving mee proberen teweeg te brengen. De secretaresses, ik had er twee, maakten er iets moois van. We kregen zo'n 50, 60 brieven per dag, die zij altijd eerst even lazen. Die ikzelf moest lezen werden geselecteerd. Doorsnee-

27 Voskuil, *Het bureau*. Dl. 1: Meneer Beerta, p. 376 e.v.

28 Nederlands Verbond van Vakverenigingen, later opgegaan in de FNV (Federatie Nederlandse Vakbeweging).

29 Economisch redacteur was bijvoorbeeld Wim Polak. Deze werd in 1965 wethouder van Amsterdam (tot 1973) en was van 1977 tot 1983 burgemeester van deze stad. Een ander voorbeeld: chef van de parlementaire redactie in Den Haag was van 1948-1956 Maarten Vrolijk. Hij stapte in 1956 over naar de politiek en was onder meer lid van de Tweede Kamer (1956-1963) en minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (1965-1966). Bron voor beiden: www.parlement.com (6-09-2004).

30 In 1965 raakte het Utrechtse Studenten Corps in opspraak, toen tijdens de ontgroening in het adellijke dispuut 'Tres' (voluit: Tres faciunt collegium) een student om het leven kwam. De student, jonkheer David Rutgers van Rozenburg, kreeg een roetkap opgezet, waarna hij stikte. De wijze waarop de rechter in deze affaire oordeelde, vonden velen te mild en leidde wijd en zijdt tot be-

brieven konden ze zelf beantwoorden. Het waren bijna altijd kritische brieven. Iemand die iets goed vindt, schrijft je haast nooit.

Een voorbeeld van de vele zaken die geen spontane aanpak, maar behoedzaamheid ver-eisten, stamt uit de tijd dat het NVV wel wat voelde voor een wettelijke regeling van het stakingsrecht. De Partij van de Arbeid dacht er net zo over, maar ik zag er niets in, niet omdat ik tegen staken was, maar uit angst voor de gevolgen. Als een onwettig verklaarde staking wordt voortgezet, wat moet men dan? Elk dwangmiddel dreigt het conflict te vergroten. Dan zie je geen eind aan de ellende en kun je beter meteen de revolutie in Amsterdam uit-roepen. Ik begrijp best dat wilde stakingen heel onaangenaam zijn, maar dit is nu eenmaal iets dat je niet kunt of moet regelen. Het wordt dan alleen maar erger en als overheid kom je nergens.

Deze zaak is gelukkig weggeëbd en het NVV heeft er ook later niet meer over gepraat. Je moet het in zo'n kwestie voorzichtig spelen, het beetje bij beetje opbouwen, anders lukt het niet mensen voor je standpunt te winnen. Dat zijn dingen die bij de kunst van het vak horen.

Spannende politieke gebeurtenissen

Hoewel ik als hoofdredacteur een onafhankelijke positie innam, was er wel een nauwe ver-wevenheid met de PvdA. Ik woonde de vergaderingen van het partijbestuur bij en had soms contact met leden van de Tweede-Kamerfractie om op de hoogte te blijven. Verder had ik maandelijks een bespreking met de voorzitter van de gemeenteraadsfractie en enkele be-stuurders van de PvdA in Amsterdam, waarin je heen en weer praatte over de gebeurtenis-sen. Over allerlei toestanden moest je standpunten innemen. Voor de commentaren zorgde de chef van onze Amsterdamse redactie.

Een van de spannendste zaken was de Cuba-crisis (1962). Overdag had ik, vlak voor het aflopen van het ultimatum, nog geschreven dat ik er achter stond dat de Amerikanen had-den bedreigd met het bombarderen van die Russische schepen op weg naar Cuba. 's Avonds op weg naar huis over de Spaarndammerdijk zag ik de atoombommen al vliegen. Thuis ge-komen was er niets gebeurd en waren de Russen omgekeerd. Dus toen had ik de kop voor het stuk in de eerstvolgende editie van *Het Vrije Volk* al in mijn hoofd:

JUISTE BESLISSING

Een ander voorbeeld: het anti-Amerikaanse stukje dat Paul van 't Veer³¹ begin jaren vijftig over de Amerikanen in Noord-Korea geschreven had, en dat binnen de redactie spanning teweegbracht. Voskuil weigerde het te plaatsen en Paul riep natuurlijk: 'Het is waar wat ik

schuldigheden van klassenjustitie.

31 Paul van 't Veer (1922-1979), journalist en historicus. Werkte als journalist bij het ANP, *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en de VARA.

geschreven heb'. Voskuil ketste terug: 'Het blijft waar, ook al wordt het vandaag niet gepubliceerd, het is nu nog niet opportuun.'

En dan de enerverende rellen in Amsterdam. Die hebben nooit mijn instemming gehad. Dat kun je je wel voorstellen. Toen had je het Lieverdje, en alle toestanden er omheen.³² De zaak liep steeds meer uit de hand. Ik ben ook nog gaan praten met burgemeester Van Hall.³³ Toen ik thuiskwam zei ik: 'Hij redt het nooit'. Hij had geen contact meer met zijn hoofdcommissaris, met wie hij nota bene ruzie had.

Op een gegeven moment stierf bij een betoging een bouwvakker op straat.³⁴ De verontwaardiging over het politieoptreden was bij een deel van de bevolking (vooral het linkse deel) groot en er werd door een aantal burgers een protest-advertentie aan de Amsterdamse kranten aangeboden. Maar de avond voordat die zou worden geplaatst braken vrij grote rellen met vernielingen uit in de binnenstad. De mensen stroomden ook bij ons langs op het Hekelveld en sloegen alle ruiten beneden kapot. Ik zat boven het commentaar voor de nachtedities te schrijven. Daar konden ze niet komen, want de lift was uitgeschakeld.

De volgende morgen kwam een van de commissarissen van de Arbeiderspers met die advertentie naar me toe. De directie wilde deze bij voorkeur, na alles wat er die nacht was gebeurd, niet meer plaatsen. Of ik het daar mee eens was. 'Ik ben het er in het geheel niet mee eens', antwoordde ik, 'er bestaat nog zoiets als vrijheid van drukpers. Dus als die advertentie geen onzedelijke kreten bevat, moet zij gewoon geplaatst worden. Er staat geen onvertogen woord in. Er staan wel aanvechtbare opvattingen in, maar als je alle advertenties waar dat het geval is zou weren ...' De meerderheid van de directie kon zich uiteindelijk hierin vinden. Het gevolg was dat *Het Vrije Volk*, naar ik mij meen te herinneren, de enige krant is geweest die deze advertentie heeft gepubliceerd. Voordat trouwens de advertentie in de krant kwam, kreeg ik ook nog bezoek van een aantal redacteuren van mijn eigen krant die dat ding ondertekend hadden en nu spijt hadden. Zij vroegen mij of ik hun namen niet kon schrappen. 'Ik ga niet over de advertenties', luidde mijn antwoord. Dit is weer een voorbeeld van zo'n spannende, kritieke situatie, waarin het om beginselen gaat.

Weg bij de krant

Niet alleen op landelijk niveau woonde ik vergaderingen van de PvdA bij. Zaterdag was ik er nogal eens op uit voor een gewestelijke vergadering, waarvoor men mij had gevraagd. Van heel andere aard waren de bijeenkomsten van de sectie hoofdredacteuren van de Jour-

Zie BWN, 3.

³² Op 23 april 1966 werden, bijvoorbeeld, Koosje Koster gearresteerd bij het Lieverdje (op het Spui) vanwege het uitdelen van krenten en Hans Tuynman vanwege het mompelen van het woord 'imaazje'. Ontleend aan het chronologische overzicht van de Provo-beweging: www.homepages.hetnet.nl/_rpn60/ChronologieProvo.html (6-09-2004).

³³ G. van Hall (1904-1977). Zie BWN, 4.

³⁴ Op 13 juni 1966 ontstonden onder bouwvakarbeiders vechtpartijen, omdat ongeorganiseerden en leden van de communistische EVC (Eenheids Vakcentrale) een lagere vakantie-uitkering kregen. De politie greep in, waarna de arbeider Jan Weggelaar dood op straat bleef liggen. Volgens de politie was hij door een steen van een van zijn collega's getroffen, maar volgens de arbeiders was hij door de politie doodgeslagen (later zou blijken dat hij aan een hartaanval was overleden). Provo's schilderden 'moord' op het

nalistenkring. Er was nog een club op dit niveau: het genootschap van hoofdredacteurs, waarvan Rooij,³⁵ hoofdredacteur van de NRC, voorzitter was. Dat was er voor de deftige dingen, zoals ontvangsten bij de Koningin. Bij de sectie waarvan ik voorzitter was, kwamen zakelijk dingen als CAO-kwesties aan de orde.

Alles bij elkaar genomen was het, naast het bijhouden van mijn wetenschappelijke interesse en, niet in de laatste plaats, mijn gezin met opgroeiende kinderen, een zware baan.

En plotseling was het uit. Hoewel ik er altijd rekening mee had gehouden dat er iets zou kunnen gebeuren waardoor ik genoodzaakt zou zijn op te stappen, had ik niet verwacht dat het zo abrupt zou gaan. Wat was er voorgevallen? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst een paar jaar in de tijd terug. Omstreeks 1965 ging het aantal abonnees jaarlijks bij elke prijsverhoging teruglopen. De situatie vergde ingrijpende maatregelen. Het was een lot dat veel socialistische kranten in West- en Noord-Europa trof. Dikwijls was er geen andere weg meer dan opheffing. Ik kreeg in één van die jaren een brief van een verpleegster die mij meedeelde dat zij ging bedanken voor de krant. Niet omdat ze die niet meer goed vond, maar omdat zij zich ging verloveren met een semi-arts. 'Dus, u begrijpt mij wel', schreef ze. Ik begreep het. Namen als *Het Vrije Volk* en 'De Arbeiderspers' stonden onderaan de maatschappelijke ladder.

Toen het in 1967 zover was gekomen dat de krant financieel op de rand van de afgrond balanceerde, besloot het congres van de PvdA de formele banden met *Het Vrije Volk* door te snijden en haar aandelenpakket van 50% over te dragen aan de verzekeringsmaatschappij De Centrale. Er kwam een nieuwe directeur en we moesten bezuinigen. Allereerst ging het dure editiestelsel op de helling: sommige rayons zouden worden opgeheven en al degenen die daar werkten ontslagen. Ik zei: 'Dat kan niet.' Ik had met allerlei journalisten afspraken over hun carrièreplanning gemaakt, die ik nu niet meer kon nakomen. Het was wel overmacht, maar het was intussen toch maar zo. Ik vond dat anderen dat dan maar moesten doen en nam ontslag. Het was dus geen politieke kwestie die voor mij het breekpunt vormde, maar de reorganisatie.

Het is wonderlijk gelopen. We waren altijd zuinig geweest, denkend aan de woorden van mijn vader: 'Je moet zoveel geld sparen dat je een jaar verder kunt. Als je politiek werk doet, moet je altijd geld achter de hand hebben. Want bij zulk werk kom je voor zaken te staan waar je niets anders meer kunt dan nee zeggen, en dan moet je het doen ook'. De directie gaf mij een financiële regeling alsof ik ontslag gekregen en niet genomen had. Zo was ik van de ene week op de andere zonder werk.

Benoeming tot hoogleraar

Gedurende de tijd dat ik journalist was heb ik, zoals gezegd, het strafrecht niet laten schieten. Ik hield de Nederlandse vakliteratuur bij en vond tijd in de vaktijdschriften te publiceren, met name over de verhouding van de pers en het recht.³⁶ Ook schreef ik twee preadviezen, waarvan één voor de Nederlandse Juristen Vereniging over ‘bescherming van de individu tegen het doen, het gebruik en het openbaar maken van waarnemingen, diens persoonlijke sfeer betreffende’ (1965). Daardoor bleef ik in de vrij kleine strafrechtelijke wetenschappelijke wereld enigszins bekend. Vandaar dat ik weer werk hoopte te kunnen vinden bij het universitair onderwijs.

Toen ik hoorde dat Melai³⁷ hoogleraar in Leiden werd, als opvolger van Van Bemmelen,³⁸ en er een medewerkersplaats vrijkwam, was ik dan ook geïnteresseerd. ‘Misschien is dat wat voor mij’, dacht ik, maar het is nooit aan de orde gekomen, omdat Troostwijk, hoogleraar bestuursrecht in Groningen,³⁹ niet veel later opbelde. Hij nodigde mij uit naar Groningen te komen voor een gesprek. De leerstoel strafrecht kwam vrij, omdat R Emmelink benoemd was tot advocaat-generaal bij de Hoge Raad.⁴⁰ Daar zei ik uiteraard geen nee tegen. Ik heb er niet eens over na hoeven te denken. De zaak was heel snel rond. Kort daarop kreeg de Universiteit van Amsterdam een tweede hoogleraar strafrecht toegewezen. Just Enschedé,⁴¹ die me belde met de vraag of ik op die stoel wou komen zitten, viste dus achter het net.

We verhuisden van Santpoort (niet ver van Amsterdam) naar Zuidhorn (dichtbij de stad Groningen), waar we twee huizen vlak bij elkaar vonden, een voor mijn ouders en een voor ons. Toen mijn vader in 1958 als burgemeester van Enschedé met pensioen ging, zijn ze op ons verzoek in Santpoort komen wonen. En na mijn benoeming in Groningen zei ik: ‘Ga nu mee, anders zit je hier zo alleen’, en ze verhuisden met ons mee. Het is goed uitgepakt. De kinderen maakten er hun huiswerk. Mijn vader overleed daar in 1970 en wij konden op mijn moeder letten.

35 Maarten Rooij, 1906-1986. Hoofdredacteur NRC 1945-1957. Zie BWN, 3.

36 Onder andere ‘Justitie en pers geconfronteerd. De commissie-Van Bemmelen rapporteert’, in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 1953, p. 111-136; ‘Pers en openbare mening’, in: *N. Muller-bundel* (Amsterdam 1954), p. 344-354; ‘Sensatie in de pers’, in: *Socialisme en democratie* (1955), p. 111-127; *De vrijheid van drukpers. Het recht op antwoord* (Rapport van de dr. Wiardi Beckman Stichting, 1956).

37 A.L. Melai (* 1918), hoogleraar straf- en strafprocesrecht te Leiden 1968-1984.

38 J.M. van Bemmelen (1898-1982). Zie BWN, 4.

39 M. Troostwijk (1914-1991). Bron: www.parlement.com (1-09-2004).

40 J. R Emmelink (1922-2003), hoogleraar strafrecht en strafvordering (als opvolger van Röling) te Groningen (1963-1968) en aan de Vrije Universiteit Amsterdam (1974-1989), advocaat-generaal (1968-1988) en Procureur-Generaal (1988-1992) bij de Hoge Raad. Zie Th.W. van Veen, ‘Juristenportret VII: J. R Emmelink, Ordenen en samenbinden’, in: *RM Themis* 1993, p. 372-383; C. Kelk, ‘In memoriam Jan R Emmelink (1922-2003)’, in: *Delikt en Delinkvent* 2003, p. 551-559.

41 Ch.J. Enschedé (1911-2001), onder andere hoogleraar strafrecht Universiteit van Amsterdam, 1959-1971, en raadsheer Hoge Raad, 1971-1977. Zie Th.W. van Veen, ‘Juristenportret III: Ch.J. Enschedé, Strafrecht functionerend gezien’, in *RM Themis* 1985, p. 150-161; H. Franken, ‘Christiaan Justus Enschedé, 29 december 1911-23 juli 2000’, in: *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Academie van*

Rechter-plaatsvervanger

Wat ik in Groningen zou gaan doen was duidelijk: onderwijs geven, natuurlijk ook onderzoek doen, maar onderwijs was het belangrijkste. Mijn doel was de studenten een breed overzicht te geven en te vertellen hoe het straf- en strafprocesrecht in elkaar zat, of liever: hoe ik dacht dat het in elkaar zat. Ofschoon ik vroeger vier jaar gedoceerd had en mijn vak-kennis goed op peil had gehouden, wilde ik eerst meer weten van hoe het in de praktijk toe-ging. Nu had ik als adjunct-hoofdredacteur wel ervaring met journalistieke tuchtrecht-spraak opgedaan. Just Enschedé had de Raad van Tucht op touw gezet en mij er als adjunct-secretaris bij betrokken om vonnissen te maken.⁴² Voor de eerste reeks uitspraken maakte ik enige concepten. Daardoor hebben ze wel wat van de opzet van een strafvonnis. Zelf had ik als adjunct-secretaris geen stem in het kapittel. Dat wilde ik ook niet. Ik wilde niet als journalist van de ene krant een oordeel vellen over een journalist van een andere krant.

Maar ik vond het ook noodzakelijk praktijkervaring in de strafrechtspraak op te doen. Daarom vroeg ik aan de president van de rechtbank in Amsterdam of ik daar geen rechter-plaatsvervanger kon worden. 'Dat's best', zei hij, 'dan moet je even bij iedereen langs gaan'. Dat waren tientallen rechters, dus moest ik heel wat handjes schudden. Enfin, ik heb in Amsterdam een half jaar lang twee keer in de week als rechter-plaatsvervanger zit-ting gedaan. Wel onthield ik me als jongste rechter steeds van een oordeel over de straf-maat. Als rechter-plaatsvervanger ben je jongste rechter en moet je in raadkamer als eerste het woord voeren. Ik wilde wel het woord voeren, maar me niet uitlaten over de strafmaat, want je wist niet wat de normen van een (straf)kamer waren. Ik wou juist het vak van hen leren.

Opschuivende medewerkers

Aldus voorbereid startte ik mijn loopbaan als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen in september 1968. Daar trof ik een beroerde accommodatie aan, en zegge en schrijve één medewerker die net nog door Remmelink was aangesteld. Gelukkig is het niet bij deze ene gebleven en heb ik een hele goede staf van zo'n veertien medewerkers gekre-gen. Mijn werkwijze en de werkomstandigheden die ik om me heen creëerde, waren ge-stoeld op hetgeen ik bij de krant gewend was en weken af van wat elders in de universitaire wereld gebruikelijk was. Ik kwam iedere dag om half negen op mijn werk en verwachtte dat ook van mijn medewerkers. Sommigen kwamen pas om negen uur aanzetten en keken dan eventjes. Na een week waren ze er ook om half negen. Het was dus gauw in orde. In het voormalig woonhuis waarin de faculteit huisde, beschikte ik over een vrij grote kamer en

Wetenschappen (www.knaw.nl/cfddata/publicaties/detail.cfm?boeken\u005c\u005cordernr=991145, 2-09-2004).

⁴² De Raad van Tucht werd in 1948 opgericht door de Vereniging van Nederlandse Journalisten en fungeerde tot 1960, waarna de Raad voor de Journalistiek het overnam. In totaal heeft de Raad vijftien uitspraken gedaan. Sancties bij onprofessioneel journalistiek gedrag waren: waarschuwing, berisping en/of tijdelijke schorsing en beëindiging van het lidmaatschap van de Vereniging.

had ik drie medewerkers bij me zitten. Ernaast was een koffiekamertje, een klein hokje, waar we tentamens af konden nemen. Dat was het dan. Van lieverlede breidde het aantal kamers zich uit naarmate het aantal medewerkers groeide, maar ik heb altijd vastgehouden aan die drie mensen op mijn kamer. De jongst benoemde kwam naast me zitten. Als er weer een bij kwam, dan kwam die naast mij zitten en moesten de anderen opschuiven. Degene die het langst bij mij was kreeg een eigen plekje ergens boven. Dat vonden ze mooi en ik ook. Het was misschien wel uniek. Zo leerde je echt het vak kennen en met z'n vieren op één kamer gaf geen enkel probleem.

De eerste medewerker die ik zelf benoemde, was Fleers.⁴³ Hij zou naar het *Nieuwsblad van het Noorden*. Ik zei: 'Dat moet niet, je moet hier blijven'. Het was een goeie jongen. Ja, dat wilde hij wel, maar hij had zich daar al verhuurd en durfde er niet op terug te komen. Toen heb ik het *Nieuwsblad* opgebeld en gezegd: 'Die jongen moet nu geen journalist worden, maar eerst hier het juridische vak leren', en de krant heeft zich daarbij neergelegd. Vervolgens kwam Balkema.⁴⁴ Na hem besloot ik niet alleen maar Groningers te benoemen, maar om en om een Groninger en een niet-Groninger. Mensen die van 'buiten' kwamen waren bijvoorbeeld Krabbe,⁴⁵ Krikke⁴⁶ en De Hullu.⁴⁷

Tentamenvragen stelde ik in het begin zelf op. Later deden de medewerkers dat, maar ze brachten de vragen eerst naar mij en dan maakte ik het tentamen zelf. Het bleek soms iets te moeilijk te zijn. Het waren jongelieden die de neiging hadden om te laten zien wat ze konden. Daarom moest ik de vragen wel eens matigen. In de spanning van een tentamen kun je geen ingewikkelde vraagstukken oplossen. Ik hielp trouwens ook mee met surveilleren in de grote zaal met 400 studenten.

De hoorcolleges kwamen voor mijn rekening, werkgroepen werden door de medewerkers gegeven. Alles was goed op elkaar afgestemd. Als een student de werkgroepen niet volgde ging het tentamen ook mis, want er werden dingen gevraagd die daar waren uitgelegd. Die werkgroepen waren heel praktisch, je werd in het vak getraind. Op college kon ik me meer permitteren, eens een verhaal vertellen, overigens wel puur op het vak gericht. Geen politieke uitstapjes dus.

In het vierde, vijfde doctoraal jaar had ik een groep van ongeveer twaalf studenten die zich in het strafrecht specialiseerden. Met hen besprak ik arresten van de Hoge Raad. In het begin liet ik ze om de beurt een inleiding houden, maar dat bleek toch nog te moeilijk te zijn. Het eind van het lied was dat ik de inleiding hield en dat zij erop moesten inhaken.

Bron: www.rvdj.nl (1-09-2004).

43 G.J. Fleers was medewerker straf(proces)recht te Groningen, 1970-1973, en promoveerde bij Van Veen in 1976. Daarna was hij onder meer burgemeester en lid Eerste Kamer. Thans is hij lid van de Raad voor Strafrechtstoepassing, waarnemend burgemeester Korendijk, en raadsheer-plaatsvervanger gerechtshof Den Haag. Bron: www.eerstekamer.nl/9324000/1fj9wgh5ihkk7kof/vgo9llp2skza (6-09-2004).

44 J.P. Balkema, sedert 1998 raadsheer Hoge Raad. Daarvoor onder meer hoogleraar strafrecht aan de toenmalige Rijksuniversiteit van Limburg, 1982-1986.

45 H.G.M. Krabbe, universitair hoofddocent RU Groningen, vakgroep strafrecht en criminologie, sectie strafrecht. Bron: www.rug.nl/rechten/faculteit/vakgroepen/stcr/str/medewerkers (2-09-2004).

46 A.Krikke, thans vice-president gerechtshof Amsterdam. Bron: www.rechtspraak.nl (2-09-2004).

Ze hadden het arrest van tevoren goed bekeken. Zo kregen ze wél de slag te pakken en leerden arresten goed te lezen: waar zaten de problemen, en waarom week het arrest af van de conclusie. De vraag die ik bijna altijd stelde was: ‘Met wie ben je het eens, met de Procureur-Generaal of met de Hoge Raad?’

Journalistiek voordeel

Het onderzoek dat ik natuurlijk ook deed, stond veelal in dienst van het onderwijs. Vele hoeken en gaten van het straf- en strafprocesrecht werden verkend, wat zijn neerslag vond in even zoveel wetenschappelijke publicaties. Meestal knoopte ik aan bij de actualiteit. Regelmatig werd ik door mensen benaderd met de vraag een bijdrage te leveren aan een bundel. Die mensen ken je en dan ga je geen nee zeggen. Anders doe je het misschien niet gezien de tijd die het je kost. Vaak koos ik voor een onderwerp waar ik mee bezig was en soms lette ik ook een beetje op degene voor wie het was. Die artikelen gebruikte ik dan weer voor het onderwijs. Elk jaar weer probeerde je andere dingen te vertellen, nieuwe voorbeelden te geven. Verder heb ik natuurlijk veel gehad aan het schrijven van noten bij arresten, die je helemaal mooi voor college kon gebruiken.

Het bijhouden van de inleidende leerboeken van Van Bemmelen nam ook veel tijd in beslag. Toen ik pas in Groningen was belde hij op en vroeg hij mij bij hem te komen. Hij zou me tussen de middag in een sociëteit in Den Haag ontvangen, maar hij vertelde niet waarover het zou gaan. Tijdens de lunch bleek dat hij een opvolger zocht voor de voortzetting van zijn leerboeken. ‘Dat moet jij voor mij doen’, zei hij, ‘jij bent journalist geweest en geeft graag les, zeggen ze, dus wie anders?’ Daar kon ik niet onderuit. Ik heb er geen spijt van gehad, want op deze manier werd ik, net als bij het schrijven van noten, gedwongen het hele terrein zo goed mogelijk in de gaten te houden.

Dat ik tijdens mijn hoogleraarschap veel gepubliceerd heb, heeft onmiskenbaar te maken met het feit dat ik het voordeel van een journalistieke voorloopbaan had. Die noten bijvoorbeeld kon ik heel makkelijk schrijven en kort ook, getraind als ik was in het woekeren met een beperkt aantal woorden. Het is een kwestie van het arrest goed lezen, kijken of er verwante jurisprudentie is, of er een omslag is ja of nee, en dan uitleggen, aan de lezer uitleggen wat het betekent. Het leek veel op het schrijven van mijn hoofdartikelen. Het annoteren werd mij door R Emmelink gevraagd. Als hij wat stuurde had hij de noot dikwijls binnen veertien dagen, wat hem niet slecht uitkwam. Ik vond het heel inspirerend werk en veel lezers vonden het, geloof ik, ook wel zinnig, al waren de noten niet erg romantisch en niet altijd goed. Eén noot bezorgde me nachtmerries. Het ging over problemen met vis in een visafslag. Wat ik daar niet op heb zitten zweten, en nog was het resultaat niet om over naar huis te schrijven!

Als decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid voorzittend bij de promotie van Theo Veen, 11 maart 1976. Foto: C.A. Elias

Wonderbaarlijk

Reisde Vrij frequent over de wereld om aan congressen deel te nemen, ik heb dat nooit gedaan. Wel ben ik voor de krant een enkele keer weggeweest: naar Italië en Israël. Je had het gevoel dat je niet weg kon, dat het zinniger was hier te zijn. Vergaderingen van de tijdschriftredacties waarin ik heb gezeten (*Delikt en Delinkwent*, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*), vond ik wel zinnig, niet alleen vanwege de contacten met collega's, maar ook en vooral om de discussies over de artikelen die aangeboden werden en de verschillen van mening over de vraag of je ze moest nemen of niet. De drijvende kracht achter *Delikt en Delinkwent* was Enschedé, terwijl Melai er als secretaris heel veel aan deed. Tijdens mijn redacteurschap van *RM Themis* drong ik er, met succes, op aan dat het tijdschrift voortaan zou openen met een opiniërend artikel door een van de redacteuren. Ook hier verloochende mijn journalistieke achtergrond zich niet.

In Groningen werd ik opnieuw plaatsvervangend rechter. Daardoor blijf je zien hoe de praktijk werkt en waar de valkuilen zitten. Na een aantal jaren stapte ik over naar het gerechtshof in Leeuwarden, waar ik raadsheer-plaatsvervanger werd. Omdat het aantal van mijn medewerkers begon aan te groeien, kon het eigenlijk best. Als je benoemd werd tot raadsheer-plaatsvervanger, werd je beëdigd door de Hoge Raad (of het nog zo is weet ik niet). De aanvangstijd van de bijeenkomst waarin ik de eed moest afleggen, was 's morgens vroeg om half tien. Dat je helemaal uit Groningen moest komen, kon ze geen zier schelen. Maar goed, ik was op tijd en meldde me bij de portier. Toen gebeurde er iets wonderbaarlijks. De portier zei: 'Gaat u met me mee?' Wij naar binnen. 'Gaat u hier maar zit-

ten', en ... ik kwam op exact dezelfde rij in exact dezelfde stoel te zitten als waarop ik in 1942 vier dagen gezeten had voor het Obergericht, en waar ik negen maanden had gekregen. Gek hè? Zoiets verzin je toch niet.

Verder was ik nog praktijkgericht bezig als lid van de commissie van toezicht van de inrichting voor T.B.R.-gestelden Dr. S. van Mesdag,⁴⁸ als voorzitter van de Reclasseringsraad afdeling Groningen, en (op landelijk niveau) in de Centrale Raad van Advies voor het Gevangeniswezen, de Psychopatenzorg en de Reclassering, eerst als lid van de sectie Psychopatenzorg en later als voorzitter van de sectie Gevangeniswezen, wat ik 12 jaar gedaan heb.⁴⁹

Beginselen verloochend

Van een verwevenheid van werk en politiek, die bij de krant bestond, was in het hoogleeraarsambt geen sprake. Niettemin kreeg ik het 'politiek' zwaar te verduren, toen Groningse studenten in 1970 de universiteit bezetten. Je sluit dan toch gekke compromissen. Ik moest in het bezette hoofdgebouw college geven, en zei tegen mijn medewerkers dat ik daar niet veel zin in had. Ze raadden me aan het toch maar te doen. 'Al die studenten zitten daar op je te wachten. Geen van die lui is aan het bezetten, ze zitten gewoon te wachten tot je komt, en het maakt een rot indruk als je ze laat stikken'. Voor deze druk bezwijkend heb ik toch maar college gegeven aan al die studenten, de zaal was vol. Ik heb mijn beginselen daar weer braaf verloochend.

Ook privé werd mijn politieke overtuiging sterk op de proef gesteld, maar hier hield ik voet bij stuk. Op het moment dat Den Uyl⁵⁰ zich op alle fronten ging verzetten tegen de plaatsing van atoomwapens in Nederland, heb ik bedankt voor de PvdA. Dat is de tijd van Hitler terughalen, je niet verweren, terwijl je de middelen die je nog hebt niet gebruikt. Als je de Russen niet dwong te blijven waar zij waren, was het uitzicht somber!

Een andere reden om mijn lidmaatschap op te zeggen was het PvdA-standpunt dat colleges van burgemeester en wethouders op basis van een meerderheid gevormd moesten worden, wat een afscheid betekende van afspiegelingscolleges. Dat vond en vind ik fataal. Het tast de democratie in de wortels aan. De SDAP is groot geworden en heeft bestuurservaring gekregen doordat ze als minderheid wethouders kreeg. Elke nieuwe politieke partij groeit in het democratische bestel omdat zij mee bestuurt.

47 J. de Hullu, was onder meer hoogleraar straf(proces)recht UvT (1992-2003), thans raadsheer Hoge Raad. Zie ook noot 56.

48 Inrichting waar delinquenten die door de rechter ter beschikking van de regering waren gesteld, verpleegd werden. Vóór 1952 zaten in de gevangenis te Groningen vooral langgestrafte, voor een deel 'gestoorde', recidivisten. In 1952 kreeg de gevangenis tevens de status van Noodasiel voor T.B.R.-gestelden. Tien jaar later verdween de status van gevangenis geheel. Het Noodasiel werd officieel een T.B.R.-inrichting en wel het Rijksasiel voor T.B.R.-gestelden dr. S. van Mesdag, per 1 januari 1972: Dr. S. van Mesdag-kliniek geheten.

49 Meer over de Centrale Raad van Advies onder het kopje 'Gevangeniszen'.

50 J.M. den Uyl (1919-1987), in de periode 1956-1988: lid Tweede Kamer, fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, minister, minister-president, vice-minister-president. Als hoofdredacteur heeft Van Veen veel met Den Uyl te maken gehad. Bron:

Ik ben nog een poosje lid van DS'70⁵¹ geweest, want je hoort als staatsburger van een democratisch land naar mijn mening lid te zijn van een politieke partij. (Wat Nieuw Links betreft, daar was ik te nuchter voor; zulke romantiek, dat zag ik niet.) Ik heb nog contact gehad met de jonge Drees.⁵² Hij was zijn tijd vooruit, hij zag het goed. Ook ben ik in die tijd nog eens op bezoek geweest bij zijn vader,⁵³ die ik als journalist bij *Het Vrije Volk* had leren kennen.

Toen Kok⁵⁴ in 1985 partijleider werd, keerde ik terug naar de PvdA. 'Nu moet ik ook weer gewoon worden', dacht ik.

Emeritaat

In datzelfde jaar werd ik vijfenzestig. Ter gelegenheid daarvan werd mij een feestbundel aangeboden, wat ik zeer waardeerde.⁵⁵ Hierin stonden bijdragen van vrienden uit de kringen die mij nauw aan het hart lagen, zoals het colloquium Vrij, de vakgroep strafrecht van de Groningse universiteit en *Delikt en Delinkwent*. De redactie benadrukte dat zij met deze bundel geenszins de suggestie wilde wekken dat ik met emeritaat zou moeten gaan. Dat deed ik ook niet. Dat moment kwam drie jaar later. Fysiek had ik wel tot mijn zeventigste door kunnen gaan. Ik was nog fit. Ieder jaar speelde ik nog één keer mee met het voetbalelftal van de vakgroep, al werd ik steeds meer ontzien. Ook psychisch functioneerde alles nog. Toch meende ik dat het tijd werd op te stappen om voor de volgende generatie plaats te maken. Ik heb geen afscheidsrede gehouden. Er was immers al in 1985 feest gevierd. Dat moet je na drie jaar niet nog eens willen doen. Het was zo mooi genoeg geweest. Op mijn laatste college stapte er een meisje op me af met een mooie bos bloemen. Ik heb dus in 1988 met een bos bloemen afscheid genomen van de universiteit.

De overgang van het drukke hoogleraarsleven naar het emeritusbestaan was in zoverre niet abrupt dat een aantal werkzaamheden gewoon doorliepen. Artikelen, noten en portretten schrijven, en speeches voorbereiden, en dergelijke. Dat ik voortaan thuis werkte was wel een groot verschil, waar ik erg aan moest wennen. Ik hield geen kamer aan op de universiteit, want dan loop je die jongens alleen maar voor de voeten en dat moet niet. Wel heb ik altijd contact gehouden. Bovendien kon (en kan) ik altijd terugvallen op administratieve ondersteuning door het secretariaat van het Instituut.

www.parlement.com (6-09-2004). Zie ook BWN, 4.

51 De politieke partij 'Democratisch-Socialisten 1970' was een afsplitsing van de PvdA. Bron: www.parlement.com (6-09-2004).

52 W. Drees jr. (1922-1998), in de jaren 1971-1977 lid Tweede Kamer en fractievoorzitter van DS'70, minister van Verkeer en Waterstaat. Zie: www.parlement.com (1-09-2004).

53 W. Drees sr. (1886-1988), in de periode 1933-1958: lid Tweede Kamer, fractievoorzitter SDAP en PvdA in de Tweede Kamer, minister en minister-president. Bron: www.parlement.com. Zie ook BWN, 4.

54 W. Kok was onder meer vakbondsbestuurder, lid Tweede Kamer, en in de jaren 1989-2002 minister en minister-president. Zie: www.parlement.com (1-09-2004).

55 *Liber Amicorum Th.W. van Veen*, met opstellen van prof. mr. J.P. Balkema, mr. A. Dijkstra en mr. A.E. Hartevelde, prof. mr. Ch.J. Enschedé, dr. C. Fijnaut, dr. G.J. Fleers, prof. dr. W. Goudsmit, prof. mr. L.H.C. Hulsman, prof. mr. D.H. de Jong, mr. G. Knigge, mr. H.G.M. Krabbe en mr. H.M. Poelman, mr. A. Krikke, prof. mr. A.L. Melai, mr. A. Mulder, prof. mr. G.E. Mulder, mr. drs. J.L. van der Neut en mr. A.H.T. Heisterkamp, prof. W. Nieboer, mr. H. Niemeijer, mr. J.M. Reijntjes, prof. mr. J. R Emmelink, prof. mr.

Na mijn afscheid zijn er nog vier mensen bij mij gepromoveerd. Daarvoor waren het er acht, in totaal dus twaalf. Als begeleider zei ik meestal tegen mijn promovendi: ‘Maak eerst een opzet, schrijf een stuk en laat het me dan eens lezen en laten we het daarna samen doorpraten’. Maar het kon individueel verschillen. Twaalf proefschriften zijn mislukt. Die mensen hebben het om allerlei redenen opgegeven, bijvoorbeeld omdat ze gingen trouwen, een drukke werkkring kregen, of omdat ik er niets in zag: hij of zij kon niet schrijven, hij of zij was met andere woorden wel denk-vermogen, maar niet schrijf-vermogen.

Prekende rechters

De werking van het strafrecht, generale preventie, uitstraling, dat heb ik altijd een belangrijke zaak gevonden. Daarover gaat dan ook mijn bijdrage aan de bundel van Jaap de Hullu.⁵⁶ Ik dacht: ‘Dit wordt mijn laatste stukje.’ Het laat de rode draad zien die door mijn loopbaan als strafrechtsjurist heen loopt: het handhaven van het gezag van de overheid is het primaire doel van het straffen. Daartoe behoren wetten gehandhaafd te worden door rechters die in het openbaar straffen toemeten, in elk geval als het om feiten en straffen van gewicht gaat.

Dit betekent dat de transactiebevoegdheid van het Openbaar Ministerie echt beperkt moet worden tot lage boetes voor strafbare feiten van weinig betekenis. Bij economische delicten zijn we wat dit betreft al lang verkeerd bezig. In dergelijke zaken wordt het overheidsgezag aangetast, doordat we alleen de rechtspersoon straffen, en doordat we allerlei grote bedragen laten betalen, in plaats van iemand een vrijheidsstraf op te leggen. Bij de uitbreiding van de transactiebevoegdheid, in 1983, heb ik al gewaarschuwd dat dit een gevaarlijke weg was.

Op de noodzaak van openbaarheid heb ik altijd gehamerd. Bij de strafbeschikkingen die men wil gaan invoeren,⁵⁷ komt die ook in gevaar. Je ondermijnt de zaak. Bij massaal gepleegde delicten ligt het wat anders, dan moet je wel wat. En het opleggen van een taakstraf moet in bepaalde gevallen kunnen, want de taakstraf is, anders dan de vrijheidsstraf, een soort hulpverlening. Maar steeds geldt dat uitdrukkelijk kenbaar moet worden welke vrijheidsstraf de rechter eventueel had kunnen opleggen. En dat gebeurt bij een strafbeschikking niet, terwijl de delinquent juist moet weten hoe kwalijk hij gehandeld heeft, en ook de maatschappij dit moet horen.

Straffen is er in de eerste plaats om te zeggen: het mag niet. En of het helpt, dat is vers

H. Singer-Dekker, mr. W.H. Vellinga, mr. F. Vellinga-Schootstra en mr. R. de Waard.

⁵⁶ Th.W. van Veen, ‘De strafrechtspraak en het gezag van de staat’, in: M.S. Groenhuijsen en J.B.H.M. Simmelink (red.), *Glijdende schalen. Liber amicorum J. de Hullu* (Nijmegen 2003), p. 569-574.

⁵⁷ Het concept-wetsvoorstel ‘OM-afdoening’, te vinden op www.justitie.nl/images/11_19971.doc (14-08-2004), wil voorzien in een nieuwe titel IVA (‘Vervolging door een strafbeschikking’) in het Wetboek van Strafvordering, met onder andere de volgende bepalingen:

– ‘De officier van justitie kan een strafbeschikking uitvaardigen indien het strafbare feit een overtreding betreft of een misdrijf waarop naar de wettelijke omschrijving gevangenisstraf is gesteld van niet meer dan zes jaar.’

– Mogelijke straffen en maatregelen: taakstraf (maximaal 180 uren), geldboete, onttrekking aan het verkeer, ontzegging van de be-

twee. Daar gaat het niet om, al is het natuurlijk mooi meegenomen. Zolang iemand vastzit bijvoorbeeld, is recidive (een eeuwenoud probleem) niet mogelijk. Voorop moet staan dat wat strafbaar is gesteld ook wordt bestraft. Wie dreigt maar niet straft verliest zijn gezag. En wat er dan verder gebeurt, dat is wel belangrijk natuurlijk, maar het is niet het wezen van de straf. Wat de rechter eigenlijk doet is preken, steeds weer zeggen: dat kan niet, dat mag niet. Het element van openbaarheid dat men aan het concept-wetsvoorstel strafbeschikkingen heeft verbonden,⁵⁸ houdt daar wel rekening mee, maar of het werken zal?

Bij vroegtijdige vrijlating wegens plaatsgebrek is zeker sprake van gezagsverlies, want dan gaat het om beslissingen die buiten de rechter om en niet na een nieuwe openbare zitting, dus ongecontroleerd, worden genomen.

Reclassering

Na de uitspraak van de rechter komt er een moment dat je iets voor gevangenen kunt doen, kunt proberen ze weer een plaats in de samenleving te geven. Dat kan zelfs al meteen door middel van de voorwaardelijke veroordeling die wel een etiket op de veroordeelde plakt en daarmee ook aan het publiek toont hoe ernstig het feit is, maar die niet het leed van de straf toebrengt.

In een later stadium komt de voorwaardelijke invrijheidstelling in zicht. Deze staat of valt met de controle op de naleving van de voorwaarden die de rechter stelt. Alleen bij goede controle en begeleiding door de reclassering wordt het rechterlijk vonnis niet afgezwakt, en behoudt de overheid haar gezag, ook in speciaal-preventief opzicht. Alleen dan is er voor dit werk draagvlak te vinden in de samenleving. Helaas heeft men in de jaren zeventig de jaarlijkse collecte van de reclassering, waaraan veel vrijwilligers hun medewerking gaven, gedachteloos laten verdwijnen. Dat was een uniek middel om mensen bij dit werk te betrekken. De reclassering heeft trouwens ook zelf steken laten vallen. Ik ben er zelf van dichtbij getuige van geweest hoe veel werkers in de reclassering – dus niet iedereen en overal – in de jaren zeventig in de eerste plaats met zichzelf bezig waren, met bewustwording van eigen slagen en falen en zo. Te veel werk moest dientengevolge door te weinig mensen worden gedaan.

voegdheid tot het besturen van motorrijtuigen (maximaal zes maanden).

⁵⁸ Concept-wetsvoorstel OM-beschikkingen (zie vorige noot):

– ‘Het openbaar ministerie legt maandelijks lijsten ter inzage van strafbeschikkingen ter zake van misdrijven welke zijn aangewezen bij algemene maatregel van bestuur. In deze lijsten zijn vermeld de personen tegen welke en de misdrijven waarvoor de strafbeschikking is uitgevaardigd, alsmede de straffen, maatregelen en aanwijzingen die terzake zijn opgelegd. Deze lijsten blijven een maand ter inzage.’

– ‘De officier van justitie verstrekt desgevraagd een afschrift van een strafbeschikking aan ieder ander dan de verdachte of zijn raadsman, tenzij verstrekking naar het oordeel van de officier van justitie ter bescherming van de belangen van degene ten aanzien van wie de strafbeschikking is uitgevaardigd of van de derden die in de strafbeschikking worden genoemd, geheel of gedeeltelijk dient te worden geweigerd. In het laatste geval kan de officier van justitie een geanonimiseerd afschrift van de strafbeschikking ver-

Gevangenis

Ook met een gevangenisgebouw kun je iets overbrengen. Gevangenis hadden vroeger een imponerend uiterlijk. Maar hoe moeten nieuwe gevangenis er uitzien?

Op zichzelf beschouwd vind ik zo'n gevangenis in Vught, de Extra Beveiligde Inrichting, heel redelijk. Een commissie die moest adviseren over de vraag wat er met heel gevaarlijke delinquenten moest gebeuren, heeft gezegd: 'Bouw nou twee gevangenis'. Ik was lid van die commissie en heb dat mee voorgesteld: 'Bouw een normale gevangenis binnen een andere, want bij een poging tot ontsnapping is het alarm al lang afgestaan voor de vluchtende gedetineerde door die tweede heen is. Dan hoeft die eerste gevangenis niet zo streng te zijn en kan het een hele menselijke gevangenis worden'. Dat advies is wel gevolgd, maar die menselijkheid is niet bereikt. Een paar jaar geleden ben ik er nog eens geweest en ben ik geschrokken van de onmenselijke manier waarop de gedetineerden gefouilleerd en geïsoleerd worden. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens heeft een deel van de bezwaren tegen dit regiem gehonoreerd.⁵⁹

Met gevangenis heb ik in de jaren zeventig en tachtig ook te maken gehad als voorzitter van de sectie Gevangeniswezen van de Centrale Raad van Advies voor het Gevangeniswezen, de Psychopatenzorg en de Reclassering. Een van de taken van die sectie was het houden van toezicht op gevangenis en huizen van bewaring (de sectie Psychopatenzorg had dezelfde taak ten aanzien van de TBR-inrichtingen). Vandaar dat ik in die tijd heel wat bezoeken aan gevangenis heb afgelegd. Toen ik zelf in de oorlog gevangen zat, had ik dat nooit kunnen dromen.

Behalve een toezichthoudende had de Raad een adviserende taak: aan de minister van Justitie moesten adviezen uitgebracht worden over de uitvoering van beleid en de toepassing van regels op het gebied van de tenuitvoerlegging van straffen en maatregelen. Een derde taak, die er later bij kwam, was het oordelen over beslissingen waarvan gedetineerden in beroep waren gegaan bij de Raad. Daardoor kreeg de Raad, niet alleen door gevangenis te bezoeken, maar ook door in beroep recht te spreken over bij hem aan de orde gestelde beslissingen, meer informatie en inzicht dan voordien. Dat was op den duur ook winst voor de kwaliteit van de uitgebrachte algemene adviezen. In mijn herinnering heeft die Raad nuttig werk gedaan bij zijn advisering, rechtspraak en toezicht.

Wat ik van de plannen van de minister vind om het toezicht op de inrichtingen bij de huidige Raad⁶⁰ weg te halen en over te hevelen naar een ambtelijke, onder de minister ressorterende inspectie? Daar ben ik tegen. Enerzijds zouden de adviezen aan kwaliteit inboeten, omdat een van de twee informatiekanaal afgesneden wordt. Anderzijds zou – wat niet minder ernstig is – de kwaliteit van het toezicht zelf aangetast worden. Het zou immers uit handen genomen worden van een onafhankelijke instantie, samengesteld uit deskundigen uit vele sectoren van de samenleving. Waarom zouden we ons meer problemen op de

strekken.'

59 EHRM 4 februari 2003, klachtnummers 52750/99 en 50901/99. Bron: www.portill.nl/links/060405.html (13-08-2004).

60 De Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, waarin de Centrale Raad van Advies enige jaren geleden is opge-

hals halen? We zitten al met een blijvend probleem, waar elk humaan land mee zit, namelijk hoe een langere detentie zinvol te vullen.

Gerechtsgebouwen, ambtskleding en publiciteit

Gebouwen waarin recht gesproken wordt verdienen in elk geval herkenbaar te zijn. Ze moeten iets uitstralen, vind ik, zoals het gebouw van het hof in Leeuwarden en het oude gebouw van de Hoge Raad. Zij representeren evenals gemeentehuizen het gezag van de overheid. Men sprak voorheen van Paleizen van Justitie. Het zal moeilijk zijn iets daarvan vast te houden in nieuwe gerechtsgebouwen. In de tegenwoordige zaal van de Hoge Raad kijken de aanwezigen op onze hoogste rechtscollege neer.

De plaats waar je zo'n gebouw neerzet speelt ook een rol. Iedereen in de stad weet: daar zit de rechtbank. De rechters hebben terecht hun toga aangehouden, al hebben ze anders dan de hoogleraren hun baret zomaar afgezet.⁶¹ Ambtsgewaad en ceremonieel maken duidelijk dat je ambtshalve spreekt. Dat is ook voor de rechter zelf essentieel. Vooral als je met z'n drieën bent is die ambtshalve daad niet altijd in overeenstemming met je eigen overtuiging, maar je legt je dan neer bij de andere twee en draagt mede verantwoordelijkheid voor de uitspraak. Dat kan en dat moet ook niet anders.

Steeds weer gaat het om de vraag: hoe bereik je mensen, hoe komt het over? Dat heeft me altijd geïnteresseerd. Enfin, daar heeft de krant ook weer een rol in gespeeld. Wat het publiek over recht en rechtspleging weet komt uit de kranten. Met de komst van de televisie is de rechtspraak veel dichterbij, beter zichtbaar geworden. Dat legt op de journalist en de tv-man een hele verantwoordelijkheid. Je kunt dingen zo overbrengen dat je de rechter belachelijk maakt, maar ook zo dat je de verdachte verheerlijkt. Daar is de openbaarheid van de strafzitting niet voor bedoeld.

Mooi werk

Welke publicatie mij het meest ter harte gaat, zou ik eigenlijk niet weten, maar waar ik het meeste hart in heb gelegd zijn de portretten die ik geschreven heb. Het portret van Enschedé bijvoorbeeld, daar zit het meeste sentiment in.⁶² In een lang gesprek heeft hij van alles over zijn jeugd verteld, zich helemaal bloot gegeven. Dat was heel indrukwekkend. In het stuk zie je dat gelukkig niet zo. Dagen nog had ik het gevoel van 'had het wel gemoe-ten'. Het heeft me veel werk gekost dingen weg te laten en toch te laten zien dat het leven van deze man niet over rozen is gegaan. Het was ook een heel bijzondere man. Het rapport dat hij over de Amsterdamse rellen van 1966 geschreven heeft, is een magnifiek stuk werk

gaan.

⁶¹ Kostuum- en tituluurbesluit Rechterlijke Organisatie 22 december 1997 (Stb. 1997, 763, i.w.tr. 31-12-1997), art. 17: 'Tenzij het bestuur van een gerecht of de president van de Hoge Raad voor plechtige terechtzittingen anders bepaalt, kan de baret tijdens de terechtzitting of de ambtsverrichting ter zijde worden gelegd.'

Portret door Tijn Roebroek (2002) in de juridische faculteitskamer van de Rijksuniversiteit Groningen. Zie ook www.rug.nl/museum/galerij/portretten/hoogleraar/veen

naar mijn smaak. Hij was niet iemand voor intensief, langdurig groepswork. Daarom is hij ook weer uit de Hoge Raad gegaan.

Portretten maken vond ik mooi werk. Over Albert Mulder,⁶³ over Jan Remmelink⁶⁴ en over Wim Nagel⁶⁵ heb ik ook geschreven. En verder heb ik wat speeches gehouden. Jan Remmelink heb ik bijvoorbeeld in 1992 uitgeleide gedaan bij de Hoge Raad, bij zijn aftreden als Procureur-Generaal. Toen de president van de Hoge Raad dat vroeg heb ik natuurlijk ja gezegd, maar het was wel bijzonder dat iemand van buiten de Hoge Raad dat deed.

Net zo curieus was dat ik Romke de Waard bij zijn afscheid van de Hoge Raad, drie jaar

⁶² Zie noot 41.

⁶³ A. Mulder (1916-1995), na verschillende ambtelijke functies hoogleraar straf(proces)recht Leiden, 1960-1965; Secretaris-Generaal departement van Justitie, 1965-1978 (en van 1967-1977 tevens buitengewoon hoogleraar orderingsrecht aan de Universiteit van Amsterdam); lid Raad van State, 1978-1984. Bron: www.parlement.com. Zie ook Th.W. van Veen, 'Albert Mulders denken en doen', in: *Handhaving van de rechtsorde. Bundel aangeboden aan Albert Mulder* (Zwolle 1988), p. 1-14. Het gebruik van de voornaam Albert diende mede om verwarring te voorkomen met G.E. Mulder, die evenals A. Mulder lid was van het colloquium Vrij. Gerard Mulder (1916-2004) was onder meer hoogleraar straf- en strafprocesrecht te Amsterdam (Vrije Universiteit), 1967-1972 en te Nijmegen, 1972-1981 (algemene rechtsleer: 1976-1984). Zie J.W. Fokkens en N. Keijzer, 'In memoriam Gerard Mulder', in: *Delikt en Delinkwent* 2004, p. 561-563. Met G.E. Mulder schreef Van Veen zijn eerste wetenschappelijke artikel: 'Zuivering', in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 1947, p. 42-64.

⁶⁴ Zie noot 40.

Tijdens het interview, op 3 februari 2004 in huize Van Veen. Links één van de interviewers. Foto: de andere interviewer

eerder, heb toegesproken, maar hij had er zelf om gevraagd.⁶⁶ Dus zei ik: ‘Nou vooruit’. En toen heb ik een verhaal over Romke gehouden, over zijn persoon, zijn originaliteit en zijn standvastigheid, die vooral opviel in zijn Amsterdamse tijd waarin het handhaven van de openbare orde een nijpend probleem was. Over zijn bekwaamheid als beiaardier kan ik geen verstandig woord zeggen. Wel over zijn gastvrijheid: hij praatte veel en graag. En dat dreig ik nu ook te doen.

Het was al aardig laat toen dit interview ten einde liep. Hoe kon het ook anders met een verteller als Van Veen. Zijn vrouw en hij deden ons uitgeleide en staande in de deuropening zwaaiden zij ons uit. Vanuit Zuidhorn reisden we rechtstreeks naar huis, terwijl we Zuidbroek ditmaal links lieten liggen.

⁶⁵ Zie noot 18.

⁶⁶ Romke de Waard (1919-2003), medelid van het colloquium Vrij, vervulde diverse functies in de rechterlijke macht. Hij was onder andere rechter en vice-president rechtbank Amsterdam, 1956-1969 en van 1978-1989 raadsheer Hoge Raad. Hij is bekend ge-

LUC HUYSE: INTERVIEW MET EEN MULTI-DISCIPLINAIR GRENSBEWONER

‘Juristen hebben dikwijls een nogal imperialistische visie op de samenleving: als eenmaal iets op papier staat, dan zal het ook wel uitgevoerd worden.’

‘Ik denk dat ... het professionele gewicht van een historicus ... veel zwaarder weegt dan dat van een socioloog. De maatschappelijke positie van de historicus vangt meer waardering dan die van de socioloog.’

Symbolischer kon het welhaast niet. De ontmoeting met de ‘grensbewoner’ Luc Huyse vond niet plaats in het college De Valk, het gebouw van de juridische faculteit in Leuven, waar hij decennialang rechtssociologie doceerde en werkte aan de (rechts)historische bestseller *Onverwerkt verleden*. We treffen de politicooloog Huyse, die promoveerde op een sociologische studie, in het Poortgebouw aan de Tiensestraat in Leuven, dat toegang biedt tot de rechtenfaculteit.

Luc Huyse werd op 18 november 1937 geboren in Kortrijk, niet ver van de Franse grens. Hij is gehuwd en heeft drie kinderen. Huyse studeerde politieke en sociale wetenschappen aan de Katholieke Universiteit Leuven (K.U.Leuven) van 1956 tot 1960. Hij promoveerde er in oktober 1970 tot doctor in de sociologie met een proefschrift over verzuiling en passiviteit in de Belgische politiek.¹ In 1968 werd hij docent aan de rechtenfaculteit van de K.U.Leuven en in 1974 hoogleraar in de rechtssociologie. Luc Huyse publiceerde talrijke artikelen en boeken.² De meeste van deze boeken verschenen bij de progressieve Leuvense uitgeverij Kritak (later uitgeverij Van Halewyck), die ook uitgever was van *De Nieuwe Maand*. Tijdschrift voor Politieke Vernieuwing, dat tot 1993 verscheen. Luc Huyse was een tijdlang hoofdredacteur van dit tijdschrift dat de progressieve frontvorming en het doorbreken van de verzuiling bepleitte. Het verzuilingsonderzoek was één van de pijlers van Huyses wetenschappelijke productie. In 2003 verscheen *Over politiek*, een bundeling van *De gewapende vrede*, *De verzuiling voorbij*, *De politiek voorbij*, aangevuld met essays over de laatste ontwikkelingen van de Vlaamse politiek.³ In 1991 schreef Huyse samen met Steven Dhondt het boek *Onverwerkt verleden*, dat inmiddels zijn derde druk beleefde en ook in het Frans werd vertaald, over de collaboratie in en de berechting na de Tweede Wereldoorlog in België.⁴

1 Luc Huyse, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Een sociologische studie (Antwerpen-Utrecht 1970).

2 Luc Huyse, Lode Van Outrive, Jean-Luc Dehaene, *Machtsgroepen in de samenleving* (Leuven 1973); Luc Huyse, *De gewapende vrede*. Politiek in België tussen 1945 en 1980 (Leuven 1980); Luc Huyse, *De verzuiling voorbij* (Leuven 1987); Luc Huyse, Kris Hoflack (eds.), *De democratie heruitgevonden*. Oud en nieuw in politiek België 1944-1950 (Leuven 1995); Luc Huyse, *De kleur van het recht* (Leuven 1989).

3 Luc Huyse, *Over politiek* (Leuven 2003).

4 Luc Huyse, Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden*. Collaboratie en repressie in België, 1942-1952 (3e druk, Leuven 1994); Luc Huyse, Steven Dhondt, *La répression des collaborations*. Un passé toujours présent (Bruxelles 1993).

Prof. Huysse op 27 april 2004 (na het interview) in het College De Valk.

Huysse: Ik volg die hele kwestie van collaboratie en repressie (zoals de zuivering in België heet) nog maar met een half oog, niet meer met de drive van tien jaar geleden. Toen had ik vrij veel contact met Peter Romijn.⁵ Dat was mijn Nederlandse informatiebron. Belinfante⁶ heb ik ooit gesproken. En we hebben ook wat archiefonderzoek in Den Haag gedaan. Ik ben uiteraard op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie [sinds januari 1999 NIOD] geweest. Ik ben met diezelfde thematiek blijven doorgaan, eerst door naar Nederland en Frankrijk te kijken voor de bestraffing na de Tweede Wereldoorlog. Maar dan ben ik resoluut overgestapt naar ontwikkelingen die veel dichterbij ons in de tijd liggen: Polen, Hongarije en Tsjecho. Nu ben ik al vanaf 1996 alleen met verzoeningsprocessen in Afrika bezig.

⁵ Peter Romijn (geb. 1955) is Hoofd Onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam en hoogleraar Geschiedenis van de Twintigste Eeuw aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Hij promoveerde op *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (z.p. 1989, met een tweede druk in 2002).

⁶ August David Belinfante (1911-2000) was hoogleraar staats- en administratief recht aan en van 1968 tot 1972 rector magnificus van de UvA. Hij is de auteur van het standaardwerk *In plaats van bijlagesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).

Meihuizen: *Waarom heeft U in Onverwerkt verleden het gedeelte over economische collaboratie niet zelf geschreven? Had U daar niet veel belangstelling voor?*

Huyse: Het is wel zo dat ik tot de laatste zin de pen zelf heb vastgehouden. Maar het opzoekingswerk over de economische collaboratie heb ik aan Paul Depuydt⁷ overgelaten. Wij zaten met het probleem van de taakverdeling. Nu is, sinds Dirk Luyten over deze vorm van collaboratie geschreven heeft in *Burgers boven elke verdenking?*⁸ veel meer daarover bekend.⁸ Toen wij daar mee bezig waren, op het einde van de jaren tachtig, was daar heel weinig over gepubliceerd. Paul Depuydt voelde als jurist de problematiek ook beter aan. Het was ook Depuydt die er mij als allereerste op gewezen heeft dat de vonnissen en arresten over de repressie een neerslag hebben gekregen in het *Staatsblad*. En dat was volslagen onbekend. Ik trok daarmee naar John Gilissen die toen nog leefde.⁹ Hij betwistte dat gegeven of was het vergeten.

Daar lag dus een bron open die onbekend was, een bron met veel hiaten en problemen, maar die heeft ons in staat gesteld daar toch die steekproef te trekken van meer dan 5000 uittreksels. Het *Belgisch Staatsblad* omvatte voor de periode oktober 1944-december 1954 vele duizenden bladzijden. In het kader van ons onderzoek zijn ze allemaal bekeken. Dat was nodig voor de aanleg van een inventaris van alle daarin gepubliceerde repressievonnissen en arresten. Wij telden 55.989 uittreksels die betrekking hadden op uitspraken van de militaire tribunalen en nog eens 22.389 uittreksels uit de burgerlijke epuratie.¹⁰ Dat is de populatie waarvan wij vertrokken zijn. Via een toevalssteekproef zijn 5.061 uittreksels uit dat bestand gelicht. De steekproef beslaat bijgevolg 6.5% van de totale populatie.

Meihuizen: *Is er een collaboratievorm die Uw speciale belangstelling heeft?*

Huyse: Neen, dat niet. Maar het meta-niveau, de receptie van het onderzoek heeft mij altijd enorm geïntrigeerd. Hoe vanaf het begin geprobeerd werd om ons onderzoek lam te leggen, zeker van de kant van de magistratuur; onze goede vriend Dumon¹¹ maar ook John Gilissen was niet erg enthousiast.

Meihuizen: *Waarom niet?*

⁷ Paul Depuydt (geb. 1953) studeerde rechten en politieke en sociale wetenschappen. Zijn licentiaatsverhandeling in de politieke en sociale wetenschappen handelde over de repressie: *Repressie en epuratie in België na WO II* (Leuven 1984).

⁸ Dirk Luyten, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 1996).

⁹ John Gilissen (1912-1988) studeerde geschiedenis en rechten. Hij startte zijn carrière in de magistratuur in 1938 als substituut-procureur-generaal. In 1945 werd hij substituut-auditeur-generaal onder W.J. Ganshof van der Meersch (zie noot 38) en was hij zo bij de repressie betrokken. In 1965 volgde de bevordering tot auditeur-generaal, een ambt dat hij tot in 1982 bekleedde. John Gilissen was daarnaast hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles (ULB) en de Vrije Universiteit Brussel (VUB).

¹⁰ De 'burgerlijke epuratie' was een speciale manier van afdoening van kleine collaboratiemisdrijven. De Krijgsauditeur plaatste de betrokkene op een lijst waardoor hij een aantal burgerlijke en politieke rechten verloor, onder meer het kiesrecht.

¹¹ Frédéric burggraaf Dumon (1912-2000) was substituut-auditeur-generaal tijdens de repressie onder Ganshof (zie noot 38). Hij stapte over naar het Hof van Beroep te Gent, waar hij achtereenvolgens substituut-procureur-generaal en advocaat-generaal werd. Vanaf 1954 was Dumon parketmagistraat bij het Hof van Cassatie. Van 1978 tot 1982 was hij procureur-generaal bij dit hof. Hij sloot zijn carrière als magistraat af als hoofd van het parket van het Benelux-gerechtshof. Net zoals John Gilissen was hij hoogleraar aan de rechtsfaculteiten van de ULB en de VUB. Hij doceerde eveneens aan het Europa-college te Brugge en aan de Militaire School.

Huysse: Aan de ene kant speelde iets heel formeels: ik was geen jurist en wie was ik dat ik als niet-jurist zou kunnen oordelen over rechterlijke uitspraken? Maar zelfs mensen uit de Vlaamse beweging waren terughoudend. Ik herinner me dat ik bij Coppieters¹² ben geweest (toch wel een heel bezadigd en rustig man op dat vlak), omdat ik op zoek ging naar egodocumenten, en die raadde mij af om die studie te doen. Begin er niet aan, zei hij. En dat heeft mij van meet af aan een extra drive gegeven. Het was ook boeiend om te zien wat men met onze studie heeft gedaan. Eigenlijk was dat boek een soort warenhuis, waar iedereen al naar gelang zijn instelling resultaten uit haalde. Later zijn de kritische publicaties van Bruno De Wever gekomen.¹³ Dat heeft blijkbaar toch wel een breuk veroorzaakt in het denken van veel Vlaamsgezinden. Voor het eerst is men gaan erkennen, dat met de collaboratie zware fouten zijn gemaakt. En als je de twee verschenen encyclopedieën van de Vlaamse Beweging naast elkaar legt, die van het begin van de jaren zeventig en die van de jaren negentig, dan zie je in al die verhalen over collaboratie zeer duidelijk de breuk, de censuur.¹⁴ De hagiografie verdwijnt. In de eerste versie heeft men de belangrijke lemma's aan mensen gegeven, die er bij betrokken waren.

Luyten: *U bent geen jurist en geen historicus. Wat brengt een rechtssocioloog tot de rechtsgeschiedenis? Dat is de rode draad die we gaan proberen in het interview te krijgen. Kan U om te beginnen kort Uw carrière schetsen en uitleggen hoe U bij de rechtssociologie bent gekomen?*

Huysse: Zoals in zovele momenten in mijn leven was dat puur toeval. Ik ben in 1960 afgestudeerd. Ik werd hier in Leuven onmiddellijk assistent in de politieke en sociale wetenschappen. En oorspronkelijk ben ik in de onderwijssociologie gegaan. Ik heb een jaar Oxford gedaan bij de toen leidende figuren in de Europese onderwijssociologie. Het jaar nadien ben ik naar Harvard vertrokken en daar heb ik kennis gemaakt met de *political science*. Ik heb dan vrij snel beslist om mijn proefschrift rond politieke besluitvorming in België te maken. In 1969 ben ik in contact gekomen met Arend Lijphart, de Nederlandse politicoloog die al vele jaren in de Verenigde Staten woont.¹⁵ Hij heeft als eerste een model

¹² Maurits Coppieters (geb. 1920) was één van de boegbeelden van de Volksunie, een Vlaams-nationalistische partij. Hij behoorde er tot de progressieve vleugel.

¹³ Bruno De Wever (geb. 1960) is docent hedendaagse geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij publiceerde talrijke boeken en artikelen over de collaboratie en het Vlaams-nationalisme. In 1994 verscheen zijn dissertatie over het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV), de Vlaams nationalistiche partij opgericht in 1933 die tijdens de bezetting koos voor de collaboratie: *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (Tielt-Antwerpen 1994). De auteur toont aan dat het VNV een fascistische partij was. Bruno De Wever lag in 1999 mee aan de basis van de Voorwaartsgroep, zeventien Vlaamse intellectuelen die een oproep lanceerden om rechtvaardig te oordelen over collaboratie en repressie. De groep organiseerde twee jaar later een colloquium in het Vlaamse Parlement waarvan de acta werden uitgegeven: F.J. Verdoordt (ed.), *Voorwaarts maar niet vergeten. Acta van de studiedag op 9 juni 2001 in het Vlaams Parlement over collaboratie en repressie* (Gent 2001). In 2002 nam het Vlaams Parlement op basis hiervan een motie aan waarin de collaboratie werd veroordeeld en afstand werd genomen van de van fouten die begaan werden bij de repressie. De motie legde er sterk de nadruk op dat collaboratie en repressie niet op één lijn mogen worden geplaatst.

¹⁴ *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt-Utrecht 1973-1975), 2 vol.; Reginald de Schryver, Bruno De Wever, Gaston Durnez, Lieve Gevers, Pieter van Hees, Machteld de Metsenaere (eds.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998), 3 vol.

¹⁵ Arend Lijphart (geb. 1936) is auteur van onder andere het spraakmakende *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968). Hij was onder meer Professor of Political Science aan de University of California at San Diego en president van de American Political Science Association (Huysse: 'Een heel grote naam in de VS, maar hij komt nog nauwelijks in Nederland.').

ontworpen dat uitstekend lukt om kleine democratieën te bestuderen. Hij paste het toe op Nederland, maar ik herkende meteen de verwantschap met België. En dat is mijn proefschrift geworden: voor een stuk een adaptatie dus van die theorie van Lijphart (die ondertussen school had gemaakt). Eigenlijk heb ik geruime tijd op twee sporen gelopen. Ik heb het sociologenvak geleerd in Leuven en Oxford en via mijn contacten met Nederland. Ik ben redactiesecretaris voor België geworden van de *Sociologische Gids*. En ik had een Nederlandse coach: Piet Thoenes.¹⁶ Een bijzonder wijs man. En in 1974-1975 was ik ook de eerste Vlaamse socioloog die op het *Netherlands Institute for Advanced Study* [NIAS, opgericht in november 1970] in Wassenaar is geweest. Toen reed ik al op het tweede spoor, de politieke wetenschap. Ik zat in de equipe van Arend Lijphart. Tegelijkertijd maakte mijn verblijf aan het NIAS het mij gemakkelijk om Kees Schuyt en andere rechtssociologen te ontmoeten. Schuyt is wel een beetje een rolmodel voor mij: hij schrijft ook heel gemakkelijk essays en columns. Hij blijft niet strikt binnen dat rechtssociologische kader: hij schreef en schrijft ook over politiek en andere maatschappelijke thema's.

Toen men in Leuven vond dat ik benoemd moest worden in 1968, was rechtssociologie het enige pakket dat ter beschikking lag. En zo ben ik dus ook rechtssocioloog geworden, tot mijn zeer grote verrassing trouwens. Dat had te maken met Zeger Van Hee¹⁷ die in de jaren zestig heel de rechtenfaculteit opengegooid heeft voor menswetenschappelijke analyse. Ik ben dus de eerste huissocioloog geworden van de rechtenfaculteit. Ik heb hier ook heel mijn loopbaan doorlopen. Maar de politieke wetenschap bleef ook hangen en eigenlijk is die combinatie van politiekwetenschappelijke met rechtssociologische analyse een heel gelukkig huwelijk geworden.

Toen ik dat pakket kreeg, ik was net van de onderwijssociologie overgestapt naar de politieke wetenschap, ben ik zoals dat vaker gebeurde weer mijn mosterd in Nederland gaan halen. Ik heb dan uiteraard kennis gemaakt met Kees Schuyt,¹⁸ André Hoekema,¹⁹ later ook met Freek Bruinsma,²⁰ met heel die groep die toen al in Nederland vrij ver gevorderd was. In 1971 ben ik zes maanden in Noorwegen gaan werken bij Vilhelm Aubert.²¹ Die was op dat moment in Europa de figuur waar je bij moest zijn als je rechtssociologie deed. Een grootheid aan wie ik heel veel heb gehad.

Meihuizen: Was dat ook toeval of was dat wel een bewuste keuze?

16 Piet Thoenes (1921-1995), Nederlands socioloog en non-conformist; hoogleraar in de algemene en theoretische sociologie aan de Universiteit Utrecht.

17 Zeger Van Hee (1909-1971) was hoogleraar aan de rechtenfaculteit van de Leuvense universiteit en een voortrekker van de vanderlandsing. Hij was in 1963 de eerste Nederlandstalige decaan van de faculteit.

18 C.J.M. (Kees) Schuyt (geb. 1943), hoogleraar sociologie aan de UvA, columnist en lid van Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).

19 A.J. (André) Hoekema (geb. 1940), hoogleraar rechtssociologie aan de UvA.

20 J.F. (Freek) Bruinsma (geb. 1947), hoogleraar rechtssociologie aan de Universiteit van Utrecht.

21 Vilhelm Aubert (1922-1988), Noors socioloog en grondlegger van de rechtssociologische onderzoekstraditie in Noorwegen.

Huyse: Ja, een bewuste keuze. Van dan af aan ben ik eigenlijk continu in samenspraak geweest met buitenlandse rechtssociologen, vooral de Nederlandse in de vereniging die de *Nieuwsbrief voor Nederlandstalige Rechtssociologen* uitgaf. Vandaar was het een kleine stap om tot een *international workshop* rond rechtssociologie te komen en zo heeft dat spoor zich verder ontwikkeld. Maar geleidelijk heeft het laatste punt op mijn wetenschappelijke agenda, *dealing with the past*, mij weer vervreemd van die kringen.

Meihuizen: Betekent dat dan ook dat U afscheid van het recht heeft genomen?

Huyse: Ik heb eigenlijk geen afscheid van het recht genomen. In Ethiopië heb ik vier jaar lang -telkens in korte perioden - de berechting gevolgd van de top van het maoïstisch-leninistische Menghistu-regime,²² dat in mei 1991 was verslagen en op zijn beurt in 1974 de keizer had weggejaagd. Begin 1994 is die berechting begonnen. En omdat er internationale monitoring was van die processen, was er ook simultaanvertaling en kon je die sessies gewoon meemaken. Dat heeft nog alles te maken met de werking van het recht, maar dan in zeer extreme omstandigheden. En er was het vergelijkingspunt met wat in België en zijn buurlanden na de Bevrijding was gebeurd, dat maakte het ook zo interessant. Ik heb Ethiopië gevolgd tot 2000. Vanaf 1995 ben ik begonnen in het Nederlands en vooral het Engels te publiceren over het juridisch omgaan met een pijnlijk verleden.²³ Ik ben helemaal comparatief gaan werken, situaties gaan vergelijken. Ethiopië is in die zin interessant omdat het een van de weinige gevallen is waar *national tribunals* de hele taak op zich hebben genomen. Anders dan in Zuid-Afrika waar men geen gerechtelijke afrekening met het verleden heeft gewild. Anders ook dan in Rwanda waar je behalve *national tribunals ad hoc* internationaalrechtelijke processen hebt. Ik ben geleidelijk gaan werken met parameters en variabelen om tot een soort typologie te komen van de omgang met het verleden en dat heeft vorig jaar geresulteerd in een Engels handboek, een soort *practical field guide: Reconciliation After Violent Conflict*.²⁴ Dat boek is meer gericht op verzoening, maar bespreekt tegelijkertijd de vraag of *punitive justice* wel de juiste weg naar verzoening is. Of een waarheidscommissie of zogeheten *restorative justice*, bij voorkeur op een gewoonterechtelijke basis, niet beter is.

Luyten: Even terug naar Uw proefschrift,²⁵ dat gelezen kan worden als een kritiek op het functioneren van het Belgisch politiek systeem in die periode. Kan U in het kort de krachtlijnen schetsen?

²² Kolonel Menghistu Haile Mariam (geb. ca. 1938), Ethiopisch militair en politicus. Na de val van keizer Haile Selassie in 1974 tot 1991 de sterke man in Ethiopië.

²³ Onder meer: 'Justice after Transition; on the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past', in: *Law and Social Inquiry*, 20 (1995), p. 51-78.

²⁴ David Bloomfield, Teresa Barnes, Luc Huyse, *Reconciliation after violent conflict: a handbook* (Stockholm 2003).

²⁵ Zie hierboven, noot 1.

Huyse: Mijn allereerste onderzoek was in 1964, nog voor ik het onderwijssociologische spoor ging bewandelen. Politici beslisten toen nog veel meer wie geld kreeg en wie niet dan nu. Die vonden dat Leuven maar eens een onderzoek moest doen naar de politieke apathie in dit land, de politieke onverschilligheid, ook toen al, veertig jaar geleden. Zij gaven ons niet alleen het geld maar ook de hypothesen: wat in de verhouding tussen politicus en burger verkeerd liep lag aan de burger zelf, verwend als ie was door de welvaart en, jawel, passief als ie was geworden door de televisie. Ik heb toen ongeveer 450 mensen geïnterviewd in Vlaanderen, Brussel en Wallonië. En al heel snel bleek dat die hypothese verkeerd was. Dat mensen wel gedwongen werden onverschillig te zijn, daartoe aangezet door de politieke elite. En op het moment dat ik terugging naar de opdrachtgevers met de vraag of ik de redenering mocht omkeren, was het niet meer nodig: 'het geld was op'. En toen heb ik gedacht: 'Ah, neen, dan doe ik het op mijn eentje'. En eigenlijk is dat de motivatie geweest om daar na 1968 op te doctoreren. De onderwijssociologische uitstap was toen al achter de rug.

Meihuizen: *Tegenwerking inspireert U. Het geeft U een extra impuls, lijkt het.*

Huyse: Als je tegenwerking hebt, weet je dat ergens op een knoop zit. Als je applaus hebt bij de betrokkenen dan is er iets verdachts aan jouw theorie. Dan moet je oppassen. Het model van Lijphart opende voor mij heel veel deuren omdat hij van dezelfde stelling vertrok. In kleine democratieën met grote interne tegenstellingen – en zeker waar die tegenstellingen verankerd liggen in verzuiling (Nederland, Oostenrijk en België) of zoals in Zwitserland, waar het linguïstieke, taalpolitieke sterk verankerd ligt in allerlei structuren – daar kan men niet met de klassieke technieken van de meerderheidsdemocratie werken; daar is de elite aangewezen op compromissen, op pacificatie. Dat is dan ook de term die Lijphart gelanceerd heeft: de pacificatiedemocratie. Dit soort politieke besluitvorming heeft als schaduweffect dat de burgers noodgedwongen op afstand moeten blijven, omdat de belangrijkste activiteit van politici erin bestaat om voortdurend water in de wijn te doen. Ik heb dan voor België geprobeerd de technieken te detecteren waarmee de burgers op afstand worden gehouden: geheimdoenerij, compromisvorming in een afgelegene kasteel, maar ook het taalgebruik, het jargon, dat de burger eerder afstoot dan aantrekt. Er waren zo'n achttal technieken en dat was én voor mij én voor een aantal andere mensen een Aha-erlebnis. Ah, zo werkt dat. Die analyse is eerst op weerstand gestoten, maar je krijgt eigenlijk hetzelfde verhaal als met die collaboratie- en repressiestudies; na enige tijd zie je toch wel dat het aanvaard wordt als visie op – in dit geval – de politieke besluitvorming. En geleidelijk is dat ook in de dagdagelijkse terminologie binnengedrongen. Daar hebben mijn studies, maar ook die van vele collega's voor gezorgd. Wat mij opviel in de besprekingen van mijn laatste boek *Over politiek* is dat termen die aanvankelijk nieuw waren (verzuiling, pacificatiedemocratie, de burger-als-toeschouwer) nu gemeengoed geworden zijn. Die afwijzing hield ook verband met de sterke partijpolitisering van allerlei maatschappelijke ac-

tiviteiten in België. Nederland is ooit veel sterker verzuild geweest dan België, maar onze noorderburen hebben de partijpolitisering van het maatschappelijk leven nooit zover gedreven als dat hier gebeurde. De benoeming van hoogleraren aan rijksuniversiteiten, de toekenning van de driejaarlijkse staatsprijs voor letterkunde, het werd allemaal op een apothekersschaaltje gewogen en in die zin zijn wij op dat vlak veel verder gegaan dan in Nederland. Dat had ook een directe weerslag op het personeelsbeleid van de magistratuur. En de analyse daarvan is een illustratie van wat ik daar net noemde 'het gelukkig huwelijk' tussen een politieke analyse en een rechtssociologische. Ik heb op het NIAS een studie gemaakt over de Justitiebegrotingen, waarin ik de twee perspectieven kon verenigen.²⁶ En dat vond ik heel boeiend.

Luyten: Tien jaar na Uw proefschrift schrijft U *De gewapende vrede*.²⁷ Dat boek had een iets meer historische inslag. Kan U in het kort de krachtlijnen aangeven van dit boek?

Huysse: Mijn proefschrift zelf is door niemand opgemerkt, er zijn geen boekbesprekingen geweest, het is niet opgenomen in politieke discussies. En toen in 1979 plannen ontstonden om 150 jaar België te vieren, vroeg de in 1984 overleden Luc Kongs²⁸ mij om een scenario te schrijven voor een TV-reeks. *De gewapende vrede* is tegelijkertijd de meer prozaïsche neerslag van het scenario. En ook een poging om wat ik in 1970 had aangeboden op een wat andere manier te presenteren. In dat boekje heb ik niet alleen een minder academische toon gevoerd, maar ik heb het ook iets verder doorgetrokken naar het verleden toe, terwijl de analyse in mijn proefschrift bij wijze van spreken start in 1945. Terugkijkend kwam ik dan terecht bij het Pact van Loppem van 1918, wat het eerste pact in smoking, in gala-uniform was.²⁹ Nederland had toen al in 1917 zijn onderwijspact.³⁰ En dat intrigeerde mij, want België heeft pas in 1958 een schoolpact gekregen. Nederland was niet alleen een voorbeeld op het analytische vlak, maar ook historisch kwamen daar er een heleboel vragen uit voort: hoe kan dat toch? Waarom ging dat bij ons zo veel trager? Ik heb echt geprobeerd om de levensloop van dit type van politieke besluitvorming te traceren. Maar zoals ik in het nieuwe boek aangeef, *De gewapende vrede* was in 1980 geschreven, in 1986 moest ik al serieuze correcties aanbrengen en daarom ook die eerste zin in mijn boek *Over politiek*: 'Sociologen komen altijd te laat.' Voor een deel heeft dat te maken met het feit dat wij tot de ijsberg gedeeltelijk boven water komt moeten wachten om te zien wat er aan de hand is.

²⁶ Luc Huysse, 75 miljard, om wat te doen? *De justitiebegrotingen van 1966 tot 1975* (Werkdocumenten van het centrum voor interdisciplinaire studie van de strafrechtsbedeling 2; Leuven 1975).

²⁷ Luc Huysse, *De gewapende vrede. Politiek in België tussen 1945 en 1980* (Leuven 1980).

²⁸ Luc Kongs (1942-1984) was historicus en wetenschappelijk medewerker bij het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Brussel.

²⁹ Het Pact van Loppem verwijst naar een ontmoeting van vertegenwoordigers van koning Albert I met vertegenwoordigers van de socialistische, liberale en katholieke partij op wapenstilstandsdag (11-11-1918), waar afgesproken werd het Belgisch politiek systeem grondig te hervormen. De socialisten kregen er de garantie dat het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht zou worden ingevoerd.

³⁰ Door de Grondwetsherziening van 1917 kwam er in Nederland een einde aan de schoolstrijd. Er kwam financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs.

Luyten: In 1991 verschijnt *Onverwerkt verleden* – om de tien jaar en belangrijk boek zo lijkt het wel – waarin U helemaal de rechtshistorische toer opgaat. U begint als socioloog, dan gaat u naar de macro-politieke geschiedenis en om bij de rechtsgeschiedenis uit te komen. Hoe bent U tot dat onderwerp gekomen en hoe past het in Uw vroeger onderzoek, dat toch veel meer gericht is op de studie van het politiek systeem als geheel?

Huyse: Ik heb datzelfde nooit ervaren als rechtshistorisch onderzoek. Het is wel zo dat ik in het begin van de jaren tachtig boeken ben gaan lezen met aantrekkelijke titels als *historical sociology*. En er is in de geschiedenis van de sociologie een soort van golfbeweging. In de sociologie zie je dat ze van het macro- naar het micro-vlak gaan, van het theoretisch-analytische naar technisch-methodische. In de late jaren zeventig en de vroege jaren tachtig was er een stroming in de sociologie die zei: comparatief onderzoek is belangrijk. Je moet dat comparatieve onderzoek niet alleen horizontaal doen door actuele situaties te vergelijken, je kan het evengoed door momenten in de ontwikkeling van een samenleving te vergelijken. Dat trok mij heel erg aan. Hoe ik op het thema van de repressie terechtgekomen ben... ik weet het niet. Men heeft mij dat nogal eens gevraagd. Ik kom niet uit een familie van collaborateurs, noch uit een familie van een van hun slachtoffers.

Luyten: Ik dacht dat U misschien als volgt tewerk ging: vanuit mijn macro-politiek-historisch onderzoek stuit ik op een probleem en om dat probleem wetenschappelijk aan te pakken ga ik eens een test doen, en die test zou de repressie kunnen zijn.

Huyse: Wel uiteraard, ik doceerde hier in de eerste kandidatuur rechten algemene sociologie en in de derde licentie rechtssociologie. Oorspronkelijk waren dat kleine groepen studenten. Dit was minder doceren dan dialogeren met de studenten. En dus zocht ik elk jaar nieuwe thema's en ik vermoed dat ik zo op een bepaald moment op het thema van de repressie terechtgekomen ben en heb gedacht: dit is iets dat echt op het snijvlak ligt van politieke sociologie en rechtssociologie. Je kijkt naar het functioneren van het gerechtelijke apparaat in crisisomstandigheden. En tegelijkertijd weet je dat de belangrijkste factoren in die crisiscontext van politieke aard zijn, zowel van historische als van politieke aard: de jaren dertig en hun gevolgen na de Bevrijding. Daarbij komt de verzuiling en het feit dat in collaboratie en repressie alle breuklijnen van de Belgische samenleving samenvielen: katholiek versus vrijzinnig,³¹ Vlamingen versus Franstaligen en zelfs een stuk van de sociaal-economische tegenstelling.³² Ik voelde dat in de repressie anders omgegaan werd met de economische collaboratie dan met de politieke collaboratie: milder, meer relativerend, met meer begrip voor de context waarin economisch gecollaboreerd werd.

³¹ Vrijzinnig is in België een equivalent van humanistisch in Nederland en niet van vrijzinnig-protestants.

³² In de Belgische politieke wetenschap en politieke geschiedenis wordt vaak gebruik gemaakt van het 'driebreuklijnenmodel'. Sinds de onafhankelijkheid van België in 1830 zijn er drie conflicten die zijn politieke geschiedenis structureren: de tegenstelling kapitaal-arbeid, de tegenstelling klerikaal-antiklerikaal en de tegenstelling tussen Vlamingen en Franstaligen.

Luyten: In welke mate is het model dat U gebruikt om het functioneren van het Belgisch politiek systeem te begrijpen, bruikbaar gebleken voor het repressieonderzoek, en omgekeerd: wat heeft dat repressieonderzoek aan dat model toegevoegd of misschien gefalsificeerd op een aantal punten? Wat is de verhouding tussen het concreet historisch onderzoek en het model?

Huyse: Als je vertrekt van een politiek wetenschappelijk model dan gaan een aantal deuren open om collaboratie en repressie anders te bekijken. De drie klassieke breuklijnen zaten in die problematiek, zowel in de collaboratie als zeer zeker in de omgang met de collaboratie na de oorlog. Ook zag je vrijwel onmiddellijk na de bevrijding dat de bekende compromistechieken tevoorschijn kwamen. Als men het op een bepaald moment op een deal gooit, om de mensen die vrijwillig zijn gaan werken in Duitsland (ongeveer 57.000) niet te vervolgen omdat ze om den brode vertrokken waren, en daaraan koppel je ook die relatief milde aanpak van de economische collaboratie, dan zag ik daarin al een perfecte illustratie van wat men *package-dealing* noemt. Je gooit een aantal dingen samen tot je een leuk potje hebt van allerlei dossiers en dan ga je dossiers als het ware uitwisselen. ‘Als het goed is voor jou, dan willen we op dat andere vlak wel wat toegeeflijker zijn’. Dat kon je goed zien.

Omgekeerd, in hoeverre dat mijn visie op Belgische politiek heeft gewijzigd? Ik denk dat ik daar weer een vergelijking moet maken met Nederland. Als je ziet wat Nederland heeft gedaan met de collaboratie: dat is heel snel verwetenschappelijkt, verambtelijkt of in handen gegeven van de techniekers van de resocialisatie van ex-delinquenten. Die hele resocialisatiewereld was verzuild. Dat kwam goed uit om dat stuksgewijze naar de verschillende verzuilde organisaties van resocialisatie toe te schuiven. Kortom, verambtelijkt en verwetenschappelijkt en heel snel onttrokken aan het politieke debat. Dat zal later in het proefschrift van Peter Romijn leiden tot de stelling dat precies het feit dat men daar mist heeft gegooid door het uit het politieke debat te trekken in de jaren zestig en zeventig voor grote problemen gaat zorgen in Nederland.³³ Bij ons is dat niet gebeurd, de aanpak was van meet af aan totaal verpolitiekt. Het is een rol gaan spelen in de verhouding katholiek- vrijzinnig en vooral in de verhouding Vlamingen-Franstaligen. En dat bracht mij ertoe te zeggen dat zelfs in zo’n delicate materie men het niet kon laten om het partijpolitieke dominant te laten worden. In Nederland wist men veel beter hoe je iets dat explosief was, moest ontladen. Hier, integendeel, voegde men elk jaar nog wat springstof bij. Dat vond ik opmerkelijk.

Luyten: Nu een meer algemene vraag. U heeft historisch onderzoek gedaan. U bent socioloog. Wat is de meerwaarde van een sociologische, politicologische ervaring voor het historisch onderzoek? Wat ziet een socioloog wat een historicus niet of moeilijk ziet?

Huyse: Ik vrees dat ik hier alleen in gemeenplaatsen kan spreken. Ik heb er niet echt over nagedacht. De socioloog is minder geboeid door individuele feiten, door het kleinscha-

33 Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 274.

lige. De socioloog werkt veel meer met het vogelperspectief. Waarschijnlijk is dat een gemeenplaats en foutief, hoor. Maar zo heb ik het wel altijd aan gevoeld, dat de historicus het vanuit het kikkerperspectief bekijkt, van heel dichtbij, elk grassprietje bij wijze van spreken, terwijl de socioloog vanuit zijn modellen op een veel brutalere wijze met het verleden omgaat, maar tegelijkertijd daardoor toch orde schept. Orde die wellicht hier en daar meer wanorde is, maar toch dingen laat zien die je niet kunt zien vanuit dat kikkerperspectief. En ten tweede is het zo dat wij begin jaren tachtig serieuze statistieken introduceerden, de toevalsteekproef, werken met variabelen, controleren van variabelen, enzovoort. Ik denk dat dat nu ook in de geschiedschrijving gemeengoed is geworden.

Luyten: *Is de sociologische methode een betere methode?*

Huyse: Nee, het is een complementaire methode. Ik volg dat niet meer zo: dat debat over het interdisciplinaire, de branchevervaging tussen allerlei disciplines. Ik neem aan dat dat debat nog altijd verder gaat. Op een bepaald moment was het toch duidelijk dat die scherpe grens tussen historisch en sociologisch onderzoek begon te vervagen. Dat men in elkaars terrein ging plukken wat bruikbaar was.

Meihuizen: *Mag ik nog even terugkomen op de repressie in België na de Tweede Wereldoorlog? U zei dat daar de repressie verpolitiekt was. Betekent dat dan ook dat bijvoorbeeld de taalstrijd een doorwerking had in de repressie?*

Huyse: O ja. Ik moet nu even oppassen hoe ik het formuleer. In het boek zelf nuanceer ik. De perceptie aan Vlaams politieke zijde – van wat wij de flamigantische zijde noemen – is altijd geweest dat de repressie anti-Vlaams was. Dat het een poging is geweest om de Vlaamse elite op zijn minst te decimeren. Men wees dan vooral op de zeer strenge aanpak van de politieke collaboratie. Wij hebben dat in onze studie kunnen checken. Het is geen anti-Vlaamse operatie geweest; het is wel een operatie geweest tegen de Vlaamse Beweging. Dat is een belangrijke correctie. Anti-Vlaams betekent dat men de hele Vlaamse bevolking als het ware wou treffen. Men heeft wel gepoogd, denk ik, om een stuk van de Vlaamse elite vooral langs de weg van de bestraffing van de politieke collaboratie te raken. Maar de perceptie van wat er gebeurd is, is meteen gepolitiseerd. Omdat men zolang heeft moeten wachten op objectieerbare gegevens, kon die perceptie blijven en werd ze doorgegeven aan de volgende generatie, de tweede generatie van wat men toen repressieslachtoffers noemde.

Meihuizen: *....ondanks het feit dat Gilissen al in 1951 zijn statistiek publiceerde waaruit het tegendeel bleek.³⁴*

34 John Gilissen, 'Etude statistique de la répression de l'incivisme', in: *Revue de Droit Pénal et de Criminologie* (1951), p. 513-628.

Luyten: ... en dit in Vlaanderen kennelijk niet doordrong.

Huysse: Maar Gilissen was verdacht: hij was wel niet de Alva, maar hij was minstens het hulpje van Alva, van de grootmeester.³⁵ En bovendien wogen in een publiek debat tot voor kort, tot vijftien jaar geleden, de wetenschappelijke argumenten niet door in Vlaanderen. Dat weet U ook.

Luyten: Zou het dat zijn?

Huysse: Ik vermoed het. Ik wil niet de persoonlijk toer opgaan, maar van de zes boeken die ik tussen 1969 en 1991 over politiek geschreven heb, is er slechts van één in *De Standaard*, de Vlaamse kwaliteitskrant,³⁶ een bespreking gekomen (van een magere driehonderd woorden). Aan de ene kant deed men niks met dit soort argumenten, men had geen behoefte aan verspreiding ervan, en bovendien was ik in de ogen van een bepaalde Vlaamse elite een renegaat. Ik was geen flamingant, ik was socialist en waarom zou men woorden en krantenpapier verspild hebben aan dit soort ideeën? De enige uitzondering is het boek *In de buitenbaan* dat ik gemaakt heb op basis van mijn eindverhandeling uit 1960 over arbeiderskinderen.³⁷ Ik had in 1959 een zeventigtal gezinnen geïnterviewd van eerstejaars universiteitsstudenten die uit een arbeidersgezin kwamen. (Ik kom zelf ook uit een echt doordeeweeks arbeidersgezin uit Kortrijk. Mijn moeder heeft tot in de jaren tachtig als poetsvrouw gewerkt en mijn vader was ook een gewone arbeider.) Ik heb die mensen dan opnieuw opgezocht in '75, '76. Dat boek werd besproken, dat was niet politiek. Maar de doorbraak is er gekomen met het boek over de repressie. En sindsdien heb ik helemaal niet meer te klagen. Integendeel [lacht]. Dat illustreert wel twee dingen. Eén: er was geen doorstroming van wetenschappelijke argumentatie, en twee: als er al doorstroming was, dan was ze verzuimd. In die zin heeft Vlaanderen een bocht van 180 graden gemaakt.

Meihuizen: U schrijft in *De kleur van het recht* op pagina 63: 'De Belgische rechters hebben tijdens de repressie hun medewerking verleend aan een in wezen politieke strategie: de snelle inschakeling van de meeste industriële collaborateurs in de economische wederopbouw, de ongenadige liquidatie van de politieke collaborateurs.' Als lezer verwacht je dan een dodelijke slotconclusie: die rechters hebben zich voor een politiek karretje laten spannen. Maar U zegt: dat is nog helemaal niet zo gek: 'Tijdens de repressie was rechtspraak in zekere zin dubbelspraak. De rechter opereerde immers niet in een politiek vacuüm. In zijn besluitvorming slopen extra-juridische overwegingen binnen. Ook nu gebeurt dat. Alleen valt het misschien wat minder op. Zo'n vaststelling brengt de rechter niet eens op de schopstoel. Zij veroordeelt

³⁵ W.J. Ganshof van der Meersch; zie hieronder, noot 38.

³⁶ Het dagblad *De Standaard* was de spreekbuis van de katholieke Vlaamsgezinde rechterzijde.

³⁷ Luc Huysse en Lieven Vandekerckhove, *In de buitenbaan: arbeiderskinderen, universitair onderwijs en sociale ongelijkheid* (Antwerpen 1976).

niet, maar schept gunstiger voorwaarden voor een realistische herinterpretatie van de maatschappelijke rol van de rechter.’ In het boek licht U dit niet toe. Wat verstaat U onder die ‘realistische herinterpretatie’?

Huyse: Het is in 1988 geschreven, de harde kern van wat het onderzoek zou opleveren moest nog komen. In die zin zijn dat tentatieve uitspraken. Zeker het eerste gedeelte van het citaat. De sleutelterm is ‘realistisch’. Het is eigenlijk een pleidooi voor realisme in de visie op de werking van het recht en het gerecht. Een socioloog die over het gerecht gaat schrijven die moet voor vele juristen als het ware hogepriester zijn om te weten wat er in het tabernakel zit. Ten tweede, zeggen de critici: wat zouden de sociologen, nog los van het feit dat zij leken zijn, kunnen zeggen over rechterlijke uitspraken? Want elke rechterlijke uitspraak is uniek. En sociologen kunnen niets zeggen over duizend unieke gevallen. Sociologen gaan op zoek naar wat in dat unieke universeel is. Gaan op zoek naar wetmatigheden. Dus voortdurend kwam ik die opmerkingen tegen. Zo van [zucht]: ‘U begrijpt het niet, hè.’ En ook altijd weer die mantra van: ‘De rechters doen niet aan politiek, er is de scheiding van machten’. En daar sta je als socioloog met dat zicht op die repressie, waar je duidelijk voelt dat die rechters in een politiek-strategische operatie hebben gewerkt. En dus was mijn boodschap: je moet niet meteen veroordelen, je moet gewoon aanvaarden, herkennen en dan erkennen, dat rechters niet in een vacuüm opereren en onderhevig zijn aan allerlei invloeden, maatschappelijke in het algemeen en politieke in het bijzonder. En dat was eigenlijk mijn stelling: je hoeft ze nog niet op de schopstoel te zetten, maar moet gewoon aanvaarden dat het mensen zijn; en dat wat rechters doen mensenwerk is dat zoals elk mensenwerk aan bepaalde sociologische wetmatigheden beantwoordt.

Meihuizen: En niet: ‘Die politiserende rol van de rechter is nog helemaal niet zo gek. Dat zouden we eigenlijk meer moeten doen?’ Dus eigenlijk een pleidooi voor de politisering van het recht zoals die in Nederland aan de gang is bijvoorbeeld op het gebied van het arbeidsrecht; overal waar werkgevers en werknemers het niet over eens kunnen worden, wordt het aan de rechter voorgelegd. Dat is niet wat U hier mee heeft bedoeld?

Huyse: Neen, want dat is een andere vorm van politisering. In Nederland betekent politisering dat rechters plaatsvervangend wetgever en plaatsvervangend controleur van de uitvoerende macht worden. Zij worden dat aan de ene kant omdat het parlement op het wetgevend en controlerend vlak veel weggeeft, noodgedwongen. De andere kant van de politisering (waar rechters wel eens voor op de vingers worden getikt) is dat ze ook die kans grijpen om feitelijk plaatsvervangend wetgever en plaatsvervangend controleur van de uitvoerende macht te worden. Dat is in Nederland politisering. Bij ons gebeurt dat ook. Maar politisering in de Belgische context is toch wel in de eerste plaats partijpolitisering; het is lange tijd zo geweest dat rechters voor hun benoeming afhankelijk waren van partijpolitieke afspraken en – en dat heeft mij altijd geboeid – dat ook van hen verwacht werd dat

ze daar wisselgeld voor zouden betalen. Terwijl ik voelde dat er een soort interne resocialisatie van de jonge magistraten plaatsvindt.

Magistraten moesten tot voor kort een hele bedevaart afleggen om benoemd te worden. Maar eens benoemd zie je toch dat binnen die kringen er een soort resocialisatie optreedt, waardoor de rechters toch niet passief, goedwillig dat wisselgeld betalen voor hun benoeming. Dat is een klacht die ik altijd bij de politici hoorde: je benoemt ze en je kan er niks meer van vragen. Men is er eigenlijk nooit in geslaagd bij ons om zeker in de normale rechtsgang – ik heb het dan niet over de repressie – echt partijpolitieke uitspraken terug te vinden. Wel uitspraken waarin de maatschappelijke visie van de rechter meespeelt of uitspraken waarin, zoals tijdens de repressie, de *raison d'état* doorweegt. Dat zich inschrijven in een politieke operatie is na de oorlog ook in Frankrijk en Nederland voorgevallen. In Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, in heel die postcommunistische wereld gebeurt nu net hetzelfde. De magistratuur heeft aanvaard dat je bepaalde dingen niet kunt doen, omdat politieke en sociaal-economische overwegingen zwaarder wegen.

Meihuizen: ...zoals Ganshof van der Meersch dat in België na de Duitse bezetting aanvaardde?³⁸

Huyse: Ja. Ganshof was een heel dubbelzinnige figuur. Hij is niet alleen jurist en magistraat geweest. Ik noem hem de Red Adair³⁹ van België. Op zeer kritische momenten in de geschiedenis van ons land zie je dat Ganshof van der Meersch werd gemobiliseerd: de repressie na de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatie van Congo rond 1960, Schaarbeek (de Brusselse tijdbom met de lokettenkwesitie in 1976),⁴⁰ dus in die zin was het bijna voor de hand liggend dat het met die man aan het stuur een politieke operatie zou worden. Dat was duidelijk.

Luyten: Ganshof had in de periode van de repressie verschillende gezichten: auditeur-generaal bij het Militair Gerechtshof, Hoog Commissaris voor 's Lands Veiligheid (vaak vergeten) en de verbindingsman naar de Geallieerden toe, hij was de spin in het web.

Huyse: Ik heb ooit de droom gehad om Ganshof vanuit politiek-sociologische hoek te bekijken; dat is dé biografie die ik ooit heb willen schrijven.

³⁸ Walter-Jean burggraaf Ganshof van der Meersch (1900-1993) was auditeur-generaal bij het Militair Gerechtshof van 1940 tot 1947. Hij stapte over naar het parket van het Hof van Cassatie en was achtereenvolgens advocaat-generaal, eerste advocaat-generaal en procureur-generaal van 1965 tot 1974. In 1973 werd Ganshof rechter bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, in 1985 voorzitter. Ganshof was daarenboven hoogleraar aan de Universit e Libre de Bruxelles van 1939 tot 1970. Hij doceerde er publiek recht en Europees recht.

³⁹ Paul N. ('Red') Adair (1915-2004) stond aan het hoofd van een befaamde Texaanse firma gespecialiseerd in het bestrijden van oliebranden.

⁴⁰ De lokettenkwesitie speelde zich in 1976 af in de Brusselse gemeente Schaarbeek. De Franstalige burgemeester Roger Nols weigerde de taalwet toe te passen die voorschreef dat gemeentebtenaren tweetalig moeten zijn. Hij opende  en apart loket voor de Nederlandstaligen. De zaak escaleerde en de regering stuurde Ganshof als commissaris om orde op zaken te stellen en de wet te doen toepassen.

Meihuizen: *Waarom heeft U die niet geschreven?*

Huyse: Ik ben geen biograaf: het is toch een heel speciale aanpak.

Meihuizen: *Ik proef bij U dat dat niet de belangrijkste reden is dat U het niet heeft gedaan.*

Huyse: D'r was ook lange tijd zo weinig bronnenmateriaal dat vrij kwam. Ganshof was echt een man achter het behang. Ik ben geen historicus maar vanuit mijn ervaring met archieven heb ik een soort achterdocht tegenover archiefmateriaal. In 1974 (ik was nog maar een snotaap), heb ik een volledige dag doorgebracht in het privé-kantoor van Gaston Eyskens⁴¹ hier in de Naamsestraat in Leuven. Dat was hem aangeraden door mijn promotor Ward Leemans,⁴² die later voorzitter van de Senaat zou worden. Eyskens was in een zeer open bui. Hij had sinds 1936 elke avond tot het einde van zijn actief politiek leven in 1973 aan zijn secretaresse zijn indrukken gedictieerd. En dat was een rij ingebonden notities van verschillende meters. Op een bepaald moment zei hij: 'Ik wil U voorlezen, kies een aantal periodes'. Uiteraard koos ik 1950 (vanwege de koningskwestie), 1961 (vanwege de problemen in Leopoldstad, het huidige Kinshasa)⁴³ en hij haalde die eruit en begon voor te lezen. Twintig jaar later verschenen postuum de memoires van Gaston Eyskens, een dikke turf van duizend pagina's.⁴⁴ Ik vind van alles wat hij mij daar voorlas niks terug. Niks van die vrij cruciale momenten uit zijn politieke leven. Ik ben dan in botsing gekomen met zijn zoon, Mark Eyskens,⁴⁵ die beweerde dat er niet geselecteerd was. Maar er was wèl geselecteerd, er was enorm gekuist. En dan heb ik gedacht, dat zal bij Ganshof niet anders zijn.

Meihuizen: *Zoudt U een voorstander zijn van een van de politiek afhankelijke rechterlijke macht?*

Huyse: Nee, principieel is dat een verwerpelijke zaak. Er is het evangelie van de scheiding der machten. Al gaat men best met enige omzichtigheid met dit evangelie om. Die scheiding der machten, ja dat is *everybody's whore*. Iedereen voert die als minnares op, maar het schijnt dat als je naar Montesquieu⁴⁶ teruggaat, je toch eigenlijk niet terugvindt wat men nu tegenwoordig onder scheiding der machten verstaat. De rechter kan ook in positieve zin een politiek actieve rol spelen, iets wat hij nu feitelijk doet als het parlement forfait

⁴¹ Gaston burggraaf Eyskens (1905-1988), katholiek politicus en hoogleraar economie aan de K.U.Leuven. Eyskens was premier in 1950 (ontknoping van de Koningskwestie), 1958 (schoolpact), 1958-1961 (staking tegen de Eenheidswet, een wet die de staatsbegroting op orde moest brengen vooral door te besparen op sociale uitkeringen) en van 1968 tot 1973, toen de basis werd gelegd voor de federalisering van de unitaire staat.

⁴² Edward (Ward) Leemans (1926-1998) was behalve hoogleraar sociologie senator voor de Christelijke Volkspartij van 1973 tot 1991. Hij was Senaatsvoorzitter van 1980 tot 1987.

⁴³ Hier wordt verwezen naar de problemen bij de dekolonisatie van Congo.

⁴⁴ Jozef Smits (ed.), Gaston Eyskens, *de Memoires* (Tielt-Brussel 1994).

⁴⁵ Mark Eyskens (geb. 1933) was hoogleraar economie aan de K.U.Leuven en politicus van de Christelijke Volkspartij. Hij was premier in 1981.

⁴⁶ Charles de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu (1689-1755), Frans geleerde op wijsgerig-staatkundig gebied. Auteur van *De l'esprit des lois* (1748) waarin zijn leer van de scheiding der machten (*Trias politica*).

geeft. De gemiddelde incubatietijd van een wet is in België zeveneneenhalf jaar. Zeker in economische kwesties, maar meer en meer in medisch-ethische kwesties is die incubatietijd gewoon te lang. De wijziging aan onze abortuswetgeving is voorbereid door de uitspraken van de hoven van beroep. Het parlement wordt in bepaalde zaken als het ware de notaris, die formaliseert wat precedentsgewijze in rechterlijke uitspraken al op papier is gezet. Dus je mag die vervaging van de scheiding der machten niet louter zien als een gevaar. Het gevolg is wel dat er in België toch al een aantal jaren een felle territoriumtwist aan de gang is tussen de uitvoerende macht, de rechterlijke macht en de wetgevende macht. De politiek is in zekere zin in het defensief gedrongen.

Meihuizen: *En dat is een ontwikkeling waar U de voordelen van inziet.*

Huysse: Als de ontwikkeling maar zichtbaar is. Als het maar kan leiden tot ter verantwoording roepen. Daar ontstaat een groot probleem, als rechters wel A zeggen, maar niet B. Ik vind niet dat die scheiding der machten een dogma moet zijn, zoals de onbevleete ontvangenis van Onze Lieve Vrouw. Als de omstandigheden maken dat er wijzigingen moeten gebeuren, het zij zo, maar laat ons toetsingsmomenten inbouwen, zodanig dat we, als we vaststellen dat er contraproductieve gevaarlijke ontwikkelingen zijn, die kunnen corrigeren.

Luyten: *U werkt nu veel over Afrika, meer bepaald zuidelijk Afrika. Het gaat om heel andere maatschappijtypes en om een andere historische periode, een vrij recente periode. Hoe past dat onderwerp in Uw vroeger onderzoekstraject? Ziet U in Uw wetenschappelijke parcours een of meer rode draden?*

Huysse: In de omgang met een pijnlijk verleden heb je een aantal golven waar dat als het ware verdicht, veel intensiever is, waar het veel meer emoties losmaakt, waar het tot veel meer publiek debat leidt. Je hebt de golf meteen na de Tweede Wereldoorlog. Dan heb je, een trouwens totaal onbestudeerde, golf in het midden van de jaren zeventig (Spanje en Portugal), waar men gewoon de boeken heeft dicht geslagen, de bladzijde zonder enige vorm van berechting of waarheidscommissie heeft omgedraaid. Dan heb je in de jaren tachtig de regimewisselingen in Latijns-Amerika en uiteraard de nieuwe situatie in de postcommunistische landen. Nu duikt het probleem steeds vaker op in een aantal Afrikaanse en Aziatische landen (zoals Cambodja). In elk van die episodes zie je dat heel veel variabelen verschillend zijn. Een groot verschil is bijvoorbeeld dat op het moment dat men in België, Nederland, Denemarken, Noorwegen en Frankrijk pal na de Tweede Wereldoorlog de collaboratie berechtte de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens er nog niet was. Volop denken in termen van de *rule of law* was er toen niet. Als wij nu met ons normbesef op het stuk van faire rechtspraak, rechten van de verdediging, enzovoort, zouden oordelen over wat er is gebeurd in de West-Europese landen na de Tweede Wereldoorlog, dan zou ons verdict zeer streng zijn. Terwijl dat corpus van internationaalrechtelijke beginselen nadien, van Spanje/Portugal in de jaren zeventig tot vandaag, wel

meespeelt. Dat is een groot verschil. Er zijn andere contrasten. Maar toch zie je dat in elk van die transities zaken terugkomen.

Bij elke regimewisseling ontstaat er een zeer complexe agenda. Je moet niet alleen afrekenen met de misdrijven van het verleden, je moet ook de economie wederopbouwen, eerlijke verkiezingen organiseren, een minimum aan fysieke veiligheid weten tot stand te brengen, enzovoort. Dus dat is iets dat je telkens terugvindt: de gerechtelijke omgang met het verleden, of de quasi-gerechtelijke, semi-gerechtelijke omgang met het verleden is maar één programmapunt in de transitie. En dus daar krijg je al interessante effecten op het beleid. Je ziet dat men in die transitieagenda een hiërarchie aanbrengt, prioriteiten stelt. Dan zie je dat de plaats van de gerechtelijke omgang na de transitie varieert. Dat die soms hoog en soms laag staat. Bij ons stond die vrij hoog. Alhoewel, premier Van Acker⁴⁷ zei op een bepaald moment in het voorjaar van 1945 [citeert in het Westvlaams] ‘wat de mensen nodig hebben is brood en geen rechtspraak’. Een tweede punt dat overal terugkomt – en dat is verbonden met het eerste – is een dilemma: gaan we het probleem gerechtelijk of buitengerechtelijk aanpakken. Buitengerechtelijk kan bijvoorbeeld ‘straatpressie’ zijn, een wilde bijltesdag. Of gaan we het strikt gerechtelijk doen, of semi-gerechtelijk (*in the shadow of the law*): administratieve, fiscale afdoening, waarheidscommissies. Hoe verschillend de context ook is, telkens keren een aantal contextuele variabelen en strategisch-politieke vragen terug. Alleen kunnen de antwoorden grondig verschillen. Je ziet dat in de post-communistische landen, anders dan bij ons na de Bevrijding, er zeer grote aarzelingen zijn om de *statute of limitation*, de verjaring, of om strafwetten via een herinterpretatie retroactief toe te passen. Dat komt voor een deel omdat daar de constitutionele hoven meteen een grote rol zijn gaan spelen, maar vooral ook omdat in die landen de behoefte aanwezig was om tot de Raad van Europa toe te treden, om in goede verhouding te staan tot de Helsinki-controlemechanismen, om via de Raad van Europa eventueel later een toegang te krijgen tot de Europese Unie.

Er is daaromtrent nu een hele discussie losgebarsten, opnieuw met juridische en rechts-sociologische en politiekwetenschappelijke dimensies. Je ziet dat de internationale gemeenschap wanneer ze landen die in transitie zijn geweest, met zachte of harde hand suggesties doet hoe ze dingen moeten aanpakken, eigenlijk op de gerechtelijke aanpak mikken. De instelling van *ad hoc*-tribunalen en van het Internationaal Permanent Strafhof wijst in die richting. Terwijl dat in Afrikaanse landen en in landen als Cambodja niet gewild is. Dus daarin lopen de visies zeer sterk uiteen: de dominant Westerse visie van de internationale gemeenschap en de meer *locally and culturally based approach* van Afrikaanse en Aziatische landen waar men zegt: daar kunnen we niet aan beginnen om dat gerechtelijk te doen. Eén: de risico's zijn te groot. Twee: ons ontbreken de middelen. Het is een kwestie van *Realpolitik* en van rechtscultuur, die daar veel meer berust op verzoeningsmechanis-

47 Achiel Van Acker (1898-1975) was socialistisch politicus. Onmiddellijk na de Bevrijding voerde hij als minister van Arbeid de verplichte sociale zekerheid voor werknemers in. Hij was premier in 1945 en 1946 en opnieuw tussen 1954 en 1958 toen een 'paars' kabinet aan de macht was.

men, mediatie, arbitrage. Onze Westerse omgang met straffen is zeer geïndividualiseerd: de individuele dader en het individuele slachtoffer. In Afrika en in Azië werkt men in termen van collectiviteit, lokale gemeenschappen. Het is de lokale gemeenschap die in de fout is gegaan, het is de lokale gemeenschap die het slachtoffer is. En het herstel van de relatie is niet iets dat zich afspeelt tussen de dader, het slachtoffer en het gerecht, maar het is iets dat zich afspeelt tussen gemeenschappen. En in die zin is ons Westers gerechtelijk patroon niet geschikt voor de omgang met het verleden in veel van die landen. Vandaar dat men op zoek gaat naar het moderniseren van bestaande traditionele vormen van conflict-beslechting.

Er is een fameuze uitspraak van een hoogleraar uit Nigeria: 'Africans have a short memory of hate'. Dat is een ongelooflijke veralgemenisering, want dat gaat niet op voor bijvoorbeeld Burundi en Oeganda. Ten tweede het geldt vooral daar waar vergevingsgezindheid gelinkt kan worden aan religieus besef, zoals in Zuid-Afrika, waar je niet die toch weer Westers, want protestants geïnspireerde, neiging tot vergevingsgezindheid hebt, maar waar animisme zoals in Centraal Afrika de dominante manier is om om te gaan met het supernatuurlijke, daar heb je dat ook veel minder. Ik ben nu twee keer die zaak gaan bekijken in Zimbabwe. Zimbabwe is het prototype van de verzoeningsgerichtheid en vergevingsgezindheid van Mugabe.⁴⁸ Als hij als nieuwe Eerste Minister in april 1981 het woord voert, zegt hij tegen de blanken: 'Wij hebben gevochten, maar nu zijn we bloedbroeders. We moeten dit land samen opbouwen.' Nu merk je dat dat voor een groot deel camouflage is geweest. Retoriek. Een discours dat vooral moest zorgen dat die blanken bleven, economische overwegingen, regionaal-politieke overwegingen hebben een rol gespeeld. Ik twijfel niet aan de vergevingsgezindheid van Mandela⁴⁹ en Tutu,⁵⁰ maar wel aan de vergevingsgezindheid van leiders in veel andere landen. Maar het is zeer frappant: je hoort meer en meer de stelling in Zuid-Afrika: 'Mandela had niet het mandaat om in onze naam te vergeven'. En meer en meer zie je dat bij de tweede generatie, de kinderen van de slachtoffers, nog een *backlash* komt. Dat is overduidelijk. Die zijn niet in het reine met dat verleden. Ik denk dat het minder met vergevingsgezindheid te maken heeft dan met wat diep in die cultuur geworteld zit: een andere visie op individu en gemeenschap en op het leven.

Meihuizen: Een benadering die U wel aanspreekt?

Huyse: Ja, het is in mijn geval een meer dan dertigjarige strijd geweest. Ik heb als niet-jurist willen wijzen op de beperktheden van het recht, op het feit dat de wet als techniek zijn grenzen heeft. Juristen hebben dikwijls een nogal imperialistische visie op de samenle-

⁴⁸ Robert G. Mugabe (geb. 1924), premier van Zimbabwe van 1980-1987 en sindsdien president.

⁴⁹ Nelson R. Mandela (geb. 1918), medeoprichter van de African National Congress Youth League in 1944; van 1962 tot 1990 gevangene van het Apartheidsregime; president van Zuid-Afrika van 1994 tot 1999.

⁵⁰ Desmond Tutu (geb. 1931), vanaf 1985 bisschop van Johannesburg, voorzitter van South Africa Commission on Truth and Reconciliation.

ving: als eenmaal iets op papier staat, dan zal het ook wel uitgevoerd worden. En ook daar speelt bij mij mee dat aan de strafwet en de strafrechtelijke aanpak van die dingen zoveel shortcomings, zoveel risico's verbonden zijn. Daarover gaat het handboek *Reconciliation after Violent Conflict* ook.

Meihuizen: Is dat niet een mooi afscheid van het recht? U heeft altijd een extern standpunt ingenomen ten aanzien van het recht. U was niet met Uw hart verbonden met het recht.

Huyse: Ik ben nooit in die logica van het juridisch denken gestapt.

Meihuizen: Terwijl U voor dat andere wel lijkt te gaan.

Huyse: Maar tegelijkertijd zie je dat wat in *the shadow of the law* gebeurt toch bepaalde verworvenheden van wat de juridische dimensie van beschaving is niet mogen ontbreken. Daar waar je het strikt gerechtelijke, het procedurele niet toepast, moet je in een waarheidscommissie toch bepaalde principes respecteren. Bijvoorbeeld: je moet de mensen niet publiekelijk veroordelen voor ze de kans hebben gehad zich te verdedigen. Het zijn wel principes die op een soepele wijze, niet op een jurisdictische wijze toe te passen zijn.

Meihuizen: Is dit de uitkomst van Uw onderzoek sinds eind jaren vijftig?

Huyse: Ik ben niet met memoires bezig, maar ik zie mezelf, niet alleen in de omgang met het recht, als een grensbewoner. Ik werd geboren in een arbeidersgezin en sprak ook aanvankelijk alleen een Kortrijks dialect. Je moet de schutkleur van het milieu waar je komt min of meer aannemen om te overleven. Maar tegelijkertijd zweer je niet af, kun je ook niet afzweren wat je hebt meegemaakt in zo'n arbeidersgezin. En dit is denk ik het enige wat mij zo vaak heeft geïnspireerd: gaan zoeken naar wat de mensen drijft, wat er achter het behang zit waarachter ze zich verschuilen. Ik heb ook heel bewust mijn legerdienst in een Franstalige compagnie gedaan. Ik ben als katholiek overgestapt naar de socialistische partij. In die zin ben ik op tal van vlakken een grensbewoner, nooit ergens definitief thuis. Een 'nergensthuiser' noemt Schuyt dat. Maar dat is tegelijkertijd ook een luxe want je hebt altijd langs twee kanten een venster openstaan. En mij lijkt dat, en dat kan nu pretentius klinken, de grondslag die je als socioloog moet hebben. Met de ogen van de vreemdeling rondlopen in je eigen samenleving. En dat schept juist die verwondering en er mag een beetje achterdocht zijn. Maar dat geeft ook juist ook de kans om die dingen te gaan bekijken die minder vanzelfsprekend zijn.

Luyten: Nog een laatste vraag die een beetje aansluit bij wat U net zegt. In Uw werken en ook in Uw laatste boek merk je de wil om tussen te komen in actueel maatschappelijke, politieke debatten en er mee

richting aan te geven. Ik kom nu terug op het verschil tussen socioloog en historicus. Denkt U nu dat een socioloog dat gemakkelijker kan doen vanuit zijn wetenschap dan een historicus?

Huyse: Ja. Omdat je toch hoe je het draait of keert als socioloog meer met de actualiteit bezig bent. De geschiedenis speelt altijd mee, vaak van heel lang geleden en weegt nog op het heden, al was het maar via de perceptie over bepaalde episodes. Maar wij sociologen zitten toch dicht bij de actualiteit. Dat is duidelijk en dat maakt dat je ook meer meegezogen wordt in publieke en politieke debatten. Maar aan de andere kant: Bruno De Wever heeft als historicus veel meer dan ikzelf gewogen op het publieke debat over de collaboratie. Zo voel ik het aan. Hij is er omdat hij dicht bij die wereld van het flamingantisme stond dan ik – ik was een outsider, ook op dat vlak een renegaat – op de goede momenten met het goede materiaal en met geschikte feeling en intuïtie in geslaagd om bakens te verzetten die ik niet kon verzetten.

Luyten: En dat heeft niets te maken met de wetenschap die men bedrijft maar met het moment in de politieke conjunctuur?

Huyse: Ja en nee. Ik denk dat men van Bruno De Wever de visie op de collaboratie gemakkelijker accepteert omdat het een historicus is dan wanneer die visie gepropageerd wordt door een niet-historicus. Ik denk dat op dat moment niet alleen de politieke conjunctuur, maar ook het professionele gewicht van een historicus die dan wel met iets bezig is dat relatief jong is – dat dat professionele gewicht wel veel zwaarder weegt dan dat van een socioloog. De maatschappelijke positie van de historicus vangt meer waardering dan die van de socioloog.

Meihuizen: *Waarom?*

Huyse: De sociologie is een jongere wetenschap.

Meihuizen: *Zou dat het enige zijn?*

Huyse: Ik denk dat historici meer reuzen hebben op wier schouders ze kunnen leunen dan sociologen. Vergeet ook niet dat de sociologie wel Europese vaders heeft zoals Max Weber⁵¹ en Auguste Comte,⁵² maar dat ze op het moment dat ze wat populair werd vooral Amerikaans van inspiratie was, wat dan toch een soort vervreemdend effect gaf. Dat keert nu wel weer. Ik heb het gevoel dat degenen die op dit moment de sociologie vooruit stuwten opnieuw Europeanen zijn. En bovendien is een socioloog veel meer verdacht dan een historicus, omdat hij bijna altijd zo dicht bij het actuele debat zit.

⁵¹ Max Weber (1864-1920), Duits jurist, historicus, econoom en socioloog, met grote invloed op het historisch en sociologisch denken.

⁵² Auguste Comte (1798-1857), Frans filosoof en grondlegger van de sociologie.

Van links naar rechts: Luc Huyse, Dirk Luyten en Joggli Meihuizen op 27 april 2004.

Meihuizen: Ik wou nog even terugkomen op de grensbewoner. U bent grensbewoner door die ontsnapping uit het werkersmilieu en U voelde zich nooit ergens thuis.

Huyse: En zeker in de Vlaamse context betekende het ook vaak: je stak de straat over maar je bleef voor een stuk ook in het midden van de straat staan. Ik ben van de Christelijke Volkspartij (CVP) publiekelijk socialist geworden (ik heb overigens nooit een mandaat gehad of geambieerd), maar ik ben ook nooit door die socialistische familie ten volle aanvaard geweest.

Meihuizen: *Waarom niet?*

Huyse: D'r is een uitdrukking die ik heel vaak heb moeten horen: 'Een tsjeef blijft altijd een tsjeef'. En een tsjeef: dat is een katholiek. En nog iets ruwer is: 'Een kaloot blijft altijd een kaloot.' Dat heb ik zo vaak moeten horen. We hebben het wel over iets wat in begin jaren negentig is uitgewerkt. Ik heb aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) de binnenlandse Francqui-leerstoel⁵³ gekregen in de jaren tachtig. Ik ben de eerste geweest in Leuven die een assistent heeft aangeworven die van de VUB kwam. Maar je merkt ook dat er veel meer bij ons verstand is (verkokerd zeggen jullie in Nederland). Maar om terug te komen op die socioloog. Het is vaak een lastigaard omwille van die achterdocht, omwille van die neiging om achter de gevels te gaan kijken. Zijn er schertsdefinities van de historicus? D'r zijn heel veel schertsdefinities van de sociologen: 'Een socioloog is iemand die iets wat iedereen begrijpt zo formuleert dat niemand het nog begrijpt.' En: 'Heb je problemen of wil je die hebben, consulteer een socioloog.' Ik ben ooit eens aan het verzamelen geslagen; ik denk niet dat er zulke schampere definities zijn van de historicus.

Meihuizen: *Maar U bent een grensbewoner, dus dat betekent ook dat U die schertsdefinities van sociologen toch niet helemaal onzinnig vindt. U begrijpt in elk geval hoe zulke gezegdes in de wereld zijn gekomen.*

Huyse: Ja, dat wel.

⁵³ De binnenlandse Francqui-leerstoel laat toe hoogleraren van een andere Belgische universiteit uit te nodigen om college te geven.

RECHTSANTROPOLOOG VAN POOL TOT EVENAAR: INTERVIEW MET J. VANDERLINDEN

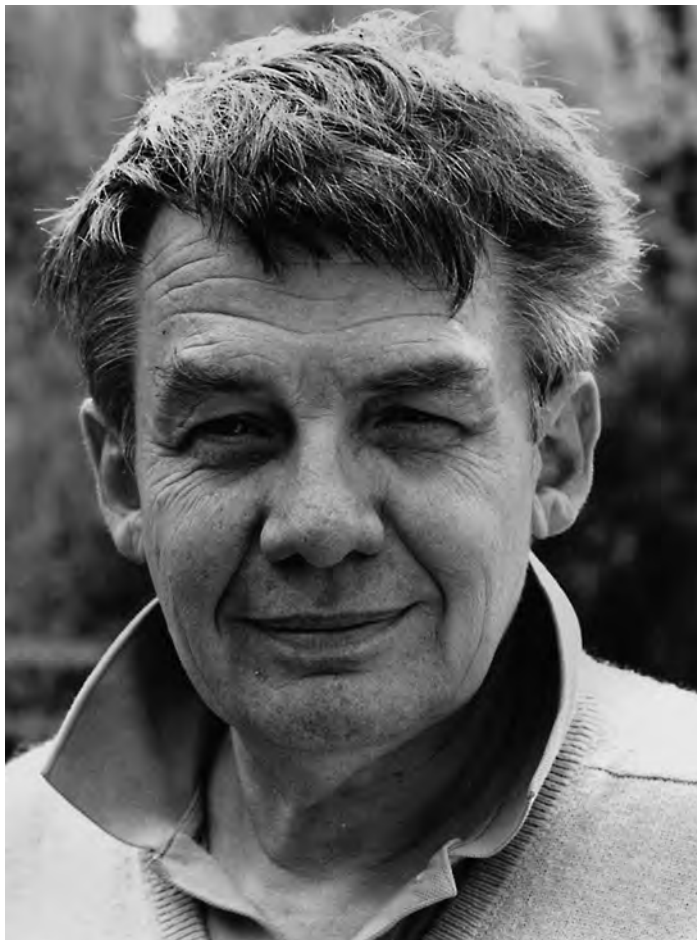
‘Ik heb altijd getwijfeld, in mijn werk en in het dagelijkse leven. Zoals de Spaanse filosoof Miguel de Unamuno het verwoordde: ‘La vida está duda’, het leven is twijfel. Maar hij ging voort: ‘La duda sin la pasión está la muerte’, maar twijfel zonder hartstocht is de dood. Zo ben ik op vandaag en zo hoop ik ook morgen onveranderd te blijven.’

Jacques Vanderlinden, jarenlang hoogleraar in de rechtsgeschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles (ULB), is een wereldburger en een wetenschapper met gevoel voor avontuur. Buiten Brussel heeft hij in drie continenten onderwezen. Hij heeft de Belgische nationaliteit en is gedomicilieerd aan de Belgische kust, maar is op vandaag verbonden aan de Universiteit van Moncton in Canada en voelt zich diep in zijn hart innig aan Kongo verknocht. Bij hem is de rechtsgeschiedenis vergroeid met rechtsvergelijking en rechtssociologie. Deze man wiens studie over de codificatie dit jaar op ieder klassiek code civil-herdenkingscongres geciteerd werd,¹ heeft zijn klassieke rechtshistorische opleiding aangewend om duidelijk inzicht te krijgen in vreemde rechtssystemen en aan juristen van verscheidene horizons de eigenheid van hun recht uit te leggen.

J. Vanderlinden, geboren te Boma (Kongo) op 9 juli 1932, studeerde rechten aan de ULB en behaalde er in 1956 het diploma in de rechten. In 1958 werd hij assistent van John Gilissen en van dan af zou hij altijd een kamer houden bij de rechtshistorici. Reeds in 1953 was hij onder leiding van René Dekkers aan een studie over de codificatie begonnen. Die zou hem in 1967 naar een aggregatie voor het hoger onderwijs leiden, die bij uitzondering verleend werd voor zowel rechtsgeschiedenis als voor rechtsvergelijking. Van 1967 tot 1992 maakte hij deel uit van het academisch corps van de ULB, eerst als lector (1967), dan als extraordinarius (1970) en van 1972 tot 1992 als gewoon hoogleraar. In 1992 trad hij er toe tot het emeritaat. Tussendoor kreeg hij leeropdrachten in Leopoldstad, Edinburgh, Addis Abeba, Boston, Columbia (South Carolina), Londen, Abidjan, Parijs, Bordeaux en Moncton (New Brunswick). Sinds 1992 is hij geassocieerd hoogleraar aan deze laatste universiteit. Hij publiceert in hetzelfde ritme als tevoren.²

¹ J. Vanderlinden, *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle* (Brussel 1967).

² De enorme bibliografie van J. Vanderlinden kan hier niet volledig weergegeven worden. Die bevat een dertigtal monografieën, een twintigtal boeken uitgegeven als editor of mede-auteur en een tweehonderd artikelen.

Jeugd in Kongo

Ik ben in 1932 geboren in Boma³ aan de Kongostroom, waar mijn vader sinds 1926 ingenieur was in dienst van de Belgische koloniale administratie. Van 1936 tot 1938 was hij directeur van de dienst bevaarbare waterlopen. Hij publiceerde een belangrijk werk in verband met de hydrografie van de Kongostroom, dat tot op vandaag gebruikt wordt bij het beheer van deze moeilijke waterweg.⁴ Mijn moeder was Yvonne Schouten, dochter van de schilder Henri Schouten.⁵ Na korte tijd verhuisden wij van Boma naar Leopoldstad, het

³ Boma was sinds de 18e eeuw een belangrijke factorij met vestigingen van Nederlandse, Engelse en Franse handelshuizen. Van 1886 tot 1926 was Boma de hoofdstad van Kongo. Het bleef altijd een belangrijke aanloophaven voor de lijnschepen uit Europa.

⁴ E.J. Devroey et R. Vanderlinden, *Le Bas-Congo, Artère vitale de notre colonie* (Brussel 1938 en 1951); van dezelfde auteurs: *Le lac Kivu* (Institut royal colonial belge, Section des sciences techniques, Brussel 1939).

⁵ Henri Schouten werd geboren te Batavia in 1864 als zoon van een Nederlandse vader en een Indonesische moeder. Aan de Academie van Brussel was hij een leerling van Alfred Verwee (1838 – 1895). Hij is gestorven te Brussel in 1927. Zijn landschappen en stillevens worden nog geregeld geveild bij de grote vendu-huizen in Europa en de Verenigde Staten.

Een jeugd in Afrika

huidige Kinshasa, waar ik school liep bij de zusters van het H. Hart. Tijdens mijn lagere school brak de oorlog uit en kon ons gezin niet naar België voor het driejaarlijkse verlof. Vandaar dat wij in 1940 en 1942 telkens voor zes maand naar de Kaap trokken, waar ik dan in het Engels school liep. Ik heb aan die periodes te danken dat ik later zo vlot met Engels om kon gaan. Daarna vatte ik Grieks-Latijnse middelbare studies aan bij de jezuïeten in Leopoldstad. Dat was dé grote school in de streek, waar ook de latere rechtshistoricus Philippe Godding vier jaar hoger dan ik zat. Aan die school dank in mijn grondige interesse voor Latijn en Grieks. In een bepaald jaar was onze klas in Afrika daar ingedeeld in Romeinen en Karthagers. Zeker mijn zin voor geschiedenis – ik zou zelfs zeggen: mijn roeping voor geschiedenis – is een erfenis van de jezuïeten. Wiskunde was een probleem. Daar hadden wij lange tijd geen goede leraar voor. Op een bepaald ogenblik kwam er toch uit België een leraar over voor wiskunde en Nederlands, die de bezetting ontvlucht was en via het transitkamp van Miranda⁶ en Londen in Leopoldstad geraakt was. Van 1945 tot 1949 waren wij in Brussel en liep ik Atheneum te Elsene. Wij waren immers van goeden vrijzinnigen huize. Mijn vader wilde mij toen reeds in een wiskundige richting sturen,

6 Miranda de Ebro, waar de vluchtelingen die richting Spanje de Pyreneeën overstaken geïnterneerd werden.

maar zelf verkoos ik weer over te gaan naar de Latijns-Griekse sectie. De enige slechte herinnering aan die periode waren de lessen Nederlands. Ik was altijd – en ben nog – zeer leergerig voor talen en Nederlands vormt daar geen uitzondering op. Maar ... het lezen van Ernest Staes, het noteren van definities (zoals ‘legioen=Romeinse legerafdeling’) en het ophoesten van die definities op het examen vond ik onverdraaglijk!

Intussen was mijn vader hoofd van de scheepswerf van Leopoldstad geworden⁷ en in 1949 trokken wij weer naar Afrika. Ook in Leopoldstad was intussen een Atheneum opgericht. Daar vond ik dan een uitstekend leraar Nederlands, Gilbert Pieters uit Diksmuide, die ook een goed voetballer was – mijn favoriete sport die ik speelde tot ik 54 was. Hij leidde mij door de ontdekking van ‘Het ruisen van het ranke riet’, *De kleine Johannes*, ‘Klokke Roeland’ of *Max Havelaar*. In Leopoldstad gold hetzelfde leerplan als in Brussel, maar slechts ginds veraf leerde ik hoe mooi Vlaamse en Nederlandse literatuur kon zijn. In 1950 kwam ik daar uit bij de eerste lichting van vijf retoricaleerlingen. In het middelbaar onderwijs kreeg ik ook een goede basis voor moderne talen: Frans, Nederlands, Engels, Duits dank zij mijn vader die het belang ervan inzag. Daarnaast begreep ik het Portugees dat in Kongo veel gehoord werd.

De rechtsfaculteit en R. Dekkers

In juli 1950 waren wij terug in Brussel en kwamen er in volle koningskwestie terecht. Onder invloed van mijn vader vatte ik er in oktober aan de ULB de eerste kandidatuur geneeskunde aan. Dat was een richting waarvoor Latijnse-Griekse vereist werd en ik zou er tenminste wiskunde en ernstige wetenschappen leren. Ik was dat jaar actief bij het universiteitstheater en won medailles op atletiekwedstrijden, maar de studies werden een fiasco in juni. Na een zomervakantie in het Zoute waar tennis zwaarder woog dan de studie, werd dit in september bevestigd. In oktober ben ik dan geschiedenis beginnen studeren, wat wel naar mijn zin was. In het eerste jaar heb ik daar Jean Stengers⁸ leren kennen. Die ontmoeting zou belangrijk worden voor mijn latere leven. Het was het eerste jaar dat hij het seminarie voor hedendaagse geschiedenis leidde. Daar leerde ik het handschrift van Leopold II lezen en kreeg ik het gevoel dat ik alle handschriften van de wereld zou kunnen lezen. De geschiedenis lag mij wel, maar rond Pasen kwam er een nieuwe wending. Mijn vader wou absoluut dat ik overstapte naar de rechten, om later toch niet als pion in een middelbare school te landen. De meeste cursussen voor rechten en geschiedenis waren toen gemeenschappelijk, en met die ene prof wiens lessen ik niet gevolgd had, had vader

7 Daar werden de grote platte rivierboten met sternwiel gebouwd die de dienst uitmaakten op de grote rivieren. Zie hierover R. Vanderlinden, *Le chantier naval de Léopoldville 1881-1953* (Brussel 1953).

8 Jean Stengers (1922-2002) was een leerling van P. Bonenfant. In 1949 werd hij plaatsvervanger van Franz Van Kalken voor het vak koloniale geschiedenis. In 1951 werd hij diens opvolger in hedendaagse geschiedenis en reeds in 1954 werd hij gewoon hoogleraar. Hij is bij een ruim publiek bekend geworden door zijn publicaties over de tweede wereldoorlog in België en de koningskwestie. Zie over hem: G. Kurgan-Van Hentenrijk, ‘In memoriam Jean Stengers’, in: *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, 2004, p. 27-68 en J. Vanderlinden, in: *Bulletin des séances de l'Académie royales des Sciences d'Outre-Mer* 49 (3), 2003, p. 399-407.

al gesproken. Dus ben ik kort voor de examens overgestapt naar de rechten. Ik ben door die examens gesparteld, maar dus zonder graad. In de tweede kandidatuur kregen wij dan Romeins recht van Dekkers.⁹ Die incarneerde het ideaal van de jeugd. Hij had een mooie houding et stapte met ferme tred, was elegant gekleed, reed in een open Karmann Ghia, sprak voorkomend en rookte niet. Ook in zijn les mocht niet gerookt worden en heerste absolute stilte. Hij gaf les aan de hand van een tekstenbundel met Latijnse teksten, maar vergiste zich wel eens tegen het Latijn en meer dan eens kreeg ik de kans hem daar weer op het goede spoor te zetten. Als algemene inleiding op het Romeinse recht gaf hij les uit zijn nieuwe boek over het privaatrecht van alle volkeren.¹⁰ Daarmee fascineerde hij de studenten. Niet alles wat hij vertelde was krek juist, maar die aanpak en de visie die ervan uitgingen, waren grandioos. Daarnaast werd een klassieke cursus rechtsgeschiedenis door Gilissen¹¹ gegeven, die tevoren lang plaatsvervanger was van Jacques Pirenne. Tijdens de examens liep alles goed en kreeg ik mooie quoteringsen. Bij Dekkers duurde het examen één minuut: ‘Ah, Vanderlinden, ik ken uw inzet, ik geef u 14.’ Zonder vragen! Maar de koude douche kwam bij de Harven¹²: ‘U moet niet spreken over de literatuur die u interesseert, maar over de stof van de cursus.’ Ik blokkeerde. Een 2 en september. In september liep alles vlot en het laatste examen was Dekkers. Die begon echter te vitten tot ik volledig uit mijn lood geslagen was en concludeerde dan: ‘Dat is een nul waard, maar ik geef u 8.’ Vaarwel onderscheiding!

Ik wist toen al dat mijn roeping was les te geven. In die tijd werd geen recht gedoceerd in middelbare scholen of hogescholen. De enige plaats waar ik terecht kon, was een rechtsfaculteit en dus moest ik, ook al was ik niet zo goed op examens, absoluut het aggregaat voor het hoger onderwijs halen. Ik moest zo vlug mogelijk een promotor vinden. Ik zou Dekkers opzoeken, die ‘mij kende’. Het kon een 14 worden ... of een nul. In het eerste doctoraal, met nog drie jaren voor de boeg om mijn gewoon rechtendiploma te behalen, trok ik naar zijn kamer. Vol schrik klopte ik aan. Ik wilde in het onderwijs gaan en of ik bij hem een aggregaat kon voorbereiden ... Hij graaide onmiddellijk in een map met onderwerpen en bracht mij al tijdens ons eerste gesprek op dat onderwerp van de codificatie in de rechtsgeschiedenis en de rechtsvergelijking: ‘U verzamelt allerhande codexen, neemt die door en denkt erover na.’ Ik ben direct aan de slag gegaan met codices uit de hele wereld, van vroeger tot nu, de meest exotische eerst, te beginnen met Hammurabi waarvan ik zowel

9 René Dekkers (1909-1976) doceerde Romeinse recht aan de Franse sectie van de ULB van 1939 tot 1957, in de Nederlandstalige sectie tot in 1958 en aan de Universiteit van Gent van 1945 tot 1960. Hij kreeg ook leeropdrachten in de wijsbegeerte en de rechtsvergelijking. Van 1966 tot 1970 was hij rector van de Universiteit van Lubumbashi. Cf. R. Feenstra, ‘René Dekkers’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1980-1981, p. 122-128 en D. Heirbaut, ‘René Dekkers, Rechtshistoricus – comparatist – civilist, 27 november 1909-22 oktober 1976’, in: *Tijdschrift voor privaatrecht* 38 (2001), p. 101-110.

10 R. Dekkers, *Le droit privé des peuples* (Brussel 1953).

11 John Gilissen (1912-1988) verving vanaf 1938 zijn leermeester Pirenne in de Nederlandstalige sectie van de ULB voor de cursus rechtsgeschiedenis en vanaf 1946 ook in de Franse sectie. In 1948 werd hij er gewoon hoogleraar. Zie over hem: Ph. Godding, ‘In memoriam John Gilissen’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 57 (1989), p. 3-19.

12 Pierre de Harven was in die jaren 1950-1953 decaan van de rechtsfaculteit.

Driver en Miles¹³ als Kohler en Peiser¹⁴ doornam en op grote verschillen in de vertaling stootte. Ik bestudeerde tot de Japanse zogenaamde ‘wetboeken’ van de feodale periode en ging daarvoor op de Japanse en Chinese ambassades te rade. De Japanners hadden moeite met de karakters. De Chinezen konden ze wel lezen, maar begrepen ze niet. Daar heb ik ontdekt hoe dramatisch moeilijk het is binnen te dringen in een oude rechtswereld waarvan je de taal niet meester bent. Ik heb dan Dekkers overtuigd dat ik mij zou beperken tot het Latijn en de Europese talen die ik zelf meester was. Het moeilijkste wat ik ging lezen, waren de oude Scandinavische rechtsverzamelingen, die gelukkig toegankelijker zijn dan moderne Scandinavische teksten. Ik stak daar heel veel tijd in. Ook persoonlijke studiewerkjes verzorgde ik goed, onder andere bij Ganshof van der Meersch¹⁵ die mij over Kongo liet werken.¹⁶ Op het einde van het eerste doctoraal waren er echter weer cursussen op te sommen. Daar was weer de Harven, maar nu verdedigde Ganshof mij bij hem. Hetzelfde scenario speelde zich in de volgende jaren af. Ik werkte enthousiast aan opdrachten en studiewerk, maar in het tweede doctoraal had ik bij de examens een tekort bij De Page¹⁷ en in het derde ben ik bij Pirson gestrand, een goede vriend van mijn vader. Weer september. Vijf jaar zonder graden, ik kon de universiteit wel vergeten! De schande van een vader die intussen zelf les gaf aan de ULB en een rol speelde in het leven van de universiteit. Voor de meeste professoren was ik een volgeling van die zonderlinge Dekkers en zou ik wel nooit Papinianus worden. René Dekkers zelf stond daar als enige boven en steunde mij zonder voorbehoud. Tegen zijn eigen leermeester De Page, die dit niet begreep, had hij maar één antwoord: ‘Jawel, Mijnheer De Page, maar Jacques is de moeite waard.’ Hij overtuigde ook mijn vader dat zijn zoon niet zo dwaas en lui was als het er uitzag. Voor zijn steun en zijn vertrouwen zal ik hem altijd dankbaar blijven. Hij – en niemand anders – heeft voor mij de weg naar het ideale leven vrijgemaakt.

Assistent en onderzoeker

Na mijn studies vervulde ik mijn legerdienst.¹⁸ Ik trad in die periode in het huwelijk met Jenny Weygaerts, de dochter van een normaalschoolleraar die ook als reservist navigator was in de luchtmacht. Toen hij op leeftijd was, had hij het oudste vliegbrevet van België. Ik had haar ontmoet op de eerste lesdag in de geschiedenis, in de les van Brouwers¹⁹ over de Oudheid, en zij is op vandaag nog steeds mijn deelgenote.²⁰ In 1958, naar het einde van

13 G.R. Driver en J.E. Miles, *The Babylonian Laws* (Oxford 1952-1955).

14 J. Kohler en F.E. Peiser, *Hammurabis Gesetz* (Leipzig, 1904).

15 W.J. Ganshof van der Meersch (1895-1994) onderwees toen publiek recht aan de ULB en was ook sterk met Kongo begaan. In 1960 bij de moeilijkheden in Kongo zou hij minister van Afrikaanse aangelegenheden worden.

16 Dergelijke werkjes werden gepubliceerd: zie bijvoorbeeld J. Vanderlinden, ‘Aspects de l’organisation judiciaire dans les territoires de l’Est africain britannique’, in: *Journal des Tribunaux d’Outre-Mer*, 1957, p. 17-26.

17 H. De Page onderwees toen privaatrecht aan de ULB. Zie D. Heirbaut, ‘Henri De Page, een man in de schaduw van zijn werk, 5 november 1894 – 27 augustus 1969’, in: *Tijdschrift voor privaatrecht* 38 (2001), p. 111-121.

18 Reserveofficier van het grondpersoneel der luchtmacht.

19 A. Brouwers doceerde de cursus Geschiedenis en instellingen der Oudheid in de ULB van 1951 tot 1967.

20 Uit dit huwelijk stammen twee zonen.

mijn diensttijd toe, sprak Gilissen mij aan op de trap van de bibliotheek. Hij vroeg mij of ik hem deeltijds wilde assisteren bij het seminarie voor geschiedenis van het privaatrecht, omdat Yvan Roggen na tien jaar assistentschap niet meer in de Franse sectie kon blijven. Ik zou maar op 1 oktober in dienst treden, maar werd toch al direct ingespannen voor het congres van de Société Jean Bodin te Brussel, waar ik een schare grote rechtshistorici leerde kennen en de gotha van Jean Bodin. Vanaf oktober gaf ik seminarie over de redactie van de costumen in Frankrijk. Later werd Roggen kabinetschef van minister Lilar op Justitie²¹ en nam ik ook het seminarie in de Vlaamse sectie over. Daar ging het over de redactie van de costumen in Vlaanderen. De eerste les kwam Gilissen luisteren, de enige keer dat hij dat deed. Ik behielp mij in het begin met Kramer's woordenboek en Gilissen vond dat ik teveel Nederlandse woorden gebruikte waar er Vlaamse waren. Dat alles deed ik als deeltijds assistent, voor twaalfhonderd frank per maand ...

In 1959 kon ik voor zes maand als onderzoeker meewerken aan een Cemubac-project²² van het Instituut voor Sociologie, dat een onderzoeksmis­sie inhield naar de Zande in Noord-oost Kongo.²³ Mijn opdracht was hun systeem van de verdeling van de grond te bestuderen.²⁴ Ten slotte heb ik heel hun rechtssysteem bestudeerd. Wij trokken van dorp tot dorp, zonder echter de Soedanese grens over te trekken, want reeds toen woedde daar die burgeroorlog tussen zuidelijke animisten en christenen en noordelijke moslims.²⁵ Met een tolk heb ik er tweeduizend beslissingen van twaalf lokale rechtbanken vertaald en gerepertorieerd. Die vonden wij in de dorpen bij griffiers die soms registers uit de jaren dertig in hun hutten bewaarden. 's Avonds vertaalden wij, veelal uit het Lingala dat ik nog wat meester was. Overdag gingen wij mensen interviewen en dat was in het onbegrijpelijke Pazande. Ik heb er een methode ontwikkeld om hun rechtssysteem te beschrijven²⁶ en heb hun gewoonterecht opgetekend op een manier dat zij het ook zelf konden begrijpen, heel concreet, een beetje op de manier die ik kende van de Codex Hammurabi.²⁷ Door die Zande-studies heb ik in 1960 een eerste uitnodiging gekregen vanwege het International African Institute van de Engelsen om te Kinshasa mee te werken aan één van hun internationale seminaries en daar kon ik dan weer enkele van de beroemdste rechtsantropologen ontmoeten.²⁸

21 A. Lilar werd op 3 september 1960 voor de vierde keer minister van Justitie (na 1946-1947, 1949-1950 en 1954-1958) en bleef dit tot 25 april 1961. Yvan Roggen heeft zijn carrière beëindigd als laatste gouverneur van Brabant.

22 Nu 'Centre scientifique et médical de l'Université Libre de Bruxelles pour ses activités de coopération au développement', maar toen 'Centre médical de l'Université de Bruxelles pour l'Afrique Centrale'.

23 De Zande zijn een Soedanese bevolkingsgroep die leven de rond het drielandpunt van Kongo, Soedan en de Centraal-Afrikaanse Republiek en die sterk onderscheiden is van de Bantoes.

24 J. Vanderlinden, 'Principes de droit foncier zande', in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1959, p. 557-608. Over dit onderwerp volgen nog artikelen tot in 1969.

25 Die burgeroorlog barstte uit na de onafhankelijkheid van Soedan in 1956.

26 J. Vanderlinden, 'Vers la rédaction des droits coutumiers congolais', in: *La rédaction des coutumes dans le passé et le présent* (Brussel 1962), p. 233-274.

27 J. Vanderlinden, *Coutumier, manuel et jurisprudence de droit zande* (Brussel 1969), waarin vierhonderd tachtig uitspraken opgenomen zijn. Voorbeelden van formulering: '21. Si la femme part de chez l'homme et va habiter un autre pays, les parents de la femme rendront toutes les valeurs à l'homme ... 58. Si un homme meurt, celui qui reçoit la plus grande partie de ses affaires, payera les dettes que cet homme devait payer.'

28 Publicaties bij dit instituut werden bijvoorbeeld J. Vanderlinden, 'Problèmes posés par l'introduction de nouveaux modes d'u-

Tezelfdertijd kreeg Dekkers het in Brussel voor elkaar dat ik aspirant werd bij het N.F.W.O.,²⁹ met die studie over de codificatie. Die liep immers almaar door en ook daarover publiceerde ik verder.³⁰ Ik bleef ook Gilissen assisteren.

Volop Afrika

In 1962 vernam ik dat er in Kongo hervormingen op til stonden in de rechtenstudies. Er zou in elk van de drie licentiejaren een cursus inheems gewoonterecht gegeven worden om de jonge juristen weer tot hun eigen roots te brengen. Dat gewoonterecht is dan wel het inheemse recht getoetst aan de internationale openbare orde, een onderwerp waar Jacques Herbots als jonge navorser in Kinshasa op gewerkt heeft.³¹ Het werd uitgesproken door de lokale rechtbanken met plaatselijke volksrechters onder toezicht van de territoriale bestuurders.³² De polygamie kreeg er bijvoorbeeld geen kans. Via de Leuvense secretaris-generaal van Lovanium³³ die ik in 1960 in mijn seminarie uitgenodigd had en die een goede bekende was van Doucy,³⁴ kwam ik in aanmerking om die cursussen te doceren. Tezelfdertijd zocht de voorzitter van de Kamer van Koophandel van Kinshasa, die een directeur van de scheepswerven was, een nieuwe secretaris-generaal. De lokroep van Afrika werd te machtig en in 1962-1964 werd ik gedetacheerd van de universiteit en fungeerde voor twee jaar als secretaris-generaal van de Kamer van Koophandel. Die moest in die crisistijd gerevitaliseerd worden en de ondernemers bijstaan op tal van domeinen waar vroeger de administratie voor instond. Twee jaar lang leidde ik dat centrum van het ondernemersleven in Kinshasa en gaf tezelfdertijd als lector die drie cursussen over inheems gewoonterecht in Lovanium. Het werden lange dagen, want na de vele werkvergaderingen, regeringscommissies en recepties werkte ik ook aan mijn proefschrift door. Tijd voor nieuw onderzoek bleef er niet over. Dat onderzoek kwam er dankzij Johan Pauwels,³⁵ die mij eind 1962 over een onderwerp voor een proefschrift kwam spreken. Ik suggereerde hem te werken op het costumier stadsrecht van Kinshasa. Steden hebben immers altijd een eigen costumiere traditie gehad. Op zoek naar oude registers van Kinshasa, kwamen wij met de grif-

sage des terres chez les Zande vungara du Congo', in: *African Agrarian Systems* (Londen 1963), p. 331-347 en 'Réflexions sur l'existence du concept de propriété immobilière individuelle dans les droits africains traditionnels', in: *African Legal Concepts* (Londen 1968), p. 236-251.

²⁹ Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.

³⁰ Zie bijvoorbeeld uit die tijd: J. Vanderlinden, 'Aspects de l'idée de codification', in: *Rapports belges au congrès international de droit comparé* (Brussel 1962), p. 41-52 en 'Code et codification dans la pensée de Jeremy Bentham', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1964, p. 4-78.

³¹ J. Herbots, *Afrikaans gewoonterecht en cassatie: studie van de Kongolese koloniale rechtspraak en proeve de lege ferenda in toepassing van artikel 60 van de grondwet van 1967* (Leuven 1969).

³² In Kongo waren er toen 467 chefferieën en 516 sectoren en in de zwarte voorwijken van de steden 34 'centres extra-coutumiers' en 10 'cités indigènes organisées'. Vandaar kon men in beroep naar de rechtbanken van de 128 territoria die door de territoriale bestuurders geleid werden en op hun beurt voor de rechtspraak onder toezicht stonden van de 'Juge du Tribunal du Parquet'. Deze rechtbanken waren niet bevoegd voor geschillen waar Europeanen bij betrokken waren.

³³ Dat was toen Prof. Guy Malengreau. De universiteit van Lovanium werd in 1954 gesticht als dochteruniversiteit van Leuven.

³⁴ Arthur Doucy was directeur van het Institut de Sociologie van de ULB van 1959 tot 1980.

³⁵ Johan M. Pauwels (1937-1984) doceerde vanaf 1967 familierecht aan de K.U. Leuven.

Inauguraal college in Kinshasa in 1963 voor het vak Costumier recht (zoals altijd zonder papieren: Vanderlinden geeft sinds mensenheugenis al zijn lezingen perfect getimed zonder af te lezen).

fier van de rechtbank in een loods terecht, waar wij, na stapels oude huisraad verplaatst te hebben, plots tegen de achterwand de volledige rechtspraak sinds 1926 vonden, met de registers erbij. Wij voelden ons als Carter en Carnavon in het graf van Toutankhamon. Johan heeft dit onderwerp uitzonderlijk goed aangepakt.³⁶

Eind 1964 koos ik dan toch definitief voor de ULB en een academische carrière. Mijn plaats van assistent was ik kwijt, maar ik werd te Brussel plaatsvervanger voor een reeks Afrikaanse rechtsvakken: Kongolees gewoonterecht (later werd dit Afrikaans gewoonterecht, maar voor mij was het altijd juridische antropologie),³⁷ privaatrecht van Kongo, Rwanda en Burundi, publiekrecht van Kongo, Rwanda en Burundi, Afrikaanse politieke instellingen, inleiding in de Afrikaanse rechtsstelsels en juridische problemen van de ontwikkeling. Toch kon ik zes maand per jaar naar Kongo en daardoor behield ik de cursussen in Lovanium. Daar heb ik dan een conflict gehad met rector Gillon, over logies. Hij wilde mij geen woning op de campus ter beschikking stellen, omdat ik genoeg connecties had om gratis in de stad een woning te betrekken, bijvoorbeeld bij de scheepswerven. In plaats van een andere woning heb ik een andere plaats gezocht. Een Engelse vriend wist dat de Ford Foundation, die altijd het rechtenonderwijs in Afrika steunde,³⁸ iemand nodig had in Addis Abeba en hij heeft mij daar gepromoot. Daar was het recht onder Haile Selassie gecodificeerd – het burgerlijke wetboek door René David, het handelswetboek door Jean Escarra en Alfred Jauffret en het strafwetboek door Jean Graven – en zij zochten Euro-

³⁶ J.M. Pauwels, *Rechtskeuze en wording van een eenvormige stadsgewoonte in de inlandse rechtbanken van Léopoldville (Kinshasa), 1926-1940* (Koninklijk museum voor Midden-Afrika, Tervuren 1967).

³⁷ J. Vanderlinden, 'L'ethnologie juridique en Belgique de Post à Lévi-Strauss', in: *Rapports belges au Congrès international de droit comparé* (Brussel 1978), p. 1-9.

³⁸ Zie hiervoor www.fordfound.org.

Addis Abbeba 1963, 8e Afrikaans internationaal seminarie over 'African Legal Concepts'. Vanderlinden zit (met bril) naast de voorzitter

pese docenten die vertrouwd waren met een traditie van wetboekenrecht. Hun briljante medewerkers uit Yale, Harvard en Philadelphia gaven liever die materie niet en een Zuid-Afrikaanse kandidaat mocht het land niet in. Dat lag me wel en in 1965 vertrok ik niet meer naar Kinshasa, maar naar Ethiopië. Ik kreeg er een aanbod voor een voltijdse aanstelling als 'visiting lecturer', maar verkoos weerom één semester. Ik ging ieder jaar terug, met een lijnschip tot Aden of Djibouti en dan met de trein tot in Addis Abeba, tot in 1967 het Suezkanaal dicht ging. Dan moest ik vliegen. Ik stichtte en leidde er aan de universiteit het Centrum voor de juridische ontwikkeling van Afrika. Er kwam weinig rechtsgeschiedenis aan te pas, maar het was wel een vruchtbare periode.³⁹ Als iemand je uitnodigt, moet je zo goed mogelijk bijdragen tot zijn eigen juridische ontwikkeling. Het was maar normaal dat ik tijdens die vijf jaar in Ethiopië met een prachtige materiële en intellectuele omkadering in de eerste plaats tot de Ethiopische rechtswetenschap heb willen bijdragen. Ik heb er dus wel veel opgestoken over de geschiedenis van Ethiopië, onder andere bij het organiseren van een tentoonstelling voor de koning van Noorwegen, met de hulp van Roger Schneider, lid van de Franse archeologische missie met wie ik nog samen op een manuscript van een Ethiopische spraakkunst gewerkt heb dat ik in Parijs gevonden had,⁴⁰ en van de koptische kapelaan van keizer Haile Selassie, die mij rondleidde in Addis Abeba en mij bijvoorbeeld schatten uit de kloosters liet uitkiezen voor die tentoonstelling. Ik ben me later ook altijd voor Ethiopië blijven interesseren en heb er later ook nog over gepubliceerd.⁴¹

³⁹ Daarvan getuigen twee monografieën: J. Vanderlinden, *The Ethiopian Law of Physical Persons – A Manual* (Addis-Abeba 1970), viii-138 pp.; *Introduction au Droit de l'Ethiopie moderne* (Paris 1971), 386 p.; een reeks publicaties uit de jaren 1966-1970 in *Journal of Ethiopian Law*, het *Londense Annual Survey of African Law*, *Buffalo Law Review* en *Verfassung und Recht im Übersee* en in het collectieve werk *Études sur le pluralisme juridique* (Brussel 1972). Vanderlinden heeft ook altijd de bibliografie van het Ethiopische recht bijgehouden: *Bibliographie de droit africain – African Law Bibliography (1947-1966)*, later aangevuld met 1967-1976, 1977-1986, 1987-1989 en op vandaag bijgehouden op http://www.umoncton.ca/droit/CICLEF/Biblio_Africain.html.

⁴⁰ J. Vanderlinden, 'Un manuscrit inédit de Mondon Vidailhet', in: *Journal of Ethiopian Studies*, 1970, p. 165-194. De Luxemburgse taalkundige Roger Schneider (1917-2002) kreeg in 1959 van keizer Haile Selassie de opdracht een Ethiopische taalacademie op te richten en de spraakkunst van het Amhara vast te leggen.

In Addis Abeba leerde ik Michael Topping kennen, die jammer genoeg vroeg gestorven is.⁴² Hij zorgde ervoor dat ik voor het wintersemester 1967-1968 naar Edinburgh uitgenodigd werd door (de latere sir) Thomas B. Smith, 'professor of civil and comparative law' en deeltijds 'law commissioner' voor Schotland. Daar kreeg ik een 'visiting lectureship in civil and comparative law'. Ik nam ook deel aan de werkzaamheden van de 'Law Commission' die een 'Contracts Code' aan het uitwerken was en veel interesse had voor het nieuw Nederlands burgerlijk wetboek van Meijers. Het mandaat te Edinburgh werd het jaar erop hernieuwd en ten slotte werd mij een permanent 'senior lectureship' aangeboden. Ook dat nam ik aan, maar de aanstelling ging niet door wegens administratieve moeilijkheden. Voor de universiteit moest ik absoluut in september beginnen, maar voor mezelf moest ik even absoluut het eerste semester in Ethiopië zijn om al wat ik daar opgezet had in orde te brengen eer ik het voorgoed verliet. Tot mijn groot ongenoegen was geen schikking mogelijk. Ik was nochtans bereid ook Brussel voor Edinburgh te ruilen.⁴³

Het proefschrift en de inkapseling in Brussel

In 1967 kwam mijn proefschrift voor. Na al die jaren studie en reflectie was ik tot een abstract concept gekomen dat ik kon verwoorden in een manuscript van tweehonderd vijftig bladzijden. Gilissen vond dat te mager en dwong mij er een – zeer algemene – historische inleiding bij te schrijven om het geheel wat body te geven. Toen dat af was, woog hij het pak papier in beide handen: 'Nu is het wel een thesis, Mijnheer.' Er werd een moeilijke jury samengesteld, want zeer verscheiden, met de historicus Barthier,⁴⁴ de rechtsfilosoof Foriers,⁴⁵ de comparatist Limpens,⁴⁶ Gilissen en Dekkers. Alles liep prima, de voorronde, de openbare verdediging en de openbare les⁴⁷ op 31 mei 1967. Die les gaf ik naar gewoonte zonder tekst. Ik kan niet met een tekst spreken, ik heb al mijn lezingen zonder gegeven. Ik kreeg met unanimité het aggregaat voor het hoger onderwijs, en wel – wat in Brussel nooit gebeurd was – voor twee materies, de rechtsgeschiedenis en de rechtsvergelijking. Mijn vader en René Dekkers waren beloofd voor alle geleden moeite en verdriet. En ik eerlijk gezegd ook, die nooit Papinianus zou worden.

In 1967 was ik nog altijd plaatsvervanger voor een reeks vakken en assisteerde ik nog Gi-

41 Naast de publicaties over Ethiopië die infra bij de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen vermeld worden, zouden nog monografieën en artikelen volgen: J. Vanderlinden, *L'Ethiopie et ses populations* (Brussel 1977); Id., 'Les huit cercles de la révolution éthiopienne', in: *L'Actuel*, Brussel 1977, p. 4-12; Id., 'Dossier La Corne de l'Afrique: Où va-t-on?', in: *Remarques arabo-africaines* (Brussel 1978), p. 6-10; Id., 'Le droit de la révolution éthiopienne', *Dynamiques et finalités des droits africains* (Parijs 1981), p. 331-336; Id., 'Les mythes de l'Ethiopie', in: *Mythes et Croyances du Monde entier*, III (Parijs 1985), p. 77-83; Id., 'Ethiopia', in: *International Encyclopedia of Comparative Law* (Hamburg 1973), p. 223-235.

42 Michael Topping was in Edinburg 'lecturer in civil law' en 'member of the Faculty of Advocates'. Hij is gestorven in 1975.

43 Schotse publicaties: J. Vanderlinden, 'The Law-Making Power of the Judiciary in French Law', in: *Juridical Review*, 1967, p. 1-20; Id. en M. Topping, 'Ibi renascit ius commune', in: *Modern Law Review*, 1969, p. 170-176.

44 John Bartier (1915-1980) was hoogleraar hedendaagse geschiedenis aan de ULB.

45 Paul Foriers had net in 1967 het Centrum voor rechtsfilosofie van de ULB mede opgericht.

46 Jean Limpens (1921-1984).

47 Over 'Le code civil éthiopien', later gepubliceerd in: *Travaux et conférences de la Faculté de Droit de l'U.L.B.*, 1968, p. 71-82.

lissen. Bij hem heb ik geleerd hoe zwaar de last van het assistentschap kon zijn. Hij vond het bijvoorbeeld normaal dat ik artikelen van anderen verbeterde. Zo ging dat toen en men moest die fase doormaken. Zelf heb ik er altijd op gelet geen hand- en spandiensten te vragen van de assistenten en wie ooit met mij aan een studie meegeschreven heeft, heb ik altijd als medeauteur beschouwd. Ik heb ook nooit een student voor een examen laten wachten. Iedereen kreeg een afspraak. Na het proefschrift mocht ik normalerwijze op een vaste benoeming rekenen. In 1967 waren de rechtenstudies hervormd en was er een nieuw vak 'Historische inleiding op de instellingen van de voornaamste moderne staten'. Men werkte toen nog niet met open vacatures. Een week na de aggregatie schoof ik bij de lunch toevallig aan bij de adjunct-secretaris van de faculteit. Die begon plots over dat nieuwe vak te spreken: 'Vanmiddag wordt het toegewezen en het verwondert mij u niet in het dossier aan te treffen.' Men had gewoon aan een professor van de faculteit politieke wetenschappen gevraagd of hij nieuwe vak niet wou geven en die was bereid gevonden dat te doen. Paniek! Direct een telefoontje naar Gilissen en om vijf uur waren Gilissen en Dekkers op de faculteitsraad. Ik ben daar toen op de valreep benoemd. Eindelijk had ik een voltijdse betrekking, met Afrikaans recht en dat nieuwe rechtshistorische vak samen. Een voltijdse wedde gaven ze nog niet, want ik behield tot in 1970 Addis Abeba waar ik nu de professorstitel voerde en ook betaald werd als ontwikkelingshelfer. Voor het wintersemester moest ik daarbij nog pendelen naar Edinburgh, telkens tien dagen Edinburgh en vier dagen Brussel. Ik leerde toen de uurregelingen van alle treinen en overzetboten kennen!

In die historische inleiding op de instellingen van de grote landen gaf ik vijf landen en vijf materies: de linkse partijen in Frankrijk, het parlementaire stelsel in Engeland, het Hoger Gerechtshof in de Verenigde Staten van Amerika, de partij in de Sovjet-Unie en de basisgemeenschappen in China. Dat vak had veel succes. Ik gaf het ook bij politieke en sociale wetenschappen en in de opleiding journalistiek. Ik heb het gegeven tot het vertrek van Gilissen. Dan werd het samengevoegd met het vak rechtsgeschiedenis en er kwamen drie grote delen: eerst de geschiedenis van de rechtsbronnen, vooral de Franse die naar de codificaties leidden, daarna de oorsprong van het Belgische constitutionalisme (die lag in de geschiedenis van het Engelse publiekrecht), en ten slotte het privaatrecht, waarin vooral de geschiedenis van het personenrecht aan bod kwam dat in het BW vervat ligt.

Amerika

Toen in 1970 de opdracht in Addis Abeba afgelopen was, werd ik via de connecties in Ethiopië naar Boston uitgenodigd, waar ik Charles P. Sherman Visiting Professor of Law was. Sherman was een romanist uit de twintiger jaren. Zijn weduwe richtte te zijner nagedachtenis een leerstoel op voor Romeins recht en rechtsgeschiedenis. Mij werd ook gevraagd om er rechtsvergelijking te geven.

In juni 1970 werd de ULB door Buitenlandse Zaken opgebeld of iemand in opvolging van Dekkers rector kon worden van de Université officielle du Zaïre te Lubumbashi. Rector

André Jaumotte ontbood mij tijdens de examens en vroeg me of ik bereid was de job aan te nemen. Vader raadde mij dat wespennest af. Ik ben toen een maand ter plaatse geweest in Lubumbashi en Kinshasa om de toestand te bestuderen – de rector hield zich daar ook met alle materiële aspecten van het leven op de campus bezig – en heb een lijvig rapport afgeleverd. Nadien heb ik de opdracht aanvaard. Ik wou echter mijn semester te Boston niet uitstellen. Het was zoals met Ethiopië toen ik de aanstelling in Schotland aangeboden kreeg. Mensen die op je rekenen, mag je enkel wegens overmacht teleurstellen. Rond 15 november zou ik mijn inaugurale rede komen geven en pas op 1 januari zou ik het ambt opnemen. In Boston ontving ik mijn collega-rectoren uit Kinshasa en uit Stanleystad⁴⁸ om gemeenschappelijke problemen te bespreken. Begin november kreeg ik een telefoontje uit Brussel. Kongo had beslist zijn drie universiteiten te fusioneren, er kwam één rector in Kinshasa met vicerectoren in Lubumbashi en Kisangani. Daar ging Brussel niet mee akkoord en mijn missie werd afgeblazen. Kort erop is mijn vader ziek geworden en ik was toch gelukkig tijdens zijn laatste maanden niet in Afrika te vertoeven.

Addis-Abeba zou nog andere contacten in Amerika opleveren. In 1973-1974 werd ik voor het wintersemester naar South-Carolina uitgenodigd (onder de mom dat je er de hele winter tennis kan blijven spelen) om rechtsfilosofie te doceren, rechtsvergelijking en een rechtshistorische cursus over het openbare domein in South Carolina.⁴⁹ Dat sloot aan bij de zorg van dat ogenblik om stranden en rivieren vrij toegankelijk te houden. Ik heb toen de rechtsgeschiedenis van South Carolina goed kunnen bestuderen, met die interessante omvorming van het Engelse *common law* naar het Amerikaanse, met de evolutie van het recht van Blackstone tot het eigen systeem. Naar Columbia werd ik weer geroepen in 1985, omdat men er toen een ‘LLM in comparative and international law’ wilde inrichten. Ik moest er het programma volledig organiseren en vernam toen dat ik het jaar erop een vaste leerstoel kon krijgen en het programma mocht blijven leiden. Ik ben toen voor de benoemingscommissie gepasseerd en alles leek in kannen en kruiken. Terwijl ik het volgende semester in Brussel was en mijn baan zou opzeggen, werd de plaatselijke decaan er voorzitter van zijn oude universiteit en onmiddellijk werd het hele programma, waarvoor al veertig inschrijvingen vaststonden, uit het budget geschrapt. Exit South Carolina.

De Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen

In 1971 ben ik geassocieerd lid geworden van de Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen.⁵⁰ Dat was het oude Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut. Daarin zetelden mensen uit alle branches die zich bijzonder verdienstelijk gemaakt hadden door wetenschappelijke studies over Kongo, Rwanda of Burundi, als ambtenaar, als mijnbouw-

⁴⁸ Stanleystad, later Kisangani, heeft in 1962 een universiteit gekregen, gefinancierd met Amerikaanse fondsen.

⁴⁹ *Infra*, n. 79.

⁵⁰ Hier in de voetnoten afgekort als A.R.S.O.M.

kundige of ingenieur (zoals mijn vader die er met zijn boek over de Kongo-stroom⁵¹ in opgenomen was en die er actief bleef tot bij zijn overlijden in 1972), als magistraat, als minister van koloniën of gouverneur. De Academie heeft wel een beetje een oubollig imago, maar zij speelt een onmisbare rol bij de wetenschappelijke kennis van Centraal-Afrika en is toch doordrongen van een zeker idealisme met betrekking tot de ontwikkelingsproblematiek.

Ik had toen al lang contact met juristen uit de Academie. Ik werd voorgedragen door Antoine Sohier, die procureur-generaal was geweest in Kongo⁵² en een beroemdheid was op gebied van het koloniale recht. Hij was de uitgever van het *Journal des Tribunaux d'Outre-Mer*. Nadat hij in 1957 een studentenwerkje van mijn hand over Oost-Afrika gepubliceerd had,⁵³ had hij mij voorgesteld het onderwerp ervan ruimer aan te pakken en er een boek van te maken. Hij zou het publiceren. Mijn eerste boek was toen ook al door de Academie uitgegeven.⁵⁴ Ik was het jongste lid dat ooit benoemd werd, met uitzondering van Stengers, waarvan ik mij nog altijd afvraag waarom die er was. Hij was wel de grootste Belgische historicus van de hedendaagse periode. Het KB met mijn benoeming heeft een jaar op zich laten wachten omdat eerst een Nederlandstalige benoemd moest worden om het taalevenwicht te bewaren en die moest nog gevonden worden. In 1976 werd ik effectief lid. Ik heb er heel wat mededelingen gehouden en heel wat gepubliceerd over Afrikaans recht.⁵⁵

Ik was in de Academie jarenlang lid van de administratieve commissie⁵⁶ en sinds 1989 van de commissie Biografie. Biografisch werk heeft mij steeds geboeid. Eind 1977 was ik in contact met Baron Bracht, die mij het materiaal aandroeg voor een biografie van Bunge.⁵⁷ Ik bezocht met hem in een Antwerpse bank een kluis vol dossiers, met de volledige ingebonden briefwisseling van Bunge. Ik nam één dossier mee, waarin onder andere een brief stak aan Leopold II om de plannen voor de fortificatie van Antwerpen aan te passen zodat een lievelingsplek van zijn echtgenote in hun achtertuin niet geschonden werd. Toen werd Baron Bracht ontvoerd en vermoord⁵⁸ en wist ik zelfs niet meer aan wie ik die ene bundel kon teruggeven. Toen ik in 1980 terug kwam van mijn tweede termijn in South Carolina, had ik besloten de biografie van Pierre Ryckmans te schrijven, de beroemde gouverneur van Kongo tijdens mijn kinderjaren⁵⁹ die wij van huis tot huis kenden en wiens zoon mij nog als kind uit een zwembad gered had. Na zijn Kongolese tijd was hij perma-

51 *Supra*, n. 4. J. Vanderlinden wijdde in de Academie een lezing aan het juridisch statuut van die grillige rivier: 'Au temps où les juristes comme le fleuve divaguaient,' in: *L'accès maritime au Zaïre* (Brussel, A.R.S.O.M., 1988), p. 53-68.

52 Antoine Sohier (1885-1963) was in Kongo van 1910 tot 1934 en bracht het er tot Procureur-generaal van Katanga. In 1934 herbegon hij een carrière in België als Procureur des Konings te Aarlen. Hij werd in 1960 Eerste voorzitter van het Hof van Cassatie. Zijn bibliografie staat in het *Bulletin de l'Académie royale des Sciences d'Outre-Mer* 1965, p. 165-184.

53 *Supra*, n. 16.

54 J. Vanderlinden, *Essai sur les juridictions de droit coutumier dans les territoires d'Afrique centrale* (Brussel, A.R.S.O.M., 1959).

55 Zie bijvoorbeeld de monografieën J. Vanderlinden, *Contribution à l'étude de la crise congolaise de 1960* (Brussel: A.R.S.O.M., 1972), 94 pp.; Id., *Le droit de la révolution éthiopienne* (Brussel: A.R.S.O.M., 1979), 88 p. Daarnaast schreef hij een dozijn artikelen in het *Bulletin des Séances de l'A.R.S.O.M.* en een tiental bijdragen in collectieve studies uitgegeven door de Academie.

56 Van 1981 tot 1989.

57 Eduard Bunge (1851-1927), Antwerpse handelaar die handel dreef op Zuid-Amerika en Kongo.

58 In februari 1978.

59 Pierre Ryckmans (1891-1959) was gouverneur-generaal van 1934 tot 1946.

ment vertegenwoordiger van België bij de Trustschapsraad van de Uno geworden en zo was een Amerikaan over hem een biografie aan het maken. Stengers signaleerde mij dat die niet zo denderend was en vond dat ik er een betere moest maken. Zekere dag ontmoette ik de bejaarde mevrouw Ryckmans in een bijna lege tram. Wij haalden herinneringen op. Plots gaf zij mij een huissleutel. Ik mocht dag en nacht binnen in de werkkamer van haar man, die zij onveranderd gelaten had sinds zijn overlijden. Daar lagen stapels boeken en papieren. Ik ben begonnen met die laatste te klasseren in honderd vijftig archiefdozen. Zo vond ik er een stapel brieven uit 1931, samen driehonderd bladzijden, met betrekking tot een studiereis in de Kwango. Ryckmans schreef toen iedere dag naar huis en die brieven bevatten een prachtig beeld van de bevolking, het bestuur, de streek, de cultuur, de economie, het religieuze gebeuren ... Acht jaar lang heb ik veel tijd in het bureau van Ryckmans doorgebracht. Ik heb er een reeks artikelen uit geput,⁶⁰ werk van hem uitgegeven⁶¹ en ten slotte zijn biografie geschreven.⁶² Na zijn Uno-tijd was Ryckmans, die tijdens de oorlog uranium bezorgd had aan de Amerikanen, België's eerste commissaris voor atoomenergie. Daardoor werd ik gevraagd mee te werken aan de Marie-Curie-tentoonstelling van 1990⁶³ en ben ik terecht gekomen in de geschiedenis van de Union Minière en de kernenergie.⁶⁴ Daarvoor kopieerde ik in Washington en in Londen de contracten voor de levering van het uranium voor de eerste kernbommen. Maar ik vond bijvoorbeeld ook een brief van een hoge militair in Leopoldstad die Ryckmans tijdens de oorlog wilde overtuigen de neutraliteit van Kongo te doorbreken en bij Duitsland aan te sluiten.⁶⁵

Op het ogenblik werk ik voor de Academie over de geschiedenis van de olieslagerijen in Kongo, weerom een onderwerp waar ik op gekomen ben via de archieven van Ryckmans, maar waarvoor ik ook Britse archieven gebruik.

Turbo-prof aan de ULB

Sinds 1967 had ik dus een vaste baan aan de ULB, maar door al die omwegen werd die maar volop gehonoreerd vanaf 1972. Normaal kon je aan de ULB pas gewoon hoogleraar worden na zes jaar lectorschap en vier jaar buitengewoon hoogleraarschap, maar dat werd gehalveerd bij uitzonderlijke verdiensten. Rechtsgeschiedenis noch Afrikaans recht waren op dat ogenblik prioriteiten voor de universiteit. 'Afrikaans recht? Bestaat dat?'

60 J. Vanderlinden, 'Le rôle du Congo belge dans le ralliement de l'A.E.F. à la France libre en 1940', in: *Le général Leclerc et l'Afrique française libre* (Parijs 1988), p. 491-520; Id., 'Le Prince Léopold au Ruanda-Urundi en 1925', in: *Museum dynasticum*, 1989 (2), p. 19-23 et 1989 (3), p. 30-39; Id., 'A la rencontre de Simon Divès, écrivain', in: *Papier blanc, encre noire, Cent ans de culture francophone en Afrique centrale* (Brussel 1992), p. 111-131.

61 Pierre Ryckmans, *Inédits*, met een inleiding en noten door J. Vanderlinden (Brussel 1988).

62 J. Vanderlinden, *Pierre Ryckmans (1891-1959), Coloniser dans l'honneur* (Brussel 1994).

63 J. Vanderlinden, 'Marie Curie et le radium belge', in: *Marie Skłodowska Curie et la Belgique* (Brussel 1990), p. 91-109.

64 J. Vanderlinden en P. Buch, *L'uranium, la Belgique et les Puissances* (Brussel 1994); J. Vanderlinden, P. Buch en E. Mund, 'Aux origines de l'effort nucléaire belge', in: *Un demi-siècle de nucléaire en Belgique* (Belgian Nuclear Society, Brussel 1994), p. 1-28; J. Vanderlinden, 'L'environnement industriel en 1945', *ibid.*, p. 57-64.

65 J. Vanderlinden, 'Le biographe entre le vice et la vertu, à propos de Pierre Ryckmans', in: *Bulletin des séances de l'A.R.S.O.M.*, 42 (1996), p. 372-391.

vroeg me ooit één van mijn decanen. Ook Gilissen werd meer geprezen door de vakgenoten van buiten de faculteit en door de historici dan aan zijn eigen faculteit. Toch ben ik dan via die procedure gewoon hoogleraar geworden in 1972. Dat hoogleraarschap dat rustig begon, is steeds drukker gaan worden. Telkens als ik ergens routine in kreeg, kwamen er taken bij.

Vooreerst heb ik in die jaren van het volle hoogleraarschap enorm veel uren les gegeven. Op een ogenblik gaf ik driehonderd uur per jaar, vooral in de rechtsgeschiedenis en in afrikanistiek, maar jarenlang heb ik zelfs Belgische instellingen gegeven aan de ingenieurs. Sinds altijd was dat mijn echte roeping. Waarover ik les gaf had geen belang, als ik maar kon doceren. En dan niet als fonograaf voor studenten die nota's nemen, maar om hun te leren hun hersenen te gebruiken om problemen aan te pakken. Dat was ook zo bij de vijfhonderd eerstejaars in de Aula Magna. Er was een volledige syllabus om de examens voor te bereiden. Die stof hoorden zij te kennen. In de les ging het dan over diverse problemen, ook dikwijls moeilijke, methodologische kwesties, om aan te tonen hoe de syllabus geschreven was. Ik schetste achtergronden en verbanden die het beeld scherp moesten stellen. Ook op het examen moesten de studenten problemen kunnen aanpakken. Zo was bijvoorbeeld de belangrijkste vraag een onbekende tekst te dateren op grond van zijn interne samenhang en rekening houdend met de syllabus. Essentieel waren leesvaardigheid, een goede analyse en goede conclusies. Data kennen was bijkomend. In de licenties (bijvoorbeeld vergelijkend burgerlijk recht in Brussel of later rechtsgeschiedenis in Canada), bestonden de lessen uitsluitend uit lectuur en kritische analyse van bronnenmateriaal. Dat is eigenlijk de echte majeutiek, de intellectuele bevalling, het kritische ontwakken. Kennis om de kennis interesseert mij niet. Dat is, zoals iemand in de beroemde Franse film 'Les enfants du Paradis' zegt, niet meer dan veel stof in een kinderhoofd.

Daarnaast heb ik in die periode veel gastcolleges gegeven, maar ook nog altijd semesters in het buitenland gehad,⁶⁶ zodat de Brusselse uren in sommige jaren in één semester geconcentreerd moesten worden. Toen de faculteit een algemeen vak rechtsvergelijking wilde invoeren en daarvoor op mij beroep deed, vond ik het moment geschikt om die onderwijslast te herschikken. Dat kon echter allemaal niet en er kwam maar steeds bij. Intussen draaide het onderzoek op volle toeren en was deze periode wetenschappelijk heel vruchtbaar. Ik publiceerde monografieën en artikelen over rechtsgeschiedenis,⁶⁷ over

66 'Visiting professor' in Columbia (South Carolina) in 1973-1974 en in 1985, Belgische leerstoel te Londen in 1974, 'professeur visiteur' in Abidjan in 1975, 'professeur associé' in Paris I in 1979, 'professeur visiteur' in Bordeaux in 1988 en in Moncton (New Brunswick) in 1991 en 1992, 'professeur associé' in Paris XII van 1991 tot 2002.

67 Zie de artikelen gepubliceerd bij Jean Bodin *infra*, n. 78-82. Daarnaast zijn er rechtshistorische bijdragen over publiekrecht en over strafrecht: J. Vanderlinden, 'A propos de code et de constitution', in: *Liber Amicorum John Gilissen* (Brussel 1983), p. 427-439; Id., 'Monsieur Jourdain, la dialectique et l'histoire du droit', in: *L'histoire du droit, Recherches actuelles* (Brussel 1984), p. 155-167; Id., 'Le code pénal belge entre 1830 et 1867', in: *Mélanges Robert Legros* (Brussel 1985), p. 707-734; Id., 'L'Argumentation et morale en droit pénal belge du XIXe siècle', in: *Rechtstheorie, Beihefte* 10, Berlijn 1986, p. 155-158; Id., 'Facteurs culturels, économiques, politiques et sociaux de la dynamique vers l'autonomie et la décentralisation dans les pays européens', in: *La répartition territoriale du pouvoir en Europe, I* (Institut du Fédéralisme, Fribourg 1990), p. 51-125; Id. met R. Beauthier, 'Prins et l'histoire du droit pénal', in: *100 Ans de criminologie à l'U.L.B.* (Brussel 1990), p. 221-237; Id., 'Aux origines du Titre II de la Constitution belge', in: *Mélanges offerts à Jacques Velu* (Brussel 1992), p. 1193-1209.

Afrika en Afrikaans recht,⁶⁸ over rechtsvergelijking⁶⁹ en over rechtsfilosofie. Op dit laatste domein was ik bezig met het juridische pluralisme. Ik had mijn interesse daarvoor geërfd van Gilissen. Hij was zelf niet heel zeker van wat die twee woorden bij elkaar precies betekenden en ik wist het eerlijk gezegd ook niet toen ik hem beloofde de synthese van een studieproject daarover te schrijven.⁷⁰ Ik had er toen geen idee van dat ik daar twintig jaar later een volledig andere visie zou op krijgen.⁷¹

Ik werd lid van de Internationale academie voor rechtsvergelijking en van de Accademia dei Lincei te Rome en dat bracht allemaal verplichtingen mee. Te Brussel was ik onderzoeksverantwoordelijke bij het Institut de Sociologie⁷² en leidde ik het Centrum voor Afrikaanse studies.⁷³ Ik was destijds in 1959 medeoprichter van de International African Law Association, waar Antoine Sohier toen voorzitter van was. In de jaren zeventig werkte ik actief mee aan de ontwikkeling van die vereniging.⁷⁴ Daarnaast was ik 'directeur de recherches' bij het Studiecentrum voor Zwart Afrika van de Universiteit van Bordeaux,⁷⁵ waar ik dan ook weer terecht kwam in diverse raden.⁷⁶ Te Brussel begeleidde ik diverse proefschriften in de rechtsgeschiedenis. In 1991 werd mijn vakgroep daar het 'Centre de droit comparé et d'histoire du droit'. In 1984 kwam daar de leiding van het onderzoek van de Société Jean Bodin bij. Gilissen werd voorzitter en vroeg mij als secretaris-generaal. Hij vond dat ik dit als rechtshistoricus en comparatist maar moest doen en in de goeie oude traditie kon ik niet neen zeggen. Ik ben nochtans geen mens van colloquia en congressen van wetenschappelijke verenigingen. Naar de 'Société d'histoire du droit', de 'kleine Société'⁷⁷ of

68 Over Ethiopië, zie supra n. 39. Andere monografieën over Afrika en Afrikaans recht: J. Vanderlinden, *Introduction aux sources des droits africains contemporains* (Belgrado 1975); Id., *La république du Zaïre* (Parijs 1975); Id., *Les systèmes juridiques africains* (Que sais-je, Parijs 1975); Id., *La crise congolaise, 1959-1960* (Brussel 1985); Id., *Bibliographie de droit africain 1977-1986*, 3 vol. (Brussel-Geneve 1988); Id., *Bibliographie de droit africain 1987-1989* (Bordeaux 1991). Naast de artikelen over Afrika gepubliceerd bij de A.R.S.O.M. tellen wij voor deze periode in de bibliografie van J. Vanderlinden een dertigtal artikels over Kongo, Rwanda, Burundi en Nigeria en over Afrikaans recht in zeer uiteenlopende bundels, collectieve studies en tijdschriften, zoals de *Encyclopaedia Universalis*, het *Londense Annual Survey of African Law*, *Journal du droit international*, *Verfassung und Recht in Ubersee*, *La formation juridique en Afrique noire*, *Jahrbuch für afrikanisches Recht*, *Etudes africaines en Europe*, bij de 'International Commission of Jurists' (Geneve), in *Cahiers du Cedaf*, *Novissimo Digesto Italiano*.

69 J. Vanderlinden, 'Terres à l'usage et sous contrôle de la communauté', in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, Brussel 1973, p. 439-487; Id., 'A propos des familles de droit en droit civil comparé', in: *Hommage à René Dekkers* (Brussel 1981), p. 359-375; Id., 'Ubi domicilium, ibi ius universale?', in: *Revue internationale de droit comparé*, Parijs 1985, p. 303-329; Id., 'Belgio', in: *Novissimo Digesto Italiano* (Turijn 1987), p. 3-11; Id., 'A la recherche du conjoint survivant', in: *Mélanges Robert Pirson* (Brussel 1988), p. 375-391; Id., 'Communities, Languages, Regions and the Belgian Constitution', in: *Forging Unity out of Diversity* (American Enterprise Institute, Washington 1988), p. 109-134; Id., 'Aperçus comparatifs sur le recours aux objectifs de la loi', in: *Le recours aux objectifs de la loi dans son application* (Brussel 1992), p. 143-203; Id., 'La Belgique sur la voie du fédéralisme, Contrepoint sur un enseignement de théorie générale', in: *La répartition territoriale du pouvoir en Europe*, II (Institut du fédéralisme, Fribourg 1992), p. 53-114; Id., 'L'Accès de la femme à la justice (Ecole internationale, Bordeaux 1986), 84 pp.

70 J. Vanderlinden, 'Le pluralisme juridique, Essai de synthèse', in: *Études sur le pluralisme juridique* (Brussel 1972), p. 19-56; cf. J. Vanderlinden, 'D'une bonne lecture des sources du droit', in: *Journal of African Law*, London 1987, p. 29-36.

71 J. Vanderlinden, 'Essai de synthèse', in: *Rédaction législative en contexte de pluralisme juridique et de multilinguisme* (Bordeaux 1990), p. 117-157; Id., 'Return to Legal Pluralism – Twenty Years Later', in: *Journal of Legal Pluralism*, (28) 1991, p. 149-157; Id., 'Vers une conception nouvelle du pluralisme juridique', in: *Revue de la Recherche juridique – Droit prospectif*, 1993, p. 573-583.

72 Van 1970 tot 1982.

73 Van 1972 tot 1983. Van 1972 tot 1974 co-editor van het *Journal of African Law*.

74 J. Vanderlinden was secretaris-generaal van 1968 tot 1975 en ondervoorzitter van 1975 tot 1990.

75 Van 1975 tot 1982. Publicaties aldaar: J. Vanderlinden, 'Les régimes politiques et les instruments du pouvoir dans les pays anciennement belges', in: *L'évolution récente du pouvoir en Afrique noire* (Bordeaux 1977), p. 148-152.

76 Bestuurslid en voorzitter van het Afrika-Instituut van 1986 tot 1990, lid van de Wetenschapsraad van de Internationale School van 1971 tot 1992.

de ‘Rechtshistorikertag’ ging ik niet. Bovendien heb ik altijd los van die genootschappen gewerkt en op mijn eigen ritme. Ik heb veel met mijn vakgroep samengewerkt en met de assistenten en heb veel teamwork opgezet, maar studies met colloquia waren nooit mijn ding. Misschien is dat aan die vele semesters overzee te wijten. Ik was wel als assistent bij Bodin in Brussel in 1958 en als rapporteur in Parijs (*La preuve*),⁷⁸ Warschau (*Les communautés rurales*),⁷⁹ Brussel 1984 (*La coutume*),⁸⁰ maar was nooit een echte Bodin-man. Ik heb er wel twaalf jaar de werkzaamheden geleid, de congressen van Barcelona (*La peine*)⁸¹ en Boedapest (*L’acte à cause de mort*) georganiseerd en diverse bundels uitgegeven.⁸²

Aan de ULB vervulde ik ook een reeks beleidstaken. Ik was verantwoordelijk voor diverse fondsen.⁸³ Ik was vicedecaan en decaan van de rechten.⁸⁴ Ik had administratieve taken op het niveau van de universiteit. In het onderwijs bevorderde ik de introductie van de computer,⁸⁵ wat mij verantwoordelijkheid bij de informatisering van de centrale bibliotheek van de ULB bezorgd heeft.⁸⁶ Ik was jarenlang lid van de universitaire bibliotheekraad,⁸⁷ van de onderzoeksraad⁸⁸ en de programma- en investeringscommissie,⁸⁹ maar ook van de raad van bestuur⁹⁰ en voor de ULB zetelde ik in de interuniversitaire raad.⁹¹ De universiteit vroeg me eigenlijk zomaar de meest diverse dingen. Zo herinner ik mij mee onderhandeld te hebben over grote informatica-aankopen, met al de druk die dat meebrengt, geprangd tussen gehaaide verkopers van systemen en de verantwoordelijkheid voor de goede besteding van de middelen. Doordat ik in vier faculteiten doceerde – rechten, politieke en sociale wetenschappen, letteren en toegepaste wetenschappen – was ik gaandeweg het aanspreekpunt geworden voor velen en de spreekbuis van veel belangen. In 1990 werd ik nauw

77 De ‘Société du Droit et des Institutions des pays flamands, picards et wallons’.

78 J. Vanderlinden, ‘Modes de preuve du droit congolais traditionnel et des juridictions indigènes coloniales’, in: *La preuve*, I (Recueils de la Société Jean Bodin 18, Parijs 1963), p. 81-108.

79 J. Vanderlinden, ‘Les communautés rurales dans les sociétés sans écriture’, in: *Les communautés rurales*, I (Recueils de la Société Jean Bodin, 40, Luik-Parijs 1983), p. 35-48; Id., ‘Terres communes en Caroline du Sud’, in: *Les communautés rurales*, V (Recueils de la Société Jean Bodin, 44, Luik-Parijs 1987), p. 599-618.

80 Daar maakte J. Vanderlinden op vraag van J. Gaudemet het verslag over Frankrijk: ‘La coutume dans le droit français des pays de coutumes aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles’, in: *La coutume*, II (Recueils de la Société Jean Bodin 52, Brussel 1990), p. 271-293.

81 J. Vanderlinden, ‘La peine, Essai de synthèse générale’, in: *La peine*, IV (Recueils de la Société Jean Bodin, 58, Brussel 1991), p. 435-512.

82 J. Vanderlinden herschikte de contracten met de uitgevers, verhielp de achterstand bij de publicaties en herstelde de financies van Jean Bodin. Hij gaf zelf de bundels uit over *La coutume* (Recueils de la Société Jean Bodin 51-54, Brussel 1989-1992), *La peine* (Recueils 55-58, Brussel 1989-1991), bereidde de editie voor van *L’acte à cause de mort* (congres van Boedapest 1991) en het bereidde het congres over *L’assistance dans la résolution des conflits* (Kopenhagen 1993) inhoudelijk voor. De verslaggever van dit interview heeft hem opgevolgd als secretaris-generaal van Jean Bodin en de efficiency van zijn voorganger naar waarde kunnen schatten.

83 Het P. Foriersfonds van 1981 tot 1992, het Casselfonds en het Cambierfonds van 1978 tot 1992.

84 Van 1980 tot 1983.

85 Zie bijvoorbeeld J. Vanderlinden, ‘Enseignement assisté par ordinateur en première candidature en sciences humaines’, in: *U 2000* (Brussel, 1976), p. 42-45; Id., ‘L’ordinateur dans le cadre de l’enseignement de l’histoire des institutions’, in: *U 2000* (Brussel 1982), p. 25-27; Id., met O. Beaufays, ‘Un mot à propos d’enseignement assisté par ordinateur et société’, in: *Informatique et société* (Brussel 1985), p. 129-132.

86 O.a. verantwoordelijk voor het Audio-visueel Centrum (1975-1980), lid van de Commissie informatisering (1978-1992), bestuurder van het Rekencentrum (1981-1992) en van de Informaticacel (1983-1992).

87 1975-1992.

88 1978-1990.

89 Van 1976 tot 1990.

90 1979-1983 en 1986-1988.

91 1980-1983 en 1986-1989.

bij de rectorverkiezingen betrokken en leefde ik maanden met al het gedrang dat daarbij kwam kijken. Dat was een enorm hectische periode en soms werd ik 's morgens vroeg of 's avonds laat, te voet op weg naar de universiteit of naar huis, al aangesproken door mensen die mij opwachtten voor delicate beleidskwesties. Ik was toen voor heel veel collega's de gedoodverfde volgende rector, maar in het belang van de universiteit en de goede orde, heb ik toen zelf mijn kandidatuur ingetrokken. Na de rectorverkiezingen van 1990 is de veer effectief gesprongen. Het werd me teveel en plots wilde ik van alles bevrijd zijn en jonge mensen het werk zien overnemen. Ik heb toen weloverwogen mijn ontslag gegeven uit alle raden en commissies. Dat was niet gemakkelijk. Ik voelde mij nadien wat verweesd. Het was alsof ik plots buiten mijn eigen universiteit stond. Die jaren 1991-92 brachten loutering en ik ervoer dat ik weer iets nieuws wilde realiseren, maar dan wel iets rustiger en eenduidiger met een wetenschappelijke achtergrond. Moncton bood mij die kans.

Moncton

In 1991 werd ik als rechtshistoricus ingeschakeld voor het DEA in Europees recht in Paris XII, waar ik aan meewerkte tot in 2002. In 1991 en 1992 was ik ook gasthoogleraar in Moncton in New-Brunswick (Canada). Toen de collega's daar hoorden van mijn Brusselse vermoeidheid, boden zij mij een vaste plaats aan. Ik ben daar na lang aarzelen op ingegaan, maar niet in het vaste kader. Tenslotte was de ULB mijn universiteit. Ik heb toen eerst mijn emeritaat aangevraagd aan de ULB en ben 'geassocieerd hoogleraar' geworden in Moncton. Dat was een onbezoldigde erefunctie, zij het wel met degelijke werkingsmiddelen en een onkostenvergoeding en bijvoorbeeld een woning ter beschikking aan de prachtige baai van Shediac, waar vroeger de watervliegtuigen landden die de oversteek uit Europa gemaakt hadden. Ik moest er slechts twee cursussen geven tijdens één semester, één over rechtsgeschiedenis en één over rechtsvergelijking, voor maximum vijftien studenten. Voor de rest was ik vrij en ik kon al mijn lopend onderzoek verder zetten. Mijn voornaamste missie was immers bij te dragen aan de uitstraling van Moncton. Op mijn vijfenzestigste was dat mandaat verlopen, maar werd mij informeel gevraagd alles te laten doorlopen onder het statuut van 'wetenschappelijk raadgever'.

Moncton is een kleine universiteit. In de rechten laten wij jaarlijks maar vijftig grauaatstudenten in het eerste jaar toe. Het is een Franstalige universiteit in een tweetalig gebied met een Franstalige minderheid. Ik vind er veel terug van de Belgische taaltoestanden. Er worden taalperikelen uitgevochten voor de rechtbanken. Zo is er ook de ontvoogdingsstrijd die de oude Franstalige bevolking voert tegen de recentere en opdringerige Engelstaligen. Het doet denken aan Vlaanderen. Ook de universiteit van Moncton is gegroeid uit een hogeschool die gesticht werd door de katholieke geestelijkheid om hun volk cultureel te verheffen ten opzichte van de protestantse Engelstaligen.⁹² Eigenlijk ben ik nu bezig

92 J. Vanderlinden, *Genèse et jeunesse d'une institution, L'école de droit de l'Université de Moncton* (Moncton 1998).

met dekolonisatie en ik word streng voor het oude koloniale recht van België. Ik heb goede contacten met de juristen van de McGill-universiteit in Montreal, het oude intellectuele symbool van de Engelstalige dominantie. Ook daar speelt de stille revolutie mee en wordt er nu in het Frans gedoceerd. Maar Quebec heeft een opgetekend recht, terwijl Acadië 'common law' heeft. Vóór de stichting van de rechtsfaculteit te Moncton konden nergens Acadische rechters in het Frans opgeleid worden.

In Moncton heb ik vier internationale colloquia georganiseerd: over de receptie van rechtsstelsels,⁹³ over de Franse taal en de rechtswetenschap,⁹⁴ over minderheden,⁹⁵ over de bescherming van KMO's⁹⁶ en er is nu een vijfde op komst over 'rechten studeren en onderwijzen', dat de Canadezen tot Vanderlinden-colloquium hebben omgedoopt.⁹⁷ Er was een reeks plaatselijke colloquia.⁹⁸ Ik heb er wetenschappelijke reeksen opgestart⁹⁹ en publicatiecontracten georganiseerd met Canadese en Europese uitgevers.¹⁰⁰ Ik verzorg er als hoofdredacteur de *Revue de la Common Law en français*.

Intussen ben ik doorgegaan met mijn eigen wetenschappelijk werk. Ik heb dank zij die rustigere periode een reeks belangrijke monografieën kunnen afwerken. Ik was van plan om met Afrika te stoppen, omdat ik toch moeilijk van Moncton kon verwachten dat zij daar de publicaties voor zouden kopen. Via Bordeaux werd ik daar echter weer in ondergedompeld en Moncton heeft er mij wel de middelen voor ter beschikking gesteld, zodat er weer publicaties kwamen. Eer ik het goed besepte was ik ook weer aan het publiceren over rechtsgeschiedenis en dan wel veel over het Acadië waar ik in terecht gekomen was.¹⁰¹ In de grond is de rechtsgeschiedenis in Acadië een zoeken naar de eigen identiteit, zoals je dat ook in Vlaanderen gekend hebt. Zij bouwden voort op de costumes van West-Frankrijk en niet op de costume van Parijs die in Quebec gevolgd werd. Dat heb ik voor het huwelijk kunnen aantonen.¹⁰² De rechtshistorici van Quebec hebben altijd de rechtsgeschiedenis van Nieuw Frankrijk op de costume van Parijs gericht. De Acadiërs hebben een tekort aan methodiek om hun eigen rechtsgeschiedenis vlot aan te pakken en ik heb daar dan ook kunnen bijdragen tot een betere rechtshistorische aanpak. Er was niets geschreven over

93 J. Vanderlinden (ed.), *Les réceptions en droit, Implantation et destin* (Moncton 1992).

94 J. Vanderlinden (ed.), *Français juridique et langue de droit* (Brussel 1995).

95 J. Vanderlinden (ed.), *Minorités et organisation de l'État* (Brussel 1998).

96 J. Vanderlinden (ed.), *L'environnement juridique de la petite et de la moyenne entreprise, Perspectives comparatives* (Brussel 1996).

97 'Etudier et enseigner le droit, hier, aujourd'hui et demain', van 22 tot 25 augustus 2004.

98 'Rencontres de droit comparé de Moncton': 1. La production du droit en Afrique (1993). – 2. Common law et la constitution des pays d'Afrique et d'Haïti (1995). – 3. Les sociétés commerciales des pays d'Afrique et d'Haïti (1997). – 4. Harmonies et dissonances, Langue et droit au Canada et en Europe (1999).

99 Zoals de ruim verspreide reeks *La Common Law en poche*, met op vandaag 23 titels.

100 Zoals Blais in Montreal, Bruylandt in Brussel en Dalloz in Parijs.

101 Zie bijvoorbeeld de monografieën: J. Vanderlinden, *Histoire de la Common Law* (Brussel-Montreal 1996); Id., *Le lieutenant civil et criminel Mathieu de Goutin en Acadie française* (Moncton 2004). Artikelen: J. Vanderlinden, 'A la rencontre de l'histoire du droit en Acadie', in: *Revue de l'Université de Moncton*, 1995, p. 47-80; Id., in: *Manitoba Law Review*, 1995, 79-102; Id., 'La réception des droits européens au Canada', in: *Revue de la common law en français*, 1996, p. 1-43 en in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 1966, p. 359-389; Id., 'Alliances entre familles acadiennes pendant la période française', in: *Cahiers de la Société historique acadienne*, 27(2-3) 1996, p. 125-148; Id. en S. LeBlanc, 'Pauvre en France, riche en Acadie, A propos des patrimoines pendant la période française', in: *Cahiers de la SHA*, 29 (1-2) (1998), p. 10-33; Id., 'Regards sur l'histoire du droit en Acadie, Dix ans après', in: *Cahiers de la Société historique acadienne*, 34, no 4, 2003, p. 152-164.

102 J. Vanderlinden., *Se marier en Acadie française (XVIIe-XVIIIe siècles)* (Moncton 1998).

hun rechtsgeschiedenis tijdens de Franse periode. Mijn werk daarover was strikt wetenschappelijk, maar had toch ergens de bedoeling hun identiteitsgevoel te versterken. Dat was ook simpelweg een vorm van erkentelijkheid tegenover die gastvrije Acadieërs.

Ik heb er ook gepubliceerd over rechtsantropologie, onder andere over de Noord-Amerikaanse indianen,¹⁰³ over rechtsvergelijking – dank zij de genereuze collega's van Moncton kon ik eindelijk mijn boek over rechtsvergelijking beëindigen,¹⁰⁴ over rechtstheorie,¹⁰⁵ en toch weer over Afrikaans recht.¹⁰⁶ Voor de rechtstheorie en mijn nieuwe visie op het juridische pluralisme¹⁰⁷ waren de contacten met collega's van McGill University erg belangrijk. In België zou ik nooit tot die nieuwe visies gekomen zijn. 'Les voyages forment la jeunesse', maar reizen blijft ook een grote stimulans voor de wetenschappelijke vooruitgang. Dat doet me terugdenken aan de standpunten over de redactie van het gewoonterecht die ik tussen 1962 en 1988 radicaal herzien heb.¹⁰⁸

Ik heb in de laatste jaren beweging gezien in de juridische antropologie, die meer sociale antropologie is gaan worden. Het gaat niet meer over het bestuderen van primitieve samenlevingen, maar over het volgen en begeleiden van de actuele mutaties in samenlevingen zoals de Kongolese. De jonge generatie is actief bezig met die nieuwe aanpak in Afrika. Ik ben blij de mogelijkheid gekregen te hebben veel les te geven, dat waar ik als jonge man van droomde. Ik heb tegelijkertijd de voldoening in de opleiding van die nieuwe generatie iets betekend te hebben en aldus ook op vandaag nog iets voor Kongo – mijn moederland – te doen. Ik heb altijd getwijfeld, in mijn werk en in het dagelijkse leven. Zoals de Spaanse filosoof Miguel de Unamuno¹⁰⁹ het verwoordde: 'La vida está duda', het leven is twijfel. Maar hij ging voort: 'La duda sin la pasión está la muerte', maar twijfel zonder hartstocht is de dood. Zo ben ik op vandaag en zo hoop ik ook morgen onveranderd te blijven.

103 J. Vanderlinden, *Anthropologie juridique* (Parijs 1996).

104 J. Vanderlinden, *Comparer les droits* (Brussel 1995). Daarnaast op gebied van rechtsvergelijking: J. Vanderlinden, *Les conflits de droit privé* (Cowansville-Brussel 2004) en een zestal artikelen, onder andere in de *Revue internationale de droit comparé* en in collectieve werken zoals *Religion, Law and Tradition: comparative studies in religious law* (Londen 2002) en *L'interprétation des textes juridiques rédigés en plus d'une langue* (Turijn 2003).

105 Hier tellen wij een twintigtal studies in tijdschriften zoals de *Revue trimestrielle de droit civil*, *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, *Revue de la common law en français*, *Afrique contemporaine*, *Sociologia del diritto*, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, *Cahiers d'anthropologie du droit* en in collectieve werken zoals *Français juridique et science du droit* (Brussel 1995); *Interpréter le droit: le sens, l'interprète, la machine* (Brussel 1996); *Théories et émergence du droit: pluralisme, surdétermination et effectivité* (Montreal-Brussel 1998); *Minorités et organisation de l'État* (Brussel 1998); *Droit contemporain, Rapports canadiens au Congrès international de droit comparé*, Bristol 1998 (Cowansville 1999); *Langue et droit* (Brussel 2000); *Les multiples langues du droit européen uniforme* (Turijn 1999); Id., *François Gény, mythe et réalités* (Brussel-Montreal-Parijs 2000), p. 55-100; *Sources du droit et instruments de justice en droit privé* (Montreal 2002).

106 J. Vanderlinden, *Bibliographies internationales de doctrine juridique africaine*, 21 fasc. voor 21 Afrikaanse landen, Moncton (1993-1994). Artikelen: J. Vanderlinden, 'Vingt-cinq ans de doctrine juridique africaine', in: *Jahrbuch für Afrikanisches Recht*, 1995, p. 145-180; Id., 'Rendre la production du droit au peuple', in: *Politique africaine* (62) 1996, p. 83-94; Id., 'Quo vaditis iura africana?', in: *Jahrbuch für afrikanisches Recht*, 8 (1997), p. 145-161; Id., 'A propos de la création du droit en Afrique, Regards d'un absent', in: *La création du droit en Afrique* (Paris 1998).

107 J. Vanderlinden, 'Vers une conception nouvelle du pluralisme juridique', in: *Revue de la Recherche juridique – Droit prospectif*, 1993, p. 573-583. Cfr. *supra*, n. 71.

108 Vergelijk J. Vanderlinden, 'Vers la rédaction des droits coutumiers congolais', in: *La rédaction des coutumes dans le passé et le présent* (Brussel 1962), p. 233-274 met Id., 'Le juriste et la coutume, un couple impossible?', in: *Actes du Cinquantenaire du Cemubac* (Brussel 1988), p. 249-254.

109 Bilbao 1864 – Salamanca 1936.

Prof. De Smidt tekent het bezoekersregister van de werkgroep Grote Raad aan de Universiteit van Amsterdam, 1986. Foto: A.A. Wijffels.

J.TH. DE SMIDT: INTERVIEW MET EEN ORGANISATOR VAN GROTE PROJECTEN

‘Op een gegeven moment kreeg ik een telefoontje van Pitlo die, zoals bekend, geen groot voorstander van het nieuw BW was. Pitlo zei mij dat hij geïnteresseerd was in de voortgang van het nieuwe BW. Ik heb hem uitgenodigd voor een gesprek in het gebouw van de Tweede Kamer, dat hij graag eens wilde zien. Het was duidelijk dat hij kwam kijken wat voor iemand ik was.’

‘De grondslag voor vrijwel alle grote projecten die ik als hoogleraar heb opgezet is gelegd in mijn Amsterdamse tijd. In die jaren realiseerden we ons dat er geld beschikbaar was, en daar heb ik toen dankbaar gebruik van gemaakt ... Ik had de wind mee.’

Onder de Nederlandse hoogleraren rechtsgeschiedenis van de twintigste eeuw is J.Th. de Smidt stellig de grootste organisator geweest. Jacobus Thomas de Smidt, op 19 december 1923 geboren te Haarlem, was na zijn rechtenstudie en zijn promotie¹ (1954) te Leiden twee jaar griffier van de Vaste Commissie voor Justitie van de Tweede Kamer (voornamelijk voor het nieuwe BW) en vervolgens ruim 34 jaar hoogleraar. In de jaren 1956-1965 bekleedde hij een gewoon professoraat voor inleiding en oud-vaderlands recht aan de Universiteit van Amsterdam, en daarna volgde hij zijn overleden leermeester Fischer zowel op als gewoon hoogleraar oud-vaderlands recht te Leiden als als buitengewoon hoogleraar voor hetzelfde vak aan de UvA, twee functies die hij bijna een kwart eeuw vervulde (1965-1988). Hij kreeg in 2001 een eredoctoraat van de Universiteit van Potchefstroom in Zuid-Afrika.

In de jaren dat prof. De Smidt gewoon hoogleraar in Amsterdam was begon hij al gauw met het organiseren van grote projecten, vooral bestaande in het ontsluiten van rechtshistorische bronnen (iets wat hieronder uitvoerig aan de orde zal komen) en van rechtshistorische literatuur (iets wat in het interview onbesproken bleef): prof. De Smidt is ook de vader van het in 1967 officieel opgerichte, maar daarvoor reeds enkele jaren functionerende Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie (NCRD), een bij de Universiteit van Amsterdam gevestigd interuniversitair instituut dat thans voortbestaat als bureau van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

De oratie waarmee De Smidt zijn professoraat in Amsterdam aanvaardde vond haar oorsprong in zijn werk als griffier voor het nieuwe Burgerlijk Wetboek. Zijn Leidse inaugurele rede lag in zekere zin in het verlengde daarvan en ging opnieuw over ‘codificatieperikelen’, maar ze vond haar oorsprong in het tij-

¹ J.Th. de Smidt, *Rechtsgewoonten: de gebruiken en plaatselijke gebruiken waarnaar het Burgerlijk Wetboek verwijst*, diss. Leiden (Amsterdam 1954).

dens het Amsterdamse professoraat opgezette codificatieproject: het uitgeven van bronnen van de Nederlandse codificatie in de jaren na 1798.²

Afkomst en jeugd (1923-1945)

Ik ben in Haarlem geboren en getogen. Mijn vader – hij was leraar Frans aan de HBS en tijdelijk ook aan het Stedelijk Gymnasium – kwam uit Zeeuws-Vlaanderen. Hij was onderwijzer geweest en hij was de eerste in de familie die kon gaan studeren. Hij haalde een aantal lagere aktes en de MO-aktes Frans en ging toen Frans studeren aan de universiteit, maar dat kon destijds alleen in Groningen (bij Salverda de Grave, dezelfde die later nog met Meijers³ heeft samengewerkt). Daar is hij gepromoveerd (in 1932)⁴ en heeft hij mijn moeder ontmoet, een Groningse. Ik houd dus het midden tussen een Zeeuw en een Groninger: ik ben een echte Hollander.

In Haarlem bezocht ik eerst het Stedelijk Gymnasium. Toen wij in 1936 in dit huis kwamen wonen (mijn ouders hebben het in dat jaar gebouwd), ben ik naar het Christelijk Lyceum gegaan (de school van Van der Elst,⁵ het huidige ECL). Toen ik in 1942 van school kwam wist ik niet direct wat ik zou gaan studeren. Ik heb wel eens over scheikunde gedacht, want ik had een inspirerende leraar voor dat vak (ik heb gymnasium B gedaan in een enig klasje van vijf man). Aan het ECL was een leraar, Schmidt Degener⁶ (een meester in de rechten; ik heb zelf geen les van hem gehad), die toen tegen me zei dat hij dacht dat rechten wel wat voor me zou zijn. Hij wilde me daar graag het een en ander over vertellen. Zo is hij voor mij een tijdje een soort van repetitor geweest. Van Romeins recht wist hij niet meer dan wat in de boeken van Girard en Jörs-Kunkel-Wenger stond,⁷ die hij dan van tevoren ge-

2 J.Th. de Smidt, *Een nieuw huwelijksbevels? (artikel 1.5.2.6. van het wetsontwerp 3767)*, in: or. UvA (Amsterdam 1956); J.Th. de Smidt, *Codificatie-perikelen*, in: or. Leiden (Deventer 1966).

3 E.M. Meijers (1880-1954) was hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht te Leiden (1910-1950, met een onderbreking in de oorlog). Hij kreeg bij KB van 25 april 1947 de opdracht een nieuw Burgerlijk Wetboek te ontwerpen, een taak die bij zijn overlijden op 25 juni 1954 nog lang niet voltooid was. Behalve als civilist maakte Meijers vooral naam als rechtshistoricus. Voor de editie van rechtsbronnen van Saint-Amand (1934), Verdun (1940) en Metz (1951) werkte hij samen met J.J. Salverda de Grave (1863-1947), die in de jaren 1907-1919 hoogleraar Frans was te Groningen en daarna aan de Universiteit van Amsterdam (1920-1933). Zie over Meijers *Biografisch Woordenboek van Nederland* (BWN, 5 delen, Den Haag 1979-2001), I, p. 382-386 en verder *Bibliografie der Geschriften van Prof. Mr. E.M. Meijers etc.* (Leiden 1957), vooral p. 9. Over Salverda de Grave: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949*, p. 130-140 en J.S. Theissen in het *Aanhangsel in het Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1932), p. 670-671.

4 Jan Reinier Hendrik de Smidt (29-4-1891–19-12-1973) studeerde in de jaren 1917-1924 Frans te Groningen en promoveerde daar in 1932 op *Les Noëls et la tradition populaire* (Amsterdam 1932). Hij werd door zijn zoon herdacht in het *Jaarboek [van de Vereniging] Haarlem 1973*, p. 73-75.

5 J. van der Elst (1888-1948), een goede kennis van J.R.H. de Smidt, had in zijn geboortestad Groningen Frans gestudeerd en was daar tijdelijk lector geweest. Hij was in 1922 gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1930 was hij rector van het (thans: Eerste) Christelijk Lyceum te Haarlem. Zie G. Ras in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1947-1949*, p. 102-107.

6 De jurist en filosoof H. Schmidt Degener was in 1924 in Utrecht gepromoveerd en in Groningen privaattoestant rechtsfilosofie geworden. Of hij dezelfde is als de auteur van een *Aanullend leerboek voor het boekhouden speciaal voor meer gevorderden voor de acte M.O.* en het *Staatspraktijkdiploma* (2 delen, Amsterdam 1938) is geïnterviewde en interviewers niet bekend.

7 P.F. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 8ème édition revue et mise à jour par Félix Senn (Parijs 1929) of een andere editie; *Textes de droit romain publiés et annotés par Paul Frédéric Girard*, 6ème édition entièrement revue et augmentée par Félix Senn (Parijs 1937) of een andere editie; *Römisches Priatrecht auf Grund des Werkes von Paul Jörs*, 2. Auflage neu bearbeitet von Wolfgang Kunkel / Leopold Wenger, *Abriss des römischen Zivilprozessrechts*, 2. Auflage (Berlijn 1935).

lezen had, maar de man wist zijn plezier er in op mij over te dragen. Door hem kwam ik er achter welke boeken ik allemaal nodig had (De Blécourt bijvoorbeeld).⁸ Van economie heb ik veel geleerd over de Oostenrijkse school, waarvan Westrate⁹ in Leiden later zei dat die waardeloos was.

Ik ben in die oorlogstijd niet naar Amsterdam gegaan, maar na de oorlog naar Leiden, want Leiden was door de sluiting van de universiteit voor ons in de oorlog een begrip geworden. Ik wilde destijds eigenlijk rechter worden, maar daar is niets van gekomen. Mijn tijd tot de vrede heb ik overbrugd door veel te lezen en me bezig te houden met de geschiedenis van Haarlem. We hadden een clubje van leeftijdgenoten met een grote liefde voor de stad. Wat ik deed was kortom: mij voorbereiden op de rechtenstudie in Leiden en mijn tijd zo goed mogelijk besteden. In 1943 moest ik onderduiken, hetgeen in dit huis ergens tussen de plafonds heel goed mogelijk was. We zijn goddank goed door de oorlog gekomen. Mijn vader heeft altijd gezegd: 'Alles goed en wel, maar jij gaat niet naar Duitsland'. Er waren vriendjes die om hun ouders te sparen toch naar Duitsland gingen, maar ik ben mijn ouders nog altijd dankbaar dat zij de moed hadden om te zeggen dat ik niet moest gaan. Je kon natuurlijk opgepakt worden, maar ik ben voorzichtig geweest door niet in spertijd de straat op te gaan. Dat was veel te riskant, want hier vlakbij was de Ortskommandantur. In de Haarlemmerhout hier om de hoek hadden ze daar een hele grote gracht omheen gegraven.

Studie in Leiden (1945-1950)

In Leiden is Jimmy Polak¹⁰ een van de mensen geweest die direct na de oorlog de studenten voor de juridische faculteit opving, de proffen opbelde en zei: 'Er zijn studenten die wat hebben voorbereid en die willen graag college hebben'. Hij organiseerde in juni-juli 1945 gewoon het onderwijs; dat was formidabel. Van Oven¹¹ gaf een speciale cursus voor mensen die al iets van het Romeinse recht af wisten. Ik denk dat daar zo'n honderd mensen op af kwamen. Hij begon als een schoolmeester iedereen een beurt te geven, en o wee als je een Digestentekst fout uitsprak: 'Komt U van de HBS? Die vertaling, daar klopt niets van! Wat komt U hier eigenlijk doen?' Na twee, drie weken waren er nog zo'n dertig diehards over. En toen zei hij: 'Nu gaan we beginnen'. Van Oven was een voortreffelijk docent die je Romeins recht en tegelijk burgerlijk recht gaf.

In '46 ben ik braaf begonnen met mijn doctoraal en dat had ik in '47 kunnen doen, zoals

⁸ A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*, 5e druk (Groningen 1939); na de oorlog is er een bewerking verschenen door H.F.W.D. Fischer: 6e druk (1950), waarna er nog enkele oplagen volgden van een vrijwel onveranderde 7e druk (1959), in 1967 met bibliografische addenda van J.A. Ankum c.s. (nieuwe oplage 1969).

⁹ C. Westrate (1899-19??), hoogleraar economie en statistiek aan de Leidse juridische faculteit (1939-1942 en 1945-1950; hij is geëmigreerd naar Nieuw-Zeeland).

¹⁰ J.M. Polak (geb. 1922) was na zijn rechtenstudie in Leiden onder meer hoogleraar in de westerse rechts- en staatswetenschappen te Wageningen (1958-1977) en lid van de Raad van State (1977-1992).

¹¹ J.C. van Oven (1881-1963) was hoogleraar Romeins recht te Groningen (1917-1924) en te Leiden (1925-1951). Hij was minister van Justitie van 15 februari (vanaf 7 juli tevens minister van Binnenlandse Zaken ad interim) – 13 oktober 1956. Zie BWN, I, p. 440-444.

verscheidene van mijn jaargenoten ook hebben gedaan. Maar het is door verschillende oorzaken veel later geworden. Fischer¹² heeft me in '47 gevraagd om assistent te worden. Hoe hij voor dat assistentschap bij mij terecht kwam? In de oorlog was ik al met het oud-vaderlands recht bezig geweest. Ik had De Blécourt al van voren naar achteren doorgewerkt. Bovendien had Jim Polak gezegd dat die disputen van voor de oorlog eigenlijk moesten worden heropgericht. Zo heb ik op instigatie van Jim Polak de Costumieren, het dispuut voor oud-vaderlands recht, heropgericht en Fischer gevraagd of die dat wilde leiden. Zo ging dat in die tijd.

Wat dat uitstel van het doctoraalexamen betreft: bij dat assistentschap kwam nog een andere vertragende factor. In '47 moest in Sas van Gent (de plaats waar mijn vader vandaan kwam en waar ik als kind in de vakanties vaak was geweest) herdacht worden dat 400 jaar daarvoor de sluis van het kanaal van Gent naar de open zee, naar de Braakman toe, tot stand was gekomen. Daar heb ik toen ontzettend veel tijd en energie in gestoken. Bovendien heb ik in '48 een beurs gekregen om een maand of vier, vijf naar Gent te gaan. Daar heb ik Ganshof,¹³ Strubbe¹⁴ en Jan Dhondt¹⁵ leren kennen. Dat was een heerlijke tijd. Mijn onderzoek was de rechtsgeschiedenis van de Vier Ambachten, het gebied van Oost-Zeeuws-Vlaanderen. In de archieven van Gent heb ik bronnen verzameld met betrekking tot die Vier Ambachten. Als juridisch kandidaat was ik eigenlijk al bezig met een dissertatie over dat gebied.

Toen ik in Leiden terugkwam, eind '48, zei Fischer wel eens: 'Je moet je doctoraal toch niet helemaal vergeten'. Ik vond dat ik daar eigenlijk geen tijd voor had en zo werd ik pas in 1950 meester in de rechten. Ik was door mijn assistentschap financieel onafhankelijk van mijn ouders en kon me die vrijheid permitteren. Ik weet niet precies meer wat ik verdiende, ik geloof dat het 90 gulden in de maand was, waarvan 30 gulden kamerhuur. Omdat ik heel zuinig leefde, kon ik in die tijd veel boeken kopen. Ik liep alle veilingen af. Zo heb ik die Placcaatboeken die hier staan in '47 of '48 gekocht bij Burgersdijk en Niermans, bij de oude heer Stam aan wie ik verteld had dat ik die nodig had. Op de veiling zette hij in op 10 gulden; toen: 15, 20, 25 en vlug (ik meen tenminste dat het bij dat bedrag was): 'Niemand meer? Verkocht!' Stralend keek hij me aan.

Bij Meijers heb ik als keuzevak Lotharingen recht gedaan. Dat kwam er op neer dat je oude teksten van de coutumes van Metz, waar hij de foto's van had, moest transcriberen en als je dan bij hem tentamen deed, kon je daarvoor een papiertje krijgen.

12 H.F.W.D. Fischer (1909-1964) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde daar in 1934 bij L.J. van Apeldoorn. Hij was van 1946 tot zijn dood in 1964 gewoon hoogleraar oud-vaderlands recht in Leiden en buitengewoon (= deeltijds) hoogleraar voor hetzelfde vak aan de Universiteit van Amsterdam. Zie BWN, II, p. 156-157.

13 F.L. Ganshof (1895-1980) was hoogleraar te Gent (1923-1961). Zie het in memoriam door R.C. van Caenegem in Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 49 (1981), p. 5-12.

14 E.I. Strubbe (1897-1970) was hoogleraar te Gent (1931-1968). Hij kreeg in 1968 een eredoctoraat te Leiden. De Smidt was zijn promotor. De Smidt herdacht hem in het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1973-1974, p. 141-144.

15 J.A. Dhondt (1915-1972) studeerde en doceerde (sinds 1 oktober 1948 als gewoon hoogleraar) geschiedenis aan de Gentse universiteit. Hij promoveerde bij Ganshof op een mediaevistisch proefschrift maar als hoogleraar doceerde hij vooral de 'nieuwste' of wel 'hedendaagse' geschiedenis. Zie de bio-bibliografie van Jan Dhondt in *Hommes et pouvoirs. Les principales études de Jan Dhondt sur l'histoire du 19e et du 20e siècles* (Gent 1976), p. 1-51.

De hoogleraren Feenstra, Strubbe en De Smidt bij de erepromotie van prof.dr. Eg.I. Strubbe te Leiden, 8 februari 1968

Promotie (1954)

Inmiddels ging het met mijn proefschrift ook anders dan ik gedacht had. Er was een Commissie voor rechtsgewoonten van de Koninklijke Akademie waarvan Meijers voorzitter, Fischer één van de leden en Robert Feenstra¹⁶ secretaris was. Meijers vond dat die rechtsgewoonten maar eens verzameld moesten worden. Mij werd gevraagd een rapport over hoe dat gedaan moest worden, te schrijven. Ik ben begonnen met de verwijzingen naar traditionele gebruiken in het BW te analyseren. Dat had allemaal niets met het codificatieproject van Meijers te maken, maar wel met ‘Het Bureau’ (het Volkskundebureau van Meertens),¹⁷ want dat ‘Bureau’ had alle mogelijke enquêteformulieren op het gebied van verhuisdata, pachten en dienstbodes enzovoorts. Daar ben ik toen ingedoken. Op een gegeven moment zei Meijers tegen mij: ‘U moet dit maar uitwerken en er op promoveren’,

¹⁶ R. Feenstra (geb. 1920) was hoogleraar inleiding en Oudnederlands recht te Utrecht (1949-1952) en daarna hoogleraar Romeins recht te Leiden (1952-1985). Zie het interview met hem in *Pro Memorie* 5.1 (2003), p. 3-38.

¹⁷ Het Bureau is de titel van een in zes delen verschenen sleutelroman (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1996-2000) die J.J. Voskuil schreef over wat tegenwoordig het Meertens Instituut heet. Zie over de neerlandicus en volkskundige P.J. Meertens (1899-1985), na de oorlog directeur van het bureau van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen waaruit het Meertens Instituut is voortgekomen, het levensbericht in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1987-1988, p. 197-227. – De Smidt komt in *Het Bureau* een aantal malen voor onder de naam Stelmaker.

waarop ik zei: ‘Professor, ik ben met een ander proefschrift bezig’. Meijers antwoordde: ‘Ja, dat weet ik, maar U moet het toch maar doen’. En zo ben ik daar in ’54 op gepromoveerd. Eigenlijk heel gelukkig, want die Vier Ambachten – ik zou er in verdronken zijn. Meijers heeft nog een voorwoord geschreven voor de Akademie-uitgave van mijn dissertatie. Na de dood van Meijers is die commissie verwaterd. Er is nog één publicatie uit dat project gekomen: het proefschrift van Rudolph Bakkers over *Rechtsgewoonten betreffende de handelskoop* (1961). Wat het gestaakte promotieproject betreft: in het jaar van mijn promotie heb ik de keuren van de Vier Ambachten gepubliceerd in de *Verslagen en Mededeelingen* van OVR.¹⁸ Al mijn verdere aantekeningen heb ik vorig jaar naar Zeeuws-Vlaanderen gebracht (naar het Streekmuseum in Axel). Daar kunnen ze er misschien nog eens iets mee doen.

Ik ben dol op kaarten. Ik had bij Meertens de volkskundekaarten gezien. En ik dacht: ‘Zo kun je al die rechtsgewoonten ook in kaart brengen’. Ik heb dat besproken op ‘het Bureau’ en op die grondkaarten een proeve gemaakt, wetend dat Fischer en Meijers dat apprecieerden. Zij stimuleerden me om daarmee verder te gaan. Toen ik opmerkte dat die kaarten in kleurendruk onbetaalbaar waren, zei Meijers: ‘U doet het toch maar’. Toen het boek klaar was en uitgegeven zou worden, kwam in de Commissie het punt van die kaarten en de financiering daarvan ter sprake. Meijers zat de vergadering voor, hij hield een vurig pleidooi voor die kaarten en besloot: ‘De heren gaan zeker wel accoord dat we ze opnemen? Allemaal accoord? Aldus besloten!’ Zo ging dat, geen discussie. De Akademie betaalde. Begin jaren vijftig was er wat meer geld voor leuke dingen. Er werd weinig gevraagd en weinig uitgegeven.

De ‘herontdekking’ van de Hollandse beroepszaken van de Grote Raad van Mechelen (1948)

Wat mijn zogenaamde ‘herontdekken’ van de ‘Hollandse’ archieven van de Grote Raad betreft, dat is in wezen niets bijzonders: die archieven waren gewoon daar waar ze hoorden. Het gekke was dat iedereen dacht dat ze verdwenen waren. Het begin van die ‘ontdekking’ ligt bij een voordracht die Louis Maes¹⁹ in maart ’48 voor de Costumieren had gehouden over die beroepen van Holland met het hele verhaal van Van den Tempel die Mechelen had veroverd in 1580, en toen alle ‘Hollandse’ papieren van het rechtscollege zou hebben meegenomen.²⁰ Dat verhaal staat bij Bor. Hooft en al die latere historici hebben Bor nagepraat. Die papieren meegenomen? Waarheen dan? Kennelijk naar Holland. Dus zijn De Blécourt

¹⁸ J.Th. de Smidt, ‘De keuren van de Vier Ambachten van 1242 en 1261 en die van Saafingen van 1263’, in: *Verslagen en Mededeelingen* [van de] *Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* XI,1 (1954), p. 89-176.

¹⁹ L.Th. Maes (1918-1978) was leraar geschiedenis, later rijksinspecteur voor het middelbaar en normaal onderwijs en werd in 1973 hoogleraar rechtsgeschiedenis te Antwerpen. Hij heeft in de jaren 1948-1950 veel gedaan voor de heroprichting van het Tijdschrift voor *Rechtsgeschiedenis* en was van 1950 tot 1962 redacteur en Belgisch redactiesecretaris van het Tijdschrift voor *Rechtsgeschiedenis* 47 (1979), p. 87-91, herdacht door zijn Brusselse leermeester J. Gilissen.

²⁰ Olivier van den Tempel (ca. 1540-1603) veroverde als kolonel in dienst van Willem van Oranje in 1576 Brussel en in 1580 Mechelen. Zie J.Th. de Smidt, ‘De appèlzaken van Holland bij de Grote Raad’, in *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* 12 (1949), p. 81-90, in het bijzonder p. 82. Zie ook het artikel van Maes in dezelfde jaargang van het *Tydskrif*, in het bijzonder p. 69-70 en p. 70 noot 2.

en allerlei andere mensen gaan zoeken in Den Haag, in het Algemeen Rijksarchief, waar ze niet waren. Waar waren ze dan? Ik had van Maes gehoord dat ze onvindbaar waren, en Maes geloofde dat zelf ook. Maar ik, eigenwijs studentje, dacht: 'Dat kan niet waar zijn. De omvang moet zo groot zijn dat het niet zomaar in het niet kan verdwijnen'.

Ik zat in '48 in België voor mijn Vier Ambachten ook regelmatig op het Algemeen Rijksarchief in Brussel, in de Nassaukapel, de vroegere leeszaal van het archief. Het was toen een klein wereldje. De archivaris, Jacques Bolsée,²¹ was geïnteresseerd in wat ik deed. Hij heeft me goed geholpen, onder andere aan een mooie keur van de Vier Ambachten, een fraai stuk dat helemaal opgevouwen was. Ik heb daar een schitterende foto van gekregen. Ze hadden het perkament helemaal uitgevouwen en uitgestreken, zodat het als nieuw oogde. Nu zouden wij zo'n charter in een speciale lade opbergen. Toen vouwden ze hem weer op en prutsten hem in de oude enveloppe.

Ik heb Bolsée het verhaal van Maes over de Hollandse appellen verteld. Hij begon te lachen en nam mij mee in het archiefdepot en zei: 'Kijk, daar staat het'. Dat noem je dan een 'ontdekking'. Misschien heeft Maes het daar ook wel eens gevraagd, maar dan aan iemand die het niet wist.

Die 'herontdekking' van de Hollandse appellen was dus in hoge mate toevallig maar ook weer niet helemaal, want belangstelling voor rechtspraak had ik al langer. Bij de Vier Ambachten wilde ik weten hoe die keur van 1242 in de rechtspraak werd toegepast. Dus ik moest schepenaakten, schepenvonnissen, verzamelen om te weten of daarin een beroep op de keur was gedaan. Zo moest ik zien te achterhalen hoe de wet in de 14de en 15de eeuw (want veel oudere schepenvonnissen hebben we niet) in de praktijk werd toegepast en wat het recht van de praktijk was. Die belangstelling hing natuurlijk samen met het feit dat ik rechter wilde worden. Vandaar dus vermoedelijk ook die prikkel om er achter te komen, hoe het zat met dat verhaal van Maes.

Griffier van de Vaste Commissie voor Justitie van de Tweede Kamer (1954-1956)

Ik was dus in 1947 assistent geworden. Aan dat assistentschap kwam met mijn promotie een eind, maar er was een kansje dat ik aan de universiteit kon blijven, want Fischer zei: 'Wij beginnen een wetenschappelijke staf op te bouwen'. In die tijd heb ik ook met iemand op Justitie gesproken over een baan bij de rechterlijke macht, en verder heb ik een gesprek gehad met Schepel,²² de griffier van de Tweede Kamer, die assistentie zocht. Ik had tegen Schepel gezegd, dat zo'n baan bij de Tweede Kamer me wel leek, maar dat er een kans was dat ik een vaste baan bij de universiteit zou krijgen. Wij zouden eind september trouwen op basis van die baan die ik bij de universiteit zou krijgen. In die tijd trouwde je pas als je een

²¹ Jacques Bolsée (1891-1976) was sinds 2 januari 1920 archivaris bij het Algemeen Rijksarchief, sinds 1 januari 1939 als 'conserveur'. Zie A. Scufflaire, 'In Memoriam Jacques Bolsée', in *Archief- en Bibliotheekwezen in België* XLIX (1978), p. 796-800 (met dank aan prof.dr. K. Velle voor deze informatie, en voor die hieronder in noot 52).

²² A.F. Schepel (1908-1992) was griffier van de Tweede Kamer 1945-1973. Zie www.parlement.com (27-04-2004).

vaste baan had. Op een maandagavond in september²³ bracht mijn aanstaande schoonvader²⁴ ons de Jobstijding dat die universitaire baan voorlopig niet doorging. En dan gebeurden er van die wonderen ...

De dinsdagochtend daarna, de dag van de opening der Staten-Generaal, werd ik opgebeld door Schepel, die vroeg of die baan bij de universiteit doorging. Ik vertelde wat ik de avond tevoren had gehoord. 'O', zei hij, 'kunt U dan morgen op de Tweede Kamer komen? Op woensdag vergadert de Vaste Commissie voor Justitie en die wil kennis met U maken.' Van de ene dag op de andere zat ik daar tegenover Oud en de zijnen.²⁵ Met een andere kandidaat moest ik een poosje antichambreren. Er kwam een bode in rokkostuum langs met een dienblad waarop in plaats van theekopjes onze dissertaties werden binnengedragen bij de commissie.

Minister van Justitie was destijds Donker (PvdA),²⁶ die een stortvloed van wetgeving naar de Tweede Kamer had gestuurd. Tientallen wetsontwerpen lagen daar klaar: adoptie, opheffing handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw, en natuurlijk het nieuwe BW. De bedoeling was dat de assistent speciaal werd aangetrokken voor het Nieuw Burgerlijk Wetboek, maar het eerste wat ik de woensdag daarop te horen kreeg was dat van de hele stapel wetsontwerpen de adoptie eerst moest worden afgehandeld. Die adoptiewet heb ik van het begin tot het eind meegemaakt: '54 ingediend, '56 wet geworden. Donker had een ontzettend tempo en wilde die wetten er door jagen. Het was een uitdaging van jewelste. Oud was een voortreffelijke organisator en kon ook uitstekend formuleren. Door de manier waarop hij zo'n vergadering leidde – die duurde ongeveer twee uur (van 10 tot 12) – konden hele titels afgehandeld worden. Over de adoptiewet werd drie keer vergaderd en dan was er een Voorlopig Verslag op de vierde vergadering. Donker stuurde dan als het ware per omgaande zijn Memorie van Antwoord.

Ik heb nog een gek verhaal uit die tijd. Voor zo'n commissievergadering maakte je als griffier een concept voor het Voorlopig Verslag: alle punten die van belang waren zette je erin, en daarbij gebruikte je de bekende standaardformuleringen 'de leden', 'sommige leden', 'enkele leden' etcetera, maar er waren ook dingen waarvan ik vond dat die belangrijk genoeg waren om onder de aandacht van de minister te worden gebracht, terwijl geen van de leden daar iets over had gezegd. Ik stelde die opmerking dan op naam van 'een lid'. Niemand viel daar over en het kwam dan zo in het eindverslag, totdat op een gegeven moment een lid – het was meen ik juffrouw Tendeloo²⁷ – zei: 'Meneer de Voorzitter, dat lid herken

23 Uit de gegevens in het vervolg van dit verhaal valt af te leiden dat het 14 september 1954 was.

24 J.H. Oort (1900-1992) was hoogleraar sterrenkunde te Leiden en directeur van de Leidse sterrenwacht. Zie BWN,V, p. 374-377.

25 P.J. Oud (1886-1968), destijds voorzitter van de Vaste Commissie voor Justitie, was behalve fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer buitengewoon hoogleraar staats- en bestuursrecht te Rotterdam. Hij was in 1917 lid van de Tweede Kamer geworden (voor de Vrijzinnig Democratische Bond) en had nadien tal van functies in politiek en bestuurlijk Nederland bekleed (hij was o.a. minister van Financiën en burgemeester van Rotterdam geweest). Zie BWN,I, p. 436-439 en www.parlement.com (27-4-2004).

26 L.A. Donker (1899-1956) had sinds 1931 tal van politieke functies bekleed (hij was lid van de SDAP, na de oorlog PvdA) en was minister van Justitie in het derde kabinet Drees (1952-1956). Zie BWN,II, p. 130-132 en www.parlement.com (27-4-2004).

27 N.S.C. Tendeloo (1897-1956) was Tweede-Kamerlid voor de Partij van de Arbeid (1945-1956). Zie www.parlement.com (27-4-2004).

ik niet, wie is dat?’ Ik kreeg een rooie kop en zei: ‘Meneer de Voorzitter, neemt U mij niet kwalijk, maar ik heb gemeend dat het misschien goed was dat die opmerking er toch in kwam, en toen heb ik die maar op naam van ‘een lid’ gesteld’. Dat gaf grote hilariteit in de commissie. De oude Gerbrandy²⁸ redde de zondaar (met een brede grijns naar de griffier): ‘Meneer de Voorzitter, voortaan word ik geacht dat lid te zijn’.

In die commissie heb ik ook nog Van Oven meegemaakt, die van de ene dag op de andere minister van Justitie werd, mede dankzij de KVP’er Van Rijckevorsel.²⁹ De KVP, onder leiding van Romme,³⁰ voelde in meerderheid niets voor de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw maar Van Rijckevorsel was voor. Toen Donker plotse-ling overleed, zaten we daar met dat wetsontwerp daarover. De Partij van de Arbeid, Van Rijckevorsel, Oud en anderen wilden die wet in het *Staatsblad*. Als opvolger van Donker werd toen door onder anderen Van Rijckevorsel de PvdA’er Van Oven genoemd, die zich decen-nialang had ingezet voor het opheffen van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw en een paar weken daarvoor nog over dat wetsontwerp geschreven had in het NJB.³¹

Ik herinner me uit die tijd twee mooie anekdotes. Van Oven vond het schitterend om op Justitie en bij de Tweede Kamer oud-leerlingen te ontmoeten. Een bespreking van de commissie met de nieuwe minister lag voor de hand. Dus zei Oud tegen mij: ‘U moet minister Van Oven bellen om een afspraak te maken voor volgende week.’ Ik kreeg Zijne Excellentie aan de lijn, die op de boodschap dat de commissie met de minister wilde vergaderen, heel joviaal reageerde: ‘Zullen we morgen vroeg beginnen, om 9 uur?’, waarop ik repliceerde: ‘Pardon Excellentie, de commissie vergadert volgende week woensdag en de vergadering begint om 10 uur.’ Hij was nog niet ingewerkt in de verhouding Kamer – Minister.

Die eerste vergadering van de commissie met minister Van Oven zal ik niet gauw verge-ten. Romme kwam nooit in die commissievergaderingen, behalve toen, toen het ging over die handelingsonbekwaamheid. Romme zei op een gegeven moment: ‘Maar Excellentie, U heeft indertijd’ – dat was voor Van Oven minister werd – ‘toch een regeling voorgesteld die wat anders is dan wat nu voor ons ligt?’ ‘Ja’, zei Van Oven, ‘dat is zo; deze regeling is misschien niet de meest ideale’, waarop Romme uithaalde: ‘Maar moet een minister niet de allerbeste regeling, en niet de één na beste voorstellen?’ Voor het eerst van mijn leven maakte ik mee dat Van Oven stil viel: aan de politiek was hij nog niet gewend. Oud heeft de situatie gered en Romme droop uiteindelijk af.

²⁸ P.S. Gerbrandy (1885-1961), minister-president van het Nederlandse oorlogskabinet in Londen (1940-1945), was in de jaren 1948-1959 lid van de Tweede Kamer voor de Anti-Revolutionaire Partij (die in 1980 is opgegaan in het CDA), binnen welke partij hij menigmaal tegendraadse standpunten innam. Zie BWN,I, p. 195-198 en www.parlement.com (27-4-2004).

²⁹ De advocaat K.T.M. van Rijckevorsel (1913-1999) was in de jaren 1952-1967 lid van de Tweede Kamer voor de KVP (die in 1980 is opgegaan in het CDA); in de jaren 1972-1974 was hij buitengewoon en in de jaren 1974-1982 gewoon lid van de Raad van State. Hij dankte zijn herverkiezing als Tweede-Kamerlid in 1959 aan voorkeurstemmen. Zie www.parlement.com (26-4-2004).

³⁰ C.P.M. Romme (1896-1980) was in de jaren 1946-1961 voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de Katholieke Volkspartij. Zie BWN,II, p. 465-470 en www.parlement.com (27-4-2004).

³¹ *Nederlands Juristenblad* (1956), afl. 2 (14 januari).

Hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam (1956-1965)

In '56 heb ik met het ministerie van Justitie gesproken over de mogelijkheid van een rechter-plaatsvervangerschap in Den Haag, maar dat werd toen doorkruist door het hooglearaarschap in Amsterdam. Op een gegeven moment kreeg ik een telefoontje van Pitlo die, zoals bekend, geen groot voorstander van het nieuw BW was. Pitlo zei mij dat hij geïnteresseerd was in de voortgang van het nieuwe BW. Ik heb hem uitgenodigd voor een gesprek in het gebouw van de Tweede Kamer, dat hij graag eens wilde zien. Het was duidelijk dat hij kwam kijken wat voor iemand ik was. Van Fischer heb ik begrepen dat er in de faculteit werd gesproken over het herstel van de oude leerstoel van Van Apeldoorn.³² Kisch wilde van de inleiding af en Hoetink van het oud-vaderlands recht. De econoom Koopmans had gezegd: 'Onze gemiddelde leeftijd is van dien aard dat, als we hier iemand benoemen, die niet ouder moet zijn dan 40'. Ze hadden dus als stelregel aangenomen dat iemand van hun eigen leeftijdscategorie of iets jonger niet in aanmerking kwam. Zo zijn ze bij mij terecht gekomen. Toen ik mij bij de toenmalige decaan Bregstein³³ kwam voorstellen en zei dat ik het graag wilde combineren met een rechter-plaatsvervangerschap, antwoordde hij: 'Jij krijgt twee vakken te doceren (inleiding en oud-vaderlands recht), daar heb jij geen tijd voor. Niet aan beginnen!' Achteraf is dat heel verstandig geweest.

Wat het onderwijs in het oud-vaderlandse recht betreft: Fischer had het programma van Van Apeldoorn (Oudhollands privaatrecht aan de hand van Hugo de Groot) meegenomen naar Leiden³⁴ en ik heb het weer teruggebracht naar Amsterdam, waar het vandaan kwam.³⁵ Als docent probeerde je de moeilijkheden die het lezen van de originele tekst van Hugo de Groot voor de studenten opleverde, zo veel mogelijk uit de weg te ruimen. Toen ik in 1965 mijn dierbare leermeester Fischer in Leiden mocht opvolgen, heb ik dat Amsterdamse programma gewoon gecontinueerd; grote vernieuwingen of veranderingen heb ik niet aangebracht. Voor de naoorlogse doorsnee student werd het lezen van het 17^e-eeuwse Nederlands al in de jaren zeventig te moeilijk.

Van Apeldoorn heb ik nooit ontmoet. Toen ik in Amsterdam aankwam, vond ik dat ik, omdat ik op zijn leerstoel kwam, in ieder geval belet bij hem zou moeten vragen. Dat heb

32 L.J. van Apeldoorn (1886-1979), hoogleraar inleiding en oud-vaderlands recht aan de UvA (1921-1945) was na de oorlog ontslagen op grond van zijn houding tegenover de bezetter (hij was onder meer twee jaar lid geweest van de NSB). Zie *Pro Memorie* 2.1 (2000), p. 154-156. Zie ook P.L. Nève, L.J. van Apeldoorn (1886-1971). *Bio-bibliografie* (Nijmegen 1997) en hieronder, noot 36.

33 Over in de tekst genoemde faculteitsleden (behalve Fischer, over wie hierboven noot 12, en het in de vorige noot genoemde oud-lid) het volgende: A. Pitlo (1901-1987) was lector notarieel recht (1938-1945) en hoogleraar notarieel recht en burgerlijk recht (van 1945 tot zijn emeritaat) aan de UvA. Zie BWN, IV, p. 392. J.G. Koopmans (1900-1958) was hoogleraar economie, in de jaren 1939-1954 te Rotterdam, nadien (1954-1958) aan de juridische faculteit van de UvA. Zie BWN, II, p. 321-322. I. Kisch (1905-1980) was in 1945 benoemd tot hoogleraar aan de juridische faculteit van de UvA, in de encyclopedie, de wijsbegeerte van het recht en de rechtsvergelijking. Zie *Uitgelezen opstellen. Een bloemlezing uit het werk van I. Kisch* (Zwolle 1981). H.R. Hoetink (1900-1963) was sinds 1935 hoogleraar Romeins recht (en tot 1945 ook in de burgerlijke rechtsvordering) en had na het ontslag van Van Apeldoorn in 1945 het onderwijs in oud-vaderlands recht voor het kandidaatsexamen erbij gekregen. Zie BWN, III, p. 259-262. M.H. Bregstein (1900-1957) was hoogleraar privaatrecht te Rotterdam (1934-1939) en (met een onderbreking in de oorlog) hoogleraar handels- en faillissementsrecht (1939-1945), daarna burgerlijk recht, recht van de industriële eigendom en burgerlijk procesrecht, aan de juridische faculteit van de UvA (1939-1957). Zie BWN, I, p. 92-93.

34 Zie ook Fischers Leidse inaugurele rede *Oude en nieuwe opvattingen omtrent de studie van het oud-vaderlandsche recht* (Leiden 1946).

35 Er werden passages bestudeerd uit de *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid* (eerste druk 1631; in het onderwijs werd de editie Dovring-Fischer-Meijers gebruikt (Leiden: 1e uitgave 1952, 2e uitgave 1965)) van Hugo de Groot (1583-1645).

Prof. De Smidt feliciteert zijn promotus Paul Nève, Universiteit van Amsterdam 9 juni 1972

ik toen ook besproken met de collega's mevrouw Hazewinkel³⁶ en Bregstein. Maar de hele sfeer was zo, dat ik dacht: 'Nee, dan doe ik het toch maar niet'.

Grote projecten – de Grote Raad

De grondslag voor vrijwel alle grote projecten die ik als hoogleraar heb opgezet is gelegd in mijn Amsterdamse tijd. In die jaren realiseerden we ons dat er geld beschikbaar was, en daar heb ik toen dankbaar gebruik van gemaakt. ZWO³⁷ was toen gehuisvest in het kleinste huis aan de Lange Voorhout. Ik sprak daar met Korteweg (dat was niet de Korteweg die voor OVR de *Rechtsbronnen van Woudrichem en het land van Altena* (1948) en het stadsrecht van

³⁶ D. Hazewinkel-Suringa (1889-1970), aan de UvA gepromoveerd op een Romeinsrechtelijk proefschrift (1931), was hoogleraar strafrecht aan de UvA (1932-1959). Zie BWN,I, p. 569. Van Apeldoorn was na de oorlog (ondanks zijn stellige ontkenning op dit punt) door het tribunaal veroordeeld, onder meer 'omdat hij verschillende personen te weten o.a. ... Prof.Mr. D. Hazewinkel-Suringa heeft blootgesteld aan aanhouding, vrijheidsbeperking en/of enige straf of enige maatregel door of vanwege de vijand'. Zie Pro Memorie 2.1 (2000), p. 156-158.

³⁷ ZWO (de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek, gevestigd te 's-Gravenhage) is de voorganger van wat thans NWO heet (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek).

Geertruidenberg (1946) heeft uitgegeven, maar het was wel familie), en als je met redelijke, zinnige voorstellen kwam, dan kreeg je geld. Het eerste project was in 1959 het Grote Raad project. Het probleem van een werkplek voor de medewerkers werd opgelost door het Gemeentearchief in Amsterdam. Het Gemeentearchief vond het prachtig dat er in de universiteit nu belangstelling kwam voor de bronnen. De Amsterdamse historicus Jan Romein had geen enkele interesse voor het archief en verlangde van zijn studenten ook niet dat ze überhaupt naar het archief taalden. Jansma was wel een man van het archief maar hij bracht geen studenten mee.³⁸ Dus toen ik op de Amstedijk kwam vragen of ik daar ruimte mocht hebben, werd ik met open armen ontvangen. Ik had de wind mee. In elk opzicht: qua ruimte en qua geld.

Het Grote Raad project is echt teamwork geweest: we hadden daar een heel bureau. Incidenteel is mijn vader er ook nog bij betrokken geweest: we hebben samen geschreven over het dossier van een appelzaak over het Haarlemse oproer van 1482.³⁹ Hij heeft later nog meegewerkt aan het glossarium van Franse rechtstermen.⁴⁰ Zo'n bureau als bij de Grote Raad hebben we bij het *West Indisch Plakaatboek* en bij het codificatieproject nooit gehad. Het codificatieproject is toch altijd meer een- of tweemanswerk geweest: veel medewerkers zijn er op gepromoveerd. Aan het *West Indisch Plakaatboek* en de *Memorialen Rosa* hebben meer mensen meegewerkt; dat was weer meer teamwork.

Waarom het Grote Raad project na mijn benoeming in Leiden in Amsterdam gebleven is? Er waren eigenlijk twee redenen. De ene was dat de juridische faculteit in Amsterdam het destijds wel mooi vond dat er een internationaal project was en ze vonden het jammer als dat weg zou gaan. Toen ik in '65 in Leiden bij Hofstee,⁴¹ de secretaris van Curatoren, het probleem van de transfer besprak, vroeg Hofstee of ze dat project in Amsterdam niet wilden houden. Daarop kon ik zeggen: 'Ze zijn bereid om dat te doen'. 'Nou', was zijn antwoord: 'dan is het toch opgelost?' Dat ik dan iedere donderdag in Amsterdam zou zijn en niet in Leiden, vond hij geen enkel bezwaar. Ik heb genoten van die donderdagen in Amsterdam.

Je vraagt of er ooit is gespeeld met de gedachte dat er eens een synthese van het Grote Raad project moest worden gemaakt, zoals Jan Van Rompaey dat bijvoorbeeld destijds heeft gedaan, maar dan voor de tweede helft van de 15^e, 16^e eeuw?⁴² In het kader van de receptiegeschiedenis heeft Alain Wijffels op magistrale wijze uitgevoerd⁴³ wat ons in de jaren zestig als een ideaal voor ogen stond.

38 J.M. Romein (1893-1962), in 1939 buitengewoon hoogleraar vaderlandse geschiedenis aan de UvA geworden, was daar na de oorlog gewoon hoogleraar in de nieuwe geschiedenis. Zie BWN, I, p. 496-500. T.S. Jansma (1904-1992) was hoogleraar sociaal-economische geschiedenis aan de UvA 1950-1974. Zie de necrologie door P.C. Jansen e.a. in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 107 (1992), p. 285-286.

39 J.R.H. de Smidt en J.Th. de Smidt, 'Het Haarlems oproer van 22 juli 1482. Dossier van een Hollandse appelzaak voor de Grote Raad', in *Verslagen en Mededelingen* [van de] Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht XII,1 (1960), p. 217-280.

40 R. Reinsma en J.R.H. de Smidt, *Glossarium van Nederlandse en Franse oude rechtstermen*, 3^e herziene druk (Amsterdam 1969).

41 N.F. Hofstee (1913-2003).

42 J. Van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen* (Brussel 1973). – Zie over J. Van Rompaey 1935-1981, hoogleraar te Gent, Leuven en Leuven/Kortrijk) het in memoriam door zijn Gentse collega R.C. van Caenegem in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981), p. 431-432.

43 A.A. Wijffels, *Qui millies allegatur. Les allégations du droit savant dans les dossiers du Grand Conseil de Malines (causes septentrionales, ca. 1460-1580)*, diss. UvA, 2 delen (Amsterdam 1985).

Ik heb nog wel eens gehoopt dat er een soort instituut voor oude en nieuwe rechtspraak zou komen in het kader van de Benelux met de presidenten van onze Hoge Raad en het Belgische Hof van Cassatie in het curatorium. Daarin had ik dan alles onder kunnen brengen, los van de universiteit, want die is te veel gevoelig voor mode en geld.

Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798

Het codificatieproject is in Amsterdam begonnen met Hans Aa. OVR had het voor de oorlog al op zijn programma staan en Van Apeldoorn had daar toen met Aa over gesproken, maar die is na de oorlog naar Indië gegaan. Na zijn terugkeer in 1957, wilde hij promoveren en de opzet die hij destijds met Van Apeldoorn had besproken realiseren. Het is er niet van gekomen.⁴⁴ Aa was een Napoleon-fan, en als hij kwam praten over zijn proefschrift had hij allerlei verhalen over Napoleon. Als ik na drie kwartier de kans kreeg om naar zijn proefschrift te vragen, dan kwam er niet veel uit.

Het boek dat er had moeten komen over de hele externe codificatiegeschiedenis na 1798 is er nog steeds niet. Er zijn successievelijk negen delen bronnen verschenen maar een afsluitend werk is er niet gekomen. Er is in het bestuur van OVR wel over gesproken,⁴⁵ maar niemand heeft zich ooit aangeboden. Het zou natuurlijk het beste zijn geweest als een van de medewerkers aan het project het had gedaan. Ik heb er met hen ook wel over gesproken, maar als ze eenmaal met hun portie klaar waren, hadden ze andere dingen aan hun hoofd. Eind jaren zestig heeft een vriend van mij, de jong overleden historicus Jan Haak,⁴⁶ herhaaldelijk tegen mij gezegd: 'Jij moet dat schrijven.' Maar dan zei ik: 'Man, we zijn nog lang zo ver niet. Wij moeten nog materiaal verzamelen', precies hetzelfde als wat Van Apeldoorn altijd zei als het ging over een boek over het Romeins-Hollandse privaatrecht.

Hebben wij bij de opzet van ons codificatieproject de bronnenuitgave over het NBW van Van Zeben c.s.⁴⁷ nagevolgd? Een Algemeen Deel en daarna bijzondere delen⁴⁸ volgens de knip- en plakmethode. We hebben inderdaad bewust of onbewust ongeveer hetzelfde gedaan. Het is in wezen de methode-Voorduin. Bij Noordziek heb je het hele verhaal.⁴⁹ We

⁴⁴ Zie *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798*, I, *Stukken van algemene aard, De gedrukte ontwerpen van 1804 en hun voorgeschiedenis* verzameld door H. Aa†, uitgegeven door J.Th. de Smidt en A.H. Huussen jr. (Werken OVR, III,22; Utrecht 1968), p. VIII-XV. – Hans Aa (1913-1962) had aan de Universiteit van Amsterdam rechten gestudeerd.

⁴⁵ Zie *Verslagen en Mededelingen* [van de] Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, Nieuwe Reeks, deel 3 (1982), p. 9.

⁴⁶ J. Haak (1924-1970) was wetenschappelijk medewerker geschiedenis aan de UvA. Zie de necrologie door M.C. Brands in *BMGN* 85 (1970), p. 359-360.

⁴⁷ Van de serie *Parlementaire Geschiedenis van het Nieuwe Burgerlijk Wetboek. Parlementaire stukken systematisch gerangschikt en van noten voorzien* onder redactie van C.J. van Zeben c.s. verscheen omstreeks 1962 een *Algemeen Deel. Voorgeschiedenis en Algemene inleiding*; daarop volgden nog 18 delen. Vgl. Theo Veen, 'En voor berisping is hier ruime stof' [Bijlage bij *Pro Memorie* 3.2] (Amsterdam 2001), p. 102-104.

⁴⁸ Zie voor een opsomming Veen, 'En voor berisping is hier ruime stof', p. 106-107.

⁴⁹ J.C. Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken, volgens de beraadslagingen deswege gehouden bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal uit oorspronkelijke, grootendeels onuitgegeven stukken opgemaakt*, 11 delen (Utrecht 1837-1841) en J.J.F. Noordziek, *Geschiedenis der beraadslagingen gevoerd in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over het ontwerp van Burgerlijk Wetboek: zittingsjaar 1820-1826*, 9 delen (Den Haag 1867-1880). Er zijn soortgelijke werken over andere wetboeken.

hebben indertijd de methode-Noordziek wel overwogen maar we dachten dat onze opzet de wordingsgeschiedenis toch makkelijker toegankelijk zou maken.

De Memorialen Rosa

In mijn Leidse tijd ben ik begonnen met het voortzetten van de *Memorialen Rosa*. Of dat iets met het Grote Raad project te maken heeft? Tot op zekere hoogte. Het feit dat De Blécourt en Meijers daarmee begonnen zijn en dat niet hebben afgemaakt was voor mij één reden om er mee door te gaan; de andere was dat het bij de Grote Raad om beroepen uit Holland ging. De vraag rees hoeveel zaken nu, al of niet met succes, in appel bij de Grote Raad kwamen en wanneer in de 15e eeuw voor het eerst in Holland in hoger beroep werd gegaan. De behoefte om aan het Hof van Holland wat te doen was eigenlijk van het begin af aan bij dat Grote Raad project aanwezig.

Toen we bij het uitgeven van de *Memorialen Rosa* ontdekten dat De Blécourt en Meijers indertijd slechts een selectie van het materiaal hebben gepubliceerd, hebben we ook nog een volledig overzicht gegeven van wat er nog meer was uit de eerste periode. De *Memorialen Rosa* zijn – anders dan de producten van die drie andere grote projecten – niet bij OVR uitgekomen, maar in de serie van het Leidse Rechtshistorisch Instituut, als vervolg op het deel van De Blécourt-Meijers.⁵⁰ We hadden natuurlijk, bedenk ik nu achteraf, die uitgaven best van een dubbel titelblad kunnen voorzien en in OVR opnemen. Ik heb er geen herinnering aan dat we daar toen überhaupt over gepraat hebben.

Het West Indisch Plakaatboek en andere zaken in de West

Het *West Indisch Plakaatboek* is begonnen via Schiltkamp, mijn eerste promovendus in Amsterdam.⁵¹ Schiltkamp was kandidaat-notaris en dus was het logisch dat hij, toen hij wilde promoveren, bij Pitlo kwam, maar die heeft hem doorverwezen naar mij, want Pitlo wist dat ik in Nieuw Amsterdam geïnteresseerd was. Zo is Schiltkamp, misschien wel een beetje teleurgesteld, bij mij terechtgekomen. Tussen ons is er een hele dierbare vriendschap en samenwerking ontstaan, en niet alleen op het terrein van de West-Indische rechtsgeschiedenis. Jaap kwam na zijn promotie bij ieder bezoek aan Nederland bij ons praten over het *Plakaatboek* en over alles wat ons allebei interesseerde.

Toen Schiltkamp begin '67 in Nederland was, zei hij: 'Tom, we hebben een opleiding voor praktizijns op Curaçao, en dat willen we universitair maken. Kun jij me vertellen hoe

⁵⁰ *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa, deelen I, II en III* uitgegeven en van inleiding voorzien door A.S. de Blécourt en E.M. Meijers (Haarlem 1929); – delen IV, V en VI uitgegeven door R.W.G. Lombards, Paula C.M. Schölvincin, J. Th. de Smidt [en] H.W. van Soest (Leiden 1982); – delen VII, VIII, IX, X uitgegeven door dezelfde (Leiden 1985); – delen XI, XII, XIII uitgegeven door R.W.G. Lombards, Paula C.M. Schölvincin, J. Th. de Smidt [en] M.R. van den Toorn (Leiden 1988); – *Inleiding en registers op de delen (I-III) IV-XIII* [door J.Th. de Smidt e.a.] (Leiden 1996).

⁵¹ J.A. Schiltkamp, *De geschiedenis van het notariaat in het octrooigebied van de West-Indische Compagnie (voor Suriname en de Nederlandse Antillen tot het jaar 1964)*, diss. UvA ('s-Gravenhage 1964). Schiltkamp (geboren in 1920) was ten tijde van zijn promotie kandidaat-notaris (en later notaris) op Curaçao.

we dat moeten aanpakken, hoe faculteiten werken en zo?’ In dat gesprek zei ik op een gegeven moment dat ik via Sabbe,⁵² de algemeen rijksarchivaris van België, een verzoek had gekregen om naar Washington te komen. In oktober 1967 zou in Washington een bespreking plaats vinden over microfichering. Dankzij Sabbe konden wij in Amsterdam de sententieregisters van de Grote Raad en de dossiers filmen en op microfiche zetten. Dat was voor hem voldoende reden geweest om mij te doen benoemen in een in 1966 door de Conseil International des Archives (die zetelde in Parijs) ingestelde microfiche-commissie waarvan hij voorzitter was. Toen ik dat aan Jaap vertelde zei hij: ‘Maar waarom zit ik je hier dan al die dingen uit te vragen? Ik kan best een ticket organiseren Washington-Curaçao en terug. Nederland-Curaçao is te kostbaar maar Washington-Curaçao, dat is te regelen.’

Ik ben daar toen drie dagen geweest, mijn eerste bezoek aan Curaçao. Van het eiland heb ik toen niets gezien, alleen maar gepraat en gepraat, en daarna ben ik op het vliegtuig gezet naar Washington. Sindsdien ben ik nog vele malen in de West geweest. Zo is mijn betrokkenheid bij de Universiteit van de Nederlandse Antillen begonnen. Toen het reglement van de Rechtshogeschool in de Staten van de Antillen werd behandeld, heeft de minister mij gevraagd mee te gaan als adviseur. Een paar jaar geleden, na het overlijden van Bongenaar⁵³ (die de geschiedenis van de Universiteit van de Nederlandse Antillen zou beschrijven), hebben ze mij gevraagd dat te doen. Maar ik ben er te zeer bij betrokken geweest om er objectief over te kunnen schrijven.

In ’69 werd het honderdjarig bestaan van de codificatie op de Antillen en in Suriname gevierd. Marijke, en ik zijn daar op uitnodiging van de regering van de Nederlandse Antillen bij geweest. Wij hadden de terugreis via Suriname privé geboekt: voor ons was dat de kans om Suriname te zien. Op Curaçao raakten we bevriend met Koole,⁵⁴ de president van het Hof van Suriname. In Paramaribo heeft hij me toen gevraagd om naar zijn archief te kijken dat daar op zolder stond. Zo ben ik later nog teruggekeerd om dat archief van het Hof van Suriname te inventariseren en met studenten te bestuderen.

Om op het *West Indisch Plakaatboek* terug te komen: daarvan zijn inmiddels de delen Suriname en Nederlandse Antillen gepubliceerd.⁵⁵ Aan het vierde deel, de Kust van Guinee, wordt door Schiltkamp en mij gewoegd. Wij hopen de twee of drie delen dit of volgend jaar persklaar te hebben. Voor de delen Berbice, Demerary, Essequibo, Brazilië en Nieuw Nederland⁵⁶ heb ik een heleboel materiaal, dat inmiddels naar het Nationaal Archief is

52 E. Sabbe (1901-1969), algemeen rijksarchivaris van België (1955-1968).

53 Zie over K.E.M. Bongenaar (1935-1999) het in memoriam van de hand van J.E. Spruit in *Pro Memorie* 1 (1999), p. 159-162.

54 W.J.J. Koole (1918-1992) was sinds 1966 president van het Hof van Justitie van Suriname en werd op 4 december 1974 raadsheer in het Hof Arnhem waarvan hij van 1978 tot zijn pensioen in 1987 president was.

55 Van het *West Indisch Plakaatboek* onder redactie van J.A. Schiltkamp en J.Th de Smidt verschenen tot dusverre drie delen in vier banden (één deel in twee banden Suriname (1973), één deel Bovenwindse (1978) en één deel Benedenwindse (1979) eilanden). – In het kader van het Antilliaanse microficheproject zijn alle archieven van de Antillen die in het Nationaal Archief in Den Haag zijn, gefilmd.

56 Nieuw Nederland is de Nederlandse kolonie in Noord-Amerika waaruit de huidige staat New York is ontstaan. Ze ging in 1674 definitief over in Britse handen.

overgebracht. In Georgetown en in Amerika zijn nog archivalia die wij maar gedeeltelijk hebben bewerkt. Anderen zullen het werk moeten voltooien.

Archiefraad

De toenmalige algemeen rijksarchivaris J.L. van der Gouw (in 1967 bij mij en Cohen gepromoveerd⁵⁷) heeft mij voor de op te richten Archiefraad gevraagd. Na het spectaculaire vertrek van Van der Gouw in 1968 vroeg minister Klompé⁵⁸ mij om de Archiefraad te starten. Terwijl bibliotheken en musea al lang ontdekt hadden dat er financiën waren voor nieuwbouw en vernieuwing, leefde het archiefwezen als het ware nog in de crisistijd van het interbellum, een kwestie van leeftijdsopbouw en mentaliteit. Wat anderen in tien jaren hadden bereikt wilde Van der Gouw in tien maanden inhalen, hetgeen helaas tot zijn vertrek leidde. Toen in 1970 het fameuze advies no. 15 verscheen, waar Slicher van Bath, Formsma en de secretaris van de Raad, Ketelaar,⁵⁹ hun beste krachten aan hadden gegeven, leek het ‘gouden decennium’ voorbij. Een kritisch ambtelijk rapport gaf ruiterslijk toe dat de Archiefraad geen cent teveel had gevraagd. Tekenend was een opmerking van een van die ambtenaren dat het hem zo had getroffen dat iedere archivaris pleitte voor geld voor zijn archief, maar dat niemand over het salaris had gesproken. Die liefde voor het werk en het bedrijf had indruk gemaakt. Nieuwbouw en vernieuwing, waar Ketelaar als laatste algemeen rijkarchivaris aan heeft meegewerkt, zijn er gekomen.

Zuid-Afrika

Archieven hebben mij altijd geboeid. Een heel bijzonder archief is dat in Kaapstad. De vraag hoe de leden van de Raad van Justitie, die zelden juridisch geschoold waren, in juridische kwesties tot een oplossing kwamen, boeit mij. Alles vanaf 1652 is bewaard gebleven. Mevrouw A.J. Böeseken publiceerde in 1986 de eerste twintig jaren *Uit die Raad van Justisie, 1652-1672*. Mijn dierbare – in 1999 overleden – vriend G.G. Visagie en collega’s uit Potchefstroom publiceerden in 1989 in het kader van ‘Die Kaapse regspraak-projek’ onder andere een overzicht van de *Uitsprake wat betrekking het op siviele sake 1806-1827*. Wie zet het werk daar voort? Sinds ik in 1977 voor het eerst, officieel nog in het kader van de culturele samenwerking, naar Zuid-Afrika ben gegaan (ik ben er nadien nog verscheidene malen te-

57 Op *De ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied*, diss. Leiden 1967 [’s-Gravenhage 1967]. J.L. van der Gouw (1914-1992) is behalve archivaris ook buitengewoon hoogleraar archiefwetenschap en palaeografie van de 14e tot 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam geweest. A.E. Cohen (1913-2004) was hoogleraar middeleeuwse geschiedenis te Leiden.

58 M.A.M. Klompé (1912-1986), de eerste vrouwelijke minister in Nederland (1956), was destijds minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk in het kabinet-De Jong (1967-1971). Zie BWN,IV, p. 247-249.

59 B.H. Slicher van Bath (geb. 1910) was, na enige tijd werkzaam te zijn geweest in het archiefwezen, hoogleraar sociale en economische geschiedenis geworden, eerst te Groningen (1948), daarna te Wageningen (1956). W.J. Formsma (1903-1999) had in 1968 afscheid genomen als rijksarchivaris in Groningen. F.C.J. Ketelaar (geb. 1944) studeerde rechten in Leiden, promoveerde daar in 1978 bij De Smidt en is thans, na een carrière in het archiefwezen, hoogleraar in de archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.

ruggeweest) heb ik vele contacten gelegd met niet-blanke juristen om voor hen de toegang tot de geschiedenis van het Rooms Hollands Recht te vergemakkelijken, maar de politiek smoorde de mogelijkheden van samenwerking in de kiem. De blanke juristen hadden lange tijd hun eigen netwerken. Mijn pleidooien voor het bestuderen van de eigen Kaapse rechtsgeschiedenis, waar de grote J.C. de Wet⁶⁰ zijn neus voor ophaalde, hadden maar bij een kleine groep jongeren succes. Een idealist als Nic Olivier⁶¹ kan ondanks zijn onmiskenbare kwaliteiten, als blanke onder het huidige regiem, voor zijn land veel minder betekenen dan hij zou willen.

Hoe verder?

Dat er nog heel veel te doen is, is wel duidelijk. Of ik niet een leerboek of een handboek had moeten schrijven, zoals Godding⁶² heeft gedaan? Fischer had indertijd het plan een boek te schrijven over het Romeins-Hollands recht gebaseerd op de *Inleiding* van Hugo de Groot.⁶³ Wij hebben er samen in de jaren zestig vaak over gepraat. Een min of meer uitgewerkt schema en literatuuroverzichten waren gemaakt, maar door Fischers te vroege overlijden is het plan, dat eigenlijk ook al bij Van Apeldoorn leefde, niet doorgegaan. Fischers bewerking van het handboek van De Blécourt met verwijzingen naar Grotius was een eerste aanzet. 'Voor een historische behandeling van het geheele Hollandsche privaatrecht ontbreekt het ons nog te veel aan voorarbeid', schreef Van Apeldoorn in 1939.⁶⁴ Hij had gelijk.

Wat ik nog wel ga doen? Ik ben bezig met een populair boekje over het Nederlandse recht overzee, varia over dingen waar ik iets van weet en die ik leuk vind. Ik hoop dat ik dat nog klaar krijg, al zeggen ze ook wel eens dat je na je zeventigste dat soort dingen niet meer moet willen aanpakken.

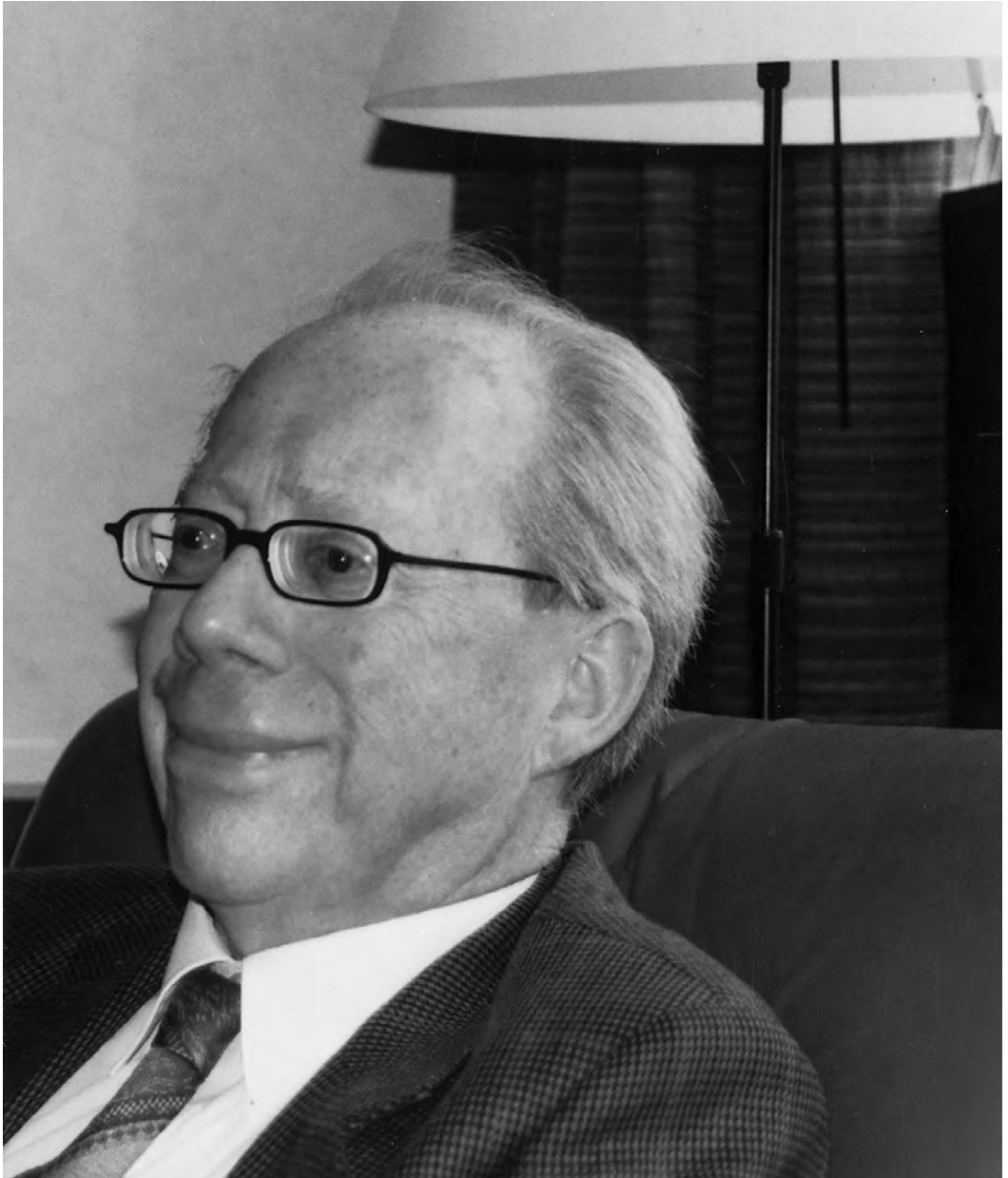
60 Over hem: R. Zimmermann en C. Hugo, 'Fortschritte der Süd-Afrikanischen Rechtswissenschaft im 20. Jahrhundert: der Beitrag von J.C. de Wet (1912-1990)', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 60 (1992), p. 157-175. Een borstbeeld van De Wet is afgebeeld in *Pro Memorie* 4.1 (2002), p. 141.

61 N.J.J. Olivier (geb. 1950), die in 1978 te Leiden (bij R. Feenstra) promoveerde op *Die aksie weens die nalatige veroorsaking van pyn en lyding, 'n regshistoriese ondersoek met 'n regsvergelykende ekskursus*, was onder andere hoogleraar te Potchefstroom en is thans aan de Universiteit van Pretoria verbonden als specialist in het recht inzake herverdeling van agrarische gronden.

62 Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12ème au 18ème siècle* (Brussel 1987). Een interview met Godding (geb. 1926), hoogleraar te Leuven, later Louvain-la-Neuve, is opgenomen in *Pro Memorie* 2.1 (2000), p. 3-16.

63 Vgl. hierboven, noot 35 (en de tekst daarbij).

64 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid met aantekeningen van S.J. Fockema Andreae*, vierde ... druk door L.J. van Apeldoorn (Arnhem 1939), deel II, p. XVIII.

Prof. Van der Wal tijdens het interview

NICO VAN DER WAL: INTERVIEW MET EEN TEKSTBEZORGER VAN BYZANTIJNSE RECHTSBRONNEN

‘Ik ben dus min of meer per ongeluk in het Byzantijnse recht verzeild geraakt. Iets anders heb ik nooit geprobeerd. Toen ik er eenmaal inzat dacht ik: ‘Dit is precies wat ik moet hebben.’ Ik ben geen man voor vlotte praatjes en zaken doen, of de advocatuur. Ook wat andere perioden in de rechtsgeschiedenis betreft: ik voelde me bij de Byzantijnen als een vis in het water. Wat mij aantrekt in de Byzantijnse cultuur is, wat zwaar overdreven, de weerzinwekkendheid.’

Nicolaas van der Wal (in 1925 geboren te Leeuwarden) studeerde van 1947 tot 1950 rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen, waarna hij aldaar aan het Basilica-project van H.J. Scheltema ging meewerken. In 1953 promoveerde hij op Les commentaires grecs du Code de Justinien ('s-Gravenhage 1953). Van 1976 tot 1990 was hij lector, later hoogleraar in de juridische Byzantinistiek te Groningen.

Scholing

Ik werd op 13 mei 1925 geboren in Leeuwarden. Ik bezocht een openbare lagere school, in een volksbuurt, en ging in 1938 naar het Leeuwarder Stedelijk Gymnasium. Dat was op dringend aanraden van een vriend van mijn grootvader, allebei schoolmeester. Hij was een ouderwetse bovenmeester, zo'n wat-ik-zeg-geldt-type, en die zei: die jongen moet naar het gymnasium. Mijn ouders schijnen daarop geantwoord te hebben, dat is toch niks voor ons soort mensen, eerder de HBS ... nee, zei hij, die jongen moet naar het gymnasium.

Toen, een jaar of drie, vier daarna, viel er een pensie open van een van die Friese lenen: het St Jacobs of St Jobsleen. Het fonds is opgericht tijdens de twisten tussen de Schieringers en de Vetkopers, toen een van de burgemeesters van Leeuwarden bij een opstootje op straat doodgeslagen werd zonder de sacramenten. Het fonds werd omstreeks 1487 opgericht om onbemiddelde jongetjes voor pastoor te laten studeren. Dat fonds is in 1580 overgenomen door de Hervormden; het is gewoon een zelfstandige stichting gebleven maar het werd nu vanzelfsprekend omgezet tot een studiebeurs waarvan onbemiddelde jongetjes voor dominee konden studeren. Heel langzaam is dat uitgebreid, eerst was het alleen maar dominees, later werd het dominees en juristen, zo ging het heel langzaam door en in mijn studietijd, na '47, '48, was het al zover, dat je na enig heen- en weergepraat, alles mocht studeren als je een pensie van dit leen had. Maar je moest wel aan een universiteit studeren. Toen hebben ze na rijp beraad besloten dat hogescholen als Delft daar ook aan

mee mochten doen. Ze hadden dus doktoren en juristen, maar je mocht nu dus ook ingenieur worden. Dat was een beetje beneden de stand van zo'n leen, natuurlijk.

De meeste van die Friese lenen hebben een of andere beperking: er zijn er alleen voor afstammelingen van een bepaalde familie, of ze zijn alleen voor katholieken en volstrekt niet voor protestanten, of andersom, en dit was volstrekt open. Er werd alleen een examen afgenomen, en dat bij kinderen in de leeftijd tussen 16 en 20. Er waren 42 kandidaten en ik ben daar in volgestrekte gemoedsrust heen getrokken, in de volgestrekte overtuiging dat het uitgesloten zou zijn dat ik het zou halen, want er ging het gerucht dat een jonge Einstein uit Enschede meedeed en die zou het beslist winnen. Wij deden alle 42 een schriftelijk vergelijkend examen; één onderdeel daarvan, een vertaling uit het Latijn, werd beoordeeld door de leraar Latijn van het Leeuwarder gymnasium, Hijmans, die mij later vertelde, dat hij zich kostelijk vermaakt had met mijn vertaling. Die ging ongeveer zo: '... (hier staat een mannelijk substantief van de tweede declinatie in de derde naamval als meewerkend voorwerp, maar ik weet niet wat het betekent) ...'. Maar ik had mijn best gedaan. Tot mijn stomme verbazing bleef ik met 13 anderen over zodat er 14 van de 42 waren uitgekozen. Toen kreeg ik nog een vergelijkend mondeling examen. Ik legde dat mondeling examen af en ging over tot de orde van de dag, zo van: dat hebben we gehad. Drie weken later lag er een briefje bij mij thuis in de bus: Zeer geachte heer Van der Wal, uw zoon heeft een pensie gekregen. Wilt u een giro- of bankrekening openen; we kunnen het geld tenslotte niet contant uitdelen. En dan kreeg je, in 1937 of 1938, 900 gulden per jaar, daarvan werd gedurende je schooltijd op het gymnasium de helft opzij gelegd, op een spaarbankboekje, met samengestelde interest, en daarna kreeg je gedurende vier jaar bij de studie aan de universiteit per jaar 900 gulden plus éénvierde van het opgespaarde tegoed: dus in totaal iets van 1300 en nog wat. Later hebben mijn ouders nog aardig wat bij moeten leggen, het was zelfs toen al niet genoeg.

In juli '44 heb ik eindexamen gedaan en, let wel, ik was een rabiante bèta. Ik vond Grieks en Latijn wel leuk als cursusmateriaal, maar ik vond wiskunde en natuurkunde veel leuker. Ik had de sterke overtuiging dat ik in de scheikunde het grootste succes zou hebben en zelfs een tweede Pasteur zou kunnen worden. Ik deed in juni '44 mondeling eindexamen, het viel samen met de eerste berichten over de invasie in Normandië: bijzonder bevorderlijk voor de gemoedsrust, want het interesseerde ons allemaal niets meer, je deed tien minuten of een kwartier mondeling examen, dan klom je op de fiets en reed door Leeuwarden: weet je nog iemand die een radio heeft, hoever zijn ze al? Het eindigde ermee dat professor Roos,¹ graecus uit die tijd, als geëngageerde, die bij de uitreiking van het diploma was, zei: 'Meneer Van der Wal' – ik vond dat prachtig want ik was nog nooit met meneer aangesproken – 'een mooi eindexamen! U gaat zeker klassieke talen studeren?' Ik zei: 'Welnee professor, scheikunde!' Hij had het goed bekeken.²

1 A.G. Roos (1877-1953), hoogleraar oude geschiedenis te Groningen (1917-1947). Zie J. Elema in E. Visser (ed.), *Universitas Groningana MCMXIV-MCMLXIV. Gedenkboek etc.* (Groningen 1964), p. 235-237.

2 De vraag van Roos was niet geheel duidelijk, want al had Van der Wal heel hoge cijfers voor Grieks en Latijn, met gymnasium-bèta kon je geen oude talen studeren. Waarschijnlijk nam hij aan dat Van der Wal met deze cijfers alsnog het eindexamen alpha zou gaan doen (dat hem uiteraard geen problemen zou opleveren).

Toen kreeg ik een probleem: al mijn klasgenoten gingen naar de derde klas van de kweekschool, of naar de tweede klas van de MTS zoals dat toen heette,³ want je moest op een school ingeschreven blijven. Als je namelijk eindexamen VWO had gedaan en je niet onmiddellijk liet inschrijven voor een studie – en dat wilde ik niet – dan werd je meteen voor de Arbeitseinsatz opgeroepen en dan ging je naar Duitsland. Toen kreeg ik van de leraren de raad: jij kunt natuurlijk niet naar de kweekschool of de MTS gaan, want dan merkt de Duitse Beauftragter voor de niet-commerciële verenigingen en stichtingen in Zeist dat hier iemand met een studiebeurs verder niets doet om die studiebeurs te behouden en dan heb je de kans, zoals ze dat al enkele keren gedaan hebben, dat een NSB-jongetje die beurs krijgt. Weet je wat – het was weer Hijmans – we weten er een truukje op, we maken voor jou op maat een toelatingsexamentje voor zes-alfa. Nou, dat gebeurde. Ik kwam in zes-alfa terecht, en daar had ik een hele vreemde positie, want de klas waar ik in gezeten had was inmiddels van een vrij hoog niveau, ik was ook wel het slimste jongetje van de klas, maar het scheelde niet veel met het op één na knapste jongetje, maar de rest daarna bestond relatief gezien uit minkukels. We hadden een gloednieuwe hele jonge wiskundeleraar, die begon met een meetkundevraagstuk op het bord te tekenen, en dan had hij er genoeg van en zei: ‘Nico, kom jij maar hier en maak het verder’. Dat heeft heel kort geduurd want die zesde alfa was dus van najaar 1944, het begon eind augustus-begin september, eind oktober of begin november was de brandstof op, de electriciteit sloot ook af en, het was de laatste oorlogswinter, de school sloot en we werden naar huis gestuurd.

Universiteit

In mei '45 ging de universiteit van Groningen onmiddellijk weer open. Dat was heel mooi, want Groningen is nooit zo cultureel geweest als in die tijd. Je kon toen in Groningen propedeuse- en kandidaats-cursussen volgen voor natuurkunde in Delft (dat nog niet open was). Je had dus een geweldige menigte studenten die anders in Delft studeerden. Alle bioscopen draaiden drie voorstellingen per avond. Daar begon ik dus. Me aangemeld voor Vindicat,⁴ die hadden er een jaar tussengeschoven (ik was theoretisch van een half jaar ervoor) en ik ben scheikunde gaan studeren: daar ben ik grandioos in verzopen. Nu zou je zeggen: een depressie. Maar ondertussen was ik dan ook nog gekeurd voor de militaire dienst en buitengewoon dienstplichtig verklaard. Dat was heel leuk, ik hoefde me nergens ongerust over te maken, ik zou niet worden opgeroepen. Maar net op dit dieptepunt van mijn carrière werd ik dus wèl opgeroepen, want toen was er de Tweede Politie Actie in Nederlands-Indië. Toen had het leger aanvulling nodig in Nederland en dachten dat ze daar mensen zoals mij voor konden gebruiken. Dus ik trok naar Hoogeveen, een barakkenkamp. Toen had ik al een bril met glazen van min tien en min twaalf, ja. Dat was blijk-

³ Tegenwoordig HTS (Hogere Technische School).

⁴ Vindicat atque Polit is het Groninger studentencorps.

baar geen probleem. Ik was toen al wel zo slim en sabotagelustig om op de eerste dag van mijn indiensttreding een herkeuring aan te vragen. Ze hebben er drieëneenhalve maand over gedaan om dat verzoek in behandeling te nemen. Bij die herkeuring werd ik prompt afgekeurd. Ik heb dus het soldatenhemd drieëneenhalve maand gedragen. Daarvan hebben we nog de helft thuisgezet, want het was een hele koude winter (die van '46-'47) en de waterleidingen vrozen kapot. Dat kamp was eerder bij de Wehrmacht in gebruik geweest. Op de deurpost van het wachthuisje stond een serie telefoonnummers, en de wacht zei: 'Die kun je maar beter niet opbellen, dat zijn de prostituees van Hoogeveen'.

Daar in Hoogeveen moest je elke dag om zes uur opstaan, flink lichamelijk werk doen en zo, en dat is de beste therapie voor een depressief jongetje dat heeft gemerkt dat niet alles vanzelf gaat terwijl op de middelbare school alles wel vanzelf ging. Ik werd uit de dienst ontslagen en half mei ben ik weer naar Groningen getrokken en toen was het probleem: hoe nu verder? Want die beurs betaalde maar vier jaar en ze verwachtten uiteraard resultaat. Professor Terpstra, de toenmalige hoogleraar kristallografie, zei: 'Meneer Van der Wal, als u er toch mee ophoudt, het is uw laatste tentamen, geef ik u een voldoende', en zo kon ik overschakelen naar rechten. Ik kreeg nog drie jaar geld en moest dus een korte studie uitzoeken. Ik had dat gauw bekeken en dacht: 'Er zijn er maar twee: rechten en theologie'. Maar dominee, dat leek me toch niet mijn stijl. Dus dan maar rechten.

Dat was dus mei '47, in die gloeiend hete tijd, dan zat je in de trein met je jasje op een haak (ik was enige tijd spoorstudent), en als je door Groningen wandelde had je je jasje over je arm, maar als je de collegezaal binnenging had je je jasje aan: dat kon eenvoudig niet anders. Ik ging dus collegelopen, bij Scheltema,⁵ Beekhuis,⁶ Kreukniet.⁷ Scheltema was op dat moment bij Romeins recht net bezig met een uiteenzetting over tweede en verdere hypotheek op eenzelfde zaak. En ik was op dat moment net in het stadium dat ik het heel vreemd vond dat juristen bezit en eigendom van een zaak twee verschillende dingen vonden. Dus ik snapte daar helemaal niets van. Toch is het me op een of andere manier gelukt om de hele studie in drie jaar en drie maanden af te maken. Mei 1947 begonnen, juli 1950 doctoraal. Het betekende wel dat ik het corpslidmaatschap niet meer heb opgepakt en er geen sociaal leven naast had. Wel zag ik kans om ondanks al deze toestanden een volledig abonnement op het Groningse Orkest erbij te hebben. Jaargenoten waren geschandaliseerd dat ik op de avond voor mijn kandidaatsexamen naar een concert ging. Maar als die drie uur op die avond het nog moeten doen, dan kan het in ieder geval niet. De meeste studenten wilden dat echter niet geloven.

Dat moet er ook nog bij: het judicium voor mijn kandidaatsexamen. In die tijd ging je kandidaats zo: na een aantal vrijstellende examens deed je examen in oud-vaderlands

5 H.J. Scheltema (1906-1981), hoogleraar Romeins recht te Groningen 1945-1977. Zie ook E.W.A. Henssen, *Langs zelfgekozen paden* (Amsterdam 1992).

6 J.H. Beekhuis (1903-1988), hoogleraar burgerlijk recht te Groningen 1939-1967. Zie J.M. van Dunné et al., *Acht civilisten in burger* (Zwolle 1977).

7 P.B. Kreukniet (1899-1983), hoogleraar economie te Groningen 1939-1950 en daarna te Leiden (1950-1968). Zie *Biografisch Woordenboek van Nederland (BWN)*, III, p. 356 e.v.

recht, Romeins recht en economie. Dat waren dus Scheltema, Immink⁸ en Kreukniet, die voorzitter was, het woord decaan was nog niet uitgevonden. In die tijd had je nog het geheim van je cijfers. Het werd wel op de kaart gezet maar je niet verteld. Maar je moest een soort geheimtaal kunnen verstaan: ‘Meneer Van der Wal, we hebben met zeer veel genoeg naar uw examen geluisterd’ – dat is een negen, ‘met veel genoeg naar uw examen geluisterd’ – een acht, ‘we hebben na enige aarzeling besloten u toe te laten tot het doctoraalexamen’, een zes, ‘na ernstige aarzeling’ – een zes-min. Daar zaten Kreukniet, en ik (in mijn jacquet): ‘Meneer Van der Wal, we hebben met zeer veel genoeg naar uw examen geluisterd, met uitzondering van mij’. Ja, die economie was helemaal niets voor mij. Bovendien was het een handicap dat je voor Kreukniet economie uit het boek van een Oostenrijker, Hayek, moest leren. Hij was een echte ouderwetse rechts-liberaal en ik was in die dagen een zeer linkse socialist; dat is nu ook over, hoor.’

De wetenschap in

Hoe ik assistent bij Scheltema ben geworden? Ik kan het min of meer reconstrueren. Scheltema vond dat hij een *privatissimum* moest geven over Byzantijns recht.⁹ Dus hij hangt een papier op de deur van de Heymanszaal van het Akademiëgebouw, aankondigend dat hij thuis, bij hem zelf, eens in de week een paar uur Byzantijnse rechtsgeschiedenis dacht te geven. Ik zag dat en dacht: ‘Ik weet niet wat het is maar het lijkt me wel leuk, dus ik zet er mijn naam op’. Ik denk dat Scheltema het mij verteld heeft, in ieder geval mijn naam heeft er een poosje alleen opgestaan, en toen is Scheltema in het kwartiertje tussen twee opeenvolgende colleges gaan rondkijken, heeft drie of vier aardig uitzierende meisjes bij de arm gepakt, en zei: ‘U wilt zeker ook wel Byzantijnse rechtsgeschiedenis volgen?’ Met mij samen had hij er vijf bij mekaar en toen ging het beginnen. Dat was heel leuk, je kwam bij hem thuis, in de voorkamer, en dan ging hij een verhaal ophangen over de ontwikkeling van de Griekstalige bronnen van het Romeinse recht, te beginnen met Modestinus over de voogdij, en dan hij had hij nog die constitutie over het onderwijs in Constantinopel, en nog wat, in ieder geval, hij gaf daar nog een dictaat bij. Thuis had ik een *Corpus Juris*, niet een een Mommsen-Krüger, maar een verouderde, opgescharreld, en ik ging nakijken of de jaartallen klopten en schrijf erbij: ‘Scheltema zegt het is van 460 maar het is van 470.’ Toen, ik zweer het met de hand erop, per ongeluk heb ik mijn dictaatschrift bij Scheltema in de gang, bij die speeldoos, laten liggen, en na een week zei hij: ‘U hebt Uw spullen hier laten liggen, U miste ze zeker wel’. Maar hij had kennelijk erin gekeken, en ge-

⁸ P.W.A. Immink (1908-1965), hoogleraar oudvaderlands recht te Groningen 1946-1965. Zie BWN, III, p. 286 e.v.

⁹ Met Byzantijns recht wordt het recht aangeduid dat in het oostelijk deel van het Romeinse Rijk gold, tot 1453 als algemeen recht, daarna als het recht van de Griekse bevolking (waarvoor dan het in 1345 door Harmenopoulous opgestelde compendium van de *Basilica* (zie hierna), de *Hexabiblos*, als ‘wetboek’ diende tot in 1947 een nieuw burgerlijk wetboek werd ingevoerd. Als het begin van de periode van het Byzantijnse recht wordt wel het jaar 300, de verheffing van Byzantium door Constantijn tot rijkshoofdstad met de naam Constantinopel, of de regering van Justinianus (529-565) aangenomen. Van der Wal zelf laat in zijn met J.H.A. Lokin geschreven *Historiae iuris Graeco-romani delineatio* (Groningen 1985) het Byzantijnse recht in 300 aanvangen.

dacht: 'Die man kijkt na wat ik zeg', want een hele tijd later (ik had al kandidaats gedaan), toen ik hem al kwijt was als docent, komt er opeens een briefje, een half A4-tje, mijn naam en adres in de linker bovenhoek. En daaronder, zonder aanhef (hij wist kennelijk niet hoe mij aan te spreken en had geen zin het uit te zoeken): 'Gaarne had ik op een mijner volgende spreekuren een onderhoud met u. Scheltema'. Ik schrok me dood. Wat zou ik nou gedaan hebben? Nou, meteen de volgende maandag er naar toe. Ik klop aan, 'Meneer Van der Wal, gaat u zitten. Ik zou u wel als student-assistent willen hebben.' Ik zei: 'Graag professor'. Scheltema weer: 'Ik zou maar eens eerst met je ouders gaan praten als ik jou was.' Een poosje later vertelt mijn vader heel enthousiast aan een achterneef van hem, tevens jaargenoot van Scheltema, de apotheker Karst Dijkstra, die Scheltema goed kende (mijn vader wist dat Scheltema in Groningen gestudeerd had): 'Nico heeft een baantje in Groningen'. 'O', zei Dijkstra, 'bij wie?' 'Bij ene Scheltema geloof ik'. 'O', zei hij, 'dat treft hij, dat is de grootste gek van heel Groningen'.

Ik weet wel dat het studentassistentensalaris op contractsbasis in die dagen precies honderd gulden per maand bedroeg: ietsje minder dan de studiebeurs maar ik vond dit mooier, want de beurs kreeg je en dit niet. Scheltema zei: 'Eén keer in de week op maandagmiddag houd ik voor de studenten spreekuur en drie van de vier keer komt er niemand. Weet je wat we doen? Jij komt iedere maandagmiddag bij mij en dan bekijken we hoe ver we gevorderd zijn en als er een student komt ga je even op de gang staan'. Ik vond dat heel best. Ik kwam iedere maandag en na zo'n vier maanden had ik nog geen idee wat hij ervan vond: was hij tevreden of was hij het niet? Ik moest Byzantijnse handschriften van de *Basilica*¹⁰ lezen, kijken of ik het kon, foto's van handschriften naast de *Basilica*-editie van Heimbach¹¹ leggen en dan maar proberen, of bijvoorbeeld iets in het *Corpus Glossariorum*¹² op de universiteitsbibliotheek opzoeken. Daar leerde ik weer het bibliografische zoeken mee. Tot mijn stomme verbazing, na een week of twee begon het te komen, lukte dat. Maar ik had geen idee of hij tevreden was, tot hij zei: morgenmiddag krijg ik collega Roos op bezoek. Ik kom op de afgesproken tijd daar aan, klopte aan de deur, en hij zei tegen Roos: 'Mag ik je even mijn nieuwe kandidaats-assistent voorstellen, hij leest Griekse handschriften zoals jij en ik de krant'.

In die dagen was het zo dat Holwerda al volwassen met de *Basilica*-editie meedeed,¹³ ik was zeg maar krullenjongen: drukproeven meecorrigeren. Maar ik werkte aan mijn proef-

10 De *Basilica* (van *Ta basilika nomina*, de keizerlijke wetten) zijn een op last van keizer Leo de Wijze (866-912, keizer in 886) opgestelde verzameling van nog geldend recht uit de codificatie van Justinianus (d.w.z. uit de *Codex*, de *Digesten*, de *Instituten* en de *Novellen*), systematisch geordend in 60 boeken. Het gaat dan wel om de Griekse vertalingen en samenvattingen ervan, in het onderwijs opgesteld. Het geheel diende om de toegang tot de rechtsbronnen te vergemakkelijken; pas later kreeg de verzameling kracht van wet. Zie Van der Wal en Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio*, p. 81-87.

11 C.G.E. Heimbach (ed.), *Basilicorum libri LX*, Leipzig 1833-1850, met Heimbachs *Prolegomena* en *Manuale Basilicorum* (1870) en een supplementdeel van Ferrini en Mercati (1897), was de gangbare editie toen Scheltema het plan opvatte, een verbeterde uitgave te maken. Over die onderneming zie J.H.A. Lokin, 'Habent sua fata Basilica', in: *Subseciva Groningana* III (1989), p. 1-10.

12 G. Goetz (1849-1932), *Corpus glossariorum latinorum* (Leipzig 1888-1923), een uitgave in zeven delen van glossen (marginale opmerkingen) in middeleeuwse handschriften.

13 Zie hierna over het *Basilica*-project van Scheltema.

schrift. Ik was student-assistent, toen promotieassistent (200 gulden in de maand, maar geen pensioenrecht). Scheltema heeft mij toen neergezet in de mooie achterkamer ('het is gemakkelijker als je hier zit, dan kun je ook mijn boeken gebruiken en hoef je ze niet heen en weer te slepen') en toen ben ik begonnen aan het eerste deel van de A-serie van de *Basilica*.¹⁴ Dat deed ik helemaal alleen. Hij hield wel toezicht maar deed niet echt mee. Samen met Holwerda¹⁵ deed hij de Scholia,¹⁶ dat was in die tijd ook moeilijker. Het is nog toen ook even zo geweest dat Holwerda niet op de voorpagina van de A-serie wilde staan, want hij had er niet aan meegedaan; later is dat wel overgegaan.

Na mijn doctoraal was ik aan mijn promotie begonnen en die heb ik in drie jaar gedaan. Ik was lekker bezig en had nog wel langer willen werken 'maar ja', zei Scheltema, 'het moet afgelopen wezen, draai er maar een punt aan!' Gelijk had hij.

Verblijf in Rome

Mijn verblijf in Rome viel na mijn promotie. Ik was klaar met mijn proefschrift, ik was arm als een mier, en het proefschrift moest goedkoop gedrukt worden. Je had toen de merkwaardige toestand dat je subsidie voor het drukken kon krijgen van het ministerie voor Onderwijs, mits je je proefschrift liet drukken bij Excelsior in Den Haag. Die firma had een verbouwde schrijfmachine die een rechterkantlijn kon maken, en had een heel lelijk lettertje. Ze verzekerden mij in alle standen: 'Meneer, u hebt een studiebeurs' – het was zo'n uitwisselingsbeurs van de Italiaanse en de Nederlandse regering – 'u moet daar vóór één maart zijn, maar ik garandeer u dat u voor die tijd promoveert'. Dat ging dus prachtig fout. Ik ben op 27 februari naar Rome vertrokken, in 1953, en ondertussen werd mijn proefschrift nog steeds gedrukt. Ik ben dus 28 maart naar Nederland gereisd en op 30 maart gepromoveerd en daarna weer terug naar Rome. Dat was weer zo'n zenuwslopend bedoeinkje. Ik weet nog goed dat ik met mijn vader naar de beste kledingverhuur van Leeuwarden wandelde, want ik had wel een jacquet maar geen rok. Hij kwam met een streepjesbroek aanzetten en ik zei: 'Maar dat is geen rokkostuum'. Wat nu? Vervolgens naar de confectiezaak waar mijn vader al zijn kleren kocht, Käller in Leeuwarden, een uitgeweken Duitser, die daar een grote winkel had, een goede vriend van mijn vader, en die zei: 'Meneer Van der Wal, het kan zo gek niet gaan, ik zorg dat u voor overmorgen een rokkostuum hebt dat past.' En dat heeft hij klaargespeeld. Maar ik zat wel in de rats. Ik was op 28 februari net op tijd in Rome aangekomen om me te melden en de studiebeurs te kunnen krijgen, ik werd door al die Italianen doorgezaagd over: 'Wat is dat nou bij jullie, die wa-

¹⁴ De 17 delen van de editie vallen uiteen in tekst ('A I-VIII') en scholia ('B I-IX').

¹⁵ D. Holwerda (1920) was tot 1988 hoogleraar Grieks te Groningen en samen met de geïnterviewde vanaf het eerste uur medewerker aan de door Scheltema geëntameerde editie van de *Basilica*. Voor zijn bibliografie tot 1985 zie W.J. Aerts et al. (eds), *Scholia. Studia ad criticam interpretationemque textuum graecorum et ad historiam iuris graeco-romani pertinentia viro doctissimo D. Holwerda oblata* (Groningen 1985), p. 157-161.

¹⁶ De Scholia zijn marginale aantekeningen in de *Basilica* van latere commentatoren, die vaak uitleggingen van juristen ter toelichting van de Justiniaanse codificatie bevatten en als zodanig van groot belang voor het juiste begrip van de teksten. Ze zijn in een aparte reeks (de B-serie) uitgegeven.

tersnoodramp?’ In juni ben ik weer terug naar Nederland gegaan. Toen schijnt Scheltema georganiseerd te hebben dat ik als wetenschappelijk ambtenaar aan het werk kon.

In de handschriftenzaal van de Vaticaanse bibliotheek vervoegde ik me bij de zaalcustos, een Vlaamse Norbertijner monnik: ik hoefde dus niet meteen Italiaans te spreken. Hij verwees me naar een suppoost, die achter een soort toonbank zat om handschriften uit het magazijn te halen en aan de bezoekers te geven. Ik zei: ‘Ik wou graag de codex Vaticanus graecus 903 zien’ (een Basilicapalimpsest). Hij verbleekte en zei: ‘Maar dat handschrift ligt op de kamer van de kardinaal!’ Ik begreep er niets van: *de* kardinaal? en vroeg onnozelweg: ‘Kunt U dan niet aan de kardinaal vragen of ik het mag inzien?’ Hoofdschuddend verdween hij; even later kwam hij met een hoogrood hoofd terughollen en zei: ‘Meneer! U moet onmiddellijk bij de kardinaal komen!’ Dat bleek toen Giovanni Mercati¹⁷ te zijn, de vorige prefect van de bibliotheek, een internationale beroemdheid op ons vakgebied, die toen zes- of zevententachtig geweest moet zijn en in het Vaticaan woonde. Hij was niet gekleed zoals ik van een kardinaal verwachtte: een simpele zwarte soutane als van een dorpspastoor en zwarte hoge schoenen. Hij was allervriendelijkst: ‘U komt uit Groningen? Ik hoor dat ze daar bezig zijn met een uitgave van de Basilica; mooi dat daar eindelijk weer eens iets aan gedaan wordt. Toen ik samen met mijn overleden vriend, il compianto Ferrini,¹⁸ Basilicapalimpsesten¹⁹ probeerde te ontcijferen; laat eens kijken, dat was geloof ik in ’98 of ’99 ...’ Met een schok realiseerde ik me, dat hij over het geboortjaar van mijn vader praatte. Na ons gesprek maakte hij me wegwijs in de grote leeszaal van de bibliotheek, die langs de wanden een in twee verdiepingen opgestelde handbibliotheek heeft. Ik was toen 27, maar hij liep de steile ijzeren trapjes tussen die verdiepingen sneller op en af dan ik. Vanaf dat moment werd ik door het bibliotheekpersoneel met groot respect behandeld.

Op die reis kreeg ik een uitnodiging van Seidl²⁰ in Erlangen, de enige Duitse collega die Scheltema een goed hart toedroeg in die dagen, want Pringsheim en al die anderen zeiden: ‘Die snotneuzen uit Groningen kunnen toch geen Basilica uitgeven, daar moet toch een comité van degelijke oude Duitse professoren bij komen’ – zo ging dat – maar Seidl geloofde erin en schreef ook vriendelijke objectieve recensies, die anderen hadden meestal van die zure verhalen erover. Seidl was hoogleraar Romeins recht in Erlangen en zei: ‘Als die jonge Van der Wal in Rome zit en straks weer terug gaat naar Nederland, dan kan hij hier langs komen en dan kan hij meteen Daube²¹ ontmoeten. Die komt hier gastcolleges

17 G. Mercati (1866-1957). Voor zijn indrukwekkende bibliografie zie *Nel novantesimo anno del Cardinale Mercati 1866-1956* (Vaticaanstad 1956). Zie ook hierboven, noot 11.

18 C. Ferrini (1859-1902). Zie thans D. Mantovani (ed.), *Contardo Ferrini nel I centenario della morte. Fede, vita universitaria e studio dei diritti antichi alla fine del XIX secolo* (Milaan 2003).

19 Een palimpsest is een handschrift dat over een vroegere tekst, die verwijderd is, geschreven is. Met behulp van chemische middelen of met behulp van UV-licht is het vaak mogelijk de verwijderde tekst weer (ten dele) te lezen. Aangezien schrijfmateriaal als perkament duur was, gebruikte men vaak op deze manier het perkament van teksten die men niet meer voor belangrijk hield.

20 E. Seidl (1905-1987), hoogleraar Romeins recht te Erlangen, vanaf 1958 te Keulen. Zie *Zeitschrift der Savigny Stiftung, Romanistische Abteilung* 106 (1989), p. 766-773.

21 D. Daube (1909-1999) was als rechtshistoricus in zowel het Joodse, het Griekse en het Romeinse recht thuis en onder andere als hoogleraar in Oxford werkzaam. Zie *Zeitschrift der Savigny Stiftung, Romanistische Abteilung* 118 (2001), p. XIV-LII voor de necrologie door zijn leerling A. Rodger.

geven.’ Dit onbelangrijke verhaal is toch altijd wel mooi want ik wandelde in mijn onschuld naar het allergrootste reisbureau en zei tegen de juffrouw: ‘Ik wil met de trein naar Holland met een onderbreking in Erlangen.’ Ze nam een groot boek, de buitenlandse verbindingen met Italië, begon erin te bladeren en werd steeds zenuwachtiger, haar hoofd werd steeds roder en opeens pakt ze het boek, schuift het over de toonbank en zegt: ‘È un regalo’ (het is een cadeautje). Zoek het zelf maar uit! Ik heb het meegenomen en zelf uitgezocht. Ik reis dus naar Erlangen. Seidl had zoals zoveel Duitsers geen huis met een loegekamer en had me, heel comfortabel, ondergebracht in een kamer in het ziekenhuis: in de kliniek voor huid- en geslachtsziekten. Dan kom je als jong broekje van een jaar of 25 met groten als Seidl en Daube in een collegezaal waar bij binnenkomst alle studenten prompt opstaan en beginnen te applaudisseren. Dan denk je: zijn dat studenten? Geruite houthakkershemden en korte broeken? De volgende ochtend ging ik weg en ik kocht ten afscheid bij een bloemenstalletje een grote bos bloemen en deed daar een kaartje aan met de groeten aan mevrouw Seidl. Die was er wel, maar enige jaren ervoor met slaande ruzie van hem gescheiden. Ik kreeg een zeer keurig briefje terug: ‘Sie haben mir sehr schöne Blumen geschenkt: meine Mutter hat sich sehr über sie gefreut.’ Later is hij naar Keulen gegaan.

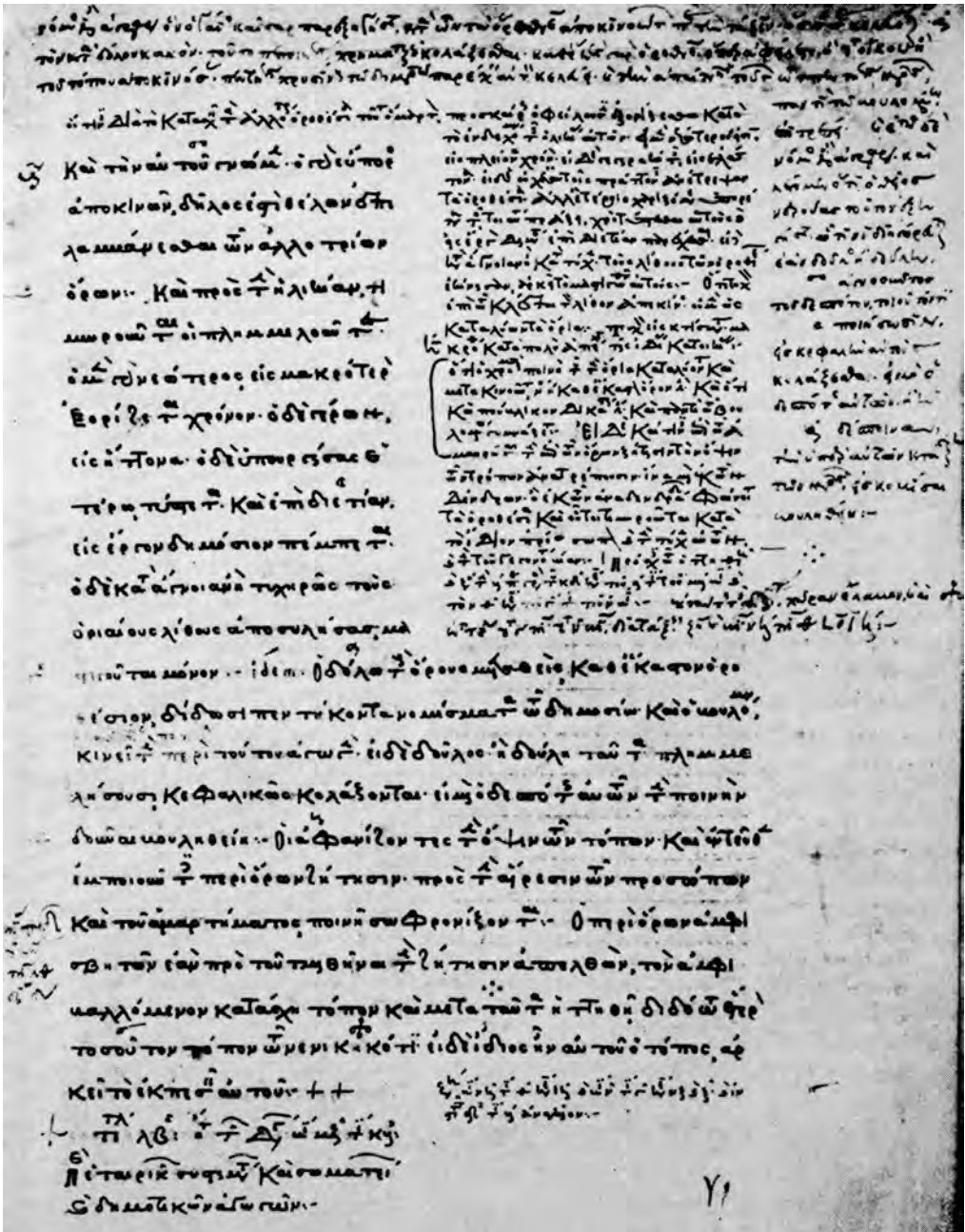
De Basilica

Dat Basilica-project was typisch iets voor Scheltema. De geleerde wereld was niet gelukkig met de Heimbach-editie (zie noot 11), maar er heerste onenigheid over hoe een nieuwe editie moest worden aangepakt en wie dat zou moeten doen. Scheltema was toen in de oorlog gewoon op eigen houtje ermee begonnen, in de gedachte dat al die discussie ons niet verder tot de gewenste nieuwe editie bracht. Die nieuwe editie was noodzakelijk omdat men tot een gefundeerde tekstkritiek van de Romeinse rechtsbronnen zoals in de justiniaanse codificatie verzameld wilde komen: omdat in Duitsland het BGB het einde van de gelding van het Romeinse recht op basis van de middeleeuwse tekstoverlevering had ingeluid was dat nu mogelijk geworden. Maar daarvoor was het weer noodzakelijk om over een betrouwbare uitgave van de Griekse vertalingen, samenvattingen en commentaren uit de tijd van Justinianus en later te beschikken, die later bij de samenstelling van de Basilica gebruikt waren. Omdat zo’n onderneming zonder een goede filoloog niet te doen is, had hij er al snel Holwerda bijgehaald. Scheltema’s initiatief werd echter aanvankelijk zeer sceptisch ontvangen. Hij heeft echter wel gelijk gekregen: zonder hem hadden we nog steeds geen nieuwe uitgave gehad.²²

Wat Gerbenzon²³ over het weglaten van varianten bij het maken van de Basilica-editie zegt, dat heeft hij toch anders gezien dan het was; er was niet zozeer sprake van varianten.

²² Over die onderneming zie J.H.A. Lokin, ‘Habent sua fata Basilica’, in: *Subseciva Groningana* III (1989), p. 1-10.

²³ Zie het interview met de Groninger hoogleraar rechtsgeschiedenis P. Gerbenzon (1920) in *Pro Memorie* 3.1 (2001), p. 3-18, in het bijzonder p. 13.

Bladzijde (f. 153 R) van het Basilica-handschrift Codex Parisinus graecus 1350 met scholiën (aantekeningen in de marge) van twee schrijvers ('handen'). Uit: N. van der Wal en J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453* (Groningen 1985), afbeelding VIII. Afgebeeld is een bladzijde met het einde van Basilica 60,31 over 'het verplaatsen van een grenssteen' en de rubriek van 60,32 'corpora en collegia en actiones populares'.

Wat hij zeer goed bekeken heeft, en daar was hij altijd zeer verbaasd erover, was dat wij altijd zorgvuldig letten op wat er staat in woorden en letters, maar de interpunctie van de handschriften vrijwel volledig negeerden.²⁴ Ik krijg ook vaak de indruk dat een Griekse copïist uit de dertiende eeuw ook komma-moe wordt. In die Friese handschriften komt het naar Gerbenzons eigen zeggen erg op dat soort dingen aan. Hij kwam altijd met het mooie voorbeeld van de drie schepen ‘hardegarijpturf’ (turf uit Hardegarij of harde turf uit Garij?) aandragen. Maar in Griekse handschriften komt de interpunctie doorgaans niet van de auteur van het overgeschreven werk. Wij zijn nu bezig met een editie van Theophilus (een Grieks leerboek voor eerstejaars rechtenstudenten uit de zesde eeuw);²⁵ ik heb daarbij in de oudste handschriften de indeling van de tekst in alinea’s bekeken: die bleek in ieder handschrift verschillend en er zit totaal geen systeem in; soms begint zelfs een nieuwe alinea midden in een zin. Maar varianten verwaarlozen, dat hebben we nooit gedaan. Nou gooi ik natuurlijk mijn eigen glazen in zoals Bernard dat pijnlijk heeft bemerkt toen wij ons samen op een uitgave van de Tripartita stortten;²⁶ maar bij de Basilica heb je bijna altijd maar één handschrift. Dan heb je nog die Synopsis²⁷ en zo, en daar heb je nog een punt: dan heb je een uitgave van die Synopsis van Zachariae²⁸ uit het midden van de negentiende eeuw, op basis van één niet al te goed handschrift, en ja, eigenlijk zou je van deze Synopsis eerst een betere editie moeten maken voor je deze uitgave voor de Basilica gebruikte, het zijn teksten uit de Basilica in een andere volgorde, maar ja, we hebben ons toch tevreden moeten stellen met die gedrukte tekst en vaak vraag je je dan af: ‘Zou dit een variant of een drukfout van Zachariae zijn?’ Maar als je eraan zou moeten beginnen om al die testimonia, waarin stukjes van de Basilica zitten eerst allemaal nog eens zelf opnieuw goed uit te geven, dan waren we over honderd jaar nog bezig. En dan mag ik wel slecht in economie zijn, maar de wet van de verminderende meeropbrengst ken ik.

Soms wordt gezegd: ‘Waarom hebben jullie bij al dat werk aan de tekstuitgave niet meteen een vertaling van de Basilica gemaakt’. Maar ik denk dan: ‘Een bijvoorbeeld Duitse vertaling van een Griekse vertaling van Latijnse teksten?’ Ik ben zelf ook niet overtuigd – anderen zullen het daar niet mee eens zijn – van het nut van Jop Spruits onderneming.²⁹ Als je het intellectuele niveau hebt dat je geïnteresseerd bent in deze teksten, dus het Corpus Iuris en de Novellen, dan moet je toch ook wel in staat zijn hetzij de Franse hetzij de Duitse vertaling te gebruiken. Of zijn die zo slecht? Die oude Duitse is inderdaad slecht, dat hebben we gemerkt. Dus toch misschien wel.

24 Het voorbeeld van Gerbenzon was ‘hardegarijpturf’ en betrof alleen het aan elkaar schrijven van de woorden. In de Basilica-handschriften gebeurt dit ook, maar het Grieks kent wel als interpunctie de bovenpunt, die als komma dient. De verbazing van Gerbenzon, dat dan niet tenminste daar aandacht aan geschonken werd, is dan begrijpelijk.

25 De zogenaamde *Paraphrasis Institutionum*.

26 De geïnterviewde heeft samen met de tweede interviewer een editie gemaakt van de *Collectio Tripartita*: N. van der Wal – B.H. Stolte (eds), *Collectio Tripartita. Justinian on religious and ecclesiastical affairs* (Groningen 1994).

27 *Synopsis Basilicorum Maior*, een op alfabet van trefwoorden gerangschikte verzameling van fragmenten van de Basilica en daarom een belangrijke bron van testimonia (tekstoverleveringen) voor de editie van de Basilica.

28 K.E. Zachariä von Lingenthal (1812-1894), eminent Byzantinist die o.a. *Ius Graeco-Romanum* (Leipzig 1856, 1891) publiceerde.

29 De vertaling in het Nederlands van de bronnen van het Romeinse recht, en van het Corpus iuris civilis in het bijzonder.

Naast de Basilica

Je probeert een argument achter de teksten te vinden. Je noteert jarenlang heel braaf de slotclausules van de posttheodosiaanse Novellen³⁰ en wat er verder van dat spul nog over is, over de verspreiding van wetsteksten uit het bestuurscentrum naar de provincies, de appreciëring ervan op plaatsen waar de mensen ze kunnen lezen, maar dan denk je: ‘Alles mooi en goed, maar hoeveel procent van die mensen konden lezen?’ Wat dat betreft zit ook het moderne staats- en administratief recht vol met fossielen, zoals ‘Wij Beatrix, gehoord de Raad van State enz.,’ en ‘allen die dit horen of lezen, saluut!’ Wie hoort nog de wet voor-gelezen worden? Dat was toen ook zo. De tweetaligheid was ook zo iets: dat vond ik ook heel interessant, vooral omdat je daardoor de vreemdste misverstanden tegenkomt. De eerste keer dat mij dat opviel was – lach niet, het heeft niets met ons vakgebied te maken – in ‘De familie Kegge’ in de *Camera Obscura*. Grootmoeder Kegge, een Engelstalige Suri-naams-Creoolse, leest in haar Bijbel de bekende Paulustekst over geloof, hoop en liefde: *faith, hope and charity*. ‘Charity?’ dacht ik toen ik dat las, ‘dan gaat het dus niet over de liefde tussen man en vrouw, maar alleen over de Christelijke naastenliefde’. Zo merkte ik voor het eerst dat dezelfde tekst in verschillende vertalingen een heel andere kleur kan krijgen. Een prachtig voorbeeld vond ik ook de stipulatie-clausule die aan een contract wordt toegevoegd: *kai eperotètheis homologèsen* – ‘De schuldenaar heeft gevraagd zijnde toegestemd’. Maar dat zetten ze rustig onder een testament! Alsof het een overeenkomst is.³¹ Het betekent in feite dat de erflater aan de notaris heeft gezegd: ja, zo is het, zo had ik het willen hebben. Je moet bedenken: de Grieks sprekenden kregen een vreemd recht in een vreemde taal opgelegd, terwijl ze Grieks superieur vonden. Daar moeten ze dan mee om leren gaan. Hoe deden ze dat? Leerden ze daarvoor Latijn? Hoeveel leerden ze? Met het *Fragmentum Dositheanum*³² heb ik heel weinig gedaan, dat zou nog eens moeten. Ik heb het idee dat deze teksten al zo vaak heen- en weer vertaald zijn dat je het origineel niet meer terugvindt. Maar er zijn allerlei van die dingen. Zijn er niet ook papyri met interlineair *kata podas*, waaruit de moeite met het Latijn blijkt?³³ Het moet voor die mensen een geweldige last geweest zijn; dat heb ik in mijn oratie³⁴ indertijd al aangegeven: in de tijd van Justinianus kwam het bevel dat alle stukken voor de rechtbank in het Latijn opgesteld moesten zijn. Het blijkt dan dat ze alleen maar het relaas van de akte in het Latijn stellen: ‘*Apollo-nius advocatus dixit*:’ en dan verder in het Grieks. Het hele stuk moet in het Latijn maar ze zetten alleen de omlijsting in het Latijn. Het is natuurlijk een hele creatieve interpretatie

30 Keizerlijke constituties uitgevaardigd door keizer Theodosius II en zijn opvolgers na de *Codex Theodosianus* (438).

31 De stipulatie is een overeenkomst welke door het bevestigende antwoord van de debiteur in spe (‘ja, ik beloof’) op een vraag van de crediteur in spe (met de verplichting erin geformuleerd: ‘beloof je ...?’) tot stand komt.

32 De *Hermeneumata Dositheana* is een verzameling uit de derde eeuw n.Chr. van excerpten uit diverse waarschijnlijk oorspronkelijk Latijnse geschriften met een vertaling in het Grieks ernaast, ten behoeve van het onderwijs in het Latijn of Grieks en toegeschreven aan een onbekende leraar Dositheus. Een zo’n excerpt is uit een inleidend juridisch werkje genomen en staat bekend als het *Fragmentum Dositheanum*.

33 Een *kata podas* (‘op de voet’) is een vertaling waarbij steeds boven een woord de vertaling ervan wordt gezet en er op deze manier in een tekst tussen de regels een vaak vreemd lopende vertaling tot stand komt.

34 *Tweetaligheid en recht in het Romeinse keizerrijk*, z.p., z.j. [1976]. Zie ook zijn afscheidscollege *Lees maar, er staat niet wat er staat*: gebruik en misbruik van vertalingen in het kerkelijk recht van het laat-Romeinse rijk [Groningen 1990].

van het voorschrift. Maar het Grieks was in de zesde eeuw nog niet zo dominant als later toen het Byzantijnse rijk was ineengeschrompeld. Je verkijkt je er ook snel op dat er in Constantinopel nog altijd een Latijn sprekende bovenlaag was. Ik weet niet of ik dat ook in mijn oratie gezegd heb maar het lijkt heel erg op het Wenen van de 18e eeuw: een hele troep Italiaanse operazangers, dichters, Metastasio en anderen hebben tientallen jaren in Wenen gewoond en nooit Duits hoeven te leren. Ik kan het niet bewijzen maar het lijkt me dat in de Oudheid het Grieks de rol vervulde die het Frans later in Europa had: de taal die ieder fatsoenlijk mens naast zijn eigen taal moest beheersen.

Volterra³⁵ had een theorie over de verkortingen van de teksten in de Codex Theodosianus. Volgens hem lijken de daarin opgenomen teksten namelijk helemaal niet op de originalen. Ik ben daarop ingegaan in een artikel over de stijl van de constituties waarin ik hem aanviel; dat heb ik hem maar eerst toegestuurd, met een briefje: ik ga nogal tekeer tegen uw theorie en voordat ik het publiceer wil ik graag dat u het zelf leest want het is mogelijk dat ik het helemaal verkeerd begrijp en bovendien vind ik het niet meer dan beleefd. Dat was een eerste ontwerp in zelfgebakken Duits. Ik kreeg een brief van hem terug met: een mooi artikel meneer Van der Wal, ik hou het hier en we zetten het in het *Bullettino*.³⁶ Ik schreef in paniek een brief terug: als u dat doet, wilt u dan alstublieft iemand vinden die even kijkt of dat Duits wel goed is? Het is ongecorrigeerd. Hij heeft het zo afgedrukt als ik het geschreven had. De collega's in Frankfurt hebben zich rot gelachen, maar ze begrepen het wel. Mommsen was niet zo genereus als Volterra. Toen Wlassak³⁷ zijn theorie over het *iudicium legitimum* in een artikel overhoop haalde, heeft hij ervoor gezorgd dat deze niet in het *Zeitschrift der Savigny-Stiftung* publiceren kon. Feit is wel, dat Wlassak in allerlei obscure blaadjes publiceerde. Volterra was niet zo. Wlassak was een goede romanist en onderschat. Hij was de eerste die liet zien wat de *litis contestatio* is en heeft allerlei op scherp gesteld.

Volterra meende dus dat de tekst van de constituties in de Codices sterk van het oorspronkelijke afweek. Maar je kunt aan de hand van enkele constituties laten zien dat de body van de tekst vrijwel gelijklopend is overgeleverd, alleen de in -en uitleidende krullen, de toeters en bellen van de briefvorm zijn eraf gesneden. Precies hetzelfde heb je, en daarom vond ik het teleurstellende literatuur, bij de *Variae* van Cassiodorus.³⁸ Die heeft alle publicatieregelingen, die je aan het eind verwacht, eruit gelaten. Hij wilde een voorbeeld geven van hoe je mooi Latijn schreef. Gelukkig heeft hij het niet zo erg gedaan als Ennodius³⁹ die zo trots was op zijn naam dat hij Latijn wilde maken met knopen erin (Ennodius

35 E. Volterra (1904-1984), hoogleraar Romeins recht te Bologna, vanaf 1951 te Rome, verder vice-president van het Constitutionele Hof. Zie *Zeitschrift der Savigny Stiftung, Romanistische Abteilung* 104 (1987), p. 918-926.

36 'Die Textfassung der spätromischen Kaiser Gesetze in den Codices', in: *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* 83 (1980), p. 1-27.

37 M. Wlassak (20.8.1854-24.4.1939), vanaf 1900 hoogleraar in Wenen. Zie *Zeitschrift der Savigny Stiftung, Romanistische Abteilung* 60 (1940) p. IX-XLV voor de necrologie door L. Wenger.

38 Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (490-ca. 585), uit een aanzienlijke Romeinse familie, was onder meer *magister officiorum* en Pretoriaans Prefect van de Oostgothische koningen Theoderik en Athalarik, en schreef in deze functie brieven en edicten (ook voor de koning) die omstreeks 537 als de *Variae* gebundeld gepubliceerd zijn.

betekent 'goedgeknoopt'). Dat grapje maakt zichzelf! Dat een brief in de Oudheid een bepaalde vorm had, met vaste begin- en slotformules, ontdekte ik tijdens het schrijven van een artikel door een publicatie van een Nijmeegse collega (A.A.R. Bastiaensen), die de briefvorm bij de vroege Christenen beschreef. Van die man heb ik heel wat opgepikt. Dat heb je als je van de bèta-kant in dit vak komt: van allerlei kanten zitten er gaten in je ontwikkeling.

In mijn artikel over Edict en *lex edictalis*⁴⁰ betoogde ik dat *edictalis* 'de kracht van een edict hebbend' en niet 'edict' betekent. Daar ben ik volstrekt van overtuigd maar het is het enige niet bewijsbare in het hele stuk. En al zeg je dat ik dat goed aanvoeld heb: ik ben erg bang voor goede gevoelens want die had Honoré⁴¹ ook. Het is niet de manier om iets te bewijzen.

Waarom de Byzantinistiek?

Ik ben dus min of meer per ongeluk in het Byzantijnse recht verzeild geraakt. Iets anders heb ik nooit geprobeerd. Toen ik er eenmaal inzat dacht ik: 'Dit is precies wat ik moet hebben.' Ik ben geen man voor vlotte praatjes en zaken doen, of de advocatuur. Ook wat andere perioden in de rechtsgeschiedenis betreft: ik voelde me bij de Byzantijnen als een vis in het water. Wat mij aantrekt in de Byzantijnse cultuur is, wat zwaar overdreven, de weerzinwekkendheid. Ik bewonder haar in ieder geval helemaal niet. Een eye-opener was toen ik voor de eerste keer in de godsdiensttwisten in de zesde eeuw verzeild raakte, die ook hun neerslag in de wetgeving vonden met al die ketterij. Je denkt: wat een merkwaardige muggezifterij, waarom deden die mensen dat nou? Maar we hadden toen nog vrij recent (in 1944) hier in Nederland de tweede splitsing in de Gereformeerde Kerk meegemaakt en ik dacht: dat kan dus toch nu ook nog. Maar goed: dit was wat ik goed kon en dat heeft Scheltema ook goed aanvoeld. Soms zei ik: 'Moet ik geen college geven?' En dan zei hij: 'Doe jij nu maar wat je goed kan, de rest doe ik wel.'

De samenwerking met Frankfurt⁴² was goed, maar ik was geneigd toch meer bij Scheltema te blijven. Het was een verrijking maar toch. Het was natuurlijk een rare zaak met die Justiniaanse codificatie. Een wetgeving die de Grieken niet meer konden lezen: hoeveel begrepen ze daar nog van? Het was goed dat de Frankfurters daarover gingen nadenken. Maar wij dachten: slecht uitgegeven teksten moeten eerst maar eens goed uitgegeven worden. Wat daar dan mee gedaan werd, hoe werd het toegepast: daar dachten we nog niet over.

39 Magnus Felix Ennodius (473/4-521), uit de aanzienlijke familie der Anicii, was een dichter die tijdens de regering van Theoderik (zie voorgaande noot) in Italië leefde.

40 'Edictum und lex edictalis. Form und Inhalt der Kaisergesetze im spätrömischen Reich', in: *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 3ième Série 28 (1981), 277-313.

41 T. Honoré, onder meer bekend van een serie onderzoeken over de compilatie van de Digesten en de taal en stijl van de Romeinse juristen, onderzoeken waar Van der Wal niet veel mee op heeft: zie de tekst hieronder.

42 Gedoeld wordt op de groep rond D. Simon, destijds hoogleraar Romeins recht en later onder meer directeur van het Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt am Main, de 'Forschungsgruppe Byzantinisches Recht'.

Ik ben in zoverre dan ook in het spoor van Scheltema gebleven: het belangrijkste van die Byzantijnse teksten is voor mij dat je ze kunt gebruiken voor het interpreteren van de eraan ten grondslag liggende Latijnse teksten. De ontwikkelingen van na 565 vind ik heel leuk en interessant, maar ze blijven voor mij bijzaak. Daarachter ligt de wens, de Byzantijnse bronnen voor de studie van het Romeinse recht te gebruiken: dat is wat we in Groningen doen. Als je me vraagt, wat is de periode waarvan je verstand denkt te hebben, dan is dat de periode van 300 tot 600. Daar krijg je wel een ander soort beoefening van het Byzantijnse recht. En ik denk ook inderdaad wel dat de juristen uit de tijd van Basilius de Macedoniër⁴³ en verderop niet zo scherp en dogmatisch gedacht hebben, maar ik heb wel zo'n idee dat de juristen uit de tijd van Justinianus wel begrepen zouden hebben dat de *Basilica* niet een codificatie was. Er zijn mensen die zeggen: codificatie is een modern begrip en dat kun je hier niet toepassen,⁴⁴ maar het blijft een feit dat pas na jaren, bij een proces over de benoeming van de bisschop van Amisos (in 1169), besloten werd dat de *Basilica* als wetboek voorrang hadden op de oude wetsteksten uit Justinianus' tijd; tot dan toe was het omgekeerd geweest. Deze controversale bewijst naar mijn idee, dat de mensen ook in deze late tijd nog een idee moeten hebben gehad van het verschil tussen de formele gelding van een door de keizer uitgevaardigde wet omdat die als wet uitgevaardigd is, en de sociologische gelding ervan omdat de mensen zich eraan houden.

Een buitenstaander zou mijn carrière saai vinden: een proefschrift, de *Basilica*, het *Manuale* op de Novellen.⁴⁵ Scheltema zei: 'Het is allemaal zo'n warboel in de Novellen, zou er niet een register op te maken zijn?' Ik wist niet waar ik aan begon. De trefwoorden vinden, en steeds zo maken – het ging in het Frans – dat ook een niet-Fransman zijn weg erin vinden kan, met de rechtstermen. Dat was niet zo gemakkelijk. Je kunt toch niet het moderne begrippensysteem zo maar erop loslaten. Zo kan 'kanon', een kerkelijke regel, ook een jaarlijkse uitkering betekenen, of de pacht, en dan wordt een uitdrukking als 'ius privatum salvo canone' erg moeilijk onder te brengen.

Of ik de *Basilica*-uitgave als de grootste prestatie zie? Nee, want zo'n *Basilica*-uitgave, als je dat wat bot bekijkt is het toch niet meer dan een tekst lezen en overschrijven. Maar goed, je moet wel weten waar het over gaat, ook als er maar één handschrift is. Je leert zelfs, en dat is heel vreemd, dat je een taalgevoel kunt ontwikkelen voor de schrijftaal van mensen die ettelijke eeuwen eerder geleefd hebben. Het komt een enkele keer voor dat Fabrotus in

43 Byzantijns keizer (876-886), onder wiens regering een begin is gemaakt met de samenstelling van de *Basilica*.

44 Het tegenwoordige begrip codificatie houdt in, dat een codificatie exclusieve werking heeft en dus alle vroegere wetgeving op het door de codificatie bestreken gebied afschaft. In de Oudheid was een codificatie een verzameling van (eventueel alleen nog geldende) rechtsregels, die echter hun rechtsgeldigheid op grond van hun uitvaardiging behielden, zodat bijvoorbeeld het *lex posterior derogat legi priori*-beginsel toegepast kon worden. Men zou dan eerder van een compilatie kunnen spreken, ware het niet, dat dergelijke compilaties in de praktijk trekken van een codificatie ontwikkelden, eventueel geholpen door een verbod, een wetstekst anders dan uit de compilatie te citeren.

45 *Manuale Novellarum. Aperçu systématique du contenu des Novelles de Justinien* (Groningen – Amsterdam 1964, 2de druk Groningen 1988).

zijn uitgave⁴⁶ een Latijnse tekst die de *Basilica* weglieten zelf in het Grieks heeft vertaald en toegevoegd: dat merk je onmiddellijk, dat loopt niet. Dat is een opmerkelijke ervaring. Er is iemand geweest die dacht dat je met de *clausula* (proza-versmaat) via het ritme interpolaties in de *Digesten* kon vinden. Die is wel uitgelachen. Honoré heeft voortreffelijke dingen over Tribonianus⁴⁷ geschreven, maar als je dat *Emperors and Lawyers*⁴⁸ ziet, waar hij praktisch per jaar vaststelt welke auteur een tekst gemaakt heeft, op grond van stijlkenmerken waarvan ik denk dat het helemaal geen stijlkenmerken zijn, dan denk ik: ‘Nou nee, zo kan dat toch niet’. Dat lijkt mij heel gevaarlijk. Als ik nu terugkijk, dan heb ik waarschijnlijk nog de meeste voldoening over mijn *Manuale*. Het schijnt dat dat toch voor veel mensen een goed en bruikbaar hulpmiddel is.⁴⁹

46 Carolus Annibal Fabrotus (1580-1659) publiceerde de eerste uitgave van de *Basilica*: *Toon Basilikoon biblia LX* (Parijs 1647).

47 A.M. Honoré, *Tribonian* (Londen 1978); Tribonianus was van 530-532 en 534-545 *quaestor palatii* (een ambt, te vergelijken met dat van een kanselier) van Justinianus en voorzitter van de commissies die Justinianus' codificatie doorvoerden.

48 A.M. Honoré, *Emperors and Lawyers* (2e druk Londen 1990).

49 De vierde aflevering van *Subseciva Groningana* (1990), ‘*Novella Constitutio*’, is een feestbundel opgedragen aan Nico van der Wal. Zij bevat ook zijn bibliografie tot 1990.

PIET PESTMAN: INTERVIEW MET EEN PAPHYROLOOG TUSSEN MENS EN RECHT IN HET OUDE EGYPT

‘Wat mij bijzonder interesseert in het Egyptische recht is de mens die achter de contracten zit.’

‘Men moet de teksten laten spreken.’

Pieter Willem Pestman werd in 1933 in Amsterdam geboren uit voor die tijd vrij progressieve ouders. Zijn vader studeerde rechten, kwam als secretaris bij de Nederlandse Vereniging van Brandverzekeraars in het verzekeringsrecht terecht en kreeg in 1938 een functie bij een verzekeringsmaatschappij in Utrecht. Het gezin verhuisde toen naar Bilthoven. De ouders Pestman kozen daar voor hun kinderen de beste school uit en dat was De werkplaats van Kees Boeke, een bevlogen Quaker en een uitzonderlijk pedagoog. Omdat Boeke het niet eens was met het starre klassieke onderwijs van toen, dat de ontplooiing van de individuele leerling in de weg stond, had hij in 1929 zijn eigen school opgericht: géén klassikaal onderwijs en veel aandacht voor de individuele leerling en voor de ontwikkeling van de gemeenschapszin. Pestman studeerde rechten te Utrecht en Leiden, specialiseerde zich in de Griekse en demotische (juridische) papyrologie en promoveerde in 1961 bij David op Marriage and matrimonial property in ancient Egypt: a contribution to establishing the legal position of the woman (Leiden 1961). Hij was van 1969 tot 1998 hoogleraar in de Juridische Papyrologie aan de Universiteit Leiden.

Jeugd en studie

De werkplaats was een geweldige school. Ik ben er als kleuter in 1938 gekomen en tot halverwege de middelbare school, in 1948, gebleven. (Ik móést wel naar een andere school, omdat de ‘werkplaats’ toen nog geen recht had eindexamen af te nemen.) In die tien jaren heb ik heel veel geleerd: achteraf gezien is dit van beslissende invloed geweest op de wijze waarop ik later voor het Papyrologisch Instituut heb gewerkt.

Mijn vader had eigenlijk heel graag oude talen willen studeren, maar dat kon niet om financiële redenen: hij moest een kortere studie kiezen en het werd dus rechten. Geen wonder dat hij vond dat ik moest gaan studeren wat ik zelf wilde. Ik vond oude geschiedenis interessant en vooral archeologie. Hij bracht mij toen in contact met de hoogleraar in dat vak in Utrecht. Maar het bleek dat er geen zelfstandige studie archeologie bestond (nu wèl, maar toen was het anders): je moest eerst oude talen, kunstgeschiedenis of algemene geschiedenis studeren. Dat trok mij niet erg aan. Toen zei mijn vader: ‘Als ik je mag adviseren, ga dan rechten studeren. Dan kun je daarnaast doen wat je wilt.’ Dat was een grappig

advies uit de mond van iemand die zelf eigenlijk geen rechten had willen gaan studeren (maar hij heeft later gezegd dat hij blij was dat hij geen oude talen had gestudeerd maar rechten). Ik heb zijn advies gevolgd en zo ben ik dan in de juridische studie terecht gekomen. En daar heb ik nooit spijt van gehad. Integendeel!

In 1951 ging ik rechten studeren in Utrecht waar ik mijn kandidaatsexamen heb gehaald. Daarnaast hield ik mij bezig met de oudheid. Een van mijn hoogleraren in Utrecht was Feenstra, die inleiding en oud-vaderlands recht doceerde totdat hij als opvolger van J.C. van Oven naar Leiden werd geroepen.¹ Iemand die ik had leren kennen bij een opgraving in Rome regelde voor mij een onderhoud met Feenstra die tegen mij zei: ‘Als je werkelijk rechten met de oudheid wilt combineren dan moet je dat structureren. Dat kan heel goed met rechtsgeschiedenis en daarvoor zijn er in Leiden vele mogelijkheden.’ En dat bleek zo te zijn. Ik volgde hem naar Leiden waar hij mij in contact bracht met David.² Deze legde mij uit dat je voor de bestudering van antiek recht originele juridische teksten moet kunnen

¹ Zie het interview met Feenstra in *Pro Memorie* 5.1 (2003), p. 3-34.

² M. David (1898-1986), in 1930 Privatdozent te Leipzig voor oud-oriëntaals en Romeins recht, naar Nederland uitgeweken in 1933, vanaf 1934 privaatdocent te Leiden, vanaf 1937 te Leiden eerst bijzonder, na de oorlog gewoon hoogleraar in de oudsemitische, hellenistische en joodse rechtsgeschiedenis. Zie *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 55 (1987), p. 217-219; *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 105 (1988), p. 989-997.

ontcijferen, vertalen en interpreteren. Daarvoor is een gedegen talenkennis vereist.

David besprak de voor- en nadelen van de verschillende rechtsstelsels die ik in Leiden zou kunnen bestuderen, van Babylonisch tot Oudchinees. Dat was mooi want dat maakte een objectieve indruk; maar uiteindelijk werd ik toch ergens naar toe gestuurd: naar het oude Egypte. Dat is, zei David, een ideaal – en nog vrijwel onontgonnen – gebied voor rechtshistorisch en rechtsvergelijkend onderzoek. Daar is een eeuwenoude traditie van inheems Oud-Egyptisch recht (vanaf ca. 2400 v.Chr.), waarnaast met de verovering van het land door Alexander de Grote (in 323 v.Chr.) Grieks-Hellenistisch recht komt. Dit is een onderzoeksgebied met toekomst, voegde David daaraan toe, want degenen die Griekse teksten bestuderen (de papyrologen)³ weten maar zelden iets van de Egyptische teksten. Er was maar één uitzondering en dat was de Duitse rechtshistoricus Seidl. Hij heeft voortreffelijke boeken geschreven over de verschillende juridische tradities in Egypte maar hij werd niet zo gewaardeerd: de Romanisten vonden hem geen echte Romanist, de papyrologen geen papyroloog en in het oude Egyptische recht was niemand geïnteresseerd.⁴

Nadat ik mij een beetje had georiënteerd aan de hand van wat vakliteratuur die David en de egyptoloog De Buck⁵ mij aanraadden, besloot ik Davids advies op te volgen. Daarvoor moest ik, zei David, mij bekwamen in het Grieks van de papyri en in het Oud-Egyptisch. Zo kwam ik bij het ‘zaterdagse werkcollege Papyrologie’ (een college met status waar je alleen op uitnodiging aan mee mocht doen; onder de studenten bevonden zich toen ook Ankum⁶ en Van Soest⁷ en later ook Sijpesteijn).⁸ En bij De Buck thuis – zo ging dat in de goede oude tijd – heb ik, privé, Egyptisch geleerd. Voor beide vakken heb ik toestemming gekregen om ze op te voeren als keuzevakken bij mijn doctoralexamen Nederlands recht. – Wat een armoe dat zoiets nu niet meer kan.

Demotisch

Zo ben ik dan uiteindelijk terecht gekomen bij datgene waar ik nu het liefst mee bezig ben: het recht van de Griekse papyri en het Oud-Egyptische recht. Voor mijn proefschrift heb ik voornamelijk Egyptische documenten gebruikt uit de periode van ca. 2400 v.Chr. tot 100 n.Chr. Het is opvallend dat in die 25 eeuwen het Egyptische recht inhoudelijk nauwelijks is veranderd. Maar in de vorm is er omstreeks 600 v.Chr. een breuk. Er komt een ‘notariaat’ tot ontwikkeling dat een andere juridische terminologie gebruikt en veel meer standaard-

3 De juridische papyrologie is de wetenschap die zich bezig houdt met de bestudering van juridische, in het bijzonder Griekse geschriften op materiaal zoals papyrus, potscherven en leer.

4 E. Seidl, hoogleraar Romeins recht te Erlangen, vanaf 1958 te Keulen. Zie *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 106 (1989), p. 766-773.

5 A. de Buck (1892-1959), hoogleraar Egyptologie te Leiden 1939 en 1949-1959; zie *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1959-1960, p. 366-372.

6 J.A. Ankum (1930), hoogleraar Historische ontwikkeling van het recht, Romeins recht en juridische papyrologie te Amsterdam (1965-1995).

7 H.W. van Soest (1931), lector, later hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis te Leiden.

8 P.J. Sijpesteijn (1934-1996), hoogleraar papyrologie te Amsterdam. Zie *Levensberichten KNAW* 1998, 65-71.

Deel van een demotische tekst (P. Mattha, 3e eeuw v.Chr.) met eronder de transcriptie in hiërogliefen, beide te lezen van rechts naar links. Het is het begin van het hoofdstuk over erfrecht uit het ‘Handboek voor de praktijk van het Egyptische recht’, dat deels al uit het einde van de achtste, begin van de zevende eeuw v.Chr. stamt. Dit demotisch is gemakkelijk te lezen.

clausules. Van nu af aan worden er veel meer overeenkomsten schriftelijk vastgelegd. Ze zijn geschreven in het ‘demotisch’ dat eveneens afwijkt van het schrift en de taal van voordien. Het demotisch is een van rechts naar links geschreven vorm van het hiëratisch, met vele vereenvoudigingen en ligaturen (gecombineerde letters zoals æ), dat weer de vereenvoudigde vorm van het hiërogliefenschrift is. Eigenlijk stelt deze breuk ons voor een raadsel: waarom hebben de traditioneel ingestelde Egyptenaren die nooit iets wilden veranderen ineens het demotisch omarmd? En waar komt het vandaan? Men zegt wel dat het door ambtenaren uit de Delta over de rest van het land werd verbreid. Dat is makkelijk zeggen want over de Delta weten wij niets.

Leermeesters

Zoals zo vaak het geval is was ook bij mij een enthousiaste, inspirerende leraar op school van groot belang voor mijn verdere ontwikkeling. Zo’n leraar was voor mij, op de ‘Werk-

plaats', een in 1934 naar Nederland uitgeweken Duitser, Hein Herbers. Ik kreeg van hem Duits en geschiedenis, maar doordat hij een erudiet en wijs mens was leerde ik veel meer van hem.

Toen ik na mijn kandidaatsexamen over ging naar Leiden heb ik colleges gevolgd bij J. Drion⁹ en Cleveringa,¹⁰ beiden jurist in hart en nieren. Een vol jaar colleges over onderwerpen als 'onrechtmatige daad' van de een, 'kort geding' of 'faillissementsrecht' van de ander: dat was heel indrukwekkend en onvergetelijk. Van zulke colleges leerde je het juridische handwerk, zuiver redeneren. Daar heb ik later veel plezier van gehad. Mijn richtsnoer is dan ook: als je met verklaring van teksten uit het verleden bezig bent, moet je zorgvuldig redeneren want anders ga je fantaseren; bedenk dat het materiaal zich niet zelf kan verweren.

Verderop in je studie moest je een hoofdrichting kiezen. Ik koos toen niet voor privaatrecht, maar voor strafrecht; dat boeide mij omdat het over mensen gaat; bij privaatrecht is dat veel minder het geval. Daar komt nog bij dat ik Van Bemmelen¹¹ had voor strafrecht, een heel menselijke en aardige man die met zijn studenten strafprocessen ensceneerde (we zijn ook voor de televisie opgetreden) en op excursie ging, ook naar Frankrijk en Duitsland (dat was allemaal heel bijzonder in die tijd). Hij heeft mij nog gevraagd student-assistent te worden bij hem; ik voelde me heel vereerd maar was toen al verstrikt geraakt in de papyrologie en het Egyptische recht.

Het werkcollege Griekse papyrologie – onder leiding van de rechtshistoricus David (in 1933 uit Duitsland gevlucht), de graecus Van Groningen¹² en aanvankelijk ook de romanist J.C. van Oven¹³ – was zelfs in het buitenland befaamd! Een twintigtal gevorderde studenten van verschillende studierichtingen – rechten, oude talen en een enkele verdwaalde student oude geschiedenis of theologie – vertaalde en besprak telkens één tekst. Dat waren door de gemengde samenstelling van de groep en door de begeleiding door drie eminente geleerden, leerzame werkcolleges. David hamerde er op 'men moet de teksten laten spreken' en niet fantaseren. En als rechtshistoricus van de nieuwe stijl die in het interbellum langzaam doorbrak was hij wars van het gebruik van Romeinsrechtelijke termen bij het vertalen en bespreken van teksten uit een ander rechtsstelsel; dat is verwarrend en wekt onwillekeurig de verwachting dat de tekst met Romeins recht van doen heeft.

Van Groningen hamerde erop dat je niet naar je gevoel moest vertalen maar precies wat er stond; niet blindelings vertrouwen op het Griekse woordenboek – 'want dat is ook maar mensenwerk' – maar uitgaan van de grondbetekenis van woorden en vooral ook van samenstellingen (in het Grieks geeft een voorvoegsel vaak kleur aan een werkwoord zoals bij ons bijvoorbeeld het werkwoord 'gaan' kleur krijgt door voorvoegsels als op-, onder-,

9 J. Drion (1915-1964), hoogleraar burgerlijk recht te Leiden 1950-1964, medeontwerper van het nieuwe Burgerlijk Wetboek.

10 R.P. Cleveringa (1894-1980), hoogleraar burgerlijk recht te Leiden in 1927-1958.

11 J.M. van Bemmelen (1898-1987), hoogleraar strafrecht te Leiden.

12 B.A. van Groningen (1894-1987), hoogleraar Griekse taal- en letterkunde te Leiden 1928-1964. Levensbericht door P.J. Sijpesteijn in *Jaarboek KNAW* 1988, p. 119-124.

13 J.C. van Oven (1881-1963), hoogleraar Romeins recht, vanaf 1917 te Groningen, vanaf 1924 tot 1952 te Leiden, verder nog in 1956 Minister van Justitie. Zie *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 32 (1964), p. 507-532.

weg-, uit- binnen- en dergelijke). En bij het verklaren van de inhoud van een tekst moest je gewoon je gezonde verstand gebruiken. Daar was hij zelf een meester in. Bij heel wat heftige discussies over een ingewikkelde kwestie gaf hij aldus de oplossing die vaak heel simpel bleek. Dat waren heerlijke momenten.

Van Oven had een heel aparte functie. Wanneer een student die de beurt had een ingewikkeld verhaal afstak of een ingewikkeld verhaal van een papyroloog navertelde, zei Van Oven steevast: ‘dat begrijp ik niet; wat gebeurt er nu precies?’ En zo wist hij feilloos de vinger te leggen op de zwakke plekken in de redenering. Ankum, die later de plaats van Van Oven overnam, zei eens in zo’n situatie spontaan: ‘Maar dat is toch onzin!’ Waarop David onthutst reageerde met de woorden: ‘Zeg dat toch niet.’ Men had op het werkcollege nog nooit ‘onzin’ gezegd over de theorie van iemand anders. En Ankum heeft dat daarna ook nooit meer gedaan.

Bij De Buck, tenslotte, kreeg ik privé college op zijn studeerkamer. Eerst leerde ik klassiek, zo genoemd Middel-Egyptisch, en daarna lasen we juridische teksten. Af en toe sloeg hij dan wat boeken op om de exacte betekenis vast te stellen van een juridische term in het Egyptisch. Zo zag ik een geleerde aan het werk. Na het overlijden van De Buck kreeg ik van Z.W.O. een stipendium om anderhalf jaar in Parijs demotisch te studeren bij Malinine, een Rus die tijdens de revolutie naar het westen was gevlucht en na enige omzwervingen in Parijs terecht was gekomen.¹⁴ Zo kreeg ik voor de derde maal een vluchteling als leermeester – emigranten uit Duitsland en Rusland hebben een belangrijk aandeel gehad in mijn wetenschappelijke vorming. Hoewel het demotisch in de beginjaren van de Egyptologie – en in het interbellum – vrij intensief werd bestudeerd, waren en na de tweede wereldoorlog behalve Malinine vrijwel geen demotisanten meer: Egyptologen voelden zich niet meer door het demotisch aangetrokken omdat het schrift wel erg moeilijk te ontcijferen was en omdat de meeste demotische teksten hen niet interesseerden omdat ze juridisch waren. Maar Malinine was, hoewel Egyptoloog, juist wél in juridische teksten geïnteresseerd. Op een keer betrapte ik hem erop dat hij in de Code civil zat te lezen. ‘Ja’, zei hij mij, ‘ik wil de juridische gedachtegang en terminologie in mijn vingers krijgen.’ Malinine was een coryfee en het was een groot voorrecht van hem de fijne kneepjes van het demotisch te leren; ook bij hem had ik privé-onderwijs. Op een groot schoolbord moest ik proberen een demotische tekst in hiërogliefen om te zetten. Dat was niet altijd gemakkelijk maar noodzakelijk om demotisch ècht te kunnen lezen. Op een keer stelde hij van een onbekend demotisch woord een transcriptie in hiërogliefen voor waarvan hij zei: ‘C’est sûrement ça’, waaraan hij, na een korte pauze, met wetenschappelijke twijfel ‘peut-être’ toevoegde. Dat zijn in Huize Pestman geveugelde woorden. Waren er na de tweede wereldoorlog nog maar weinig demotisanten over, nu is hun aantal fors toegenomen. Helaas zijn er maar weinigen die, zoals Malinine, ècht demotisch kunnen lezen.

¹⁴ M. Malinine (1900-1977), bibliografie in *Revue d’Égyptologie* 30 (1978), p. 7-9; necrologie in *Bulletin de l’Institut français d’archéologie Orientale* 83 (1983), p. v-ix.

De colleges bij Malinine waren geweldig, maar wèl erg vermoeiend. Op een keer vroeg hij mij na afloop van het college hem te vergezellen naar de Place Danton (waar hij de bus moest nemen en ik de metro). Daar was een cafeetje waar hij graag een glaasje wijn dronk en de patron de beste klant van zichzelf was. Dat klopte ook wel want de patron schonk de glazen met bibberende hand vol. Daar dronken we samen een grand ballon en dat werd een traditie. En als ik dan thuis kwam, snoof mijn vrouw en vroeg: ‘En, was het een interessant college?’

Bij Seidl heb ik nooit gestudeerd, maar ik heb wel veel van hem geleerd, uit zijn geschriften en enkele persoonlijke gesprekken. Zijn opvatting, dat de verschillende rechtstelsels in Egypte chronologisch en synchroon moeten worden bestudeerd, sprak mij erg aan. Toen hij mij vroeg zijn oudste handboek (over het begin van het Egyptische recht) te bewerken heb ik dat graag aanvaard.¹⁵ Helaas heb ik niet genoeg tijd gehad om mijn bewerking af te maken; zoals ik zoveel andere dingen niet heb kunnen verwezenlijken. Een mensenleven is zo kort!

Familiearchieven

Een Egyptenaar bewaarde zo veel mogelijk papyri die van belang waren voor het bewijs van zijn rechten. Deze juridische documenten gingen gedurende verschillende generaties van vader op zoon over en vormden zo een familiearchief. Seidl is de eerste geweest die het belang van familiearchieven voor rechtshistorisch onderzoek heeft ingezien in een tijd dat er nog geen enkel familiearchief integraal was gepubliceerd en beschreven. Ik heb de fakkel van Seidl overgenomen en veel familiearchieven – bij voorkeur tweetalig Grieks-demotisch – bestudeerd en uitgegeven. Het fascineert mij dat je in een familiearchief achter de formele façade van notariële contracten kunt zien wat er werkelijk gebeurde. In schuldbekentenissen, om een voorbeeld te noemen, staan draconische boetes op het niet tijdig betalen van de schuld: maar in familiearchieven zie je dat schulden meer dan eens later, soms zelfs jaren later, werden betaald, zonder dat er boetes werden geïnd.

Op dit moment ben ik bezig met het demotische familiearchief van Teos dat ruim een eeuw bestrijkt. Het werd in twee gesloten kruiken gevonden en is compleet. Dat is heel uitzonderlijk omdat er veel archieven clandestien zijn gevonden en in gedeelten verkocht aan de liefhebbers, van reizigers tot musea. De vindsters krijgen zo meer geld voor hun papyri maar tegelijkertijd vernietigen ze de waarde van hun vondst. Dat is dus gelukkig niet gebeurd met het familiearchief van Teos waar ik nu mee bezig ben. Zo weten wij zeker dat alle papyri bij elkaar zijn gevonden en dus in het familiearchief waren bewaard. Dat is interessant omdat er zes contracten zijn die een *corpus alienum* vormen in het archief; partijen hebben niets van doen met de familie van Teos en de woning waarover de zes contracten

¹⁵ E. Seidl beschreef in chronologische volgorde de verschillende rechtstelsels van Egypte: *Einführung in die Ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches* (1939), *Ägyptische Rechtsgeschichte der Saiter- und Perserzeit* (1956), *Ptolemäische Rechtsgeschichte* (1962) en *Rechtsgeschichte Ägyptens als römische Provinz (Die Behauptung des ägyptischen Rechts neben dem römischen)* (1973).

gaan komt in zijn familie niet voor. Hoe komt het dan dat de zes documenten in het archief van de familie van Teos zijn terecht gekomen? De bewuste woning is tussen 318 en 230 v.Chr. verschillende malen onder opschortende voorwaarde verkocht tot zekerheid van een schuld. Bij zo'n overeenkomst was de debiteur verkoper en de crediteur koper. Betaalde de debiteur de schuld, dan behield hij zijn huis onbelast, zo niet, dan werd de verkoop geëffectueerd en kreeg de crediteur het huis. In een artikel dat ik ooit eens heb geschreven over dit soort van verkoop heb ik betoogd dat partijen de betreffende documenten in bewaring gaven bij een onafhankelijke vertrouwenspersoon. Welnu, dit is 'sûrement' de verklaring 'peut-être' van het feit dat het dossier van het bewuste huis in het familiearchief van Teos is gevonden: Teos was de vertrouwensman.

De mens achter het recht

Wat mij bijzonder interesseert in het Egyptische recht is de mens die achter de contracten zit. Vooral de demotische contracten zijn vaak heel informatief omdat de notaris de partijen sprekend invoert. Bij een verkoop van een koe komt de mogelijkheid ter sprake dat een derde de verkoop betwist en daarover de koper aanspreekt. Indien de koper bij de verkoper zijn verhaal zoekt, dan, zo zegt de verkoper, 'zal ik niet kunnen zeggen: "Dat is helemaal niet de koe die ik je verkocht heb."' Deze woorden, die de demotische notaris de verkoper in de mond legt, laten zien dat er wel degelijk verkopers zijn die in zo'n situatie glashard beweren, dat het om een ander dier gaat. Zoiets vind ik heerlijk. Bij een verdeling van een huis tussen twee broers legt de demotische notaris hun de volgende regeling in de mond. De ene krijgt de oostelijke helft van het huis, de andere de westelijke; zij mogen samen de ruimte onder de trap gebruiken en de trap zelf (om naar boven en naar beneden te gaan: de afspraak kan niet precies genoeg zijn!); en van het (platte) dak mag ieder gebruik maken van het gedeelte dat boven zijn helft van het huis ligt (dit is van belang omdat men vanwege de warmte graag op het dak sliep – en nu ook nog slaapt). De notaris kent zijn pappenheimers en weet precies waarover de broers (of misschien moet men eerder aan hun vrouwen denken) ruzie kunnen maken.

Van de contracten zijn het vooral de demotische die mij boeien, niet alleen omdat ze zoveel meer 'menselijke' elementen bevatten dan de Griekse maar ook zoveel meer interessante juridische details. Eigenlijk is het mijn probleem dat ik zoveel interessant vind. En dan denk je aan het einde van je leven: 'Ik had nog zoveel meer willen doen.'

Demotisch, Grieks en Romeins recht

Het inheemse, Oud-Egyptische recht heeft een lange geschiedenis. Men komt het al tegen in teksten van 2400 v.Chr., het komt tot grote bloei als demotisch recht van omstreeks 600 v.Chr. tot 100 n.Chr.; daarna leeft er nog veel inheems recht voort in het Koptische recht (de Kopten zijn de nazaten van de oude Egyptenaren) en, naar men zegt, houden de Kop-

ten nu nog altijd oude gebruiken in ere, vooral op het gebied van het huwelijks- en erfrecht. Dit alles ondanks het feit dat de Grieken in 332 v.Chr. met Grieks recht naar Egypte komen; de Romeinen in 30 v.Chr. met Romeins recht en, tenslotte, de Arabieren in 639 n.Chr. met Arabisch recht. Dit levert een zeer gevarieerd juridisch landschap op: voor een rechtshistoricus om van te smullen maar, helaas, wel erg uitgebreid.

Omdat na 332 v.Chr. Grieks en demotisch recht naast elkaar voorkomen, vraag je je als rechtshistoricus af wat dit voor gevolgen heeft gehad voor de rechtspraktijk. In 118 v.Chr. bepaalt een koninklijk besluit dat de Griekse rechtbanken moeten oordelen over contracten in de Griekse taal en daarbij Grieks recht moeten toepassen, terwijl Egyptische rechtbanken moeten oordelen over demotische contracten en daarbij demotisch recht moeten toepassen. Dit klinkt heel mooi en is een simpel systeem; men gaat er dan ook algemeen van uit dat het in de praktijk werd toegepast. Toch heb ik daar zo mijn twijfels over. Uit de tweetalige familiearchieven krijg ik niet de indruk dat de partijen na 118 v.Chr. zich bij hun keuze van de taal van hun contracten lieten leiden door de gevolgen die het koninklijk besluit daaraan verbond. En wat de rechters deden weten we niet omdat er geen jurisprudentie is bewaard gebleven. Hoe het ook zij, er is één punt van verschil tussen beide rechtstelsels dat in tweetalige familiearchieven in het oog springt. Naar Grieks recht kan een vrouw vrijwel geen rechtshandelingen zelfstandig, zonder bijstand van een voogd (kurios) verrichten, terwijl zij naar Egyptisch recht geen voogd nodig heeft. Het demotisch heeft dan ook geen woord voor de vrouwenvoogd. Het interessante van die familiearchieven is nu dat eenzelfde vrouw nu eens in een Grieks contract optreedt met voogd en dan weer in een demotisch contract zonder voogd: zo te zien volkomen willekeurig. In één geval is zelfs de ene partij de voogd van de wederpartij: als een Griekse rechter hierover naar Grieks recht zou moeten oordelen, wat zou hij dan doen met het gesjoemel met de vrouwenvoogdij?

En toen kwamen de Romeinen. In de begindagen van de papyrologie verwachtten de romanisten de praktijk van het Romeinse recht aan te kunnen treffen in papyri uit Egypte. Maar dat kwam er veel minder in voor dan zij hadden verwacht. Misschien was dat anders in Alexandrië, hoofdstad en bestuurscentrum van Egypte, waar zich ongetwijfeld veel meer Romeinen bevonden dan in de rest van het land, maar juist in Alexandrië zijn bijna geen papyri bewaard gebleven. Interessant is in dit verband het handboek over Grieks-Romeins recht in Egypte van de Poolse rechtshistoricus Taubenschlag.¹⁶ Hoewel hij in zijn handboek ook andere rechtstelsels bespreekt dan het Romeinse, gebruikt hij de terminologie en de systematiek van het Romeinse recht. Dat zou men nu niet meer doen, maar – eerlijk is eerlijk – het is verrassend te ervaren hoe toegankelijk het boek is voor een jurist.

16 R. Taubenschlag, *The Law of Graeco-Roman Egypt in the light of the papyri, 332 B.C. – 640 A.D.* (2e ed. Warschau 1955).

Congressen

Ik ben, vooral in het begin, vrij veel naar congressen geweest. De laatste tijd niet meer omdat mijn gezichtsvermogen zodanig is achteruitgegaan dat ik mensen haast niet meer kan herkennen. Dat is lastig omdat, vind ik, congressen juist van belang zijn vanwege de onderlinge contacten. Het is op een congres van de Société De Vischer dat Volterra mij het onderwerp van mijn proefschrift heeft gesuggereerd. Hij zei: 'De rechtspositie van de vrouw is interessant, want die was in Egypte geheel anders dan elders: daar moet je eens op letten.' Dat was een

schot in de roos. Colloquia vind ik van veel groter wetenschappelijk belang dan congressen, mits goed georganiseerd: een bespreking in kleine kring van een zorgvuldig uitgezocht onderwerp met voordrachten van een selecte groep deskundigen. Wij hebben binnen de muren van ons Papyrologisch Instituut (daar hadden we destijds nog voldoende ruimte voor) een colloquium gehouden over demotische lexicografie en een over de stad Thebe.¹⁷

Het Papyrologisch Instituut

Na mijn promotie, in 1961 bij David, werd ik in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid aangesteld als wetenschappelijk ambtenaar eerste klas (we leven in het land van Dorknopers) en vervolgens bevorderd tot wetenschappelijk hoofdamtenaar (later, heel subtiel, omgedoopt tot wetenschappelijk hoofdmedewerker). David ging in 1968 met emeritaat. Zijn opvolging had wat voeten in de aarde. David was eerst bijzonder hoogleraar (namens een stichting, opgericht om hem te steunen) en werd na de oorlog tot gewoon hoogleraar benoemd, maar het was wel een persoonlijk hoogleraarschap. Toen hij mij als zijn opvolger voordroeg, wilde de faculteit de leerstoel wèl continueren maar níet de leeropdracht. Daar had ik geen belangstelling voor: ik was tevreden met mijn positie en ambiëerde geen hoogleraarschap. Ik wilde mijn wetenschappelijk werk voortzetten. Uiteindelijk ben ik toch nog hoogleraar geworden, op mijn eigen vakgebied.

Ik heb er veel genoegen aan beleefd dat ik aldus de gelegenheid heb gehad de zo genoemde 'Leidsche school' van David en Van Groningen voort te zetten en hun Papyrologisch Instituut een aparte plaats te geven in de wereld van de demotisanten en papyrologen, eerst met E. Boswinkel,¹⁸ tot aan zijn pensionering, en daarna met W. Clarysse (nu hoogleraar in Leuven) en S.P. Vleeming (nu hoogleraar in Trier). Dat waren gouden tijden. Veel buitenlanders kwamen naar Leiden om demotisch te leren of om mee te werken aan

¹⁷ Zie S.P. Vleeming (ed.), *Aspects of Demotic Lexicography* (Leuven 1987), en *Hundred-Gated Thebes* (Leiden 1995).

Verbonden aan of gedetacheerd bij het Papyrologisch Instituut in 1988: Achterste rij: P. van Minnen (classicus; gepromoveerd in Leiden, thans hoogleraar in Cincinnati); S.P. Vleeming (demotisant; gepromoveerd in Leiden, thans hoogleraar in Trier); M. Chauveau (demotisant; gepromoveerd in Parijs, thans hoogleraar in Parijs); F.A.J. de Haas (classicus, antieke wijsbegeerte; gepromoveerd in Leiden, thans hoogleraar in Leiden); N. Kruit (classicus; thans medewerker Griekse Berichtigungsliste); A.A. den Brinker (demotisante; medewerkster Demotische Berichtigungsliste); D.H. Lodder (jurist; thans advocaat-notaris); K. Donker van Heel (demotisant; bij Egyptologie bij een Z.W.O.-project werkzaam geweest); A.M.F. Verhoogt (classicus; gepromoveerd in Leiden, thans hoogleraar in Michigan). Voorste rij: L.R. Hakkaart-de Leeuw (secretaresse); P. Pestman; J.A.J. Hoogendijk (classica; na buitenlands verblijf weer werkzaam op het Papyrologisch Instituut, medewerkster aan de Griekse Berichtigungsliste). (foto: S.P. Vleeming)

onze onderzoeksprojecten: voor het ‘Zeno-project’ hadden wij in Leiden een team van vier buitenlanders (uit Engeland, België en Polen) en met in het buitenland vier correspondenten. Het was bijzonder inspirerend om samen te werken met zoveel jonge collega’s met verschillende achtergrond. Ze hadden elk hun eigen visie op de stof en een eigen aanpak van de problemen. Het is jammer dat niemand ons voorbeeld heeft gevolgd.

De ‘Leidse school’ was vooral van belang, vond ik, vanwege het interdisciplinaire aspect. Bij het werkcollege en bij het onderzoek was de samenwerking van filologen (met hun taalkundige precisie) en juristen (met hun logisch denken) ideaal. Het was dan ook vanzelfsprekend dat het Instituut oorspronkelijk onder twee faculteiten viel: Letteren en Rechten. Wetenschappelijk geheel verantwoord maar in de praktijk een onmogelijke constructie omdat geen van beide faculteiten zich ècht voor ons verantwoordelijk voelde. En dat merkte je in tijden van nood: dan probeerde de ene faculteit de Zwarte ‘Piet’ bij de andere faculteit te leggen. De huidige situatie is heel precair. Bureaucraten hebben een oplossing verzonnen die zij presenteren als ‘Papyrologie gered!’ terwijl het in feite gaat om een sterfhuis-constructie: het personeel is gedecimeerd, de studieruimte gehalveerd, een deel van onze boeken is naar elders verplaatst en mogelijkheden om een volgende generatie papyrologen op te leiden ontbreken geheel en al. Hoezo ‘Papyrologie gered’?

De toekomst van de papyrologie

Er is nog heel veel werk aan de winkel. Er zijn nog kasten vol ostraka (beschreven potscherven) en papyri die op publicatie wachten; aan vroeg-arabische papyri heeft na A. Grohmann vrijwel niemand zich meer gewaagd; er zijn nog talrijke studies te verrichten en handboeken te schrijven of te herzien. Gelukkig zijn er wereldwijd nog deskundige papyrologen die hieraan werken, maar hun aantal wordt wèl minder. Enkele jaren geleden verzocht de uitgever mij een gemoderniseerde versie van de *Papyrological Primer* van David en Van Groningen te maken.¹⁹ Ik heb er met plezier aan gewerkt omdat ik veel van mijn ervaringen van 25 jaar onderwijs erin kon verwerken. Ik vroeg me wel af of het zin had deze bewerking te maken omdat ik geen vertaling wilde afdrukken van de gebruikte Griekse teksten (traduttore è traditore). Dat was een waagstuk omdat de *Primer* bestemd is voor studenten en omdat onze studenten bepaald minder filologische training en historische kennis meekrijgen van de middelbare school dan wij destijds. Wie schetst mijn verbazing toen het boek binnen de vier jaar uitverkocht bleek (de uitgever had dat ook niet verwacht, zodat we de tweede druk haastje-ropje hebben moeten klaarmaken). Ik heb me afgevraagd wat hiervan de oorzaak was. Is het onderwijs in het buitenland beter? Helaas beschikte de uitgever niet over verkoopcijfers per land.

¹⁸ Dr. E. Boswinkel (1913-1995) was een kundig papyroloog wiens levenswerk met name in de Berichtigungsliste zit (de Berichtigungsliste is een voor papyrologen onmisbaar hulpmiddel om de latere correcties op uitgegeven papyri bij te houden).

¹⁹ *The New Papyrological Primer* (Leiden 1990) is een leerboek van de Griekse papyrologie met een uitvoerige inleiding en teksten, met daarnaast ook demotische voorbeelden.

Hoe het ook zij, de papyrologie als wetenschap gaat achteruit en zal achteruit gaan zolang het middelbaar onderwijs op de ingeslagen weg voortgaat. Dat is opmerkelijk omdat er bij een groter publiek juist veel belangstelling bestaat voor ons vak. De mensen zijn nieuwsgierig en het Oude Egypte trekt (zoals het al trok in de tijd van Herodotus). Wij hebben dit ervaren toen wij voor belangstellenden enkele malen een lezingencyclus van zeven avonden organiseerden in ons Instituut. Het zat er tjokvol en de boekjes²⁰ waarin de tekst van de voordrachten staat afgedrukt zijn gretig gekocht. En bij scholieren hebben wij succes met een presentatie van papyri uit onze collectie, met toelichting, wanneer zij op excursie naar ons Instituut komen. Het maakt toch wel indruk een stukje manuscript van Plato's *Phaedo* te zien uit de eerste eeuw n.Chr.; of een stukje manuscript van een koor uit een Griekse tragedie met muziekannotatie, een van de oudste voorbeelden van muziek. Zo wordt de papyrologie steeds meer anecdotisch.

20 P.W. Pestman e.a., *Vreemdelingen in het land van Pharao* (Zutphen 1985), en *Familiearchieven uit het land van Pharao* (Zutphen 1989).

INDEX VAN PERSOONSNAMEN

Opgenomen zijn alle persoonsnamen, met uitzondering van die welke voorkomen op de met Romeinse cijfers genummerde bladzijden en die welke alleen in de titel van een boek of een artikel voorkomen. De namen van auteurs van boeken en artikelen zijn dus opgenomen. Namen die op de opgegeven pagina uitsluitend in een noot voorkomen zijn van een asterisk* voorzien. Belgische namen als Van Acker en De Clerck zijn hier (op gezag van de Belgische redacteurs van *Pro Memoria*) volgens de in Nederland gebruikelijke regels gespeld en gealfabetiseerd.

De namen van de geïnterviewden en de pagina's waarop het interview met hen is afgedrukt zijn **vet** gedrukt. De namen van de interviewers en de paginanummers van de interviews die zij hebben afgenomen zijn *cursief* gedrukt.

- Aa, H. 325
Acker, A. van 19, 72, 285
Acker, F. van 72
Adair, P.N. 280
Adriaens, F. 191
Aerts, J. (pseudoniem: Westerlinck, A.) 193*, 218, 219
Aerts, W.J. 337*
Agt, A.A.M. van 51*, 60, 205*
Albeda, W. 205
Albert I (koning) 30, 31, 32
Albert II (koning) 30, 96
Alen, A. 43, 192*, 212
Alexander de Grote 349
Allende 11
Alva 280
Amsberg, C. von, zie: Claus (prins)
Ankum, J.A. 58, 118, 119*, 315*, 349, 352
Apeldoorn, L.J. van 106, 316*, 322, 323*, 325, 329
Asscher-Vonk, I. 205
Asser, W.D.H. 157, 158, 159*
Athalarik 343*
Aubel, C. 170
Aubert, V. 273
Auwera, C. vander 228*
Baan, P.A.H. 228*
Baden-Powell, R.S.S. 148
Baeteman, G. 69-88
Bagehot, W. 30
Bakels, F. 111
Bakels, H.L. 62
Bakker 241
Bakkers, R. 318
Balkema, J.P. 237*, 258, 262*
Bar, Chr. von 141*
Barnes, T. 274*
Bartier, J. 301
Basilus de Macedoniër 345
Bastiaensen, A.A.R. 344
Baugniet, J. 83
Beatrix (koningin) 246
Beaufays, O. 308*
Beaufort o.f.m., L.J.C. 4, 5
Beauthier, R. 306*
Beckett, S. 152
Beeck, R. van 219-222
Beekhuis, J.H. 125, 126, 160, 162, 240, 245, 334
Beekman, H.J.M. 40, 170
Beerman, A.C.W. 124*
Bekaert, H. 71, 72*, 227
Belinfante, A.D. 270
Bemmelen, J.M. van 58, 256, 259, 351
Berg, M.A.M.C. van den 111
Bergh, G. van den 109
Berkhof, H. 5
Beveridge 99
Bianchi, H. 228
Biesheuvel, B.W. 39
Bismarck 99
Blackstone, W. 303
Blanpain, J. 190
Blanpain, R. 150*, 187-213
Blécourt, A.S. de 315, 316, 318, 326, 329
Bloembergen, A.R. 57*, 112, 113, 124*
Bloomfield, D. 279*
Boccaccio 219
Bocken, H. 83*
Boeke, K. 347
Boer, J. de 136, 143
Boeren, J.A. 170
Boes, M. 196
Böeseken, A.J. 328
Bolsée, J. 319
Bonenfant, P. 294*
Bongenaar, K.E.M. 327
Bor, P.C. 318
Borgers 166
Bosman 197, 202*
Bossche, A.M. van den 46, 155
Bosteels, M. 145*
Boswinkel, E. 356
Bot, B. 8
Bouckaert, B. 83*
Boudewijn (koning) 30, 31, 74*
Boven, Th.C. van 1-17
Bovend'Eert, P.P.T. 35*
Brabers, J. 36*, 169*, 170*, 171*
Bracht, baron 165, 304
Brande, L. van den 197
Brands, M.C. 325*
Bregstein, M.H. 103, 106, 107*, 108, 110, 117, 119, 121, 322, 323

- Breillat, D. 47
 Brel, J. 146
 Breydel, J. 30*
 Brinker, A.A. den 357
 Brocqueville, C. de 32
 Bronkhorst, C. 109
 Bröring, H.E. 54
 Brouwers, A. 296
 Bruinsma, J.F. 117*, 273
 Brunner, C.J.H. 122*
 Bruyns, P. de 144
 Buch, P. 305*
 Buck, A. de 349, 352
 Budelman, J. 180
 Bunge, E. 304
 Burg, F.H. van der 56
 Burg, V.A.M. van der 170
 Bush, G.H.W. 99
 Bush, G.W. 99
 Bussink, F.L. 63
 Caenegem, R.C. van 92, 316*,
 324*
 Caes, L. 190
 Caetano, M. 163*
 Calamandrei, P. 167
 Caldéron de la Barca, P. 219
 Cappelletti, M. 163, 164
 Carnavon 299
 Carter (president) 9
 Carter 299
 Caruso 105
 Cassin, R. 6
 Cassiodorus 343
 Ceaucescu 153
 Charita 189
 Charles, J.B. (= W.H. Nagel) 245*
 Chauveau, M. 357
 Chorus, J.M.J. 127*
 Chroestjow, N. 135
 Ciselet, G. 79*
 Clarysse, W. 356
 Claus (prins) 246
 Clement, M. 30*, 31*, 32*
 Clerck, A. de 208
 Clerck, S. de 208, 233
 Cleveringa, R.P. 109*, 351
 Clinton, H. 99
 Clinton, W.J. (president) 99, 213
 Coebergh, H.P.J.M. 176*
 Coehorst, P.J.M.G. 170
 Coenraad, L. 145-167
 Cohen 143
 Cohen, A.E. 328
 Collard 207*
 Collin, F. 190*
 Comte, A. 288
 Coninck, P. de 30
 Constant, J. 225
 Constantijn (keizer) 335*
 Coppens, E.C. 18-33, 168-186
 Coppens, P. 127
 Coppieters, M. 272
 Corte, de 145
 Cousy, H. 89-102, 191*, 212
 Crespi Reghizzi, G. 136
 Crul, B.V.M. 181*
 Daalder, E.J. 53*
 Damen, L.J.A. 53, 54*
 Damhouder, J. de 159
 Dante 219
 Daube, D. 338, 339
 David, M. 347-349, 351, 352, 356,
 358
 David, R. 299
 Davis, G. 2
 Decan, R. 191*, 193*
 Decroly, V. 232*
 Deelen, J.E.J.Th. 104, 105, 111
 Dehaene, J.-L. 269*
 Dekkers, R. 70*, 71, 73, 82, 83,
 87, 192, 291, 294-296, 298, 301,
 302
 Delbecke, B. 117-143
 Delepierre, B. 217*
 Delforge, P. 194*
 Dellaert, R. 220, 221
 Delva, W. 85, 160, 161
 Denning (Lord) 111, 116
 Denti, V. 163
 Depuyt, P. 271
 Devroe, W. 89-102
 Devroey, E.J. 292*
 Dhondt, J.A. 316
 Dhont, B. 79*
 Dhont, S. 269
 Die, B.C. de 139, 143
 Dijkstra, A. 262*
 Dijkstra, K. 336
 Dillemans, R. 100, 191, 196, 203
 Dobbelaere, K. 206
 Doehard, R. 71
 Dondeyne, A. 100
 Donker van Heel, K. 357
 Donker, G. 237-268
 Donker, L.A. 124*, 320, 321
 Donner, A.M. 44, 62
 Donner, J. 113
 Dositheus 342*
 Doucy, A. 298
 Dovring, F. 322*
 Drees jr., W. 262
 Drees sr., W. 262*, 320*
 Driessche, I.A. van den 18-33
 Drion, F. 122*
 Drion, H. 57, 113, 122
 Drion, J. 57, 58, 121*, 122*, 124-
 127, 160, 161, 351
 Driver, G.R. 296
 Drobnig, U. 136
 Dubbink, C.W. 113
 Duffhues, T. 170*
 Duinkerken, B. 114*, 168-186
 Dujardin, J. 43*
 Duk, W. 59
 Dumon, F. 72, 271
 Dunné, J.M. van 113*, 115*, 121*,
 122*, 334*
Dupont, L. 214-236
 Durand, P. 202
 Durnez, G. 272*
 Dutroux, M. 236
 Duynstee, F.J.F.M. 36, 38, 44
 Edwards, J. 99
 Eggens, J. 103, 106, 107*, 108-110,
 121, 122, 124
 Ehlermann 155
 Ehrlich, E. 138*
 Einstein, A. 332
 Eisenhower, D. 115
 Elema, J. 232*
 Elias, C.A. 260
 Elsje 292
 Elslande, R. van 128*
 Elst, J. van der 314
 Engels, J.W.M. 55*
 Ennodius, M.F. 343
 Enschedé, Ch.J. 109, 256, 257,
 260, 262*, 266
 Erasmus, H.J. 164
 Erauw, J. 83*

- Escarra, J. 299
 Esser, J. 92
 Ewijk, O.W. van 60, 126
 Eylen, L. van 233*
 Eyskens, G. 22, 80, 81, 194, 283
 Eyskens, M. 190*, 193, 198, 283
 Faber, S. 214-236, 237-268
 Fabrotus, C.A. 346
 Falkenhhausen, von 87*
 Feenstra, R. 51, 57, 58, 121*, 122*, 190*, 209*, 295*, 317, 329*, 348
 Feldbrugge, F.J.M. 135, 136
 Ferrini, C. 336*, 338
 Fijnaut, C. 223, 227, 262*
 Fischer, H.F.W.D. 125, 313, 315*, 316-318, 322, 329
 Fischer-Keuls, E.J.A. 125
 Fleers, G.J. 258, 262*
 Fleuren, J.A.W. 35*
 Flinterman, C. 1-17
 Florijn, E.O.H.P. 121*, 126*, 139*, 176*
 Fockema, G. 133*
 Fokkema, D.C. 127*
 Fokkens, J.W. 267*
 Foqué, R. 226
 Foriers, P. 301
 Formsma, W.J. 328
 Franken, H. 256*
 Fredericq, L. 72, 87
 Frederik de Grote 27
 Freitag Drabbe Künzel, G. von 244*
 Frost 149
 Fuchs 138*
 Fumito 211
 Gaaikema, S. 56
 Gaay Fortman, W.F. de 53*
 Gaius 70
 Ganshof van der Meersch, W.J. 88, 271*, 280*, 282, 283, 296
 Ganshof, F.L. 316
 Gaudemet, J. 308*
 Gaus, H. 69*, 83*, 208*
 Geens, K. 212
 George III 31
 Gerbenzon, P. 339, 341
 Gerbrandy, P.S. 321
 Gerlo, A. 85
 Gerlo, J. 85
Gerven, W. van 89-102, 191
 Gestel, M. van 200*
 Gevers, L. 272*
 Gevers, M. 202
 Gijsbrecht 161
 Gilissen, J. 71-73, 192*, 271, 279, 280, 291, 295, 297, 298, 301, 302, 306, 307, 318*
 Gillon 299
 Girard, P.F. 314
 Givry, De 203
 Glass 136
 Glück, von 32
 Gnaeus Flavius (=Kantorowicz, H.) 138*
 Godding, Ph. 293, 295*, 329
 Godett, A. 142*
 Godett, M. Louisa- 142
 Goethals, J. 223*
 Goethe, W. 146
 Goethem, F. van 194, 196, 202
 Goetz, G. 336*
 Goossen 148
 Gorbatsjow, M. 135
 Gottwald 156
 Goudoever, H. van 108, 240
 Goudsmit, W. 262*
 Gouw, J.L. van der 328
 Grave, R. 243
 Graven, J. 299
 Grinten, W.C.L. van der 60, 61, 171
 Groen, H.A. 157, 158, 159*
 Groenhuijsen, M.S. 263*
 Grohmann, A. 358
 Groningen, B.A. van 351, 356, 358
 Groot, G.R.J. de 53*
 Groot, Hugo de (=Grotius, Hugo) 322, 329
 Grooth, G. de 124
 Guest, I. 11*
 Gyselen, A. 206*
 Haak, J. 325
 Haak, W.E. 53*
 Haardt, W.L. 160
 Haas, F.A.J. de 357
 Haazen, O.A. 141
 Habermas, J. 226
 Habscheid 155
 Haegendoren, M. van 148
 Haile Selassie (keizer) 274*, 299, 300
 Hakkaart-de Leeuw, L.R. 357
 Hall, G. van 254
 Hammurabi 295, 297
 Handy, Ch. 213
 Happart, J. 24*, 77, 78
 Harmel, P. 21, 80
 Harmenopoulous 335*
 Hart, A.C. 't 226
 Hart, H.L.A. 43
 Harteveld, A.E. 262*
 Hartkamp, A.S. 53*, 134, 136, 138, 173
 Harven, P. de 295, 296
 Hayek 93
 Hayek, F.A. von 335
 Hayoit de Termicourt, R. 79, 82, 87, 88
 Hazard, G. 157
 Hazewinkel-Suringa, D. 109, 110, 250*, 323
 Hecke, G. van 194
 Hee, Z. van 191, 192, 194, 196, 198, 199, 202, 207, 209, 273
 Hees, P. van 272*
 Hegel, G.F.W. 122
 Heijden, P.F. van der 205
 Heimbach, C.G.E. 336*, 339*
 Heinz 204
 Heirbaut, D. 69-88, 116, 192*, 295*, 296*
 Heisterkamp, A.H.T. 262*
 Heldeweg, M. 53*
 Hendrickx, F. 201, 205*, 210
 Henssen, E.W.A. 334*
 Herbers, H. 351
 Herbots, J. 81*, 298
 Herman, F. 193
 Hermesdorf, B.H.D. 87, 190*
 Herodotus 359
 Herweijer, M. 53*
 Herzog, R. 96
 Hesselink, M.W. 141
 Heuff, W. 176
 Hijmans, B.L. 332, 333
 Hijmans, I.H. 113
 Hirsch Ballin, E.M.H. 38, 176

- Hitler, A. 240, 241, 246, 247, 261
 Hobbes, Th. 106
 Hoekema, A.J. 273
 Hoetink, H.R. 106, 322
 Hoeven, J. van der 115
 Hoflack, K. 269*
 Hofmann, L.C. 108
 Hofstee, N.F. 324
 Holwerda, D. 336, 337, 339
 Homerus 105, 221, 243
 Hondius, E.H. 109*, 114*
 Honée, H.J.M.N. 174
 Honoré, T. (=A.M.) 344, 346
 Hooft, P.C. 318
 Hoogendijk, J.A.J. 357
 Hoon, H.A.M. de 86*
 Hoover, H. 192
 Hora Siccama, D.G. Rengers 239
 Horion, P. 202
 Houwing, J.F. 133*
 Hughes, B. 178
 Hugo, C. 329*
 Huijsmans, A.H.M. 38*
 Hullu, J. de 109, 258, 263
 Huls, N. 117*
 Hulsman, L.H.C. 228, 229, 262*
 Huss, A. 127
 Hutsebaut, F. 223*
 Huussen jr., A.H. 325*
Huyse, L. 223, 235, **269-290**
 Ignatius van Loyola (Ignacio de Loyola)
 Immink, P.W.A. 335
 Jacob, J. 155
 Jacobs, A. 205, 210
 Jansen, C.J.H. 187-213
 Jansen, P.C. 324*
 Jansma, T.S. 324
 Jauffret, A. 299
 Jaumotte, A. 303
 Jenard, P. 127*
 Johannes XXIII (paus) 5
 Johnson, L.B. 99
 Jolowicz, T. 155
 Jong, D.H. de 262*
 Jong, E. de 246*
 Jong, F.J. de 121*, 124
 Jong, P.J.S. de 328*
 Joppe, I.S. 174
 Jörs, P. 314
 Jozef II (keizer) 27
 Julius (heilige) 147
 Jung, C.G. 220, 221
 Jurgens, E.C.M. 39
 Justinianus 335*, 336*, 339, 342, 345, 346*
 Kalken, F. van 294*
 Käller 337
 Kamin, A. 204
 Kantorowicz, H.U. 138*, 245, 246
 Kappeyne van de Coppello, J. 66*
 Karel (prins) 19
 Karstens-van Halsema, H.M. 176*
 Kate, J. ten 113*
 Kate, Th.B. ten 125
 Kegge 342
 Keijzer, N. 267*
 Kelk, C. 228, 229*, 234, 256*
 Kelsen, H. 43
 Kempe, G.Th. 228*
 Kennedy, J.F. (president) 160
 Kershove, M. van de 93*
 Kerry, J. 99
 Ketelaar, F.C.J. 328
 Keuleers, J. 165
 Keuls, H.W.M.J. 167*
 Keynes, J.M. 115
 Kisch, I. 106, 322
 Klaassen, J.G. 109
 Klompé, M.A.M. 328
 Kloris 242
 Kluyskens 79, 87
 Knigge, G. 262*
 Kohler, J. 296
 Kok, W. 262
 Koller, F. 191*
 Kondratieff 153
 Kongs, Z. 276
 Konijnenbelt, W. 66*
 Koole, W.J.J. 327
 Koopmans 62
 Koopmans, J.G. 322
 Kop, P.C. 82*
 Koppen, P.J. van 113*
 Korteweg, K.N. (1) 323
 Korteweg, K.N. (2) 323
 Korthals Altes, F. 130
Kortmann, C.A.J.M. 34-50
 Kortmann, S.C.J.J. 138*
 Köster, H.K. 110
 Koster, K. 254*
 Krabbe, H.G.M. 258, 262*
 Krelis 242
 Kreukniet, P.B. 334, 335
 Kreveld, J.H. van 61, 62, 64
 Krikke, A. 258, 262*
 Krings, E. 81, 88, 151
 Krings, J. 69*
 Krishnaswami 4
 Krüger, P. 335
 Kruit, N. 357
 Kruithof, R. 127
 Kruseman, J. 66*
 Kuijpers, W. 208
 Kunkel, W. 314
 Kurgan-van Hentenrijk, G. 294*
 Kuyk, G.H.J. 114
 Ladeuze 193*
 Lambers, C. 54*, 55*, 61, 62*
 Lambrechts, P. 71, 73
 Lando 141*
 Langemeijer, G.E. 58, 106*, 113, 122, 124-126
 Lanotte, J. vande 43*
 Larenz, K. 92
 Larouche, P. 92*
 Laurent, F. 83
 Leblanc, S. 310*
 Leburton, E. 30
 Leemans, E. 283
 Leemreis, A. 170
 Leijten, J. 174, 182
 Lemmens, P. 212
 Lenaerts, K. 43, 212
 Lenin 135
 Leo de Wijze 336*
 Leopold I (koning) 31
 Leopold II (koning) 30, 294, 304
 Leopold III (koning) 19, 20, 30, 31, 72*, 74*
 Lesaffèr, R.C.H. 35-50
 Lever, J. 92*
 Libon, M. 194*
 Liénard, R. 194
 Lijphart, A. 272, 273, 275
 Lilar, A. 79-83, 88, 297
 Limburg 123*
 Limpens, J. 71-74, 81, 301
 Lindblom, P.H. 156

- Linden, E. van der 53*
- Lindenbaum 143
- Livius, T. 118
- Lodder, D.H. 357
- Loeff 66*
- Lokin, J.H.A. 122*, 335*, 336*, 339*, 340
- Lombarts, R.W.G. 326*
- Losecaat Vermeer, P.A.J. 108
- Louisa-Godett, M. 142
- Lousse, E. 219
- Löwenstein, F.J.W. 118
- Loyola, I. Van 217, 222*
- Lubach, D.A. 54*
- Lubbers, A.G. 114
- Lubbers, R.F.M. 39
- Luijten, E.A.A. 84, 169-171, 177, 183
- Lumumba, P.E. 80
- Luns, J.M.A.H. 5, 7
- Lust, S. 35-50, 69-88
- Luykx, Th. 19*, 20*, 70*
- Luyten, D. 269-290
- Maarseveen, J.H. van 123
- Machiavelli, N. 242
- Macours, K. 187*
- Maeijer, J.M.M. 160, 171
- Maes, L.Th. 318, 319
- Male, R.M. van 54*
- Malengreau, G. 298*
- Malinine, M. 352, 353
- Mandela, N.R. 286
- Mantovani, D. 338*
- Mao-Tse-Toeng 164
- Marcellus (heilige) 147
- Marcos 143
- Markesinis 156
- Marshall 115
- Martens, S.K. 166
- Martens, W. 31
- Martyn, G. 187-213, 74*
- Marx, G. [=J.H.] 142
- Mast, A. 43, 77
- Matthijs, J. 72, 81, 160
- Meertens, P.J. 317, 318
- Meihuizen, J.P. 269-290
- Meijer, J. 7
- Meijer, W.R. 107*
- Meijers, E.M. 58*, 107*, 108, 109, 114, 122-125, 132, 134, 301, 314, 316-317, 318, 322*, 326
- Meijling, G. 176*
- Melai, A.L. 256, 260, 262*
- Mengisthu Haile Mariam 274
- Mercati, G. 336*, 338
- Merchiers, L. 82
- Metastasio 343
- Metsenaere, M. de 272*
- Meuwissen, G.L. 176*
- Meyer, J. de 167, 190, 191
- Mijnssen, F.H.J. 136
- Miles, J.E. 296
- Minnen, P. van 357
- Modestinus 335
- Moedikdo, P. 228*
- Molenaar, A.N. 123*
- Molengraaff, W.L.P.A. 114
- Molotov 2
- Mommsen, Th. 335, 343
- Montand, Y. 181
- Montesquieu, Ch. 283
- Moorman van Kappen, O. 170*
- Moréteau, O.
- Morse 149
- Moureaux, Ph. 85, 128*
- Mourik, M.J.A. van 168-186**
- Mugabe, R.G. 286
- Mulder, A. 58, 59, 262*, 267
- Mulder, G.E. 262*, 267*
- Mund, E. 305*
- Nagel, W.H. (pseudoniem: J.B. Charles) 245, 247, 267
- Nannen 2
- Napoleon 28, 189, 325
- Nédée, F. 193
- Neleman, P. 60
- Neut, J.L. van der 262*
- Nève, P.L. 103-116, 118*, 119*, 313-330.
- Nieboer, W. 262*
- Niemeijer, H. 262*
- Nieuwenhuis, J.H. 111
- Nols, R. 282*
- Noordziek, J.J.F. 325, 326
- Nuffel, P. van 43*
- Offerhaus, J. 110
- Olivier, N.J.J. 329
- Onkelinckx, L. 233
- Oort, J.H. 320*
- Oort, M. de Smidt- 327
- Oosting, M. 51, 63
- Opstall, S.N. van 108*, 127
- Orshoven, P. van 166, 212
- Os, H.W. van 56
- Oschinsky, S. 127
- Ost, F. 93*
- Oud, P.J. 44, 320, 321
- Outrive, L. van 225, 229, 269*
- Oven, J.C. van 82, 87, 315, 321, 348, 351, 352
- Page, H. de 82, 296
- Panhuys, H.F. van 4, 5
- Papinianus 296, 301
- Parkinson, C.N. 124
- Parys, T. van 232*
- Pasteur, L. 332
- Pauwels, J.M. 298, 299
- Peiser, F.E. 296
- Peletier, M.W. 121*, 134*
- Pennings, F. 205
- Perelman, Ch. 71, 73
- Permentier, L. 231*
- Pestman, P.W. 347-359**
- Peters, A.A.G. (hoogleraar te Utrecht) 228
- Peters, T. (hoogleraar te Leuven) 223, 227
- Pieters, G. 294
- Pieters, J.M. 111
- Pintens, W. 191*
- Pirrenne, J. 209*, 295
- Piret, R. 191
- Pirson 296
- Pitlo, A. 108-110, 118*, 113, 121*, 122*, 124*, 160, 162, 163, 313, 322, 326
- Pitlo-van Rooyen, W.M.S. 162
- Plato 219, 359
- Plessner, H. 241
- Ploeg, P.W. van der 114, 176*
- Poelman, H.M. 262*
- Polak, C.H.F. 58, 61
- Polak, J.E.M. 53*
- Polak, J.M. 62, 160, 161, 315, 316
- Polak, W. 252*
- Pompe, W.P.J. 228*, 247
- Poorten, H. van der 75, 128*
- Poot, R. 78
- Popelier, P. 141*

- Pot, C.W. van der 44, 240
 Prakke, L. 37, 38*, 44, 46, 47, 50
 Presser, J. 105*
 Pringsheim, F. 338
 Punt, B. 164
 Ramcharan, B. 9
 Ras, G. 314*
 Ras, H.E. 113, 125
 Reagan, R. 11, 99
 Reede, J.L. de 43*
 Reeder 87
 Reepinghen, Ch. van 151
 Reich, R. 213
 Reijntjes, J.M. 262*
 Reinsma, R. 324*
 Rimmelink, J. 229, 256, 259, 262*, 267
 Rengers Hora Siccama, D.G. 239
 Reuder, I. 139*
 Rhee, C.H. van 145-167
 Rheinstein, M. 89
 Ridder, P. de 27*
 Rieter, G. (=A.) 171, 185
 Rijckevorsel, K.T.M. van 321
 Rijpperda Wierdsma, J.V. 58
 Rimarque, K. 23
 Rodger, A. 338*
 Roebroeck, T. 267
 Roes, J.B.M. 170
 Roggen, Y. 297
 Roland 136
 Rolin, H. 79
 Röling, B.V.A. 4, 238, 250, 256*
 Romein, J.M. 324
 Romijn, P. 270, 278
 Romme, C.P.M. 321
 Rompaey, J. van 324
 Rompuy, P. van 217*
 Ronse, J. 72*, 127, 160
 Rood, M.G. 205
 Rooij, J. de 246*
 Rooij, M. 255
 Roos, A.G. 332, 336
 Roos, N.H.M. 107*
 Roosevelt, F. 99
 Roosje 242
 Rousseaux, X. 74*
 Royer, S. 121
 Ruiter, J. de 113*, 128
 Ruller, S. van 214-236
 Rupo, E. di 30
 Rutgers van Rozenburg, jhr. D. 252*
 Ryckmans, mevr. 305
 Ryckmans, P. 304, 305
 Sabbe, E. 327
 Saint-Exupéry, A. de 222
 Salazar, A. 163*
 Salverda de Grave, J.J. 314
 Samkalden, I. 59, 124*
 Sandel 98
 Sandweg, J. 226
 Santer, J. 95
 Sap, G. 190*
 Savigny, F.C. von 107
 Schaffstein, F. 246
 Schaper, B.W. 5
 Scheeders, M. 146*
 Scheltema, F.G. 107
 Scheltema, H.J. 331, 334-339, 344, 345
Scheltema, M. 51-68, 126, 139*
 Scheltema, M.W. 53
 Scheltema-de Nie, O. 64
 Schepel, A.F. 319, 320
 Schilfgaarde, P. van 61
 Schiller 146
 Schiltkamp, J.A. 326, 327
 Schlössels, R.J.N. 51-68
 Schmidt Degener, H. 314
 Schneider, R. 300
 Scholten, G.J. 110, 129*, 134*
 Scholten, P. 107, 113, 114, 119*, 123*, 130*, 133, 134
 Schölvinck, P.C.M. 326*
 Schomakers, B. 236*
Schoordijk, H.C.F. 103-116, 118, 121*, 129, 130, 182, 183
 Schouten, H. 292
 Schouten, Y. 292
 Schreiber, M. 8
 Schryver, A. de 146*, 190*, 272*
 Schuyt, C.J.M. 273, 287
 Screvens, R. 72
 Scufflaire, A. 319*
 Seemann 105
 Seidl, E. 338, 339, 349, 353
Senelle, R. 18-33
 Senn, F. 314*
 Servotte, H. 100
 Sherman, C.P. 302
 Sijpesteijn, P.J. 349, 351*
 Simmelink, J.B.H.M. 263*
 Simon, D. 344*
 Simon, P. 224*
 Simon, T. 85*
 Simonet, H. 86
 Singer-Dekker, H. 262*
 Sirks, A.J.B. 331-346, 347-359
 Slicher van Bath, B.H. 328
 Smidt, J.R.H. de 314*, 324*
Smidt, J.Th. de 312-330
 Smidt-Oort, M. de 327
 Smith, Th.B. 301
 Smits, J. 194*, 283*
 Smits, J.M. 103-116, 121*, 123*
Snijders, W. 113, 117-143
 Soenens 19
 Soest, H.W. van 326*, 349
 Sohier, A. 304, 307
 Somer, P. de 100, 206
 Sommerhausen, M. 74
 Sorgdrager, W. 177
 Springer, J. 179
 Spruit, J.E. 327*, 341
 Staatsen, A.A.M. 61, 62*
 Staes, E. 294
 Stalin 115
 Stam 316
 Staudenmayer, D. 140*
 Stein (Lord) 92
 Stein, P. 115
 Stelmaker (= J.Th. de Smidt) 317*
 Stengers, J. 81*, 294, 304, 305
 Steyaert, R. 230
 Stiénon, P. 127, 128
 Stirner, M. 138*
 Stolleis, M. 85*
 Stolte, B.H. 331-346, 347-359
 Storme, J. 146
 Storme, M.E. 117-143, 149
Storme, M.L.L.V. 80, 83*, 144-167
 Stradivarius 105
 Stroink, F.A.M. 51-68
 Strubbe, E.I. 316, 317
 Struycken, A.V.M. 170
 Suetens, L.P. 192
 Suijling, J.Ph. 114
 Summers, C.W. 204

- Summers, R.S. 137
 Sütö, V.J.A. 122*, 123*
 Suy, E. 192
 Swildens-Rozendaal, W. 176
 Tacitus, P.C. 118
 Tammes, A.J.P. 8
 Tarzia 155
 Taubenschlag, R. 355*
 Tavernier, B.M. 109
 Tavernier, K. 210
 Tellegen, J.W. 118*
 Tellegen-Couperus, O.E. 118*
 Tempel, O. van den 318
 Tendeloo, N.S.C. 320
 Tenkink, J.C. 59
 Teos 353, 354
 Terpstra, P. 334
 Theije, M. de 117-143
 Theissen, J.S. 314*
 Theoderik 343*
 Theodosius II 342*
 Theophilus 341
 Theunissen, P. 20*
 Thoenes, P. 273
 Thomas 3
 Thomas(vaer) 242*
 Thorbecke, J.R. 49
 Tichelen, J. van 74
 Toorn, M.R. van den 326*
 Topping, M. 301
 Toutankamon 299
 Treub, M.W.F. 122*
 Treurniet, W.C. 176*
 Tribonianus 346
 Troostwijk, M. 51, 61, 256
 Truman, H. (president) 99
 Tulkens, J.J.J. 234
 Tutu, D. 286
 Tuynman, H. 254*
 Tzankova, I.N. 155*, 159*
 Unamuno, M. de 291, 311
 Uyl, J.M. den 261
 Vandamme, M. 43*
 Vandekerckhove, L. 280*
 Vandeputte, R. 190
Vanderlinden, J. 291-311
 Vanderlinden, R. 292*, 294*
 Vanderpoorten, H. 75, 128*
 Vanhalewijn, J. 224, 225
 Vanheyst, B. 164
 Vanhoutte, J. 212
 Veen, M. van 237*
 Veen, mevr. Van 237, 248
 Veen, T.J. 82*, 109*, 117*, 121*,
 123*, 313-330
Veen, Th.W. van 62, 237-268
 Veer, P. van 't 253
 Velde, E. van de 30*, 31*, 32*
 Veldkamp, G.M.J. 205
 Velle, K. 74*, 319*
 Vellinga, W.H. 262*
 Vellinga-Schootstra, F.
 Velten, A.A. van 114*
 Verdin, H. 218
 Verdoodt, F.J. 272*
 Vergote 100
 Verhoeven, C. 236
 Verhofstadt, G. 234*
 Verhoogt, A.M.F. 357
 Vermeulen, P. 77
 Vermeylen, P. 71, 83, 88
 Verrijn Stuart, C.A. 239*
 Verrijn Stuart, G.M. 239
 Verstappen, L. 174
 Verstraeten, R. 231
 Verwee, A. 292*
 Verwilghen, M. 232
 Victor, R. 85
 Vijver, A. van de 70
 Visagie, G.G. 328
 Visscher, F. de 209
 Visser, C.E. 232*
 Visser, L.E. 143
 Vleeming, S.P. 356*, 357, 356
 Vlerick 100
 Voltaire 27
 Volterra, E. 343, 356
 Voorde, A. van de 193*
 Voorduin, J.C. 325
 Vorrink, J.J. 239*
 Vos, L. de 86
 Vos, W. de 164
 Voskuil, J.J. 237, 250, 317*
 Voskuil, K. 237, 238, 243, 244,
 247, 248, 250, 251, 253, 254
 Vranckx, A. 75, 128*
 Vranken, J.B.M. 111, 130, 157,
 159*, 173
 Vries, F. de 106
 Vrij, M.P. 238, 240, 241, 245-251,
 260, 262
 Vroede, P. de 73*, 86*
 Vrolijk, M. 252*
 Vucsan, R.L. 56*
 Waard, R. de 262*, 267, 268
 Waelkens, L. 291-311
 Waeyenbergh, H.M.L. van 193
Wal, N. van der 62, 330-346
 Wal, Van der (vader van N. van der
 Wal) 332
 Waldheim, K. 9
 Walgrave, L. 226
 Walsum, P. van 7
 Wathélet 167
 Weber, M. 226, 288
 Wellens, K. 192*
 Weggelaar, J. 254*
 Wenger, L. 314, 343*
 Westendorp, I. 1-17
 Westerlinck, A., zie: Aerts, J.
 Westrate, C. 315
 Wet, J.C. de 329
 Wever, B. de 272, 288
 Weygaerts, J. 296
 White, J.J. 137
 Wiarda, G.J. 113
 Wiarda, J. 62, 107
 Wiardi Beckman, H.B. 248
 Wiersma, K. 124*, 125
 Wigny, P. 83
 Wijffels, A.A. 312, 324
 Willem I 28, 242*
 Willem van Oranje 318*
 Willems, J.H.M. 111
 Windekind 217
 Winnetou 181
 Wissen, G.J.M. van 44*
 Wit 142*
 Witkam, H.J. 57, 58
 Witte, L. de 80*
 Wlassak, M. 343
 Wolf 129
 Wolffensperger, G.J. 176
 Wubbe, F.B.J. 58
 Zachariae von Lingenthal, K.E.
 341
 Zeben, C.J. van 129*, 325
 Zegering Hadders, R. 123
 Zimmermann, R. 157, 329*

OVER DE INTERVIEWERS

Dr. L.M. Coenraad (1970) studeerde Nederlands recht te Leiden en is in 2000 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam gepromoveerd op het beginsel van hoor en wederhoor in het Romeinse procesrecht. Sinds 1999 is zij als docent-onderzoeker werkzaam aan het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht, Universiteit Utrecht, waar zij momenteel een rechtsvergelijkende studie verricht naar het echtscheidingsprocesrecht. E-mail: l.coenraad@law.uu.nl

Prof.dr. E.C. Coppens (1947) doceert rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Nijmegen en is daar bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het canonieke recht. E-mail : e.c.coppens@planet.nl

Prof.dr. H. Cousy (1946) is gewoon hoogleraar aan de K.U. Leuven, waar hij handels- en economisch recht en verzekeringsrecht doceert, en assessor bij de Raad van State. E-mail: herman.cousy@law.kuleuven.ac.be

Drs. B. Delbecke (1980) is als assistent rechtsgeschiedenis verbonden aan de K.U. Leuven Campus Kortrijk (KULAK) en bereidt daar een proefschrift voor. E-mail: Bram.Delbecke@kulak.ac.be

Prof.dr. W. Devroe (1967) doceert rechtsvergelijking en marktrecht aan de K.U. Leuven en is lid van de Belgische mededingingsautoriteit. E-mail: wouter.devroe@law.kuleuven.ac.be

Mr.drs. G. Donker (1943) studeerde Nederlands recht en Nederlandse taal- en letterkunde, publiceerde onder andere artikelen over J.C. Bloem en J.J. Cremer, en schreef samen met Sjoerd Faber onder meer over het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000). E-mail: gretha.donker@chello.nl

Lic. I.A. van den Driessche (1975) studeerde rechten aan de Universiteit Gent, promoveert binnenkort aan de Rijksuniversiteit Groningen en is thans universitair docent bij de capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht. E-mail: Ilse.Vandendriessche@pubr.unimaas.nl

Dr. B. Duinkerken (1942) is rechtshistoricus en was notaris in Den Haag (1975-2000). Hij promoveerde in 1988 te Leiden op *Notariaat in overgangstijd 1796-1842* (Deventer 1988). E-mail: duinkerkenvdwilk@hetnet.nl

Prof.mr. S. Faber (1944) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. E-mail: S.Faber@rechten.vu.nl

Prof. mr. C. Flinterman (1944) is hoogleraar rechten van de mens aan de Universiteit Utrecht en onder meer lid van het VN-Comité inzake de Uitbanning van Discriminatie van Vrouwen. E-mail: C.Flinterman@law.uu.nl

Prof. dr. D. Heirbaut (1966) doceert rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Gent. E-mail: Dirk.Heirbaut@UGent.be

Prof. mr. C.J.H. Jansen (1961) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en bijzonder hoogleraar Romeins recht aan de UvA. E-mail: C.J.H.Jansen@jur.ru.nl

Prof. dr. R.C.H. Lesaffer (1968) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg en doceert tevens cultuurgeschiedenis aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de K.U. Leuven. E-mail: R.C.H.Lesaffer@UvT.nl

Prof. dr. S. Lust (1970) doceert Gerechtelijk Publiekrecht aan de Universiteit Gent en is tevens postdoctoraal onderzoeker bij het NWO Vlaanderen aan de K.U. Leuven. E-mail: Sabien.lust@law.kuleuven.ac.be

Dr. D. Luyten (1963) studeerde geschiedenis en sociaal recht aan de Vrije Universiteit Brussel, waar hij in 1992 promoveerde. Hij is onderzoeker bij het SOMA (Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij) te Brussel. E-mail: dirk.luyten@cegesoma.be

Prof. dr. G. Martyn (1966) doceert rechtsgeschiedenis en rechtsmethodiek aan de Universiteit Gent en is advocaat aan de balie van Kortrijk. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be

Dr. J.P. Meihuizen (1949) studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 2003 cum laude promoveerde op *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003, tweede druk ook 2003). Hij is verbonden aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. E-mail: J.P.Meihuizen@uva.nl

Prof. mr. P.L. Nève (1933) is emeritus hoogleraar Romeins recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (sinds 1 september 2004 Radboud Universiteit Nijmegen) en emeritus hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg. E-mail: p.nève@freeler.nl

Prof. mr. C.H. van Rhee (1968) is hoogleraar Europese rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht. E-mail: remco.vanrhee@metajur.unimaas.nl

Dr. S. van Ruller (1940) is docent criminologie en historische criminologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. E-mail: svanruller@planet.nl

Prof.mr. R.J.N. Schlössels (1968) is hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Radboud Universiteit Nijmegen (voorheen Katholieke Universiteit Nijmegen). E-mail: R.Schlössels@jur.ru.nl

Prof.dr. A.J.B. Sirks (1947) is hoogleraar Antike Rechtsgeschiede, Europäische Privatrechtsgeschichte und Zivilrecht aan de J.W. Goethe-Universität te Frankfurt am Main. E-mail: SirksAJB@cs.com

Prof.mr. J.M. Smits (1967) is hoogleraar Europees Privaatrecht aan de Universiteit Maastricht. Email: jm.smits@pr.unimaas.nl

Prof.dr. B.H. Stolte (1948) is hoogleraar Byzantijns recht aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: b.h.stolte@rechten.rug.nl

Prof.dr. M.E. Storme (1959) is hoogleraar rechtsvergelijking, privaatrecht en Europees recht aan de Universiteit Antwerpen en buitengewoon hoogleraar privaatrecht en rechtsvergelijking aan de Katholieke Universiteit Leuven. E-mail: matthias@storme.be

Prof.mr. F.A.M. Stroink (1948) is hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de Universiteit Maastricht. Email: frits.stroink@pubr.unimaas.nl

Lic. M. de Theije (1978) studeerde rechten aan de K.U. Leuven en is daar assistente aan het Instituut voor Insolventierecht. E-mail: Mineke.deTheije@law.kuleuven.ac.be

Prof.dr. T.J. Veen (1943) is hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. E-mail: T.J.Veen@uva.nl

Prof.dr. L. Waelkens (1953) was ten tijde van het interview hoogleraar Romeins recht aan de Universiteit Antwerpen en werd sindsdien hoogleraar Romeins recht aan de K.U. Leuven. E-mail: laurent.waelkens@skynet.be

Mr. I. Westendorp (1956) is docent/onderzoeker Vrouw en Recht aan de Universiteit Maastricht. E-mail: I.Westendorp@IR.Unimaas.nl

INHOUD Pro Memorie 6.1-2 (2004)

Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht

Woord vooraf door Theo Veen	VII
'Mr Human Rights': interview met Theo van Boven door Ingrid Westendorp en Cees Flinterman	1
Over staatsrechtelijke kwesties en compromissen: interview met Robert Senelle door Chris Coppens en Ilse van den Driessche	18
Tijn Kortmann: interview met een positivist in de staatsrechtsgeleerdheid door Randall Lesaffer en Sabien Lust	34
Michiel Scheltema: interview met de geestelijke vader van de Awb door Raymond Schlössels en Frits Stroink	51
Gustaaf Baeteman: interview met een jurist 'of all seasons' door Dirk Heirbaut en Sabien Lust	69
Met recht en rede, de reden van het recht: interview met Walter van Gerven door Herman Cousy en Wouter Devroe	89
H.C.F. Schoordijk, 'Oerdom en ijzersterk': interview met een civilist pur sang door Paul Nève en Jan Smits	103
Wouter Sniijders: interview met de vader van het nieuwe vermogensrecht door Matthias Storme, Mineke de Theije en Bram Delbecke	117
Jurist zonder grenzen: interview met M.L.L.V. Storme door Lieke Coenraad en C.H. (Remco) van Rhee	144
Het recht is voor het volk... : interview met Martin-Jan van Mourik door Chris Coppens en Ben Duinkerken	168
Een Vlaamse scout op de bres voor sociale gelijkberechtiging: interview met Roger Blanpain door Corjo Jansen en Georges Martyn	187
Een criminoloog in een juristenvacht: interview met L. Dupont door Sjoerd Faber en Sibbo van Ruller	213
Onafhankelijk journalist en docent vol overtuiging: interview met Th.W. van Veen door Gretha Donker en Sjoerd Faber	236
Luc Huyse: interview met een multi-disciplinair grensbewoner door Dirk Luyten en Joggli Meihuizen	269
Rechtsantropoloog van pool tot evenaar: interview met J. Vanderlinden door Laurent Waelkens	291
J.Th. de Smidt: interview met een organisator van grote projecten door Paul Nève en Theo Veen	312
Nico van der Wal: interview met een tekstbezorger van Byzantijnse rechtsbronnen door A.J.B. Sirks en B.H. Stolte	331
Piet Pestman: interview met een papyroloog tussen mens en recht in het oude Egypte door A.J.B. Sirks en B.H. Stolte	347
Index van persoonsnamen	361
Over de interviewers	368

INHOUD Pro Memorie 6.1-2 (2004)

Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht

Woord vooraf door Theo Veen	VII
'Mr Human Rights': interview met Theo van Boven door Ingrid Westendorp en Cees Flinterman	1
Over staatsrechtelijke kwesties en compromissen: interview met Robert Senelle door Chris Coppens en Ilse van den Driessche	18
Tijn Kortmann: interview met een positivist in de staatsrechtsgeleerdheid door Randall Lesaffer en Sabien Lust	34
Michiel Scheltema: interview met de geestelijke vader van de Awb door Raymond Schlössels en Frits Stroink	51
Gustaaf Baeteman: interview met een jurist 'of all seasons' door Dirk Heirbaut en Sabien Lust	69
Met recht en rede, de reden van het recht: interview met Walter van Gerven door Herman Cousy en Wouter Devroe	89
H.C.F. Schoordijk, 'Oerdom en ijzersterk': interview met een civilist pur sang door Paul Nève en Jan Smits	103
Wouter Sniijders: interview met de vader van het nieuwe vermogensrecht door Matthias Storme, Mineke de Theije en Bram Delbecke	117
Jurist zonder grenzen: interview met M.L.L.V. Storme door Lieke Coenraad en C.H. (Remco) van Rhee	144
Het recht is voor het volk... : interview met Martin-Jan van Mourik door Chris Coppens en Ben Duinkerken	168
Een Vlaamse scout op de bres voor sociale gelijkberechtiging: interview met Roger Blanpain door Corjo Jansen en Georges Martyn	187
Een criminoloog in een juristenvacht: interview met L. Dupont door Sjoerd Faber en Sibbo van Ruller	213
Onafhankelijk journalist en docent vol overtuiging: interview met Th.W. van Veen door Gretha Donker en Sjoerd Faber	236
Luc Huyse: interview met een multi-disciplinair grensbewoner door Dirk Luyten en Joggli Meihuizen	269
Rechtsantropoloog van pool tot evenaar: interview met J. Vanderlinden door Laurent Waelkens	291
J.Th. de Smidt: interview met een organisator van grote projecten door Paul Nève en Theo Veen	312
Nico van der Wal: interview met een tekstbezorger van Byzantijnse rechtsbronnen door A.J.B. Sirks en B.H. Stolte	331
Piet Pestman: interview met een papyroloog tussen mens en recht in het oude Epypte door A.J.B. Sirks en B.H. Stolte	347
Index van persoonsnamen	361
Over de interviewers	368

Ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van OVR (de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht) zijn voor deze zesde jaargang van *Pro Memorie* achttien prominente Belgische en Nederlandse rechtsgeleerden door vakgenoten (in wat engere of ruimere zin) geïnterviewd over hun leven en hun wetenschappelijke en praktische werk. Van de geïnterviewden hebben dertien hun sporen verdiend op het terrein van het positieve recht, terwijl de verdiensten van de andere vijf liggen op terreinen die tegenwoordig wel ‘metajuridica’ worden genoemd. De grote variatie van de interviews heeft geresulteerd in een verrassend mozaïek van de rechtsbeoefening in de laatste halve eeuw.

	VAN BOVEN internationaal recht	SENELLE staatsrecht	KORTMANN staatsrecht
SCHELTERMA bestuursrecht	BAETEMAN bestuursrecht & familierecht	VAN GERVEN privaatrecht	SCHOORDIJK privaatrecht
SNIJDERS privaatrecht	STORME privaatrecht & procesrecht	VAN MOURIK notariaat	BLANPAIN arbeidsrecht
DUPONT strafrecht	VAN VEEN strafrecht	HUYSE rechtssociologie	VANDERLINDEN rechtsantropologie
	DE SMIDT rechtsgeschiedenis	VAN DER WAL Byzantijns recht	PESTMAN juridische papyrologie

ISBN 90-6550-840-6

9 789065 508409

